

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE
Godišnjak Matice hrvatske Stolac

Stolac, 2023.

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE
Godišnjak Matice hrvatske Stolac

Izdavač

Matica hrvatska Stolac

Za izdavača

dr. Mladen Bošković

Uredništvo

dr. Mladen Bošković, Mirko Bošković, prof.,
don Ante Luburić, dr. sc. Domagoj Vidović,
Mate Kovačević, prof. i Ljubo Krmek

Lektura

Marijana Krmek, prof.

Tehničko uređenje i prijelom teksta

Print team, Mostar

Naklada

1000 primjeraka

Godišnjak *Stolačko kulturno proljeće* registriran je i oslobođen poreza na promet.
Ministarstvo kulture i športa FBiH br. 03-15-650/04. od 26. 3. 2004.

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE

GODIŠNJAK ZA POVIJEST I KULTURU • GODIŠTE XXI • GODINA 2023.

Željko Raguž (1959. - 2022.)

mh
maticahrvatska
stolac

Sadržaj

RIJEČ UREDNIKA	9
ŽELJKO RAGUŽ	
ŽIVOTOPIS	11
RAZGOVOR S POVODOM	15
Dragan ČOVIĆ	
ŽELJKO RAGUŽ – PRAVNIK, ANALITIČAR, POVJESNIČAR DOBRA DUŠA I PREDVODNIK POLITIKE HRVATSKOG NARODA	23
Mladen Bošković	
ULOGA ŽELJKA RAGUŽA U DRUŠTVENO-POLITIČKOM I MEDIJSKOM ŽIVOTU HRVATA BOSNE I HERCEGOVINE	25
Mirko BOŠKOVIĆ	
ŽELJKO RAGUŽ JE BIO PRIPREMLJEN ZA VIŠESTRANAČJE	29
Manuela BOJO	
POLOŽAJ JAVNIH MEDIJA NA HRVATSKOME JEZIKU OSLIKAVA NEZAVIDAN I NERAVNOPRAVAN POLOŽAJ HRVATA U BIH U ODNOSU NA DRUGA DVA NARODA	35
Božo GOLUŽA	
ŽELJKO RAGUŽ KAO SPISATELJ <i>CRKVE NA KAMENU</i>	43
Vladimir ŠOLJIĆ	
ULOGA ŽELJKA RAGUŽA U OSNIVANJU I RADU HRVATSKOG DOKUMENTACIJSKOG CENTRA DOMOVINSKOG RATA U BIH	53
Hrvoje MANDIĆ	
IN MEMORIAM ŽELJKO RAGUŽ (1959. - 2022.)	57
Božo LJUBIĆ	
SLOVO O ŽELJKU RAGUŽU	59
Stanislav VUKOREP	
SJEĆANJE NA PRIJATELJA I SURADNIKA ŽELJKA RAGUŽA	63
Ivica PULJIĆ	
U SPOMEN NEZABORAVNOM PRIJATELJU	73
Domagoj VIDOVIĆ	
ŽELJKO RAGUŽ – ČOVJEK KOJI JE ZNAO SLUŠATI	75
Mate KOVAČEVIĆ	
SJEĆANJE NA ŽELJKA RAGUŽA (1959.-2022.)	79
Jakša RAGUŽ	
OTKUD DA TE ZOVNEM RODE - SJEĆANJE NA ULOGU ŽELJKA RAGUŽA U ORGANIZIRANJU PROSLAVE 400 GODINA RODA RAGUŽA 2010. GODINE	83

Ivica ŠARAC ŽELJKO RAGUŽ, RENARATIVIZACIJA SAMOPROGONA HRVATA TIJEKOM ZADNJEG RATA U BIH	103
Željko Raguž UVOD U POVIJESNI RAZVITAK GRANICA BIH OD SREDNJEGA VIJEKA DO 1992.	105
Rajko MARKOVIĆ i Ratko PERIĆ CRKVENI ŽIVOT U STOLAČKOM KRAJU 1990. - 2020.	119
RAZGOVOR SA GRADONAČELNIKOM	
RAZGOVOR S GRADONAČELNIKOM STOCA – GOSPODINOM STJEPANOM BOŠKOVIĆEM	139
ARHEOLOGIJA	
Ante UGLEŠIĆ Josipa BARAKA PERICA LOKALITET RIVINE – CRKVINA KOD STOCA: CRKVA I VINARIJA IZ 5. STOLJEĆA	143
Ante VUJNOVIĆ ZDENKO ŽERAVICA – PONOVRNO PRONAĐENI ARHEOLOŠKI ZAPISI	151
KULTURA	
Ivica PULJIĆ OSVRT NA NEKE STARE PUČKE MOLITVE I PLEMENSKA SLAVLJA SVETACA	153
Ivo RAGUŽ EKONOMSKO - SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA STOLAČKOGA SREZA I OPĆINE NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE	163
Ivica KARAMATIĆ VELIČANSTVENU TISUĆLJETNU HRVATSKU KULTURNU BAŠTINU BOKE KOTORSKE POHODOM U BOKU TREBAO BI VIDJETI SVAKI HRVAT	167
STOLAČKA DOGAĐAJNICA	
SMART FEST (STOLAC MUSIC ANDARTS FESTIVAL)	173
Andelko ŠUTALO STOLAČKA TARČA, 2022.	175
Barbara MARIJANOVIĆ PLES BEZIMENIH U SARSENTERUMU	177
Andrija STOJIĆ GRAD BEZ PTICA U SARSENTERUMU	179

PREDSTAVLJANJE KNJIGE <i>JUBI BOLU</i>	181	
PREDSTAVLJANJE ROMANA <i>OSTAVLJENI</i>	183	
<i>HRVATOSAURI I IZ HUMSKE ZEMLJE</i> U ČAST ILINDANU.....	186	
HRVATSKI STEČAK POSTHUMNO STOJANU VUČIĆEVIĆU	188	
STOCU NA DAR	189	
URUČENE DAROVNICE ZA TRI ŠKOLE.....	190	
ZAJEDNICA HRVATA ISTOČNE HERCEGOVINE		
KRATKI PREGLED RADA ZAJEDNICE HRVATA ISTOČNE HERCEGOVINE KROZ GODINU 2022. I 2023.	191	
Josip ŠIJAKOVIĆ		
USUSRET SV. MIHOVILU I DANU ZAJEDNICE HRVATA ISTOČNE HERCEGOVINE	195	
dr. Mladen Bošković		
RIJEČ PREDSDJEDNIKA MHS UZ ZAGREBAČKO PREDSTAVLJANJE SKP 2022.....	197	
Mladen BOŠKOVIĆ		
GORNJOHERCEGOVAČKO TROKNJIŽJE	199	
Mate KOVAČEVIĆ		
TROKNJIŽJE O KATOLIČKIM ŽUPAMA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI	201	
Mladen BOŠKOVIĆ		
UZ PREDSTAVLJANJE KNJIŽEVNIKA LJUBE KRMEKA U ZAGREBU.....	205	
Mate KOVAČEVIĆ		
KNJIŽEVNO UMIJEĆE LJUBE KRMEKA	206	
Domagoj VIDOVIĆ		
SAČINI GNIJEZDO SLOVU – DOBRODOŠLICA LJUBI KRMEKU O MIHOLJDANU LJETA GOSPODNJEGA 2022.....	211	
HRVATSKI JEZIKOSLOVCI: KRSTO SPALATIN, SLAVKO PAVEŠIĆ, STJEPAN KREŠIĆ I LUKA VUKOJEVIĆ		213
Lana HUDEČEK		
ČETVORICA JEZIKOSLOVACA I LJEPOTA RIJEČI	215	
Milica MIHALJEVIĆ		
LUKA VUKOJEVIĆ I SLAVKO PAVEŠIĆ – DJELATNICI INSTITUTA ZA HRVATSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE I BORCI ZA HRVATSKI JEZIK.....	221	
HRVATSKI JEZIK		
Domagoj VIDOVIĆ		
I. HRVATSKA JE KULTURA ČETVEROPISMENA.....	225	

STOLAČKI POETSKI BUKET

KARLA KEVO237

NIKOLA MARTIĆ (UZ DESETU OBLJETNICU ODLASKA)

Zdravko KORDIĆ
RIJEČI U SLOBODNOJ PLOVIDBI.....245

Mile PEŠORDA
NIKOLA MARTIĆ, HRVATSKI PJESNIK Z N A M E N A258

RECENZIJE, OSVRTI I PRIKAZI

Slavko KATIĆ
HRASNO U DOMOVINSKOM RATU265

Marija PAVKOVIĆ
SREČKO MARIJANOVIĆ: *BEZIMENI*.....267

Ljubo Krmek
ČAPLJINSKI KULTURNI DVOJAC269

UČENIČKI RADOVI

IN MEMORIAM

DON LJUBO PLANINIĆ
18. VELJAČE 1958. – 19. PROSINCA 2022.....285

UZ ODLAZAK VITEZA POEZIJE293

SARSENTERUMSKI LJETOPIS

Ante LUBURIĆ
SARSENTERUMSKI LJETOPIS295

RIJEČ UREDNIKA

Poštovani čitatelji,

pred vama je dvadeset prvi broj *Stolačkog kulturnog proljeća*, zbornika kojeg Matica hrvatske Stolac u okviru istoimene godišnje manifestacije u kontinuitetu izdaje već dvadeset i jednu godinu zaredom. I čim se objelodani aktualni, već se nestrpljivo i vrijedno radi na sljedećem broju. Nastojimo se ne ponavljati, već uvijek uvesti neku novotariju, osvježanje, nešto što će u svakom smislu podići razinu kvalitete i čitanosti. Marljivo uredništvo uigrano, timski, tekstove razvrstava, lektorira, uvrštava i divi se svakom kao da je prvi broj...

To je ona ugodnija strana rada na izvedbi našeg zbornika. Ali kada se dogodi gubitak, ili još gore gubitci, onda rad na zborniku postaje zahtjevniji i iscrpljujući jer nikako ne bismo htjeli nešto propustiti napisati, objaviti... Pojavi se bojazan da se ne će reći dovoljno o onima koji su nam značili mnogo, a više nisu s nama. U kolovozu 2022. blago je u Gospodinu usnuo urednik *Stolačkog kulturnog proljeća*, *pravnik, analitičar, povjesničar, dobra duša i predvodnik politike hrvatskog naroda* (D. Čović), ali iznad svega naš prijatelj – Željko Raguž. Stoga je sasvim razumljivo da smo znatan prostor u ovom broju osigurali za sve one koji su željeli, htjeli ili smogli snage napisati ponešto o svojim osobnim susretima i suživotu sa Željkom bilo na privatnom, bilo na poslovnom polju.

Svi oni prate Željkov život, rad i nesebično davanje sebe, svog znanja i svog vremena, a sve za dobrobit svog naroda, grada i domovine. Upravo je navedena crta zajednička svim radovima što samo potvrđuje da nije riječ o subjektivnoj prosudbi, već o činjenici da je Željko bio čovjek, jednostavan, human, izniman poznavatelj povijesnih prilika, vješt narator, čovjek kojeg su poštivali i oni koji mu nisu bili istomišljenici. Svakako će biti zanimljivo iščitavanje Željkovih uvodnih razmatranja o povijesnom razvitku granica BiH od srednjeg vijeka do 1992., što je tek uvodnik u njegovu još neobjavlenu doktorsku disertaciju kao i njegova promišljanja koja u ovom broju možete čitati.

Drugi velik i nenadoknadir gubitak za naš grad i Crkvu dogodio se u prosincu 2022. kada je svoje plemenite oči zauvijek zatvorio naš župnik, don Ljubo Planinić. Znenada, neočekivano i bolno odjeknula je ova vijest ne samo Stocem, već i mnogo šire. Prigodan spomen na našeg Dumu pronaći ćete u rubrici *In memoriam*. U istoj rubrici možete čitati i o preminulom pjesniku iz našeg kraja, rado viđenom prijatelju *Vidoške pjesničke noći*, Marku Boškoviću. Uz desetu obljetnicu smrti velikog Nikole Martića prigodno su i prijateljski nadahnuto za ovaj broj pisali Zdravko Kordić i Mile Pešorda.

Od ostalih naslova valja izdvojiti uradak don Ante Luburića koji je perom iskusnog kroničara zabilježio prikaz svih događaja iz 2022. koji su se odvijali u Sarsenterumu. Događaji izvan ove kulturne ustanove kao što su *Stolačka Tarča* i *SMART fest* također su pronašli mjesto u zborniku. Iz arheološkog odjeljka izdajamo dragocjen tekst autora Ante Uglešića i Josipe Baraka Perica o lokalitetu Rivine – Crkvina, lokalitetu o kojemu smo i ranije pisali u zborniku. Nezaobilazni su i ovaj put naši najmlađi Matičari. Svoj doživljaj Božića i božićnih običaja utkali su u svoje radove koji su stručno vrjednovani i adekvatno nagrađeni.

Za kraj smo namjerno ostavili nešto na što smo osobito ponosni. Naime, riječ je o suradnji sa Zajednicom Hrvata istočne Hercegovine. Zajednica Hrvata istočne Hercegovine osnovana je u Zagrebu 1991. godine. Okuplja sve ljude dobre volje koji su povezani s istočnom Hercegovinom. Temeljni cilj Zajednice je istraživanje i čuvanje kulturne i spomeničke baštine te običaja ovoga kraja. Vođeni istim idejama povezali smo se na više razina. Mi smo bili njihovi gosti u Zagrebu krajem listopada 2022., a oni naši po prvi put već u svibnju ove godine. Pisanom riječju obogatili su ovogodišnji zbornik s više vrijednih priloga. Dakako, sve navedeno tek je početak jedne, vjerujem, plodne i dugotrajne suradnje. Neka ovaj primjer bude ujedno poziv novim suradnicima jer tek zajedno rastemo, bivamo veći i jači u zajedničkom cilju – očuvanju i njegovanju svojeg naslijeđa, jezika i kulturne baštine.

Glavni urednik,
dr. Mladen Bošković

ŽELJKO RAGUŽ

Životopis

(8. studenog 1959. – 2. kolovoza 2022.)

- Rođen 8. studenoga 1959. godine u Stocu, u Bosni i Hercegovini.
- Osnovna škola „Branko D. Šotra“, Crnići, 1966.-1974.
- Gimnazija Stolac 1974.-1978.
- Pravni fakultet Džemal Bijedić – dipl. 1985.
- Vojni rok 6. 1. - 28. 12. 1984. Priština
- Inspektor u Upravi društvenih prihoda, Općina Stolac 1. 8. 1989.
- Nakon izbora, predsjednik skupštine općine Stolac 1990.-1992.
- Načelnik Glavnog stožera obrane Stoca – zapovjednik, srpanj-studenj 1992.
- Sudionik Domovinskog rata 1991.-1995., pukovnik Hrvatskog vijeća obrane, nositelj odlikovanja *Spomenice domovinske zahvalnosti* i *Reda hrvatskog trolista* odlukom Predsjednika RH dr. Franje Tuđmana
- Kulturno-informativna zajednica Hrvata jugoistočne Hercegovine 1992.-1994.
- Radio Herceg-Bosne 1994.-1996.
- Zamjenik župana HNŽ 1996. - 1. 12. 1997.
- Radiotelevizija Herceg-Bosne 2001.
- Ministar zdravstva, rada i socijalne skrbi 2001.-2003.
- Radio Herceg-Bosne 2003.-2013.
- Ravnatelj Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata 2013.-2016.
- Zastupnik u Hrvatskom saboru za IX. izbornu jedinicu 2016.-2020.
- Ravnatelj Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata 2020.-2022.

HDZ

- Utemeljitelj HDZ
- Osnivač Hrvatske Zajednice Herceg-Bosne
- Osnivač Hrvatske Republike Herceg-Bosne

*Predsjednik Udruge utemeljitelja HDZ

*Ratnih veterana

*Organizatori otpora

*Zastupnik u Parlamentu Federacije Bosne i Hercegovine

*Dopredsjednik Kluba utemeljitelja HDZ-a BiH

*Dopredsjednik Matice hrvatske Stolac

*Glavni urednik časopisa Matice hrvatske Stolac „Stolačko kulturno proljeće“
2011.-2022.

*Član *Izvršnog odbora Hrvatskog svjetskog kongresa.*

*Poslijediplomski studij na Pravnom fakultetu u Mostaru „Bosna i Hercegovina
i Europsko pravo“

Objavljeni radovi:

1. *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, Stolac, 1997.
2. *Već viđeno*, Crkva na kamenu, Mostar, 2008.

O nacionalnom pitanju u BiH objavljeni radovi u časopisima i zbornicima radova:

- „O nacionaliziranju Muslimana (O Bošnjacima i bošnjaštvu)“, *Motrišta*, 1997., br. 4, str. 86 - 93.
- „Bosanskohercegovački muslimani u Osmanlijskom carstvu i njihov odnos prema Turskoj i svojim susjedima (1463.-1878).“, *Motrišta*, 1998., br. 7, str. 61-63.
- „Izvjесnost bošnjaštva kao nacionalne komponente“, *Motrišta*, br. 9 (izvanredni), str. 31 - 34.
- „Napisi srpskih i bošnjačkih pisaca o Hercegovačkom ustanku“, *Motrišta*, 2000., br. 17., str. 54 -58.
- „Medijske manipulacije u BiH“, *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Ustavno- pravni položaj Hrvata u BiH*, Mostar 2006, str. 240-248.
- „Međunacionalni odnosi na prostoru župe Dubrave u 19. i 20. stoljeću“, *Humski zbornik IX.*, Zbornik radova 300 godina župe Dubrave, Aladinići 2006. str. 211-275.

Urednik ponovljenih izdanja knjiga :

- Martin Gjurgjević, *Memoari sa Balkana 1858.- 1878.* Stolac, 2000.
- Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Stolac, 2000.

Objavljeni radovi u *Stolačkom kulturnom proljeću*:

- „Hrvatsko školstvo u stolačkom kraju u turskom i austrougarskom razdoblju“, *SKP*, I., 2003., str. 37-39.
- „Ratko Perić, Kroz mnoge nam je nevolje“, *SKP*, II., 2004., str. 199-201.
- „Zora čuva običaje“, *SKP*, III., 2005., str. 173-174.
- „Nacionalna i gospodarska strategija Hrvata u BiH, autora Lea Pločkinića“, *SKP*, IV., 2006., str. 209-210.
- „1945. u Hercegovini – politički uzroci i posljedice“, *SKP*, VI., 2008., str. 109-114.
- Zbornik radova, „Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)“, *SKP*, VIII., 2010., str. 269-271.
- Josip Jurčević, „Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini 1990.-1995.“, *SKP*, VIII., 2010., str. 273-277.
- „Geopolitičar Pero Marijanović“, *SKP*, IX., 2011., str. 43-44.
- „Uvod“, *SKP*, X., 2012., str. 7.
- „Prilike u stolačkom kraju do početka travnja 1992.“, *SKP*, X., 2012., str. 77-83.
- „Uvod“, *SKP*, XI., 2013., str. 9.
- „Uvod“, *SKP*, XII., 2014., str. 11.
- „Uvod“, *SKP*, XIII., 2015., str. 11.
- „Uvod“, *SKP*, XIV., 2016., str. 9.
- „Uvod“, *SKP*, XV., 2017., str. 9-10.
- „Riječ urednika“, *SKP*, XVI., 2018., str. 9-10.
- „Riječ urednika“, *SKP*, XVII., 2019., str. 9-12.
- „Riječ urednika“, *SKP*, XVIII., 2020., str. 11.
- „Riječ urednika“, *SKP*, XIX., 2021., str. 11-12.
- „Stojan Vučićević u bosanskohercegovačkoj publicistici“, *SKP*, XIX., 2021., str. 147-149.
- „Riječ urednika“, *SKP*, XX., 2022., str. 11-12.

Recenzent knjiga:

- *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik V., Priredili: Ivica Puljić, Stanislav Vukorep i Đuro Bender, Zagreb, 2001.
- Ivan Sivrić, *Javno razmišljanje*, Mostar, 2004.
- Stanislav Vukorep, *Preživjeli svjedoče*, Zagreb, 2005.

Od 2002. do 2015. redoviti je suradnik u mjesečniku *Crkva na kamenu*, pastoralno-informativnom listu hercegovačkih biskupija.

RAZGOVOR S POVODOM

(gđa Anđelka Raguž)

Željko Raguž bio je pravnik strukom, povjesničar pozivom a, kako kažu oni koji su ga poznavali, iznimno pošten i kvalitetan čovjek. Svjestan političar, marljiv istraživač, solidan spisatelj, neumoran istraživač. Pored svega toga bio je odgovoran suprug i otac četvero djece.

Kako se ta obiteljska uloga prožimala i usklađivala sa svim ostalim angažmanima koje je pokojni Željko Raguž obnašao, u iskrenom nam je intervjuu dobrohotno predočila njegova supruga, sveučilišna profesorica, gospođa Anđelka Raguž, na čemu smo joj iskreno zahvalni.

Željko Raguž – život i obitelj

Prije početka našeg razgovora, dopustite da Vam još jednom izrazim sućut i pitam ono jednostavno, nimalo retoričko, kako ste?

Hvala Vam na izrazu sućuti. Dobro sam koliko se može biti kad se prerano izgubi voljena osoba. Osjetim golemu praznina u svakodnevnom životu i teško mi je vjerovati da Željka više nema. Kako je često bio na putu, nekad osluškujem kad će se garažna vrata otvoriti i on doći doma... Ali život ide dalje... ono što se ne može promijeniti, mora se svjesno prihvatiti. Bog nam daje snagu da nastavimo. Djeca su nam odrasla i trebaju nastaviti svojim putem, ali uvijek će se sjećati oca koji ih je volio i bio ponosan na njih.

Ljudi su Vašeg supruga upoznali po različitim vidovima javnog djelovanja, od onih političkih do medijskih i kulturnih... no, tko je zapravo bio Željko Raguž kojega ste Vi poznavali?

Prije svega, Željko je bio moj dragi muž, otac moje i njegove djece, najvažnija osoba u mom životu, sin krasnih i dobrih roditelja. Iskren, pošten i častan čovjek. Odan obitelji, Bogu i svom narodu. Intelektualac i vrstan poznavatelj povijesti hrvatskog naroda... ima još puno pozitivnog, ali mislim da je mjesto meni kao supruzi više da mu zahvalim, nego da ga hvalim.

Možete li nam malo približiti njegovo odrastanje, uvjete u kojima je živio, obrazovao se i izgrađivao u životu?

Željko se rodio 8. studenog 1959. u Stocu. Živio je čitav život u svojim Dubravama. Pohađao je niže razrede osnovne škole u mjesnoj školi na Rivinama, a više razrede u Osnovnoj školi u Crnićima.

Poslije toga pohađao je gimnaziju u Stocu, te nakon mature upisao pravo na Sveučilištu u Mostaru ili, kako se tada zvalo, Univerzitet Džemala Bijedića. Diplomiravši pravne studije, odslužio je vojni rok u Prištini. Poslije studija bio je nezaposlen 7 godina. Tijekom toga vremena bavio se poljoprivredom zajedno s obitelji. Prvo zaposlenje došlo je 1989. kada je zaposlen kao inspektor u Skupštini općine Stolac.

Kad se potkraj osamdesetih Hrvatska demokratska stranka počela formirati u Hrvatskoj, on se učlanio i uključio u rad stranke te je bio jedan od osnivača HDZ-a u Stocu i u BiH. Nakon prvih slobodnih izbora u studenome 1990. godine, izabran je za predsjednika Skupštine općine Stolac i obnašao je tu funkciju do lipnja 1992. Jedan je od osnivača Hrvatske zajednice Herceg-Bosne u studenom 1991. U listopadu 1994. godine imenovan je za ravnatelja Hrvatskog radija Herceg-Bosne, a 1996.-1997. prešao je na dužnost dožupana Hercegovačko-neretvanske županije. Nakon prestanka mandata vratio se na Radio HB. U kolovozu 2001. imenovan je za ministra zdravstva, rada i socijalne skrbi Hercegovačko-neretvanske županije. Ponovno se vratio na dužnost ravnatelja Radija HB u rujnu 2003. i tu ostaje sljedećih deset godina. Bio je pokretač osnivanja Hrvatskoga dokumentacijskog centra Domovinskog rata u BiH u kolovozu 2013. Godine 2016. izabran je za zastupnika XI. Izborne jedinice u Hrvatskom saboru. Prestankom mandata, vratio se u Dokumentacijski centar. Tijekom cijeloga saborskog mandata on je i dalje neumorno obavljao poslove u Dokumentacijskom centru. U tom razdoblju dio bi tjedna proveo u Zagrebu, a ostatak na putu gdje je god trebalo ići. U svim tim obvezama najmanje se brinuo za svoje zdravlje. Dijagnosticirana mu je kancerозна bolest u prosincu 2020. godine, a preminuo je 2. kolovoza 2022.

Međutim, sve gore navedeno samo je djelić Željкова života. Kad sam ga upoznala, radio je na posljediplomskom studiju koji je prekinuo rat. Kasnije se upisao na isti PDS u Mostaru i uza sve javne obveze i obitelj, uspio je položiti ispite, napisati doktorski rad koji, nažalost, nije mogao obraniti zbog svoje bolesti.

Vaš je obiteljski život bio dugotrajan i plodan, zajedno ste rodili četvero djece. Možete li se kratko prisjetiti početaka, Vašeg upoznavanja i mladosti?

Željko i ja upoznali smo se u republičkom HDZ-u BiH gdje sam radila kao tajnica/prevoditeljica, a bolje smo se upoznali tijekom priprema za referendum o unutarnjem ustroju BiH u 1992. godini. Radili smo na raznim zadacima zajedno. Naš prvi zajednički izlazak poklopio se s vikendom kad je započeo rat... Nije bilo moguće vratiti se u Sarajevo i ostala sam u Hercegovini. Tijekom rata smo zajedno radili u Kulturno-informativnoj zajednici jugoistočnih Hrvata koja je obuhvaćala općine Stolac, Čapljinu, Ravno i Neum.

Vjenčali smo se u rujnu 1993. i Bog nas je blagoslovio s četvero zdrave djece – tri kćeri i jednim sinom.

Gospodina Željka pamtimo kao čovjeka s puno društvenih dužnosti. Kako je taj javni rad, da se tako izrazim, utjecao na njegovu očinsku figuru, njegovo prisustvo u obiteljskom domu i na sve one svakodnevne radosti koje jedan otac dijeli sa svojom djecom?

Željkov je društveni angažman, bio opsežan i zahtijevao je veliku predanost. Kad nije bio na poslu ili na putu, kod kuće je istraživao i pisao. Bio je neumoran u obavljanju njemu povjerenih zadataka. Sve je temeljito radio, a za to je trebao vremena. Sve u svemu, vrlo malo vremena mogao je provesti s obitelji. Jednostavno smo se dogovorili da preuzmem brigu o obitelji. Jedno drugo smo podupirali u svemu. Samo jedan mali primjer koliko je Željko bio odan svojim angažmanima – jer nije riječ o običnom poslu. Najavio bi da je na godišnjem odmoru dva tjedna – a ne bi prošla dva dana, već bi se morao vratiti svojim obvezama. Svojim je primjerom svojoj djeci dao do znanja da treba raditi i da se treba žrtvovati za ono u što se vjeruje. Željko je vjerovao u budućnost i opstanak svoga naroda i neumorno je radio na rješavanju hrvatskog nacionalnog pitanja u BiH. Iznimno smo ponosni na Željka i na sve što je postigao svojim radom, a pogotovo kako je nas Hrvate predstavljao gdje je god bio.

Za nas koji tek odgajamo djecu za ovaj bezosjećajan svijet današnjice, koje su to temeljne vrijednosti koje ste zajedno sa svojim suprugom nastojali usaditi u djecu?

Prije svega nastojali smo usaditi u njih da budu časni i plemeniti ljudi: pošteni domoljubi i kršćani i da misle svojom glavom. Trebaju imati vremena za druge, saslušati druge, a ne trebaju uvijek slijediti druge. Trebaju biti svoji, ali nikad ne zaboraviti da su dio veće zajednice - i obiteljske i društvene i vjerske. Da su Hrvati i katolici, te da imaju obvezu svoje obrazovanje i znanje koristiti ne bi li pripomogli stvoriti bolji svijet ne samo za sebe, nego za svoj hrvatski narod općenito. Duhovno i nacionalno ipak mora nadjačati svakidašnji materijalizam i mislim da smo u tome koliko-toliko uspjeli.

Kao i pokojni gospodin Željko, i Vi ste osoba izvanredna obrazovanja, sveučilišna ste profesorica. To nije malo i uobičajeno postignuće uz obiteljske obveze. Kako ste Vi uspijevali „koordinirati“ između dvije životne staze; između supruge i majke, te akademske karijere?

Željko mi je uvijek bio najveća potpora u svemu, a Bog nam je dao zdravu i dobru djecu koja bi pomagala u kući, čuvala najmlađu sestru, te samostalno pisala zadaće ostavljajući tek pokoje pitanje kad dođem kući s posla. Naravno, i Željkovi roditelji su bili snažan oslonac – bez njih bi se teško moglo raditi, studirati i pisati doktorski rad. A moram dodati, voljeli su me kao da su me oni rodili. Samo je trebala dobra organizacija i disciplina. Ali kako kažu, gdje ima volje, nađe se i način.

U obitelji se uglavnom sve odlučuje u dvoje; odnos je to ispunjen razgovorom, raspravom, dogovorom koji se nekad zna pretvoriti i u prepirku, ali sve u svrhu nekakva konačna kompromisa i zajedničkog dobra svih članova zajednice - u svim tim ljudskim tonalitetima, notama i distorzijama, u čemu ste se, kao vjernica, u obitelji najviše prepuštali Božjoj providnosti?

Okolo svega smo se dogovarali, pogotovo o bitnim stvarima. Željko je uvijek bio optimističniji od mene i kad bi bilo teško, on bi stalno govorio da se ne brinem. „Dat će Bog!“ bila mu je uzrečica. I u pravu je bio jer stvarno ima stvari na koje ne možemo utjecati, a Bog providi. Jedan primjer: koliko je god Željko bio odsutan tijekom našega zajedničkog života, i koliko je god Željku bila teška bolest i to što nije mogao aktivno sudjelovati u tekućim zbivanjima, zadnju je godinu proveo doma u krugu obitelji sa svojom djecom i to ga je činilo ispunjenim i sretnim. Da Bog, samo ne uvijek onako kako smo mi zamišljali, nego kako je Njegova sveta volja.

Vjernik, domoljub, povjesničar, političar, čovjek

Pripremajući ovaj intervju čitala sam novinarske tekstove vezane za Vašeg supruga, pa sam naišla na svojevrstan osobni oproštaj, odnosno *In memoriam* gospodina Bože Ljubića. Autor posebno naglašava veliku volju za pomaganjem svima koji su tražili pomoć od Vašeg supruga, ali i s tim vezano i nevjerojatno „zatrpanje“ obvezama koje bi, naravno, i rješavao. Možete li se kratko osvrnuti na te riječi gospodina Ljubića?

Božo Ljubić i Željko su intenzivno surađivali tijekom njihova mandata u Saboru i vidio je iz prve ruke koliko je Željko ozbiljno shvaćao sve svoje obveze. Tko mu je god prišao i tražio pomoć, Željko je nastojao pomoći. On je jednostavno takav otkad ga poznajem. Rješavao bi sve. Uvijek je bio na raspolaganju i dostupan svima za razgovor ili savjet, pogotovo o temama koje se tiču hrvatskoga nacionalnog korpusa u BiH i o svjetskim prilikama općenito.

„Blagoslovljen je svaki čovjek koji je imao priliku u životu surađivati s tako plemenitim, nesebičnim, etičnim i umnim čovjekom kao što je bio

Željko Raguž“ – još ćemo se jednom osvrnuti na spomenuti *In memoriam*, kada gospodin Ljubić spominje umnost i etičnost, a znamo da je u današnjem svijetu visoka umnost nerijetko u proturječju s etičnošću. Što je bila nit koja je ove dvije osobine čuvala u zajedništvu u osobi Vašega pokojnoga supruga?

Drago mi je da su to i drugi primjećivali. Što se tiče Vašeg pitanja na kraju, mislim da je ono zaključeno kao paradoks, a zapravo se radi o stereotipnom uvjerenju da umnost i etičnost ne mogu zajedno. Vi znate dobro da ima mnogo normalnih ljudi koje susrećemo koje krase ta sinteza. Uvjerena sam da je moj Željko bio takav. Nije bio bahat, već strpljiv s ljudima, nije bio pohlepan, već skroman. U odnosu s ljudima vodio se starim načelom prema kome se ne čini drugima ono što se ne želi sebi. Sjećam se kad mi je rekao da je odbio ponuđeno članstvo u nekim upravnim odborima koji su bili vrlo profitabilni, jer dovode, kako je rekao, ljude u napast. Ako nije bilo plaće u nekim situacijama gdje je radio, nije se protivio niti odustajao od posla. Nije postavljao svoje privatne ispred općih i narodnih interesa, što je ne samo etično nego i umno.

Od ljudi koji su bolje poznavali lik i djelo pokojnoga Željka najčešće sam čula kako se radilo o zdravu kršćaninu. Što je za njega značila vjera?

Pa Željko je rođen u tradicionalnoj kršćanskoj obitelji, kakve su uglavnom sve u njegovu užem susjedstvu, gdje se njegovala dnevna zajednička molitva, štovali blagdani i sakramenti, a osnova svjetonazora bila kršćanska etika. Stoga nije čudo da su mu vjerske zasade bile u podlozi pogleda na svijet i bile vodilja kroza život. Bio je skroman čovjek, uvijek spreman pomoći, uvijek spreman žrtvovati svoje vrijeme i vlastitu udobnost za dobrobit drugih. Bio je čovjek od principa i te principe nije gazio. Činio je dobra djela, a vjerujem da njegova djela govore mnogo o njemu i njegovoj vjeri.

Bio je političar i povjesničar, po osnovnoj struci pravnik, ali bio je i pisac. No nekako se čini da je sve ove svoje ljubavi i interese Vaš suprug objedinjavao u domoljublju koje, da bi bilo iskreno, zaista mora u sebi imati i ono političko i prošlo, i literarno i zdravo argumentirano. Koliko je to snažno hrvatstvo zaokruživalo osobu Vašeg supruga, a koliko ga je hercegovačko rođenje odredilo za život?

Pitanje je kompleksno i nije jednostavno odgovoriti u nekoliko rečenica. Umjesto širih eksplikacija samo ću konstatirati kako u stolačkoj općini nije bilo hrvatskih ljudi ni momaka koji nisu bili svjesni u kom pravcu vode događaji s kraja osamdesetih i početkom devedesetih. Nije im trebalo kazivati kako su rubni dio narodnog korpusa jer su znali sudbinu svojih predaka u nekoliko generacija, najmanje. Cijela je ta zajednica bila spremna i svi su se bili spremni aktivno uključiti. Na tom općem planu moj Željko bio samo jedan od mnogih. Mislim da bi i on ovako odgovorio na početak postavljenog pitanja. Doduše, on je već u početku svega bio spreman izravno se i transparentno angažirati, pa je bio i izabran na odgovorne pozicije. A

shvaćao ih je vrlo ozbiljno i temeljito, pa je cijelo svoje djelovanje tada i poslije, dok je bio živ, posvećivao nesebično narodnim interesima. Bio je svjestan da se oni teško ostvaruju u postojećim i divergentnim interesima pojedinih bosanskohercegovačkih društvenih subjekata bez upornog i razboritog djelovanja. Stoga za nj nije bilo opuštanja. Upravo u tome bio je poseban, a meni još draži, jer sam i ja preko bijela svijeta, s najdaljeg kontinenta došla i stavila se na raspolaganje početkom devedesetih s istom nakanom, a znala sam gdje idem i zašto idem!

Nažalost, nije dočekao neko „suvislo“ rješenje hrvatskog pitanja u BiH. S Vama je sigurno razgovarao opušteno i neformalno i o toj temi. Je li Vaš suprug bio više optimističan ili ipak realno pesimističan s obzirom na razrješenje ovoga gordijskog čvora naše današnjice?

Usudila bih se reći da je bio realan. Nije vidio razrješenje ovoga gordijskog čvora ako nastavimo putem kojim smo pošli. Iako je bio pravnik po struci, on je strastveno izučavao hrvatsku i svjetsku povijest. To znanje, koje je stekao čitanjem i istraživanjem, njemu je omogućilo da vidi obrasce u ponašanju pojedinaca i naroda, u uzrocima i posljedicama povijesnih događaja. To mu je znanje omogućilo predviđanje razvoja događaja te me više puta iznenadio nekim procjenama koje su se obistinile. Vjerujem da su i drugi koji su s njim komunicirali imali slična iskustva. Željko je stalno naglašavao kako se ti obrasci ponavljaju i danas, a samo osoba koja je dobro potkrijepljena znanjem može ih predvidjeti i preduhitriti. Njemu je bilo žalosno što danas rijetki čitaju pa ih razvoj događaja zatekne nespremljene. Izlazak iz gordijskog čvora, u kojem smo mi Hrvati u BiH zapetljani, može se, po njemu, dogoditi samo uz široko obrazovanje i poznavanje svih čimbenika koji bi mogli utjecati na naš nacionalni korpus.

Branitelji i istina o Domovinskom ratu – teme su koje su ga zaokupljale kao ravnatelja Dokumentacijskog centra Domovinskog rata. Što je za njega značila ova uistinu važna povjerenja mu uloga?

Željko je pristupio svakoj dužnosti koja mu je povjerena istom ozbiljnošću i predanošću, a Dokumentacijski centar bio je od posebne važnosti da istina o Domovinskom ratu izađe na vidjelo. Željko je odmah poslije rata uvidio potrebu za ovakvim centrom jer bi se jedino tako organizirano moglo oduprijeti neistinama koje su sustavno širili pojedini članovi druga dva naroda u BiH kroz svoje nacionalne strukture i pogotovo putem medija. Jedino mi nismo imali sličnu ustanovu, samo se Radio Herceg-Bosne, čiji je bio dugogodišnji ravnatelj, javno odupirao plasiranim lažima. Dugo je urgirao i radio na tome da se oformi Dokumentacijski centar koji je osnovan 2013. Knjige o Domovinskom ratu iz svih dijelova Bosne i Hercegovine koje je Dokumentacijski centar objavio imaju veliku ulogu u širenju istine i pobijanju laži o ulozi hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu, a jednako važna uloga Dokumentacijskog centra bila je u prikupljanju dokumentacije za obranu naših branitelja koji su se našli na meti podignutih optužnica od strane

bosanskohercegovačkog sudstva. A koliko je Željku Dokumentacijski centar bio važan, svjedoči činjenica da je, dok je bio u Saboru, stalno radio i putovao za potrebe Dokumentacijskog centra i hrvatskih branitelja. Sebe, zaista, nije štedio.

Za kraj, kada se sjetite, a vjerujem da se svaki dan sjetite svoga supruga, koje Vam slike i misli, uz preporuku Bogu, naviru u sjećanje?

Ima tu punih 30 godina uspomena: neke iz teških dana, nekad lijepih. Ali možda slika koja još uvijek prevladava jest njegova sreća i zadovoljstvo kad je došao doma iz bolnice posljednji dan života, koliko god uspomena bila bolna. Ispunili smo mu posljednju želju da dođe doma, u svoje Dubrave, okružen sa svojim najdražima.

Što držite za najveću ostavštinu svoga supruga? Po čemu biste željeli da ga se sjećaju mlađe generacije? Zapravo, što je želio Željko Raguž, iznad svega?

Mislim da Željko može biti primjer drugima kako se voli domovina i kako se za nju treba žrtvovati. Nema napretka bez mukotrpnog rada – bilo to u privatnom, poslovnom ili političkom životu. Na političkom planu, želio je iznad svega konačno rješavanje hrvatskog pitanja u BiH, ravnopravnost Hrvata s ostala dva naroda i kraj iseljavanja Hrvata iz hrvatskih krajeva. Mlađim bi generacijama sigurno preporučio čitanje i oboružavanje činjenicama kako bi se mogli boriti za istinu. Možda bi ga mladi trebali pamtiti onako kako ga je Božo Ljubić opisao u svome In memoriam: kao plemenitog, nesebičnog, etičnog i umnog čovjeka.

Željko Raguž – pravnik, analitičar, povjesničar dobra duša i predvodnik politike hrvatskog naroda

Kada tražite povijesne poveznice na kojima je građena osnova političkoga promišljanja jednog naroda, morate biti svjedok vremena, biti vješt analitičar i ljubitelj arhivske građe. Stoljetna povijest hrvatskoga naroda neodvojiva je od povijesti onih koji su je s nama dijelili, uz sva iskušenja koja su taj odnos pratila. Međunacionalni odnosi u multikulturalnim i multietničkim zajednicama se moraju s pažnjom izučavati i analizirati kako bi bili pravo bogatstvo, a nikako prijetnja i slabost. Jedan od onih koji je s pažnjom analizirao sve odnose manirom vještog povjesničara bio je gospodin Željko Raguž.

Hercegovac s donjih hercegovačkih prostora, pravnik, izuzetno organiziran, smirenog duha, potpuno predan svom bogatom poslanju u izazovima kojima je iznova izložen njegov hrvatski narod. Analiziranjem povijesne nacionalne dodirnice u našem dijelu jugoistočne Europe bio je suvremenik svih bitnih događaja naše novije povijesti, što mu je omogućilo kompetentnost u djelovanju na brojnim zadaćama političke i životne svakodnevnice koju je prihvaćao. Sve se ovo da iščitati u knjižnim, znanstvenim i stručnim zapisima pravnika, povjesničara i političara Željka Raguža.

Još od vremena kada ga je rat pomjerio sa stolačkog ognjišta bio je potpuno izložen odgovornosti za svoj narod kao predsjednik skupštine općine Stolac. Ratne godine ostavljaju neizbrisiv trag na sve pripremljene, obučene i spremne, a kakav tek dubok trag ostavljaju na dobre ljude koji vjeruju u život i dobro u čovjeku. Neumorno, bez predaha, prilike ga guraju da preuzima odgovornost u organiziranju HDZ-a BiH, političkog života hrvatskog naroda na prostoru gdje stoljećima živi, organiziranjem Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i pripadajućih sastavnica izvršne, zakonodavne, ekonomske, socijalne, kulturne, obrazovne, medijske i ine.

Nakon užasa rata, razaranja, protjerivanja i stradanja, još uvijek mladenačke energije, naš Željko Raguž uspijeva u organiziranju normalnog života i očuvanju svih hrvatskih vrijednosti kroz „dejtonsku“ BiH. Na tom nimalo lakom i često putu punom nerazumijevanja od županijske i federalne razine vlasti u Bosni i Hercegovini, ali isto tako kroz Sabor Republike Hrvatske, potpuno je predan iznalaženju rješenja koja će olakšati razumijevanje ideala ustavne jednakopravnosti konstitutivnih naroda i njihovog legitimnog predstavljanja i zastupanja u institucijama Bosne i Hercegovine.

Ratni ožiljci dobivaju nove u miru, kroz snagu odluka visokih predstavnika koji vjeruju da je evolucijom ili „puzajućim“ izmjenama Daytonskog mirovnog sporazuma moguće eliminirati politički utjecaj i djelovanje hrvatskog naroda.

Željkov ideal i posvećenost hrvatskom narodu je upravo djelovanje u medijskom prostoru kroz Radio Herceg-Bosne, kasnije Radioteleviziju Herceg-Bosne, a jednako tako u ravnateljstvu Kulturno-informativne zajednice Hrvata jugoistočne Hercegovine i Matice hrvatske Stolac. Projekt „Stolačko kulturno proljeće“, uz mnoštvo drugih srodnih, temelj je očuvanja kako kulturnih i jezičnih tako i tradicionalnih vrijednosti hrvatskog naroda stolačkog kraja.

Kroz vrijeme je osjećao obvezu braniti i štititi od zaborava branitelje i vrijednosti Domovinskog rata. Tako organizira Zakladu za besplatno pružanje pravne pomoći pripadnicima braniteljske populacije. S druge strane, čuva od zaborava sve ono što vjerodostojno jamči sliku o Domovinskom ratu kroz Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata, koji kao izuzetno bogatu arhivsku građu ostavlja svojim suvremenicima.

Kao netko tko je dijelio poznanstvo i vrijeme sa *Željkom* Ragužem, nije mi trebalo skidati arhivsku prašinu da bih mogao svjedočiti o njegovoj baštini koju je u nedovoljno dugom životu ostavio iza sebe. Kako ovaj prilog pišem u vremenskom odmaku od posljednjeg susreta sa *Željkom* i rasterećen pritiska emocija, veseli me da sam svoj život obogatio poznanstvom i radom kroz veliki broj projekata sa *Željkom*.

Ljudi i vrijeme mu ponekad nisu bili skloni, a kada mislite na njegovoj razini, to se zna dogoditi. Intelektualnu, domoljubnu kao i ljudsku razinu koju je *Željko Raguž* baštiniio rijetki imaju, stoga mi je neizmjereno drago da sam dio toga prepoznao i sebe time obogatio.

Energiju i unutarnju snagu nije za sebe štedio, ugradio ju je u svaki projekt koji je u posljednjih tridesetak izazovnih godina osmislio i pratio.

Pri posljednjem susretu u našem Domu HDZ-a bio je vidno umoran, pod teretom ožiljaka koje je život ostavio, a moderna medicina nije mogla zacijeliti. I dalje je vjerovao te iznio neke nove ideje, a ja sam mu ponudio da bude savjetnik predsjednika stranke HDZ-a BiH, da pribere novu snagu, da se malo kroz svoj HDZ odmori. Nažalost, znao sam da u tome neće moći dugo uživati.

Analitičnost izučavanja prošlosti, način života i predanost u usmjeravanju budućnosti svoga naroda u multinacionalnom spektru Bosne i Hercegovine obilježile su život *Željka Raguža*, kojeg sam s ponosom kažem poznavao, a koji je kao predvoditelj teorije i prakse svima nama ostavio hrvatske misli za sve koji nakon nas dolaze.

ULOGA ŽELJKA RAGUŽA U DRUŠTVENO-POLITIČKOM I MEDIJSKOM ŽIVOTU HRVATA BOSNE I HERCEGOVINE

Nakon završetka Pravnog fakulteta u Mostaru, Željko Raguž posvetio se istraživanju povijesnih činjenica važnih za vremena koja su se naslućivala. Prvi posao u struci dobio je u općinskoj administraciji kao pravnik. Početkom najave višestranačja uključio se u stranački život i prepoznao brojne probleme koji očekuju Hrvate istočne Hercegovine, od teškoća u uspostavi višestranačke vlasti do rata koji se naslućivao. Nakon uspostave višestranačja izabran je za jednog od dopredsjednika stranke HDZ-a u općini Stolac, a nakon prvih višestranačkih izbora, i pobjede na izborima, izabran je za predsjednika Skupštine općine Stolac.

Odmah nakon izbora političke prilike su se počele usložnjavati, pa u takovim okolnostima Željko Raguž nije dvojio da je potrebno Hrvate BiH organizirati kroz Hrvatsku zajednicu Herceg Bosnu, kasnije Republiku HB, kako bi se jedinstveno organizirali, u čemu je bio aktivni sudionik. “A što je zapravo bila Hrvatska Republika Herceg Bosna?! Našavši se pred istrebljenjem i uništenjem, udaren sa svih strana, hrvatski se narod u BiH morao politički (HRHB) i vojno (HVO) organizirati kako bi osigurao sebi opstanak u nekada većinskim hrvatskim zemljama Bosni i Humskoj zemlji. Znači, Hrvatska Republika Herceg Bosna i Hrvatsko vijeće obrane u teškim vremenima Domovinskog rata bili su glavni jamac opstanka Hrvata u navedenim krajevima. Bez obzira što su političkim mešetarenjem i Hrvatska Republika Herceg Bosna i Hrvatsko vijeće obrane dokinuti, ostaje činjenica da bi bez njih na ovom prostoru povijest bila potpuno drukčija, odnosno Hrvati bi danas bili još više politički marginalizirani i potpuno bačeni na rub društvenih zbivanja u BiH.”¹

Brojne prijeratne i ratne odluke, koje je morao donijeti bile su teške i rizične, posebno početkom rata u BiH, nakon stradanja Ravnog i zauzimanja strateških pozicija u Hercegovini od okupacijske srpske vojske. Dva korpusa JNA nisu mogla biti zaustavljena od slabo naoružanog naroda, pa se vodilo računa da ne dođe do stradanja civilnog stanovništva. Nažalost, zbog raznih okolnosti, jedan broj civila je stradao, posebno u Dabrici, Gornjem i Donjem Brštaniku, ali i na drugim mjestima. Uspostavio je dobre odnose s civilnim i vojnim vlastima Hrvatske, a vojni obveznici Stoca su priključeni Hrvatskoj vojsci. To je rezultiralo oslobađanjem prostora Stoca koji su po Daytonu pripali Federaciji BiH. Nedugo nakon toga – točnije 1994. imenovan je ravnateljem RTV HB na čijem čelu ostaje sve do 2012. godine.

Raguž je bio protiv bilo kakvoga kompromisa sa Srbima i muslimanima u

1 Željko Raguž, *Već viđeno*, Mostar, 2008., str. 9-10

smislu trajnog oduzimanja dijelova hrvatske zemlje u dolini Neretve i jugoistočnoj Hercegovini – jer bi to značilo izlaganje Hrvatske i Hrvata u Hercegovini velikosrpskim ucjenama, te ranjivosti preostalih dijelova Hrvatske u budućim ratovima i trajnu nestabilnost i nesigurnost preostalih dijelova južne Hrvatske. Smatrao je kako je priroda hrvatsko-muslimanskih odnosa u Hercegovini – dolini Neretve, presudni čimbenik ukupnih hrvatsko-muslimanskih odnosa na razini Federacije BiH. Da je pravi poznavatelj prošlosti i ponavljanja istih događanja na ovim prostorima zorno je prikazao u knjizi *Hercegovina – srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana*, izdanje HKD „Napredak“, Podružnica Stolac, Stolac, 1997. Naravno da je struka prepoznala vrijednost napisane knjige, te uskoro počinje surađivati s brojnim stručnim časopisima, zbornicima i medijima. Osjetio je potrebu napraviti reprint knjiga: Nikole Nine Buconjića – *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca* i Martina Gjurgjevića – *Memoari sa Balkana 1858.-1878*. Na to se i odvažio 2000. godine. Nakladnik knjiga je „Humska zemlja“ Stolac.

Suradnja Željka Raguža i *Crkve na kamenu* započela je u ožujku 2002. a trajala je sve do 2015. Svi njegovi objavljeni tekstovi na stranicama *Crkve na kamenu* sastavljeni su od slova istine. Doista je neumorno ukazivao na sličnosti kako povijesnih događaja, tako i političkih manipulacija te hegemonijskih posezanja. Bio je ustrajan i uporan, nije posustajao, trošio se za istinu, a kroz istinu i za poziciju hrvatskoga naroda u BiH. Povijest rijetko ponavlja dobre stvari, a češće one loše. Povijest nagrađuje samo one koji od prošlosti uče jer ako ne polože razred, ponavljaju ga. O tome govore Željki tekstovi objavljeni na stranicama *Crkve na kamenu*.

U svome prvom članku u *Crkvi na kamenu*, 3/2002. uz ostalo kaže: “ Jesu li Hrvati u FBiH konstitutivan narod nakon negiranja izbornih rezultata prema izborima u studenom 2000.? Jesu li veleposlanici velikih sila i visoki predstavnik, utječući na stvaranje matematičke kombinacije Alijanse za promjene, srušili odluku Ustavnoga suda o konstitutivnosti naroda u BiH? Hoće li Srbi iz RS, odnosno BiH prihvatiti sličan položaj u FBiH kakav danas imaju Hrvati u FBiH? Hoće li Hrvati u BiH ponovno kao i na referendumu 1992. poslužiti kao materijal za izgradnju države u kojoj ne će biti ravnopravni? Mogu li prirodna prava čovjeka, koja su Hrvatima kao i drugim narodima zajamčena međunarodnim i europskim dokumentima o ljudskim pravima i koja niječe bošnjačka politika u FBiH, srpska politika u RS i međunarodna zajednica u BiH, biti predmetom političkih pregovora? Mogu li u ime Hrvata BiH o konstitutivnosti govoriti oni Hrvati koji su mimo izborne političke volje Hrvata ušli u vlast FBiH i na taj način u potpunosti srušili konstitutivnost Hrvata u FBiH? Puno pitanja, a odgovor je samo jedan. Očito je da svaki od naroda u BiH ima svoje viđenje BiH i ne treba očekivati da će se u najskorije vrijeme postići dogovor o budućnosti BiH. Nama Hrvatima ostaje borba za vlastiti put usprkos svim nijekanjima i preprekama, poštujući tradiciju hrvatske političke misli o BiH.”²

Nakon što nas je napustio prof. dr. Pero Marijanović 23. travnja 2010., Željko je preuzeo mjesto glavnog i odgovornog urednika godišnjaka Matice hrvatske Stolac

2 Željko Raguž, *Već viđeno*, Mostar, 2008., str. 14-15

Stolačko kulturno proljeće, te je uređivao istoimeni zbornik sve do svoje smrti 2022. godine.

Željko Raguz je bio jedan od inicijatora osnivanja Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata i njegov je prvi ravnatelj. Dužnost je obnašao od 1. kolovoza 2013. do 17. srpnja 2022.

Neumorno je radio na više strana, a skoro 200 kartica teksta naslova „Renarativizacija samoproгона Hrvata tijekom zadnjeg rata u BiH“ napisao je za Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH u posljednjim mjesecima svoga života. U svom posljednjem zaključku spomenutog rada koji je završio dva mjeseca prije smrti Željko Raguz piše: „Na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) progon, etničko čišćenje ili napuštanje prostora svojim izborom pod nadzorom HVO-a 52.000 Bošnjaka tijekom zadnjeg rata u BiH presuđeno je kao hrvatski udruženi zločinački pothvat protiv Bošnjaka u BiH. Istodobno prešuđeno je i nije presuđeno na MKSJ i Sudu BiH kao udruženi zločinački pothvat progon, etničko čišćenje ili napuštanje prostora svojim izborom 170.000 Hrvata s područja BiH pod nadzorom (muslimanske) bošnjačke vojske Armije RBiH. Bošnjačke političke strukture uz pomoć MKSJ u domaćoj i međunarodnoj javnosti, kako bi oslobodile od odgovornosti Predsjedništvo RBiH kao Vrhovno zapovjedništvo (muslimanske) bošnjačke vojske Armije RBiH, bošnjačko političko vodstvo i (muslimansku) bošnjačku vojsku Armiju RBiH za progon i etničko čišćenje hrvatskog stanovništva s prostora pod njezinim nadzorom iskonstruirale su tezu, koja je postala presuđena činjenica na MKSJ u predmetu Prlić i drugi, kako je političko i vojno vodstvo Hrvata u BiH organiziralo preseljenje hrvatskog stanovništva iz Središnje Bosne u Hercegovinu kako bi za to optužilo (muslimansku) bošnjačku vojsku Armiju RBiH. Nedvojbeno je jedan broj presuda na MKSJ i Sudu BiH donesen pod utjecajem sila u međunarodnoj zajednici i bošnjačkih političkih struktura, ne samo kako se tvrdi, da bi se ostvarila pravda i kaznili počinitelji ratnih zločina, nego kako bi se izbjegla odgovornost bošnjačkog političkog i vojnog vodstva te Predsjedništva RBiH za progon i etničko čišćenje hrvatskog i srpskog civilnog stanovništva i počinjene zločine nad Hrvatima i Srbima u BiH od strane postrojbi muslimanske vojske Armije RBiH.

U okviru bošnjačkog narativa o ratu u BiH, koristi se i zlouporabljuje presuđeni genocid u Srebrenici kao prva dionica bošnjačkog nacionalnog osnivačkog mita te snažni diskreditacijski potencijal i političko sredstvo kojim se u značajnoj mjeri nastoji i dijelom uspijeva oslabiti položaj Republike Srpske u međunarodnim odnosima. Kao druga dionica bošnjačkog nacionalnog osnivačkog mita, pored genocida u Srebrenici, u okviru bošnjačkog narativa o ratu u BiH kao diskreditacijski potencijal i političko sredstvo koristi se u javnosti BiH i međunarodnim odnosima presuđeni hrvatski udruženi zločinački pothvat iz presuda političkom i vojnom vodstvu Hrvata u BiH na MKSJ kako bi se spriječila politička nastojanja hrvatskog naroda da dobije potporu u međunarodnim odnosima i bude ravnopravan s Bošnjacima i Srbima u BiH što on danas nije i što se želi spriječiti, posebice, od bošnjačkih političkih struktura u BiH.

Svrha donošenja presuda na MKSJ i Sudu BiH za genocid i hrvatski udruženi zločinački pothvat, pored neupitne potrebe osude počinjenih zločina, sastojala se nedvojbeno i u propagandnom opravdavanju procesa nametnute revizije Daytonskog sporazuma te u pripremi i stvaranju uvjeta za još radikalniju buduću njegovu reviziju.

Presuđene činjenice u presudama MKSJ kako je Republika Hrvatska, ali ne i Srbija, izvršila agresiju na BiH, kako je muslimanska (bošnjačka) vojska Armija BiH bila jedina legitimna vojska tijekom rata u BiH te kako je muslimanska vlast Alije Izetbegovića, na dijelu teritorija BiH predstavljala jedinu legitimnu vlast u BiH, iako u njoj nisu sudjelovali demokratski izabrani predstavnici Srba i Hrvata koji su izabrani na izborima 1990. godine osim potrebe znanstvenog propitivanja i istraživanja na temelju čega su utvrđene, upozoravaju na najozbiljnije ciljeve, pravce i programe pokušaja opasnog mijenjavanja prirode bosanskohercegovačkog društva i države BiH u budućnosti u skladu s jednostranim ciljevima bošnjačke političke elite i utjecajnih islamskih zemalja čijim nastojanjima, ali i za svoje interese, izlaze u protekla tri desetljeća u susret i pružaju pomoć u njihovoj realizaciji prvenstveno SAD i dio zapadnih zemalja u međunarodnoj zajednici“.

Željko Raguž je izabran u 9. saziv Hrvatskoga sabora (14. 10. 2016. – 22. 7. 2020.). Prije nego je izabran za zastupnika u Hrvatskom saboru u jednoj od mnogobrojnih izjava kazao je: „Hrvatsko pitanje u BiH nije stranačko pitanje, mi se ne trebamo svađati s našim narodom u Republici Hrvatskoj. Mi među saborskim zastupnicima trebamo tražiti prijatelje koji će dati potporu našim zahtjevima kako bi Hrvati u BiH ostvarili ravnopravnost.“ Ni u Hrvatskom se saboru nije svađao, nego je strpljivo i mirno objašnjavao našim najvećim protivnicima kako su Hrvati u BiH godinama neravnopravni.

Njegova ljubav prema stolačkom kraju i zavičaju bila je duboka i trajna, bio je čovjek iz naroda, narodni čovjek koji se nikada nije otuđio što god je radio i koju god dužnost obnašao. Poštenje, skromnost i marljivost oduvijek su bile njegove glavne karakterne osobine. Uvijek je bio pozitivan i u svemu i svima je pronalazio ljudsku dobrotu. Imao je vremena za sve koji su mu se obratili, znao je slušati sugovornika i nekako bi svima bilo lakše kad bi s njim podijelili svoje probleme. Nikada se nije žalio, čak ni onda kada se suočio s teškom dijagnozom. Dostojanstveno se nosio s bolešću. Željko Raguž će zasigurno ostati zapamćen po svom djelovanju na prostoru istočne Hercegovine i šire. Iza sebe je ostavio duboki trag u političkom, društvenom i medijskom životu Bosne i Hercegovine. Vjerujući u onu da čovjek živi dok živi sjećanje na njega i sve što je ostavio kroz pisanu ostavštinu, sumnje nema da će u sjećanjima ljudi stolačkog kraja ime Željka Raguža ostati trajno utkano zlatnim slovom.

Željko Raguž je bio pripremljen za višestranačje

Govoriti o političkom djelovanju pojedinca početkom 90-ih godina otvara pitanje njegovog razumijevanja situacije i pripremljenosti za ta vremena. Mnogi su bili na neki način „isprovocirani“ djelovanjem komunističkog jednopartijskog sustava, ali nisu uspjeli sagledati svu složenost prelaska u višestranačje, posebno u okolnostima jugoslavenske državne zajednice koja se održavala komunističkom jednopartijskom stegom i represivnim aparatom.

Željko je bio istraživač hrvatskih povijesnih prilika što mu je pomagalo da s razumijevanjem sudjeluje u važnim događajima i uspješno predviđa nadolazeća zbivanja. Bio je i uspješan prognozer nadolazećih prilika. Iako pravnik po struci, pravo mu je bilo alat za uspješnije bavljenje političkim temama. Nakon završetka studija, u vremenu dužeg traženja posla u struci, počeo je istraživanje povijesnih činjenica važnih za povijest donje Hercegovine i šire. Nakon uposlenja, na mjesto pravnika u općinskoj administraciji, otvorene su povoljnije okolnosti za sagledavanje navedenih tema.

Osamdesetih godina prošlog stoljeća naslućivala se velika jugoslavenska kriza, što je postala tema njegovih razgovora i istraživanja. Analizirao je okolnosti nastanka već aktualne krize i dovodio u vezu s vremenima iz povijesti jer je vidio veliku sličnost među tim događajima. Krizu su kreirali stavovi političara iz Beograda koji su bili prijeteći i muslimanski stavovi iz Sarajeva koji su bili nedorečeni, iako se očekivala jasnost obzirom da je budućnost bila prilično predvidiva. Hrvatski stavovi su se postupno oslobađali duge „hrvatske šutnje“ i bili usmjereni na aktivno traženje rješenja. Traženje rješenja je prvo podrazumjevalo ukazivanje na brojne nepravde koje je činila komunistička država Hrvatima.

Lokalne stolačke okolnosti su bile specifične pa je poznavanje povijesnih prilika bilo važno. Tendenciozno i izokrenuto prikazivanje povijesti, na štetu Hrvata, služilo je jugoslavenskim vlastima nametanju krivnje za događanja u Drugom svjetskom ratu i drugih krivnji nakon rata. Za razliku od mnogih koji su pojednostavljeno poimali nadolazeće promjene, on je otvorao brojne važne teme. Pored pitanja načina transformacije države ili njezinog raspada, ekonomija je već bila u fazi promjena koje su nagovještavale prelazak na slobodnu ekonomiju, pri čemu se otvarala tema sudbine dotadašnjeg društvenog vlasništva. Teško je nabrojati sve teme koje je smatrao važnim, ali zasigurno je visoko mjesto zauzimalo školstvo. Željko je često isticao i ideju zajedništva domovinskog i iseljeničkog hrvatskog korpusa, u okolnostima kada to nije bilo poželjno, obzirom na stavove komunističkih vlasti prema hrvatskom iseljentištvu. Također je bio u brojnim kontaktima s osobama koje su bile angažirane na raznim državnim poslovima a koje bi bile korisne u vremenima višestranačja.

U tim vremenima napisao je i prve tekstove, rukom na papiru istrgnutom iz bilježnice, koji su analizirane s prijateljima. Česta tema je bila Hercegovački ustanak, o kome se do tada uglavnom govorilo kao „Nevestinjska puška“ zanemarujući ulogu i stavove hrvatskih ustanika u Hercegovini. Za mnoge je ta tema bila nepoznanica, a Željko je upravo u vremenima i odnosima toga ustanka vidio brojne sličnosti s kasnijim prilikama.

Početakom višestranačja uključio se u njegovo organiziranje. Višestranačje je brzo naišlo na odobravanje cijelog naroda, ali ga je svatko doživljavao na svoj način, sve do službenog registriranja stranaka i osnivanja na nižim razinama kada su se političke stranke profilirale i odredile prema važnim temama. U tom periodu Raguž je bio u brojnim kontaktima gdje su se razmatrala pitanja načina stranačkog rada i mogućim nesporazumima na pojedinim prostorima, posebno s komunističkim strukturama. Na Osnivačkoj skupštini stranke HDZ BiH (23. rujna 1990.) izabran je za jednog od dopredsjednika stranke HDZ, a nakon prvih višestranačkih izbora (18. studenoga 1990.) izabran je za predsjednika Skupštine općine Stolac (načelnik općine). Izbor za predsjednika općine je protekao bez nesporazuma obzirom na međustranački dogovor da pobjednička stranka daje predsjednika, a unutar stranke je to bio logičan izbor obzirom na njegovu angažiranost. Stanje u Hercegovini se ubrzano usložnjavalo što je tražilo prevazilaženje nesporazuma i incidenta. Sama služba načelnika i stranačkog dužnosnika je podrazumijevala da upravo on bude inicijator brojnih pregovora. Dijalog nije vodio galamom i nekontroliranim emocijama, već temeljitim i pripremljenim argumentima, pa i onda kada je oko njega dominirala galama i nerealnost.

Srpski narod u Hercegovini je, kao i na drugim prostorima tadašnje državne zajednice, navodno stao u obranu Jugoslavije, ali su se lako prepoznavali drugačiji ciljevi. Kampanja se vodila s tezom da je „srpski narod ugrožen“ i da želi ostati u Jugoslaviji. Kao potpora srpskoj ideji stajala je vojna sila i veliki dio represivnog aparata tadašnje države. Psihološke i organizacijske pripreme za vojno djelovanje JNA na prostore donje Hercegovine su intenzivirane. Razgovori sa srpskom stranom su bili „jasni“, jer su na sve prigovore odgovarali da „vojska radi svoj posao“ i da oni na to ne mogu utjecati. Znalo se dogoditi da se na sastanku pojave i nepozvane osobe koje bi se predstavile kao „Beli orlovi“ koji su obično bili još jasniji:

- Ako se vi ne možete dogovoriti, mi imamo rješenje.

Predstavnici muslimanskog naroda su na različitim razinama pregovarali s JNA rukovodstvom u *prijateljskoj* atmosferi, „iščuđavali“ se zašto se političari svađaju, a konspirativno se pripremali i za drugačija rješenja iščekujući razvoj događaja u Hrvatskoj i s Hrvatima u BiH. U mnogim sredinama Hrvati nisu razumjeli zašto se svaki njihov prijedlog odbacuje ili bojkotira od strane muslimanskih predstavnika, pa je bilo slučajeva da se bojkotira prijedlog koji u potpunosti ide u korist muslimanske strane samo zato što ga predlažu Hrvati.

Biti na čelu općine s mješovitim nacionalnim stanovništvom, u takvim okolnostima, tražilo je puno rada i taktičnosti. JNA i brojne srpske dobrovoljačke postrojbe su Hrvate na cijelom prostoru tadašnje države smatrali neprijateljskom stranom, bez obzira na granice. Tako je agresija na Republiku Hrvatsku pratila i agresiju na Hrvate u BiH, što je iskusila Donja Hercegovina na cijelom prostoru posebno u općini Ravno. Muslimanski čelnici su te okolnosti koristili za sagledavanje srpsko-hrvatskog sukoba, kako bi „sačekali drugo poluvrijeme“. Željko je priželjkivao da će se uspjeti napraviti nekakav dogovor s muslimanskom stranom o zajedničkoj obrani i ustroju vlasti na većini prostora i pored brojnih nesporazuma. Glavni kamen smutnje u pregovorima vidio je u snažnim projugoslavenskim strukturama unutar muslimanskog naroda.

U okolnostima otvorenih prijetnji JNA i nejasnih stavova rukovodstva u Sarajevu prema jugoslavenskoj zajednici, Hrvati u BiH su osnovali više hrvatskih zajednica kako bi se uspješnije organizirali u ovakvim okolnostima. Te su zajednice objedinjene u jedinstvenu zajednicu Herceg – Bosnu (18. studenog 1991.). Željko je bio jedan od osnivača HZ Herceg – Bosne koja je bila rješenje za organiziranje života i obrane na značajnom djelu prostora u BiH gdje žive Hrvati. Osnivanje HZHB naišlo je na osudu muslimanskog rukovodstva uz stvaranje brojnih mitova o hrvatsko – srpskom dogovoru i „podjeli Bosne“. Osuda osnivanja HZHB od strane muslimanskog rukovodstva je bila samo nastavak dotadašnjih nesporazuma, pa nije bila iznenađenje.

Na prostoru Stoca sredinom 1991. godine urađene su vojne pripreme srpskog stanovništva uz pomoć JNA i pojedinih srpskih stranaka. U takvim okolnostima Raguž je organizirao nekoliko posjeta kao predsjednik tadašnje Skupštine općine, stolačkim prostorima s većinskim srpskim stanovništvom koji su se već bili organizirali u srpske općine u sklopu SAO Hercegovina, s policijskim i vojnim snagama. Većinske

srpske mjesne zajednice u Stocu su djelovale autonomno i pripremljene za vojno djelovanje prema ostacima Hercegovine i južne Hrvatske. Stanje je ocijenjeno kao veoma ozbiljno pa se pristupilo izradi plana za zaštitu civilnog stanovništva, ukoliko bi se ukazala potreba. Zajednički općinski krizni štab nije bilo moguće formirati zbog potpuno različitih stavova među narodima. Izgledalo je da su muslimanski čelnici iz SDA i značajan broj naroda bio spreman dijeliti zajedničku sudbinu s Hrvatima, ali pod utjecajem projugoslavenskih kadrova priklonili su se politici čekanja ishoda rata u Hrvatskoj i s Hrvatima u BiH. Značajna je Željкова ideja da se održava stalni kontakt s malom hrvatskom zajednicom u Ljubinju u čemu su pomogli i prijatelji iz Ljubinja. Takvi sastanci su zasigurno doprinijeli da nije bilo stradanja toga stanovništva iako su bili u stalnom okruženju srpske vojske. Također je skupa s čelnicima SDA Stoca u više navrata posjećivao muslimansku zajednicu u Ljubinju s ciljem sagledavanja njihovog položaja u ovakvim okolnostima.

U okolnostima skoro potpune blokade Mostara, blokade puteva prema Čapljini, okruženja Stoca srpskim većinskim općinama na crti dugoj preko 40 km, te nespornim pristupu obrani Hrvata i muslimana u Stocu, dva korpusa JNA napadaju prostore Stoca i susjedna mjesta (10. travnja 1992.). Izgledi za značajniju vojnu pomoć su bili mali, posebno što su postrojbe bile nedovoljno opremljene i uvezane. Odluka za evakuaciju stanovništva se nije donosila do samog napada JNA i procjena koje su došle s pojedinih prostora.

U takim okolnostima trebalo je donositi odluke koje su imale prioritetni cilj zaštitu stanovništva, a pritom voditi računa da se održe vojni obveznici na okupu za vremena bolje opremljenosti i organiziranosti. Odluke su se donosile preko Kriznog stožera jer je stranački rad zamrznut u drugoj polovici travnja 1992. godine. Takva

vremena prate razna nerazumijevanja pa i neugodne situacije. Odmah nakon evakuacije stanovništva u Hrvatsku uspostavio je dobre odnose s civilnim i vojnim vlastima s ciljem zbrinjavanja civilnog stanovništva i vojnog organiziranja stolačkih postrojbi koje su pridodane u HV.

Nakon oslobodilačkih akcija (početak 7. 6. 1992.) u Stocu je Željko organizirao sastanak s prijeratnim vijećnicima i stranačkim liderima muslimana (19. 6. 1992). Na sastanku je dogovorena uspostava vlasti i zajednička obrana, bez nekih nesporazuma. Međutim, ubrzo je taj dogovor propao pod utjecajem viših organa SDA, osim da se ostane u vojnim postrojbama HVO. Sudjelovao je u razgovorima vezanim za ustroj HVO-a, posebno br. K. Domagoj koja je djelovala na prostorima Donje Hercegovine. Nakon kadrovskih promjena sredinom 1992. godine zamijenjen je na mjestu načelnika i kasnije obnašao brojne važne dužnosti.

Razgovor sa Željkom nekoliko tjedana prije smrti, u stanju vidno narušenog zdravlja, bili su vezani za aktualne političke prilike Hrvata u BiH, upravo tema kojom se bavio posljednjih 30 i više godina. Sa zadovoljstvom je primio i komentirao zbornik Matice hrvatske čiji je bio dugogodišnji urednik. Zasigurno će ostati upamćen po svom djelovanju na prostoru Hercegovine i šire. Teško bi bilo nabrojati sve teme i poslove kojim se bavio, a vezani su za zavičaj, narod, Hrvate koje su granice razdvojile od matice i sada žive kao manjinski narodi u drugim državama, povijest, kulturu i brojne druge poslove. Brojne povijesne činjenice je pronašao i objedinio u dvije objavljene knjige, kao i drugim radovima i javnim nastupima. Njegove knjige *Srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana* i *Već viđeno* daju presjek njegovog povijesnog istraživanja. Za njega se može reći da je imao cjeloživotno istraživanje hrvatske povijesti, posebno one koja se tiče njegovog zavičaja, tj. Donje Hercegovine. Nije to bila samo zavičajna ovisnost, već prepoznavanje ovih prostora važnim za cijelu Hercegovinu i južnu Hrvatsku.

Položaj javnih medija na hrvatskome jeziku oslikava nezavidan i neravnopravan položaj Hrvata u BiH u odnosu na druga dva naroda

Željko Raguč ostavio je duboki trag u političkom, društvenom i medijskom životu Bosne i Hercegovine. Šesnaest godina bio je na čelu Radija Herceg Bosne / Radio-televizije Herceg Bosne, javnoga medija na hrvatskome jeziku koji, kako tada tako i danas, dijeli ukupan nezavidan položaj hrvatskog naroda u BiH. Hrvati u BiH bez svojih medija ili radio-televizijskog kanala na hrvatskom jeziku u okviru Javnog RTV sustava BiH bit će dugoročno izloženi kulturnoj destabilizaciji i mrvljenju njihovog kulturnog identiteta bez koga, poznato je, često je naglašavao Željko Raguč, bilo koji narod ne može imati niti svoj politički identitet i ravnopravnost u nacionalno složenoj državi kakva je BiH.

Glavni ravnatelj bio je od 11. 10. 1994. do 21. 11. 2012. s tim da je dvije godine, od srpnja 2001. do lipnja 2003., obnašao dužnost ministra zdravstva, rada i socijalne skrbi u Vladi HNŽ-a, a kraće vrijeme bio je i ministar prosvjete, znanosti, kulture i športa te zamjenik župana HNŽ i zastupnik u Parlamentu FBiH.

Diplomirani pravnik po struci, kojemu je povijest bila učiteljica života i koji je uvijek uspoređivao kako je to bilo nekada a kako danas, sigurno bi priču o Radio-televiziji Herceg Bosne, mediju koji je obilježio skoro dva desetljeća njegovoga života i rada, započeo od početka.

Nakon demokratskih izbora 1990. godine u BiH registrirano je 377 dnevnih listova, novina, časopisa i drugih izdanja, 54 lokalne radio postaje i 4 televizijske postaje, jedna novinska agencija i republička radio-televizija BiH s tri programa. Do 1992. godine u Sarajevu je postojala Radio-televizija Sarajevo (tri radio i dva radio-televizijska kanala). Tijekom rata Srbi su utemeljili srpsku radio-televiziju u BiH. Iako je RTV BiH imala javnu ambiciju da bude servis cijele zemlje, u biti je bila bošnjačka televizija koja je pokrivala signalom teritorij pod nadzorom bošnjačke Armije BiH.

Hrvatski Radio Herceg Bosne osnovan je Odlukom o osnivanju Radija Hrvatske zajednice Herceg Bosne za vrijeme neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja (Narodni list HZ H-B, broj 5/92). Radio je počeo emitirati program 1. svibnja 1993.

u Mostaru, u vrlo nepovoljnim uvjetima kada je u pitanju informiranje hrvatskog naroda u BiH. Naime, do tog dana Hrvati u BiH nisu imali niti jednog značajnijeg medija ne samo kada su u pitanju elektronički mediji, nego mediji uopće.

Uoči rata od ukupno 52 lokalne radijske postaje samo se na nekolicini njih govorilo hrvatskim jezikom. Kada se cjelokupan medijski sustav na početku rata podijelio na tri dijela, srpski, muslimanski i hrvatski samo je šest općinskih, lokalnih radijskih postaja ostalo pod utjecajem Hrvata. Bile su to: Radio Livno, Radio Posušje, Radio Mostar, Radio Čapljina, Radio Ljubuški i Radio Orašje.

S 15 odašiljača (od čega 5 u RH), koji su omogućili praćenje radijskog signala na gotovo čitavom području BiH i dobrom dijelu Republike Hrvatske, Hrvatski radio Herceg Bosne svakodnevno je informirao javnost o ratu u BiH. Zahvaljujući brojnim dopisnicima (55) Hrvatski radio Herceg Bosne imao je aktualne informacije sa svih područja gdje se vodio rat, gdje se novinari nisu mogli slobodno kretati. Također, treba istaknuti podatak da je u takvim okolnostima i uvjetima rada, posve pokidanih veza i informativne blokade, Hrvatski radio Herceg Bosne zajedno s već spomenutim općinskim radijskim postajama uspješno razbijao informativnu blokadu nametnutu ratom. Zbog svih tih činjenica pojava Hrvatskog radija Herceg Bosne značila je ne samo boljitak za cjelokupno informiranje, nego i veliki poticaj sveukupnoj borbi hrvatskog naroda za svoju opstojnost. Bio je to, jednom riječju, medij koji je informativno, a i drukčije, povezivao hrvatski narod. Iako je u početku nailazio na mnoge probleme, Hrvatski radio Herceg Bosne krupnim je koracima pravio sebi put i stvarao visoko mjesto u ukupnom medijskom sustavu BiH.

„Hrvatski radio Herceg Bosne kroz sve ove godine bio je i ostao središnji medij hrvatskog naroda, medij kojeg su dobrim dijelom slušali i pripadnici drugih naroda u BiH“, napisao je Željko Raguž za *Monografiju HZ HB 1997.-2009.* te je kao glavni ravnatelj svjedočio statusnim promjenama Hrvatskog radija Herceg Bosne koji uskoro započinje put u neizvjesnost posebno nakon ukidanja Hrvatske Republike Herceg Bosne koja mu je bila osnivač i glavni financijer.

Vlada Hrvatske Republike Herceg Bosne 9. siječnja 1995. donijela je odluku o utemeljenju JP HRT HB od JP Hrvatski radio HB - Slobodna i JP Odašiljači i veze HR HB. Odluku Vlade HR HB potvrdilo je Predsjedničko vijeće HR HB na sjednici održanoj 13. siječnja 1995. Na temelju navedenih odluka poduzimane su odgovarajuće radnje i stvarane potrebite pretpostavke za registriranje JP HRT HB. Upravni odbor JP “Hrvatski radio HB-Slobodna” donio je odluku o istupanju “Slobodne” iz JP, a Upravni odbor JP “Odašiljači i veze HR HB” i JP “Hrvatski radio HB” donijeli su odluke u stupanju u jedinstveno JP “HRT HB”. Zastupnički dom HR HB donio je Zakon o Hrvatskoj radio-televiziji HB br. 01-XV-118-02 od 24. ožujka 1995., a Vlada HR HB dala je suglasnost na Ugovor o spajanju JP Odašiljači i veze HR HB d.o.o. Mostar i JP Hrvatski radio Herceg Bosne Mostar od 8. ožujka 1995. u jedinstveno Javno poduzeće Hrvatska radio-televizija HB.

Javno poduzeće Hrvatska radio-televizija Herceg Bosne d.o.o. Mostar upisano je u reg. uložak Višeg suda Mostar 10. travnja 1995. Osiguran je prostor za radijski

studio, TV studio, odašiljače i veze i ostale službe JP u zgradi "Mostarka", u Splitskoj 96 u Mostaru.

Potpisivanjem Daytonskog sporazuma i uspostavom Federacije BiH, prelaskom institucija HR HB na razinu Federacije BiH, nakon niza poduzetih radnji na izgradnji Hrvatske radio-televizije Herceg Bosne, na temelju članka 20. stavak 1. točka I. Zakona o Hrvatskoj radio-televiziji Herceg Bosne ("Narodni list HR HB" 13/95 i 24/95) i članka 18. i 28. Statuta JP Hrvatska radio-televizija Herceg Bosne, Upravni odbor JP Hrvatska radio-televizija Herceg Bosne na sjednici održanoj 28. kolovoza 1996. donio je odluku da Javno poduzeće Hrvatska radio-televizija Herceg Bosne daje u vlasništvo poduzeću EROTEL d.o.o. Mostar, Tvrtka Miloša b.b. imovinu-sredstva kojom se proizvodi, prenosi i emitira radijski i televizijski program, prema posebnom popisu koji čini sastavni dio ove Odluke. Sredstva iz točke I. ove Odluke daju se u vlasništvo poduzeću EROTEL d.o.o. Mostar uz uvjet da navedeno poduzeće osigura prijenos i emitiranje radijskih i televizijskih programa prema propisanim standardima na teritoriju Hrvatske Republike Herceg Bosne, kao i na teritoriju BiH, sukladno članku 1. Odluke o osiguranju opstojnosti Hrvata koji žive izvan teritorija Hrvatske Republike Herceg Bosne (Narodni list HR HB, broj 24/95).

Ministarstvo gospodarstva-Vijeće za telekomunikacije HR HB, također je donijelo Odluku broj VT-015/96 od 30. kolovoza 1996. o dodjeli koncesija poduzeću EROTEL d.o.o. Mostar za proizvodnju, prijenos i emitiranje radijskog i televizijskog programa na području HR HB.

Nakon što je prestao postojati osnivač, Hrvatska Republika Herceg Bosna, druga građana Hrvatska zajednica Herceg Bosne na osnovu akta o osnivanju - Odluke broj GV-02-23/99 od 12. veljače 1999. utemeljila je drugi pravni subjekt, društvo jedne osobe, Hrvatsku radio-televiziju Herceg Bosne koja nije bila nasljednik ranijeg JP HRT HB. Hrvatska radio-televizija Herceg Bosne, društvo jedne osobe Mostar upisana je u reg. uložak Višeg suda u Mostaru 25. veljače 1999.

O transformaciji medija u BiH Željko Raguž za *Monografiju HZ HB 1997.-2009.* dalje piše, krajem rata 1995. godine u BiH su postojala 272 aktivna medija, u F BiH 203 i u RS 69. U ožujku 1997. taj broj je iznosio 490 (u RS 220, u FBiH 270). Po istraživanjima Mediaplan instituta iz Sarajeva, ali i međunarodnih organizacija, prvih godina nakon rata i Daytonskog sporazuma najveći utjecaj na javno mnijenje u BiH imaju bošnjački RTV BiH (Sarajevo), srpski RTV RS (Banja Luka) i hrvatski medij Hrvatski radio Herceg Bosne (Mostar) kao i radio-televizije iz susjednih država HRT RH i RTS Srbije koje su u tom razdoblju dobro pokrivale teritorij BiH. U srpnju 1999. god. visoki predstavnik donio je odluku o gašenju RTV BiH i njezinoj transformaciji u PBS i RTV FBiH, ali i o reorganizaciji RTV RS koja je po toj odluci trebala ostati entitetska RTV u RS. Istom odlukom prestala je djelovati hrvatska televizijska mreža u FBiH (Erotel).

Erotel je bio u mogućnosti da se tehnički i kadrovski uklopi u javni RTV sustav BiH kao televizijski kanal na hrvatskom jeziku da je postojao korektan odnos bošnjačke politike i međunarodne uprave u BiH prema potrebi Hrvata za

informiranjem na hrvatskom jeziku kako bi se osjećali ravnopravnim narodom u BiH.

Regulatorna agencija za komunikacije (RAK) 2004. god. nametanjem izmjena Pravila 1/1999 CRA *Nijedna javna radio ili televizijska postaja, prema definiciji sadržanoj u ovom Pravilu, ne smije sadržavati u službenom nazivu bilo kakav predznak, odrednicu ili znak koji može dovesti do toga da takva postaja bude promatrana kao isključiva domena jedne etničke ili nacionalne skupine*, ukinula je etnički predznak u nazivu radio-televizijskih postaja u BiH. Naime, do tada je 11 RTV postaja u BiH nosilo predznak srpski ili hrvatski. U ovoj skupini bio je i Hrvatski radio Herceg Bosne kao i Hrvatska Radio Televizija Mostar koji se nakon odluke RAK-a od tada naziva Radio Herceg Bosne, odnosno Hercegovačka radio-televizija Mostar.

U 2004. godini Regulatorna agencija za komunikacije BiH završila je Fazu 2 čime je zatvoren proces izdavanja dugoročnih dozvola za emitiranje rtv postajama. Naime, privatne RTV postaje dobile su dozvole za emitiranje u trajanju od 10 godina dok su javne dobile dozvole samo na dvije godine s planiranom intencijom da se u idućem razdoblju privatiziraju. Naravno ove odredbe ne važe za javni rtv sustav koji ne treba dozvolu RAK-a, nego svoj legitimitet vuče iz Zakona o javnom rtv sustavu.

Na temelju članka 3.3 (a) Zakona o komunikacijama BiH (Službeni glasnik BiH broj 31/03), Regulatorna agencija za komunikacije 9. svibnja 2008. godine produljila je dozvolu za zemaljsko emitiranje radijskog programa Radiju Herceg Bosne na dvije sljedeće godine.

Javni mediji na hrvatskome jeziku uglavnom dijele ukupan nezavidan položaj hrvatskog naroda u BiH koji je nedvojbeno neravnopravan u odnosu na druga dva naroda. Iz te činjenice nastali su brojni problemi pa i nemogućnost da se javni mediji na hrvatskome jeziku financiraju od pretplate kako se na primjer financiraju mediji koji se u bh javnosti prepoznaju kao javni mediji na razini entiteta i države. Pravo na informiranje na svom jeziku, po međunarodnim konvencijama, u temelju je svih drugih prava i najbolji je indikator položaja nekog naroda u višetničkim državama kakva je i BiH. Upravo činjenica da se hrvatskom narodu u BiH osporava od drugih naroda (stajalište Kluba Bošnjaka u Domu naroda Parlamenta BiH) pravo na formiranje radio-televizijskog kanala na hrvatskom jeziku u BiH govori kako su Hrvatima u BiH itekako potrebni mediji na hrvatskome jeziku.

Hrvati kroz medije na hrvatskom jeziku u BiH trebaju i tu nažalost jedino i mogu otvoriti niz pitanja koja nedvojbeno pokazuju neravnopravan položaj hrvatskog naroda u BiH u odnosu na Srbe i Bošnjake. Pored niza drugih pretpostavki za promjenu takvog položaja itekako su važni i mediji odnosno informiranje na svom jeziku o svemu što se događa u BiH, ali svjedoci smo da su javni mediji često bili ostavljeni na vjetrometini i da su rijetki preživjeli.

Najteže razdoblje za RTV Herceg Bosnu, kao i za ostale medije koji djeluju na području Hercegovačko-neretvanske županije, započinje 2008. kada ova županija

koja je od ukidanja HR HB financirala Radio Herceg Bosne ukida redovite mjesečne dotacije koje su bile dostatne za plaće uposlenika i ostale redovite mjesečne troškove. O teškom položaju javnih medija u HNŽ svjedoči priopćenje za javnost koje se od 13. 6. 2008. redovito emitiralo pred središnje informativne emisije Radija Herceg Bosne, Hercegovačke televizije Mostar i Radio postaje Mostar, a u kojem je stajalo:

„S obzirom na to da na posljednjoj sjednici Vlade Hercegovačko-neretvanske županije koja je održana 12. lipnja 2008. nije donesena Odluka o uplati šest neuplaćenih plaća svim medijima koji su u prošloj godini bili korisnici proračunskih sredstava, a među njima su i: Radio Herceg Bosne, Hercegovačka televizija Mostar i Radiopostaja Mostar, kao i zbog dugogodišnjeg nerješavanja statusnih problema ovih javnih medijskih kuća koji program emitiraju na hrvatskom jeziku - ravnatelji, glavni urednici, sindikalni povjerenici i uposlenici su na današnjem sastanku zaključili: Zahtijevamo žurno donošenje Odluke o preuzimanju osnivačkih prava od strane Hercegovačko-neretvanske županije za sve tri naše medijske kuće. Tražimo žurnu isplatu šestomjesečnih dugovanja zaposlenicima ovih javnih medija. Zahtijevamo neodgodivu uplatu višegodišnjih dugovanja za mirovinsko i zdravstveno osiguranje svim djelatnicima. Dajemo na znanje kako je gorka istina da su Hrvati na Ustavnom sudu Federacije BiH izgubili pravo na svoj radijsko-televizijski kanal na hrvatskome jeziku, a da se ne bi dogodilo gašenje i ovih medija - pozivamo sve hrvatske političke čelnike da se žurno i zajedno s nama uključe u neodgodivo rješavanje statusno-financijskih problema, te opstanka i budućnosti Radija Herceg-Bosne, Hercegovačke televizije Mostar i Radio postaje Mostar.“

Nažalost, Hercegovačka televizija Mostar i Radiopostaja Mostar ugašeni su, a Radio Herceg Bosne uspio je preživjeti golgotu koja je bila i duga i teška. Jedino rješenje za Radio Herceg Bosne bilo je pronaći vlasnika jer je prvi vlasnik, Hrvatska Republika Herceg Bosna prestala postojati i postala dio Federacije BiH. Bez osnivača i redovitog izvora financiranja osim ove medijske kuće ostale su mnoge kulturne, obrazovne i druge institucije koje su vremenom ugašene. Vlasnička prava ranije je preuzela Udruga građana Hrvatska zajednica Herceg Bosna koja je postala vlasnik RTV HB, ali bez financijskih obveza. Financijske obveze preuzele su Županija zapadno-hercegovačka i Vlada HNŽ-a koja je naprasno 2008. god. prestala financirati medije među kojima i RTV HB.

Odluka se morala donijeti brzo jer je financijsko stanje postajalo sve teže i teže. Uloga Skupštine, Nadzornoga odbora i glavnoga ravnatelja Željka Raguža bila je strateška i vizionarska. Jedini način da RTV HB dobije vlasnika i pokuša opstati bio je da Udruga građana HZ HB svoja prava prenese na općine i županije gdje Bošnjaci ne mogu povući vitalni nacionalni interes jer ih mediji na hrvatskome jeziku ugrožavaju.

Na sjednici, 30. 9. 2008. Glavno vijeće Hrvatske zajednice Herceg Bosne donijelo je Odluku br. G.V.01-047-1/08 da se uputi ponuda skupštinama županija i općinama s hrvatskom većinom da preuzmu vlasnička prava nad Radijem Herceg Bosne, jer je do tada Hrvatska zajednica Herceg Bosna bila 100% osnivač odnosno vlasnik Radio-televizije Herceg Bosne d.o.o. Mostar. Ponuda, odnosno zamolba, upućena

je na adrese 22 općine, 5 županija u FBiH te predsjednicima svih političkih stranaka tražeći od njih potporu za realiziranje ove ideje. Na sjednicama Općinskih vijeća 11 općina uskoro donosi odluku o preuzimanju vlasničkih prava nad RTV HB.

Uz pomoć svih članova Skupštine i Nadzornog odbora Društva te mnogobrojnih prijatelja ove medijske kuće održana je Osnivačka skupština RTV HB 13. srpnja 2009. u Mostaru na kojoj su načelnici općina u kojima su većinu imali Hrvati (Dobretići, Stolac, Čapljina, Kiseljak, Kreševo, Neum, Grude, Kupres, Čitluk, Ravno i Tomislavgrad) potpisali Ugovor o preuzimanju osnivačkih i vlasničkih prava, obveza i udjela nad RTV HB te je donesen novi Statut i imenovan novi Nadzorni odbor.

Skupština Društva 17. 12. 2009. donosi Odluke o prijenosu i preuzimanju osnivačkih i vlasničkih prava, obveza i udjela nad RTV HB od strane Županije zapadno-hercegovačke, Općina Široki Brijeg, Livno i Ljubuški, a Općina Posušje, odnosno njezino Općinsko vijeće odluku donosi 29. 12. 2009.

Do kraja 2009. godine osnivačka i vlasnička prava nad RTV HB imalo je ukupno 15 općina i jedna županija. Hrvatska zajednica Herceg Bosna ostala je vlasnik 25% udjela u RTV HB.

Općinski, gradski i županijski proračuni teško su pored svih svojih obveza mogli izdvajati mjesečne iznose i za RTV HB, ali su ipak znajući ulogu medija stvorili pretpostavke da se sustav koji je utemeljen tada održi do danas te da se i nadogradi s početkom emitiranja televizijskog programa. Načelnici općina naglašavali su kako je RTV HB nacionalni i opći interes i da je to projekt koji trebaju podržati svi Hrvati u BiH te kako se moraju stvarati pretpostavke za početak emitiranja televizijskog programa. Od samih početaka na Radiju Herceg Bosne, u najavi i odjavi svih informativnih emisija, uvijek je stajalo Radio-televizija Herceg Bosne, program Radija. Kako je dnevno bilo 10-ak, a nekada i više informativnih emisija, slušatelji, kolege i ostali bi znali komentirati kako se toliko puta pročita u radijskom programu Radio-televizija Herceg Bosne, a mi televiziju nemamo. Prijedlozi su dolazili i ravnatelju da prestanemo s tim najavama, ali nikada nisu nailazili na plodno tlo. Željko Raguž bi govorio: „Ako televiziju nemamo sada, imat ćemo je kad se za to dođe vrijeme.“

Na već spomenutoj povijesnoj Skupštini RTV HB od 13. 7. 2009. na kojoj je upozoreno na jako težak položaj ove medijske kuće jer su uposlenici 2008. bili 8 mjeseci bez plaće, nadu je vratila Općina Dobretići koja je mala i skromnih financijskih mogućnosti; prva je donijela odluku o preuzimanju osnivačkih prava nad RTV HB. Na toj Skupštini Društva kazano je kako se moraju početi stvarati pretpostavke za utemeljenje Televizije jer se ne smije propustiti ova prilika koja je zadnji vlak za RTV HB, alternative nema. Korak po korak Skupštine, Nadzorni odbori i Uprave Društva stvarale su preduvjete kako bi RTV HB kao snažan medij, svojim televizijskim i radijskim signalom, koristeći internet i društvene mreže, došao do svakog hrvatskog doma u BiH, naravno i do domova svih drugih građana koji buduću BiH vide kao zajednicu ravnopravnih naroda što ona radi neravnopravnog položaja hrvatskog naroda sada nažalost nije.

U vjeri da BiH to može biti i da RTV HB svojim programom upozorava i pomaže takvim nastojanjima u sjećanju na Željka Raguža, koji je osim medija bio izvrstan poznavatelj povijesti, a knjige, čitanje i pisanje obilježile su njegov život, umjesto zaključka najbolje je ponoviti njegove zapisane i objavljene rečenice koje će uvijek podsjećati hrvatsku javnost i sve one koji politički misle na ulogu i značaj medija: „Bez medija na hrvatskome jeziku Hrvati u BiH ne mogu imati nužni demokratski unutarhrvatski dijalog o sadašnjosti i budućnosti BiH. Bez medija na hrvatskome jeziku Hrvati ne mogu imati nužni demokratski dijalog s druga dva naroda o sadašnjosti i budućnosti BiH. Bez medija na hrvatskome jeziku Hrvati su izloženi fragmentiranju njihovog narodnog identiteta te gubitku općih i konkretnih narodnih orijentira prema BiH, ali i prema međunarodnoj zajednici. Zbog toga što je sloboda informiranja na svom jeziku temelj za sve druge slobode, izgradnja medija na hrvatskome jeziku u BiH uvjet je za eliminiranje antihrvatskih medijskih manipulacija i ravnopravnost Hrvata sa Srbima i Bošnjacima u BiH.“

ŽELJKO RAGUŽ KAO SPISATELJ CRKVE NA KAMENU

Uvod

Suradnja Željka Raguža i *Crkve na kamenu* započela je u ožujku 2002. U svome proslavu Željkovoj knjizi *Nekad i danas*, koja je izašla 2008. godine, napisao sam: “Kad smo prije nekoliko godina razmišljali o preuređenju vanjskoga izgleda *Crkve na kamenu*, dakako da je valjalo razmisliti i o sadržajnom preustroju toga lista. Zamolili smo nekolicinu novih autora da prihvate suradnju kako bi naš mjesečnik dosegnuo što bolju i veću kvalitetu. Jedno od tih novih imena bio je i autor ove knjige, čije kolumne upravo imate u rukama. Kako se Željko Raguž uza svoju pravnu struku bavi i poviješću, smatrali smo zgodnim da ovaj autor poveže te dvije discipline, pa smo tu rubriku nazvali ‘Nekad i danas’. Znači, njegove kolumne govore o nekadašnjem teškom ili manje teškom vremenu, a onda te prilike bivaju uspoređene sa sadašnjim vremenom. U ovim kolumnama zrcali se sličnost nekadašnjeg i sadašnjeg vremena, odnosno u njima možemo vidjeti kako su se Hrvatima u davnim vremenima događale slične stvari kakve im se i danas događaju, te da su se njihovi susjedi otprilike slično ponašali nekada kao i danas.

Netko će se zasigurno zapitati zašto ova knjiga izlazi upravo sada. Razlog biranja ovoga vremena dobro je simboličan i sasvim jasan. U ovoj godini navršilo se 15 godina od osnivanja Hrvatske Republike Herceg Bosne. U okruženju u kojem ovdašnji Hrvati žive uglavnom je zovu ‘takozvana’. Ovu ‘rugalicu’ obično možemo čuti i u našoj matičnoj državi RH, ukoliko Herceg Bosnu, bilo ovdje, bilo tamo, uopće više netko i spominje. A što je zapravo bila Hrvatska Republika Herceg Bosna? Našavši se pred potpunim istrebljenjem i zatorom, udaren sa svih strana, hrvatski se narod u BiH morao politički (HRHB) i vojno (HVO) organizirati kako bi osigurao sebi opstanak u nekada većinskim hrvatskim zemljama Bosni i Humskoj zemlji. Znači, Hrvatska Republika Herceg Bosna i Hrvatsko vijeće obrane u teškim vremenima Domovinskog rata bili su glavni jamac opstanka Hrvata u ovim krajevima. Bez obzira što su političkim mešetarenjem i Hrvatska Republika Herceg Bosna i Hrvatsko vijeće obrane dokinuti, ostaje činjenica da bi bez njih na ovom prostoru povijest bila potpuno drukčija, odnosno Hrvati bi danas bili još više politički marginalizirani i potpuno bačeni na rub društvenih zbivanja u BiH. Upravo zbog te činjenice odajemo priznanje svima onima koji su doprinijeli stvaranju tih političkih i vojnih organizacija hrvatskoga naroda u BiH, te evociramo uspomene na te dane hrabrosti i odlučnost u kojima se branio i obranio hrvatski opstanak na ovom prostoru. Dobar dio tekstova u ovoj knjizi bavi se upravo pitanjima razloga osnivanja, postojanja te ukidanja Hrvatske Republike Herceg Bosne, te usporedbom sa sličnim povijesnim primjerima nastojanja hrvatskoga naroda da dođe do svoje

slobode i države. Neka i ova knjiga bude doprinos izgradnji ponosa i sjećanja na Hrvatsku Republiku Herceg Bosnu i Hrvatsko vijeće obrane”.¹

Znači, prvi svezak Željkovih članaka u *Crkvi na kamenu* od broja 3/2002. do broja 8-9/2008. objavljen je u spomenutoj knjizi. Nastavio je pisati već u broju 10/2008. i pisao do broja 12/2012., a onda stanka od godine dana i ponovno piše od broja 1/2014. do broja 12/2015. Ukupno nepunih 13 godina iz broja u broj. Uza sve svoje obveze koje je ovaj vrijedni suradnik imao, nije bilo lako iz broja u broj pratiti događanja, biti aktualan i uvijek naći poveznicu prošlosti s onim što se događalo u našem vremenu. Iako se služio e-mailom, gotovo redovito osobno je donosio članke u uredništvo. Mogao ih je on poslati i modrenom poštom, ali to je bila prilika barem jednom mjesečno susresti se kako bismo mogli popričati o aktualnim temama. Bio nam je vrlo drag gost i suradnik, a i on je veoma rado navraćao u uredništvo *Crkve na kamenu*. Prikupili smo i njegov drugi set članaka. Bilo je govora o tomu kako bi i njih vrijedilo izdati u novoj knjizi, ali je zasad to ostala samo želja.

U uvodu svoje spomenute knjige Željko kaže: “Mogu li se iz povijesti naučiti korisne pouke, posebice u pogledu budućnosti kada će ionako budući procesi i događaji ovisiti od drugačijeg povijesnog konteksta u kome će se odvijati i događati? Ako se povijest ne ponavlja kako ona uopće može biti sudionik putovanja kroz sadašnjost? Dakle, postoje jedni povjesničari koji podcjenjuju značaj povijesti za našu sadašnjost i budućnost i drugi koji tvrde da povijest drži ključ sudbine čovječanstva. Kako bilo da bilo, nedvojbeno je kako se izučavanjem povijesti dolazi do oruđa koje nam omogućava da postignemo najveći stupanj nadzora nad prilikama u sadašnjosti.

Povjesničari su danas uglavnom nepovjerljivi prema popularnoj primjeni povijesti jer vjeruju kako ih takva angažiranost odvlači od njihovih pravih zadaća. Međutim, istina je kako stručni i javni ciljevi ne moraju uvijek biti isključivi. Zato je popularna primjena povijesti, iskustava povijesti, odnosno gledanje suvremenih pitanja očima prošlosti potrebno i itekako važno. Osobito iz razloga što u dobrom dijelu javnosti vlada uvjerenje da se podcjenjivanjem iskustava povijesti ona zna i ponoviti u sličnom ili gorem obliku.

Je li pogrešno uobičajeno mnijenje da se povijest ponavlja? Često političari proučavaju povijest ne bi li u prošlosti pronašli uzore za vlastite suvremene postupke te koristili iskustva povijesti kao praktičnu pouku u državničkim poslovima. Takav pristup iskustvima prošlosti postoji od vremena renesanse kada su zapise iz klasične antike smatrali riznicom praktičnih lekcija za državničke poslove. Niccolò Machiavelli (1469.-1527.) firentinski državnik i filozof, u svom najpoznatijem djelu *Vladar* navodi niz političkih načela koja se zasnivaju na rimskim povijesnim presedanima. Njegovi suvremenici iznijeli su mu zamjerku da je preuzimanjem i isticanjem rimskih povijesnih presedana zanemario prateće okolnosti, odnosno povijesni kontekst, koji se s vremenom u dobroj mjeri promijenio. Suvremeni povjesničari, kada prave povijesne usporedbe, najčešće ne idu u daleku prošlost,

1 Usp. Željko Raguz, *Već viđeno*, Mostar, 2008., str. 9-10.

nego radije izvlače povijesne analogije iz nedavne prošlosti s obrazloženjem da je veliki dio povijesnog konteksta ostao isti. Povlačenje povijesnih analogija čini i neizbježan dio ljudskih rasuđivanja što je posebice često kod ljudi u javnom životu. Takva nastojanja nisu niti će biti uzaludna ako ne tražimo savršen sklad između prošlosti i sadašnjosti. Ljudima su nužna predviđanja događaja. Bez oslanjanja na iskustva prošlosti teško je očekivati pouzdanost predviđanja. Gledajući unatrag, mnogo je toga što nam izgleda očigledno, što potvrđuje da nas povijest može mnogočemu naučiti. Koristeći povijesno iskustvo, moguće je ostvariti uvid u sadašnjost. Praktična primjena povijesti ne podrazumijeva žrtvovanje znanstvenih načela, zato što profesionalni povjesničari prate rad svojih kolega pa je nemoguće bilo kakvo zastranjivanje koje ne će biti izloženo stručnoj kritici.

Na nagovor urednika *Crkve na kamenu* prije nekoliko godina u ovom je mjesječniku uvedena kolumna s nazivom 'Nekad i danas'. Ona je kao ideja nastala tijekom naših brojnih susreta i razgovora u kojima smo pokušavali naći odgovore na niz pitanja koja su otvarali suvremeni događaji u političkom životu BiH. Ti događaji stvarali su posljedice koje su se već ranije kao pouke i poruke pojavljivale u istom ili sličnom obliku iz nedavne ili nešto dalje prošlosti.

Nakon nekoliko godina uočena je potreba da se dosada objavljene kolumne iz toga mjesječnika saberu na jednom mjestu. Tako je nastala knjiga koja je pred vama. U istom listu, pod istom rubrikom i dalje nastaju novi članci, pa možda i oni jednoga dana budu sabrani u neku knjigu.

Ponavlja li se povijest? Kad pročitate ovu knjigu pa u njoj iznesene povijesne primjere usporedite sa suvremenim događajima u političkom životu BiH, neminovan je zaključak da se povijest ponavlja!"²

Na stranicama *Crkve na kamenu* Željko je brusio svoje pero. U više navrata isticao je svoju zahvalu uredništvu što mu je omogućena suradnja jer je to bila zapravo škola pisanja. Kako je i uredništvo njemu ostalo zahvalno, zaključujemo da je ta plodna suradnja bila na obostrano zadovoljstvo i korist.

Ponekada je bilo i reakcija i negativnih komentara na njegovo pisanje jer su ljudi stvarnost vidjeli u drukčijem svjetlu od onoga kako ju je vidio Željko, ali teško bi itko mogao reći da su njegovi članci bili neozbiljni i bez osnove. Štoviše, njegove su analize sadašnjosti koja se zrcalila u prošlosti bile povezane sa stvarnim životom, a napose s političkim događajima i ljudima današnjice i onih koji su utjecali na društveni život tijekom proteklih stoljeća.

Knjiga *Već videno*

U svome prvom članku u *Crkvi na kamenu*, 3/2022. postavlja mnogo pitanja na koja nudi svoje odgovore: "Jesu li Hrvati u FBiH konstitutivan narod nakon negiranja izbornih rezultata prema izborima u studenom 2000.? Jesu li veleposlanici velikih sila i visoki predstavnici, utječući na stvaranje matematičke kombinacije Alijanse za

2 Željko Raguž, *Već videno*, str. 11-12.

promjene, srušili odluku Ustavnoga suda o konstitutivnosti naroda u BiH? Hoće li Srbi iz RS, odnosno BiH prihvatiti sličan položaj u FBiH kakav danas imaju Hrvati u FBiH? Hoće li Hrvati u BiH ponovno kao i na referendumu 1992. god. poslužiti kao materijal za izgradnju države u kojoj ne će biti ravnopravni? Mogu li prirodna prava čovjeka, koja su Hrvatima kao i drugim narodima zajamčena međunarodnim i europskim dokumentima o ljudskim pravima i koja niječe bošnjačka politika u FBiH, srpska politika u RS i međunarodna zajednica u BiH, biti predmetom političkih pregovora? Mogu li u ime Hrvata BiH o konstitutivnosti govoriti oni Hrvati koji su mimo izborne političke volje Hrvata ušli u vlast FBiH i na taj način u potpunosti srušili konstitutivnost Hrvata u FBiH? Puno pitanja, a odgovor je samo jedan. Očito je da svaki od naroda u BiH ima svoje viđenje BiH i ne treba očekivati da će se u najskorije vrijeme postići dogovor o budućnosti BiH. Nama Hrvatima ostaje borba za vlastiti put usprkos svim nijekanjima i preprekama, poštujući tradiciju hrvatske političke misli o BiH.”³

Autor se često vraćao na temu podjele BiH pa je uvijek jasno isticao: “BiH je novim ustavnim promjenama dakle podijeljena, ali nije logički podijeljena. Potrebna je pravednija etničko-upravno-teritorijalna podjela BiH. Pravo na etničko (teritorijalno) posjedovanje BiH mora biti simetrično za sva tri njezina naroda.”⁴

Na našim prostorima bavljenje politikom postao je veoma unosan posao. Vidimo da po svijetu često to i nije tako jer se već bogati ljudi bave politikom, a ne ulaze u političke vode da bi se obogatili. U nas je to najčešće obrnut proces. Željko ističe koji su sve razlozi zašto se netko bavi politikom: “Više je razloga i motiva za bavljenje javnim poslom, odnosno politikom: narcisoidna struktura osobe, kompleks inferiornosti, koristoljublje, privilegiji, mesijanske ideje ili ideje veličine i niz drugih. Postoje i oni drugi, koji motive za bavljenje politikom nalaze u osjećaju da treba činiti dobro za svakog čovjeka i svoj narod.”⁵ Oni koji se bave općedruštvenim stvarima trebali bi se zapitati u koju od ovih skupina pripadaju.

U spomenutoj knjizi čitamo: “Državotvorstvo je samo po sebi napredna ideja, a u složenim državama kakva je BiH ono se može realizirati izgradnjom instituta ravnopravnosti naroda što sada, nažalost, nije slučaj i što BiH čini nestabilnom državom. Ona će takva i ostati dok god u njoj postoji ambicija nametanja rješenja silom, odnosno vladanja jednog od naroda nad drugima u svim mogućim vidovima.”⁶ U povijesti čovječanstva sila je uvijek igrala važnu ulogu. Pojedine države i danas funkcioniraju na osnovi sile, a neke umjesto sile pribjegavaju prisili, nešto sofisticiranijem načinu djelovanja. Na ovome prostoru narodi su se najčešće ponašali kao “objiesna djeca”⁷ pa su neselektivno udarali na one iz “suprotna tabora”. Jednostavno, tako se ne može urediti stabilna država.

“Hrvatima u BiH nakon Daytonskog sporazuma ova zemlja sve više poprima obrise surove, nepravedne stvarnosti koja se pretvara u nacionalni grč iz koga se

3 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 14-15.

4 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 19.

5 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 20.

6 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 24-25.

7 ANTE CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu (1939.-1945.)*, vlastita naklada, Rim 1978., str. 109.

neminovno treba tražiti izlaz”.⁸ Prošlo je 20 godina otkako je napisana ova rečenica, a stanje se nije promijenilo. Ratno je preslagivanje ovdje davno završilo, ali ovo poslijeratno slaganje kockica ovdašnjega društva kao da nema kraja. To nije dobro ni za koga.

Kako se Željko najčešće bavio temom ravnopravnosti Hrvata u BiH, ovo je pitanje otvarao mnogo puta. Muslimani su bezbroj puta na svim razinama Hrvatsku proglasili “agresorom na BiH” i jednom od strana u podjeli ove “novokomponirane države”, a zapravo dogodilo se sasvim suprotno, oni su BiH podijelili sa Srbima i Hrvatima pospremili na margine bilo kakva odlučivanja. Zato autor upozorava: “Prošlost BiH puna je primjera i razdoblja fizičkog i duhovnog vladanja jačih nad slabijima koji su najčešće bili ostavljeni na tuđu milost. Ako BiH želi postići stabilnost, Hrvati u njoj trebaju imati jednaka prava kao i Bošnjaci i Srbi, što sada nije slučaj”.⁹

Sa žaljenjem moramo konstatirati da su odnosi Republike Hrvatske kroz čitavo ovo vrijeme vrlo magloviti i nejasni. Mnogo se puta pokazalo kako su Hrvati u BiH ostavljeni na cjedilu kada su bili u pitanju njihovi interesi. Sjetimo se kako se ugasila Hrvatska Republika Herceg Bosna, taj najvitalniji interes hrvatskoga naroda u BiH. O tomu i Željko piše: “U prošlom desetljeću tijekom raspada Jugoslavije, agresije na BiH i građanskog rata u BiH Hrvati su na svom etničkom teritoriju stvorili Hrvatsku zajednicu Herceg Bosnu, a kasnije i Hrvatsku Republiku Herceg Bosnu. Takozvana međunarodna zajednica uz pomoć današnjih autonomaša iz RH i BiH tu su demokratsku težnju Hrvata onemogućili ostavljajući kroz priznanje entiteta RS ista prava Srbima u BiH i prepuštajući Hrvatima bošnjačkoj dominaciji i preglasavanju u FBiH i BiH”.¹⁰

Bacanje prašine u oči i zamagljivanje sadržaja najčešći je način kako se vlastito lukavstvo ili prijevaru može sakriti. Tako je priča o podjeli BiH između Hrvata i Srba jedna takva dimna zavjesa, a realno stanje nešto je sasvim drugo. Naime, činjenica je da su Srbi i muslimani, uz pomoć tzv. međunarodne zajednice, međusobno podijelili BiH, a Hrvati su ostali na marginama i jednoga i drugoga entiteta. O tome Željko kaže: “U zadnjih mjesec dana obnovljene su rasprave na međunarodnoj i domaćoj razini o budućem političkom ustrojstvu BiH. Oštro protivljenje srpskih stranaka ukidanju RS, kao i protivljenje bošnjačkih stranaka ukidanju FBiH, formiranju hrvatskog entiteta i preustroju grada Mostara dovoljno govori o Daytonskom sporazumu kao prešutnom dogovoru o podjeli BiH između Srba i Bošnjaka uz potporu međunarodne zajednice. Izvikanu konstrukciju međunarodnih i bošnjačkih političkih krugova o planiranoj srpsko-hrvatskoj podjeli BiH zamijenila je stvarna realizirana Daytonska srpsko-bošnjačka podjela BiH”.¹¹

Slično kao partizani nakon Drugoga svjetskog rata, tako i muslimani nakon ovoga zadnjeg rata pokušavaju sebe predstaviti kao jedine prave ratne žrtve, a sve druge kao zločince. Na toj osnovi ne može se graditi mir jer je to notorna neistina,

8 ŽELJKO RAGUŽ, *Već videno*, str. 38.

9 ŽELJKO RAGUŽ, *Već videno*, str. 57.

10 ŽELJKO RAGUŽ, *Već videno*, str. 58-59.

11 ŽELJKO RAGUŽ, *Već videno*, str. 65.

manipulacija i obmanjivanje najprije svoje, a onda i svekolike javnosti. Neistine nikada nisu mogle polučiti dobar rezultat pa autor jasno kaže: “U svim ratovima zaraćene strane nastojale su dokazati da je njihova borba pravedna, a da su protivnici ratni zločinci. Tako je bilo i u zadnjem ratu u BiH. Nažalost, više godina nakon rata bošnjačka ratna promidžba i dalje djeluje prema Srbima i Hrvatima. Zauzimanjem međunarodne uprave u BiH srpska promidžba u dobrom dijelu je smanjena, a hrvatska je u potpunosti ugašena. Bošnjačka promidžba u BiH sustavno radi na zataškavanju svojih i preuveličavanju tuđih zločina. Cilj ovakve političke i medijske manipulacije jest prikazivanje Bošnjaka kao jedinih žrtava rata u BiH bez ikakve krivnje na bošnjačkoj strani za slična ili manja ratna stradanja Srba i Hrvata”.¹²

Željko se osvrtao na sva događanja koja su na bilo koji način utjecala na život ovdašnjega čovjeka i na budućnost ovih prostora. Gotovo nam se čini nevjerojatnim da je uspijevaov povezati svaki događaj iz sadašnjosti s nekim događajem iz prošlosti. Govorio je i o tzv. međunarodnoj zajednici pa u jednom tekstu piše: “Sukobi ideje prava i slobode s idejom sile vječni su u našim krajevima. Naše emocije i opredjeljivanja koji dovode do zaključka da je nepravedno, ali i neistinito, izjednačavati ulogu sukobljenih strana ili pojedinih osoba kako u prošlosti tako i danas u realiziranju interesa velikih sila ne igra značajniju ulogu. Nametnuti mir, za jedne nepravedan, za druge ili treće manje ili više pravedan, pokazuje da velike sile posjeduju mehanizme da nametnu svoja politička stajališta bez obzira na naše junake, jedne i druge i treće, bez obzira na istine i laži, vrijednosne sudove i opravdane otpore”.¹³ Dakle, istina i laž postaju irelevantne kada na scenu stupi sila. Za svjetske moćnike ništa ne znači to što je netko u pravu ili nedužan. Prema njihovom mišljenju, treba sve izjednačiti jer se jedino tako može postići mir.

Katolička Crkva nije nikakav politički faktor kako na općoj, tako ni na lokalnoj razini, ali ipak ima utjecaj na društvena zbivanja. Njezino hijerarhijsko vodstvo ponekada ne procijeni dobro svoju ulogu ili se krivo opredijeli kada su u pitanju neki društveni procesi. Tako je dio lokalne Crkve u BiH zagovarao neka čudna stajališta u svezi budućega društvenog uređenja ovih prostora. Neki su čak i otvoreno nastupali protiv Hrvatske Republike Herceg Bosne, smatrajući ako svi Hrvati ne mogu ući u tu zajednicu, onda ona i nije potrebna. Štoviše, treba je rušiti svim silama. Tako je i bilo. Neki od tih protivnika hrvatske teritorijalne jedinice u BiH i danas ustrajavaju na svojim stajalištima, a o posljedicama takvih stajališta Željko kaže: “Tijekom raspada bivše Jugoslavije, nakon neovisnosti BiH, političke podjele u hrvatskom narodu i nesuglasje između Katoličke Crkve i politički utjecajnih pojedinaca uvjetovali su slabljenje pregovaračke pozicije hrvatskog naroda. Navedene okolnosti rezultirale su donošenjem Daytonskog sporazuma koji je nametnuo neodgovarajuće unutarnje ustrojstvo za BiH od dva entiteta za tri konstitutivna naroda”.¹⁴

Osnovni problem svakoga društva jest u tomu što pojedinci ili čitavi narodi pokušavaju sebi prisvojiti veća prava nego ih drugima žele priznati. BiH je u

12 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 90.

13 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 102.

14 ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 103.

tomu klasičan primjer. Ovdje se pravo pokušava spojiti sa silom i brojem ruku u parlamentu. Na toj osnovi nikada ne će moći biti stvorena stabilna država. Vrlo je čudno kako ovoga nisu svjesni oni koji zagovaraju zakon sile. Kada bi htjeli, mogli bi ovu lekciju naučiti iz povijesti svijeta, a i ovih krajeva. O tomu je Željko često pisao. Evo što jednom prigodom kaže: “Postoji deklarativna suglasnost međunarodne zajednice i političkih stranaka u BiH da ova zemlja treba postati normalna europska demokratska država. Deklarativni status bilo kojeg naroda u BiH ne znači ništa ako ne postoje osigurani mehanizmi da se protivno volji za dominacijom bilo koga naroda nad bilo kojim taj status i potvrdi u stvarnosti BiH. Jednakopravnost naroda, a ne preglasavanje, ostvareni paritet u strukturama vlasti i donošenje odluka konsenzusom njezinih naroda jedini je način kako BiH može postati normalnom europskom demokratskom državom”.¹⁵

O Haškome sudu Željko kaže: “Na sudu u Haagu povijesna istina ne utvrđuje se samo na temelju povijesnih vrela, nego i izjava brojnih nepouzdanih i politički instruiranih svjedoka. Kako svaki povijesni događaj podijeli sudionike na prijatelje i neprijatelje, pobjednike i poražene, zločince i žrtve, takva će podijeljenost, na žalost, ostati i nakon presuda toga suda”.¹⁶

Neobjavljena knjiga

Nakon što mu je izišla već citirana knjiga, Željko je nastavio pisati u *Crkvi na kamenu*, i to istim načinom, istim stilom i s istom porukom. Ovaj drugi set članaka, nažalost, nije ugledao svjetlo dana u novoj knjizi. Možda i za to dođe neko pogodno vrijeme.

I u ovome osvrtu na Željkovu članke, a i u njegovim tekstovima, neprestano se naglašava pravo, pravda, jednakopravnost i uvažavanje kao osnovni preduvjet suživota na ovome prostoru. Nije on samo kritizirao postojeće stanje, nego je i predlagao rješenja. U jednom tekstu kaže: “Nizom nametnutih odluka od međunarodne uprave u BiH mimo utvrđene daytonske pozicije hrvatskoga naroda, Hrvati u FBiH postali su neravnopravan narod u odnosu na Bošnjake. U RS-u Hrvati su u još gorem položaju. Prije pravljivanja novoga koncepta ustavnoga preuređenja BiH čini se kako je važna stvar za povoljno ozračje za pregovore s hrvatske strane ponovno vraćanje na nekadašnju paritetnu zastupljenost Hrvata i Bošnjaka, te donošenje odluka konsenzusom u Vladi FBiH. Nastavak preglasavanja Hrvata u Vladi FBiH na temelju jugoslavenskoga iskustva, prije ili kasnije, dovest će do novoga hrvatsko-bošnjačkoga rata koga pod svaku cijenu treba izbjeći vraćanjem ravnopravnosti hrvatskom narodu u FBiH. Tek nakon toga Hrvati i Bošnjaci, uz potporu međunarodne zajednice, bili bi u prigodi zajedno vratiti narodnu ravnopravnost u RS-u”.¹⁷

Republika Hrvatska, odnosno njezino vodstvo, u različita vremena često je lutala u potrazi za pravim rješenjem hrvatskoga pitanja u BiH, a u neka vremena čak nije

¹⁵ ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 137.

¹⁶ ŽELJKO RAGUŽ, *Već viđeno*, str. 192.

¹⁷ *Crkva na kamenu*, 11/2009., str. 42.

ni bilo volje ulaziti u to pitanje. O tomu autor kaže: “Kada se pogleda današnji neravnopravni položaj hrvatskog naroda u BiH u odnosu na Srbe i Bošnjake, uz nužni optimizam koji je potreban svima koji se žele nositi s postojećim problemima, ipak valja kazati kako se davljeniku ne pomaže ako se predaje njegovu očajničkom zagrljaju. A upravo je očajnički zagrljaj prvo s čime će se susresti svatko tko izvan BiH pokuša razumjeti i pomoći Hrvatima u BiH. Poznato je kako dobrom zidu nije potrebna potpora. Hrvatski narodni zid u BiH urušili su nasilje međunarodne uprave u BiH, nesloga hrvatskih političkih stranaka oko zajedničkih narodnih vrijednosti te prestanak zajedništva između RH i hrvatskog naroda u BiH nakon smrti prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana. Hrvatska je, polažući nade i gledajući opsesivno u Europu, neodgovorno zaboravila kako treba pomagati svoju slabiju braću u BiH. Ako se takav odnos RH prema Hrvatima u BiH ne promijeni, breme s kojim se oni danas suočavaju završit će sutra na leđima Hrvatske”.¹⁸

Gospodarstvo je jedan od bitnih faktora ravnopravnosti u društvu pa se autor često osvrtao i na gospodarske prilike koje su podložne političkoj samovolji. “Kako se federalni proračun puni i s većinskih hrvatskih područja u FBiH, Vlada FBiH koja bitne odluke donosi preglasavanjem hrvatskih od bošnjačkih ministara, trebala bi slične odluke donositi i kada je riječ o gospodarskim društvima na većinskim hrvatskim područjima. Nažalost, sredstva za pomoć gospodarstvu u FBiH već godinama u najvećem dijelu usmjeravaju se na većinska bošnjačka područja što će dugoročno uvjetovati gospodarsko propadanje većinskih hrvatskih područja u FBiH”.¹⁹

Uvijek se iznova moramo čuditi kako pojedinci i cijeli narodi ništa ne uče iz povijesti. Očito, sebeljublje i sebičnost ljudima zna često zamagliti razum pa svoje neuravnoteženo ponašanje počinju smatrati normalnim. Na diskriminaciji se ništa ne može izgraditi. Zato autor kaže: “Negiranjem hrvatske demokratske političke volje od velikoga dijela bošnjačke politike i međunarodne zajednice, hrvatski je narod u BiH danas suočen s planiranim uništavanjem vlastitoga povijesnog pamćenja kojemu je cilj diktirano zaboravljanje iskustva pojedinaca i cijeloga naroda. Ovo što se danas događa Hrvatima u BiH u službi je realizacije programa velikobošnjačke ideologije koja je našla uzore u velikosrpskoj političkoj misli, uzroku raspada Jugoslavije. Ide li i BiH istim putem, još će se vidjeti”.²⁰

Svoje dugogodišnje pisanje za *Crkvu na kamenu* Željko završava kolosalnom analizom: “U ove dane, kada se obilježava dvadeseta obljetnica Daytonskoga mirovnog sporazuma, nameće se pitanje kako to da je Herceg Bosna, koja je formirana radi obrane hrvatskoga naroda u BiH proglašena zločinačkim pothvatom na Haškome sudu i Sudu BiH dok je RS dobila legitimitet unutar BiH? Legalizacija RS-a ključno je pitanje rata u BiH koje se od bosanskohercegovačke i međunarodne javnosti nastoji sakriti i krivotvoriti proizvodeći lažima namjerni zaborav kako je do toga došlo. Laž se ne ubija toljagom, nego postupno, polako i oprezno poput otrova, pa se i ne primjećuje kako djeluje. Nije dobro zaboraviti odjednom što je i

18 *Crkva na kamenu*, 2/2010., str. 42.

19 *Crkva na kamenu*, 10/2010., str. 42.

20 *Crkva na kamenu*, 5/2011., str. 42.

kako bilo prije dvadeset godina. Bolje je zaboravljati pomalo i nikad do kraja jer će se prošlost ponavljati onima koji je zaboravljaju”.²¹

Zaključak

Misao vodilja svih Željkovih tekstova uvijek je bila kako sučeliti istinu stvarnome životu. Znamo kako i u običnu životu istina teško pronalazi svoje mjesto, ali napose u političkim događanjima i uopće javnome diskursu istinu se često zaobilazi, njome se manipulira, često je pogažena i osporavana. Unatoč toj činjenici, Željko nije posustajao, bio je uporan, trošio je svoje snage i vrijeme u borbi za pobjedu istine, napose kada je u pitanju pozicija hrvatskoga naroda u BiH.

Željкови članci u *Crkvi na kamenu* uvelike oslikavaju njegov karakter, njegovo rodoljublje i domoljublje, njegovu silnu energiju i nesebično trošenje cijeloga sebe kako bi ukazao na neke nelogičnosti i naopako vođenje politike u modernoj stvarnosti BiH. Ni danas pitanja o kojima je Željko pisao i govorio uglavnom nisu riješena, ali je ostalo zapisano da se i on borio za istinu i pravdu, napose svoga hrvatskog naroda. I on je obilato sijao na ovdašnjoj njivi, a plodovi ne rastu svake godine pa se možemo nadati da će se urod ovoga vrijedna spisatelja moći pobrati u nekim vremenima koja će tek doći. Teško se može naći osobu koja je toliko argumentirano govorila i pisala o ugroženosti hrvatskoga naroda u BiH. To je pitanje bilo Željкова konstantna preokupacija. Nije samo govorio o nelogičnosti uređenja ovoga prostora nego je nudio i rješenja.

²¹ *Crkva na kamenu*, 12/2015., str. 50.

ULOGA ŽELJKA RAGUŽA U OSNIVANJU I RADU HRVATSKOG DOKUMENTACIJSKOG CENTRA DOMOVINSKOG RATA U BiH

(u daljnjem tekstu Centar)

Prije nego predstavim ulogu Željka Raguža vezano za osnivanje i rad Centra, navest ću što je tome prethodilo i napomenuti da smo poslove na osnivanju Centra nas dvojica radili zajednički. Nakon osnivanja Centra, sukladno zakonu i normativnim aktima Centra, sve poslove organiziranja i rada u Centru samostalno i uspješno obavljao je Željko Raguž. U dužem razdoblju nakon rata sve do 2013. godine Željko Raguž je obnašao dužnost ravnatelja Radija HB. Bilo je to vrijeme podizanja brojnih optužnica i pravi progon pripadnika HVO-a i dužnosnika HZ HB i HR HB. Hrvati u BiH, za razliku od Srba i muslimana, nisu davali pravu važnost prikupljanju, arhiviranju i stavljanju u funkciju dokumentacije vezane za rat u BiH 1991.-1995. godine, čime je otvoren prostor za manipulacije i stvaranje krive i izuzetno loše slike o ulozi vodstva Hrvata BiH kao i vodstva u RH u ratu u BiH. Hrvati u BiH, a i u RH, dugo vremena nakon rata nisu imali ni jednu instituciju koja se profesionalno bavila problematikom spomenute dokumentacije.

Vlada HR HB je osnovala Centar za prikupljanje dokumentacije koji se isključivo bavio dokumentacijom vezanom za ratne zločine nad Hrvatima u BiH. Stjecajem raznih okolnosti gotovo sva vojna dokumentacija HVO-a završila je u RH. Dugo vremena ona nije ažurirana niti je o njoj vođena odgovarajuća briga te je dio te dokumentacije bez kontrole i nadzora završio na sudu u Haagu i drugim sudovima, a vjerojatno i na nepoznatim adresama. Korištenje ove dokumentacije na sudovima i medijima bilo je selektivno izrazito na štetu hrvatske strane. Prestankom rada institucija HR HB, zbog nedostatka sredstava, prestao je rad spomenutog centra za dokumentaciju, a na zahtjev tog centra HZ HB je preuzela svu arhiviranu dokumentaciju o ratnim zločinima nad Hrvatima u BiH. HZ HB je nastavila prikupljanje dokumentacije vezane za ratne zločine, ali i druge dokumentacije vezane za rat u BiH.

Pored toga HZ HB je osnovala vlastitu knjižnicu za koju je nabavila ili na drugi način osigurala znatan broj knjiga, pisanih i video materijala vezanih za rat u BiH. Sva dokumentacija iz HZ HB koja je predmet djelovanja Centra, preuzeta je od strane istog. U vrijeme dok je Željko Raguž obnašao dužnost ravnatelja Radija HB,

ja sam kao predsjednik Glavnog vijeća HZ HB koja je bila osnivač Radija HB, obnašao dužnost predsjednika Skupštine te institucije. U neformalnim razgovorima sa Željkom Ragužem česta je tema bila problematika dokumentacije vezane za rat u BiH. Obzirom da su propali svi raniji pokušaji osnivanja institucije za prikupljanje i arhiviranje dokumentacije, Željko Raguž mi je predložio da nas dvojica pokrenemo aktivnosti za osnivanje takve institucije.

Na temelju ove inicijative GV HZ HB je donijelo Odluku o osnivanju Centra, a istovremeno i Odluku o zaduženju Željka Raguža, koji je u to vrijeme bio član GV HZ HB, za vođenje ovog projekta. Procijenili smo da se za financiranje Centra i stručnu pomoć možemo osloniti jedino na RH. U razgovorima s predstavnicima Hrvatskog memorijalno dokumentacijskog centra RH i Instituta za povijest RH naišli smo na veliko razumijevanje i dobili svu neophodnu stručnu pomoć. U dogovoru s predstavnicima spomenutih institucija opredijelili smo se da Centar u BiH bude što je moguće sličniji Centru u RH. Za dobivanje financijske pomoći iz RH obratili smo se predsjedniku hrvatskog sabora Josipu Leki, s kojim smo imali dugogodišnju uspješnu komunikaciju i suradnju. Josip Leko nam je dogovorio sastanak s predsjednikom RH Ivom Josipovićem na kojem smo mu izložili naše namjere i planove glede osnivanja Centra. Dobili smo punu podršku, a predsjednik Josipović nas je preporučio ministru hrvatskih branitelja Predragu Matiću – Fredu. Na jednako dobro razumijevanje naišli smo kod ministra hrvatskih branitelja Predraga Matića, pa nam je sukladno tome za potrebe osnivanja Centra odobren iznos od 500.000,00 HRK.

Kako Centar nije bio još registriran, sredstva su uplaćena na račun HZ HB te prosljeđena na račun Centra kad je isti registriran. Od tada do danas Ministarstvo hrvatskih branitelja svake godine uplaćuje financijska sredstva za rad Centra i ono je praktički temeljni financijer Centra. Za potrebe osnivanja i početak rada Centra HZ HB je ustupila prostor, uredsku opremu i ostalu logistiku te ustupila jednu djelatnicu za vođenje poslova pripreme početka rada Centra. Nakon dobivanja sredstava od Ministarstva hrvatskih branitelja koja su bila dovoljna za samo osnivanje Centra, Željko Raguž je pokrenuo aktivnosti za dobivanje dodatnih sredstava za opremanje arhiva i uredsku opremu. Danas možemo konstatirati da je arhiv opremljen po najvišim standardima iz ove oblasti. Željko Raguž je dobivena sredstva za osnivanje i rad Centra, kao i sredstva koja su dobivana kao potpora za rad Centra, redovito pravdao i o tome podnosio izvješće Upravnom vijeću Centra i davatelju sredstava.

Kao što je spomenuto, Centar je počeo s radom u prostorijama HZ HB 2013. Prvi posao u Centru bio je ažuriranje i digitalizacija dokumentacije preuzete od HZ HB kao i dokumentacije preuzete od Udruge političkih zatvorenika HZ HB. Centar je nastavio prikupljanje dokumentacije iz raznih izvora u BiH, a istu je ažurirao i digitalizirao. Željko Raguž je na obostranu korist uspostavio kontinuiranu i kvalitetnu suradnju s Hrvatskim memorijalno - dokumentacijskim centrom. Pored velikog obavljenog posla vezano za prikupljanje, arhiviranje i digitalizaciju, Željko Raguž je uradio veliki posao - stavljanje ove dokumentacije u funkciju. To se posebno odnosi na stvaranja istinite slike o događajima iz minulog rata u BiH. Svojim

sudjelovanjem na brojnim javnim tribinama, znanstvenim skupovima i u medijima (elektronskim i tiskanim) u značajnoj mjeri je smanjio prostor manipulacijama i na izravan i neizravan način pomogao obrani optuženih pripadnika HVO-a i dužnosnika HZ HB.

Željko Raguč je dao veliki doprinos u izdavačkoj djelatnosti pomažući izdavanje brojnih knjiga, monografija, brošura i njihovoj promociji. Ovom prigodom navest ćemo dio poslova iz izdavaštva koje je vodio Željko Raguč:

1. Nakladnik knjige autora Josipa Kalaice *Razmijenjeni iz bugojanskog logora Stadion 19. 3. 1994. – 20 godina poslije*;
2. Nakladnik knjige autora Slavka Zelića *HVO u obrani Sarajeva 1992.-1993.*
3. Organizator predavljanja knjige autora dr. Andrije Hebranga i suradnika *Hrvatski sanitet tijekom srpsko-crnogorske agresije na RH 1990.-1995.*
4. Sudjelovanje na Političkoj akademiji HDZ BiH *Domovinski rat i njegove posljedice u političkom životu Bosne i Hercegovine*
5. Suorganizator Okruglog stola *Jajce u obrani, progonstvu i oslobađanju 1992. – 1995.*
6. Sudionici na Simpoziju u Pridvorju kod Dubrovnika tema: *Otvaranje imenika – ubijena i ranjena djeca u Domovinskom ratu*
7. Državni stručni skup za učitelje i nastavnike povijesti iz RH i BiH na temu: *Domovinski rat - Hrvati BiH i HVO u Domovinskom ratu*
8. Suorganizator izložbe ratnih fotografija *25. obljetnica Hrvatske Republike Herceg Bosne*
9. Suorganizator predavljanja monografije autora prof. dr. sc. Miroslava Tuđmana *Druga strana rubikona*
10. Sunakladnik djela autora dr. Jadranka Prlića *Prilozi za povijest Hrvatske Republike Herceg Bosne I-III*
11. Organizator predavljanja knjige autora prof. dr. sc. Ive Lučića *Vukovarska bolnica svjetionik u povijesnim olujama hrvatskog istoka*
12. Predstavljajući knjige autora Bože Vukušića *Čuvari bleiburške uspomene počasni Bleiburški vod 1952.-2017.*
13. Sunakladnik Zbornika radova *Hrvati Jablanice – prošlost, sadašnjost i budućnost*
14. Nakladnici brošure *Bikoši 1993. Zločin bez kazne*
15. Suorganizatori predavljanja knjige autora prof. dr. sc. Ive Lučića *Od vila ilirskih do Bijeloga puta*
16. Suorganizator 25. obljetnice Udruge dragovoljaca i veterana Domovinskog rata HVO HB
17. Organizator predavljanja knjige autora Marinka Sose *“Neretva – 93“ i obrana Vrđi*
18. Suorganizator izložbe logoraša, autora Bosiljka Kožula

19. Sunakladnik knjige autora Miroslava Tuđmana *Haški krivolov*
20. Sunakladnik kataloga *Livanjska brigada HVO Petar Krešimir IV.*
21. Nakladnik knjige autora Josipa Kalaice *Porušeno sve hrvatsko za i nakon sukoba ABiH i HVO-a u bugojanskim župama i dijelu Župe Pećine*
22. Nakladnik knjige autora Viktora Stojkića *Rat prije rata*

U vrijeme teške bolesti i uz mnoštvo drugih problema Željko Raguž je uradio vrijednu knjigu naslova *Renarativizacija samoproгона Hrvata tijekom zadnjeg rata u BiH* koja će biti uskoro objavljena.

Mostar, 23. veljače 2023.

IN MEMORIAM ŽELJKO RAGUŽ (1959. - 2022.)

Drugi kolovoza 2022. u 63. godini života preminuo je hrvatski domoljub, branitelj, jedan od utemeljitelja Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (HZ-HB), ratni načelnik Stoca i nadasve intelektualac Željko Raguž. Vršio je mnogobrojne dužnosti koje govore o Raguževoj intelektualnoj širini i operativnoj sposobnosti. Bio je jedan od osnivača i prvi ravnatelj Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini, osnovanog 2013. godine sa sjedištem u Mostaru. Centar je utemeljen kao znanstvena ustanova, specijalizirani arhiv, sa zadaćom prikupljanja, sređivanja, čuvanja te stručnoga, znanstvenoga, istraživanja i publiciranja gradiva iz Domovinskoga rata u BiH. Naše poznanstvo seže od svibnja 2014. godine kada sam angažiran kao povjesničar u Centru u Mostaru. Raguž je imao jasnu viziju rada i djelovanja Centra u Mostaru i želio je problematizirati teme Domovinskog rata u BiH s ciljem rušenja krimena s leđa hrvatskog naroda koji se borio za opstanak i ostanak na svojim ognjištima.

Svojim djelovanjem nastojao je kroz znanstveni pristup istražiti i prikazati sva pozitivna djelovanja (HZ-HB) i Hrvatskog vijeća obrane (HVO), unatoč tome što su financijske poteškoće Centra ponekad ograničavale tijek i proces samih istraživanja. Kao nekadašnji zaposlenik Centra, imao sam priliku i čast usko surađivati sa Željkom Ragužem. Zajedno smo istraživali, pisali i razmjenjivali stavove, mišljenja i poglede na teme kojima smo se bavili. Unatoč objektivnim problemima s kojima se Centar u početku susretao, poput nedostatka kadra i odgovarajućih smještajnih kapaciteta, stručnosti i volje nije nedostajalo, a Raguž je imao karakter snažne i odlučne osobe koji je u vrlo kratkom vremenskom roku uspio Centar postaviti na noge i pozicionirati ga kao značajnu znanstvenu instituciju u Bosni i Hercegovini. Od svojih zaposlenika, gospođe Jagode Markić i mene u prvoj postavi, a kasnije i ostalih kolega koji su nam se pridružili u kasnijim godinama djelovanja Centra, Željko je izvlačio najbolje i uistinu smo funkcionirali kao jedna zajednica.

U samo tri godine napravljen je medijski proboj i prepoznato je djelovanje Centra u Mostaru koji je od 2014. do 2017. godine organizirao četiri okrugla stola, *Tomislavgrad u Domovinskom ratu*, *Hrvati Jablanice, prošlost, sadašnjost i budućnost*, *Kupres u Domovinskom ratu*, *20. obljetnica oslobođenja Kupresa i operacije Cincar 94. i Jajce u obrani, progonstvu i oslobađanju*, *20. obljetnica operacije Maestral*. Centar je pokrenuo izdavačku djelatnost, tiskana je knjiga autora Josipa Kalaice: *Razmijenjeni iz bugojanskog logora „Stadion” 19. 3. 1994. godine* – 20 godina poslije, HDCDR u BiH, Mostar, 2014., zatim knjiga autora Slavka Zelića, HVO u obrani Sarajeva, Hrvatski memorijalno dokumentacijski

centar Domovinskog rata i Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, Zagreb-Mostar, 2014. Tiskano je i troknjižje autora Jadranka Prlića, *Prilozi za povijest Hrvatske Republike Herceg Bosne*, Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, Zagreb-Mostar, 2017. godine, iste godine smo organizrali izložbu HVO jučer, danas i sutra povodom 25.-te obljetnice osnutka.

Željko je bio neumoran, sudjelovao je na brojnim znanstvenim konferencijama o Domovinskom ratu od Bosne i Hercegovine do Republike Hrvatske, gostovao je na mnogim televizijskim i radijskim postajama, bio rado viđen gost među novinarima budući da je poznao i novinarski posao djelujući kao ravnatelj Radia Herceg-Bosne. Shodno tome bio je stalni gost na obljetnicama ubojstva hrvatskih civila i vojnika u Domovinskom ratu diljem Bosne i Hercegovine. Uživao je u susretima s hrvatskim braniteljima i hrabrio je Hrvate da ostanu na svojim ognjištima i da ne zaborave svoj identitet te da govore istinu o Domovinskom ratu. Suradivao je s brojnim hrvatskim braniteljskim udrugama proisteklim iz Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini i bio otvoren za savjete u rješavanju njihovog statusa, nastojao je suradivati, ondje gdje su to prilike dopuštale, s bošnjačkim i srpskim nevladinim udrugama i znanstvenicima koji su se bili voljni baviti problematikom Domovinskog rata. Bio je angažiran i po pitanju ubijenih Hrvata Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu i poraću, suradivao je s Katoličkom crkvom... Bio je istinski mirotvorac i natprosječno društveno inteligentan, uvijek je više umio slušati nego li govoriti.

Željko je postao saborski zastupnik 2016. godine najviše poradi angažiranja u snažnijem i konkretnijem traženju sredstava za financiranje i širenje djelovanja Centra u Mostaru. Zahvaljujući tom njegovom angažmanu uspjeli smo osnovati Arhiv Centra koji je svečano otvoren u jesen 2019. godine. Te godine smo proširili djelatnost i dobili tri nova djelatnika u Centru. U srpnju 2019. zaposlio sam se na Sveučilištu u Zagrebu no unatoč tome nastavio sam suradnju s Željkom. Kasnije sam saznao za njegovu tešku bolest i održavao sam odnos sa ravnateljem do samog kraja. Zahvaljujući Željku stekao sam neprocjenjiva znanja i izuzetno dragocjena iskustva u Centru od svibnja 2014. do srpnja 2019. i smatram da spomen na njega treba biti u mjestu memorije svih sadašnjih i budućih djelatnika Centra, hrvatskih braniteljskih udruga i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Željko, hvala za sve!

Zagreb, 20. veljače 2023.

SLOVO O ŽELJKU RAGUŽU

Željka Raguža sam istinski počeo upoznavati tek 2015. godine, kada smo bili zajedno kandidati na listi za XI. izborne jedinice za Hrvatski sabor. Dotle sam o njemu samo čuo kao jednom od utemeljitelja HDZ-a i HZ HB, predsjednika Općinskog vijeća Stolac i osobe kojemu je, zbog zastupanja hrvatskih nacionalnih interesa, bilo jedno vrijeme zabranjeno političko kandidiranje. Dotle smo se mogli naći na nekim obljetnicama i ništa više od toga. Moj prvi dojam, tijekom zajedničkih posjeta općinskim i županijskim organizacijama HDZ-a tijekom kampanje, bio je da je govorio kratko, sadržajno i nenametljivo niti jednom svojim gestom ne odajući da poručuje da bi upravo on trebao biti ispred drugih.

Međutim, trenutak istine o Željku za mene nastupa tijekom posjete Livnu. Svi smo mi govorili iznoseći razloge zbog čega smo se kandidirali. Neki su bili izričitiji u prilog svoje kandidature, ali sve u prihvatljivim granicama. Željko je govorio, u prvom redu, programski i pri kraju svoga izlaganja kaže otprilike kako smo svi mi kandidati i, naravno, svaki od nas zaslužuje i želio bi biti izabran, ali kako smatra da bi bilo važno da dr. Ljubić bude izabran jer, kao predsjednik Glavnog vijeća, vjerojatno može najviše učiniti u Saboru za hrvatsko pitanje u BiH. Ne trebam niti treći koliko sam bio iznenađen jer smo se prije toga vrlo kratko i površno poznavali, a na taj način nikada nismo razgovarali. Željko, nažalost, nije bio izabran u taj saziv Sabora. Izabrani smo Ž. Glasnović, I. Šuker i moja malenkost. Srećom, Željko je izabran u Hrvatski sabor već 2016. (jer je prethodni saziv trajao manje od godinu dana), kada sam i ja ponovno izabran i otada počinje naše intenzivno druženje, suradnja i prijateljstvo. Što sam više Željka upoznao, sve više se potvrđivao moj sud o Željku kao nesebičnom i altruističnom čovjeku, koji sam nosio od te sekvence sa sastanka u Livnu.

Međutim, nije jedina Željкова karakteristika bila ljudskost; Željko je bio erudit, čovjek koji je na nenametljiv način podučavao i pridobivao za hrvatsku stvar i one koji nam u početku nisu bili skloni. Otpočetak našeg zajedničkog mandata smo se suglasili da ćemo se, koliko god je to moguće, distancirati od unutarhrvatskih međustranačkih sukoba, posebice onih koji su imali stranački ili dnevno-politički karakter. Cilj je bio osvijestiti hrvatsko pitanje u BiH cjelokupnoj hrvatskoj političkoj i općoj javnosti. Pored parlamentarne većine pod vodstvom HDZ-a, na koju smo otpočetak računali, cilj je bio pridobiti oporbu koja je tada bila dominantno pod vodstvom SDP-a. Možda zvuči neskromno, ali smo u tome u dobroj mjeri uspijevali. Kruna našeg zajedničkog rada bila je usvajanje Deklaracije o položaju hrvatskog naroda u BiH u Hrvatskom saboru. Tu je Željкова uloga također bila važna. Znao je na argumentiran, ali nenametljiv, često duhovit način ostvariti komunikaciju. Naravno, kada se radilo o načelnim i svjetonazorskim pitanjima, znali smo se suprotstaviti oporbi, a s većinom čak i razići. Željko je i tada znao biti

i čvrst i principijelan, ali i duhovit. Legendarna je bila njegova rasprava na klubu HDZ-a, kada je Željko na opće iznenađenje vodstva HDZ-a objašnjavao kako i zašto on i ja ne možemo glasovati za famoznu Istanbulsku konvenciju. (Ja tada iz obiteljskih razloga nisam mogao biti na sjednici Kluba, ali sam dobro informiran).

Željko se temeljito pripremao za svaku raspravu. Znam da je pisao koncept rasprave, ali nikada nije čitao. Jednostavno bi ustao, blago prekrizio pružene ruke ispred i započeo. Njegove rasprave su bile zapažene i od većine i oporbe. Uvijek argumentirane, nikada ni za koga uvredljive. Prioritet i fokus je uvijek bio na pitanjima koja su se ticala položaja hrvatskog naroda u BiH u političkom smislu, a posebice kada je u pitanju bila obrana digniteta Domovinskog rata, prava hrvatskih branitelja iz BiH, posebice ratnih vojnih invalida, te obitelji poginulih. Tada je znao biti žestok u replikama prema nekim članovima oporbe koji su se, zbog neinformiranosti ili nesklonosti Hrvatima u BiH, suprotstavljali prijedlozima parlamentarne većine kojoj smo pripadali.

Oni koji prate rad Hrvatskog sabora znaju da su replike česte, često žestoke, ponekad uvredljive, a ponekad i duhovite. Međutim, jedna Željкова replika je posebice pobrala simpatije u Saboru, a meni se urezala u pamćenje tako da sam je u različitim prilikama nebrojeno puta prepričao. Naime, za vrijeme rasprave o jednoj temi predstavnik jedne, u biti marginalne „antisistemske“ stranke (za koju nisam siguran da više i postoji) uporno je ponavljao kako će oni, kada osvoje većinu i budu vlast u Hrvatskoj, sve to promijeniti. Željko je dobio riječ od predsjedatelja i započeo otprilike ovako: „Uvaženi kolega zastupniče, kada netko u Hercegovini tvrdi nešto što nije realno kao što nije realna Vaša izborna pobjeda, onda postoji jedna pjesma u Mostaru vezana za jedno veliko polje južno od Mostara, a glasi „*Da je tava Bišće polje ravno, da su jaja po Bišću kamenje, što bi Saja napržila jaja*“.“ Nakon toga sjedne. Zastupnik kome je replika upućena ostade bez riječi.

Sa Željkom sam se mnogo družio, često smo putovali skupa njegovim kolima na sastanke Kluba HDZ-a i druženja u okolici Zagreba. On je uglavnom vozio jer je uostalom bio mlađi od mene 10 godina, u punoj snazi koju je nesebično trošio radeći u Saboru, vodeći Dokumentacijski centar domovinskog rata u Mostaru i rješavajući probleme poznanika, prijatelja ili onih koji bi mu se obratili, bilo da se radilo o liječenju u Zagrebu, ostvarivanju prava branitelja... Rekoh trošio snagu a ne rasipao jer je njegova pomoć mnogima bila dragocjena.

U svom govorenju o raznim temama, često se znao poslužiti određenim povijesnim porukama, izrekama ili paralelama. Posebice je često, govoreći o nekim aktualnim događajima ili odnosima, znao reći: „Kao što je govorio moj đed Boško“, referirajući se na djedove riječi i savjete. Očito je djed ostavio snažan utisak na njega. Žao mi je što njegovi unuci neće moći izravno od Željka čuti mudre riječi i savjete. Međutim, moći će ih pročitati u brojnim publikacijama i zbornicima, čiti od Željkovih djece ili njegovih prijatelja.

Za vrijeme bolesti nekoliko puta sam zajedno s Vladom Šoljićem posjetio Željka u njegovom domu u Stocu. Dogovarali smo se vidjeti i prilikom njegovih posjeta Mostaru, međutim, tijekom liječenja nije išao očekivano i Željko je bio sve slabiji.

Međutim, i tada je pisao i sa zanimanjem komentirao aktualna zbivanja. Priznajem da sam se i tada znao s njim konsultirati i zamoliti za neke podatke prije mojih javnih nastupa.

Kad je nastupio kraj, nisam znao kako da se očitujem, uplatom osmrtnice ili nekim slovom. Sjeo sam i za 15 minuta napisao nekoliko rečenica. To što sam napisao izišlo je iz srca jer rijetki su ljudi kao što je bio Željko Raguž.

Njegovo djelo, njegov politički i publicistički rad tek trebaju biti vrjednovani. To je u prvom redu zadaća institucija u kojima je Željko djelovao, ali i svih institucija koje skrbe o hrvatskom političkom i kulturnom naslijeđu.

Ja ću se Željka, dok sam živ, sjećati kao dobrog i umnog čovjeka, nesebičnog i iskrenog prijatelja. Putujući s njim „navukao“ sam se na jednu vrstu bombona koju je uvijek imao u autu (pepermint s čokoladom, marku neću spominjati), koje su otada uvijek na mom stolu i autu ne kao ukras, već radi konzumacije i napose sjećanja radi.

In memoriam

NAKON ODLASKA PRIJATELJA

Jučer nas je zauvijek napustio naš dragi kolega, suradnik i prijatelj Željko Raguž. Dugo bi potrajalo kada bismo nabrajali sve dužnosti koje je obavljao, ne funkcije, već dužnosti jer je on svaku tako shvaćao i obnašao. I onda kada je sudjelovao u osnivanju HDZ-a BiH i onda kada je sudjelovao u osnivanju Hrvatske zajednice Herceg Bosne i onda kada je bio predsjednik Skupštine općine Stolac, zastupnik u Federalnom parlamentu, ministar u Vladi HNŽ-a županije ili kao

zastupnik u Hrvatskom saboru. Posebice je veliki pečat dao razvoju Hrvatskog radija i Radio televizije Herceg Bosne čiji je godinama bio ravnatelj, te uspostavi i razvoju Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata u BiH. Kao glavni urednik godišnjaka Matice hrvatske – Stolac, autor više znanstvenih radova i publikacija posvećenih Domovinskom ratu u BiH, Željko Raguž je ostavio, nama koji nastavljamo borbu za hrvatsku opstojnost i generacijama koje dolaze nakon nas, neoborive argumente za našu pravednu borbu.

Glavno vijeće Hrvatskog narodnog sabora je uvijek znalo gdje može naći izvorne činjenice i podlogu za rasprave bilo da je riječ o pravednoj borbi hrvatskog naroda za slobodu, bilo da je riječ o hrvatskim stratištima i žrtvama Domovinskog rata. Zato smo uvijek, kada bismo raspravljali na ove teme, pozivali Željka Raguža kao uvodničara na sjednice Glavnog vijeća.

Dopustite mi da na kraju ovog podsjećanja i odavanja počasti Željku Ragužu budem, kao predsjednik Glavnog vijeća i osoban. Imao sam čast i privilegiju sa Željkom surađivati i prijateljevati četiri godine u Hrvatskom saboru i nakon toga. Neću ovdje govoriti što smo za to vrijeme uradili, jedino da smo sve što je urađeno, uradili zajedno.

Blagoslovljen je svaki čovjek koji je imao priliku u životu surađivati s tako plemenitim, nesebičnim, etičnim i umnim čovjekom kao što je bio Željko Raguž. Nije bilo dana da nije bio u nekoj bolnici, Ministarstvu branitelja ili nekoj drugoj instituciji gdje je rješavao i osobne probleme ljudi koji bi mu se obratili. Kad sam ga pitao zašto toliko obveza uzima na sebe, znao je odgovoriti: „Što ću kad me ljudi mole!?“ Znao je nakon što bi u utorak došao u Zagreb pred sjednicu Kluba zastupnika, već isti dan ili sutra oputovati u Mostar radi obveza u Dokumentacijskom centru čiji je bio ravnatelj, da bi već u petak u podne bio u Zagrebu radi glasovanja. Znam da sam mu govorio: „Željko, ti jesi mlađi od mene 10 godina, ali savjetujem ti da racionalnije trošiš energiju.“ Međutim, on je bio takav i nije mogao drugačije. Zato se prerano potrošio.

Na kraju, ovo što ću sada reći nije posmrtna riječ. Kada smo završili mandat u Saboru i kada me novinarka Radija Herceg Bosne upitala što bi posebice istaknuo kao najvažnije u saborskom mandatu, između ostalog sam dodao, to je da sam imao privilegiju surađivati s plemenitim, umnim i dobrim čovjekom Željkom Ragužem.

Izražavam duboku sućut ispred Glavnog vijeća i svoje osobno ime majki Ruži, supruzi Anđelki i djeci. Možete biti ponosni na svog sina, supruga i oca. Mi ostali smo zahvalni što smo imali priliku živjeti i surađivati s čovjekom kakav je bio Željko.

Počivao u miru, dragi kolega i prijatelju!

*Dr. Božo Ljubić,
predsjednik Glavnog vijeća Hrvatskog narodnog sabora BiH.*

SJEĆANJE NA PRIJATELJA I SURADNIKA ŽELJKA RAGUŽA

Željko je bio ČOVJEK svestran, širokog znanstvenog društvenog spektra, toliko da se s njim moglo o svemu razgovarati. I uvijek je bio na raspolaganju u bilo koje doba dana i noći do desetak sati kad bi čitao ili pisao, pa bih tražio neka objašnjenja ili prenosio njemu pročitani zanimljiv podatak. Koliko mi nedostaju naši gotovo svakodnevni razgovori, vjerojatno ću znati samo ja u svojim dugim večernjim satima kad nešto napišem ili otkrijem, a nema Čovjeka s kojim bih to podijelio i eventualno se posavjetovao. Osjetit će to mnogi, pa i budući naraštaji, iako toga neće biti svjesni. Bez imalo pretjerivanja zaključujem da od njega nitko nije bio kompetentniji u poznavanju i razumijevanju geopolitičkih odnosa na međunarodnoj i domaćoj političkoj sceni.

I.

Teško se pisanom riječju oprastati od čovjeka koji mi je bio više od prijatelja, s kojim sam se često viđao „na kavi“. Svjedokom sam bio njegovih ljudskih, kršćanskih i domoljubnih kreposti te stvaralačkih i vizionarskih vrijednosti.

Za Željka Raguža čuo sam u vremenu demokratskih promjena početkom devedesetih godina kad je izabran za načelnika Općine Stolac. Upoznao sam ga poslije Domovinskoga rata. Sjećam se i prvog susreta ugovorena telefonom da se nađemo u Čapljini. Pričekao sam ga pred današnjim *caffe*-barom Cartier (ne znam kako se tada zvao). Željko se parkirao na općinskom parkiralištu kod spomenika kralju Tomislavu te mi svojim prepoznatljivim, energičnim korakom došao ususret, susret s kojim je sve započelo.

Od toga smo susreta postali prijatelji i suradnici do kraja njegovog života. Bio je jedan od predstavljača drugoga broja lista *Vrutak* te pjesničkih zbirka *Milogledi* Hutovca Ljube Krmeka i *Gola duša razuma* Stočanina Zvonka Perića. Na predstavljanju su uz njega sudjelovali don Ilija Drmić i prof. Stjepan Galić. Predstavljanje je organiziralo Društvo prijatelja starina (DPS) u Hutovu 19. prosinca 1999. u mjesnoj školi „Alojzije Stepinac“.

U prigodnom je izlaganju Željko pohvalio i podržao list *Vrutak* i njegove pokretače, ohrabrujući ih tako u nastojanjima da u svojem listu prate i otrgnu od zaborava običaje, ljude i kulturu jugoistočne Hercegovine. Dugi niz godina bio je ravnatelj Hrvatskog radija Herceg-Bosne.

Predstavljanje na Radimlji. Željko u prvom planu.

II.

Njegov prilog *Kakva nam kulturna politika treba (1)?* izišao je u 5. broju *Vrutka*. Naznačio je kako su nositelji kulturne politika u nas istaknuti pojedinci, ali da bez kulture iza koje stoji država nema pravog razvoja: „...Obično je jedan od prioriteta kulturne politike očuvanje kulturne baštine, njena obnova i restauracija kao i svaki drugi oblik zaštite od propadanja i nestajanja. Kultura, međutim, nema opstanka ako je samo okrenuta prošlosti i očuvanju kulturne baštine. Ona treba otvarati nova pitanja, ponuditi nove vrijednosti, aktivne kulturne vrijednosti bliske suvremenom čovjeku. Kulturni razvitak jednog naroda treba imati financijsku podlogu koja će biti pravilno shvaćena kao ulaganje u društvene perspektive toga naroda i države...“

Željkove smo priloge objavljivali i u sljedećim brojevima *Vrutka*. Jedan je od njih *Planina i ravnica u povijesti našega kraja* (3. broj).

Predstavio je i šesti broj *Vrutka* 19. prosinca 2001., u Gradskoj vijećnici (Zlatna dvorana) u Požegi, a skup su pozdravili i zaželjeli mu uspjeh predstavnici dviju županija: župan požeško-slavonski Anto Bagarić čestitao je uredništvu i suradnicima *Vrutka* na dotadašnjem izlaženju, a dožupan hercegovačko-neretvanski Dragan Vrankić zahvalio je domaćinu na gostoprimstvu i podršci hercegovačkim Hrvatima. Požeško-slavonski dožupan Ivan Jurković, podrijetlom iz Sjekosa, bio je domaćin predstavljanja.

Sutradan smo Željko, Dragan Vukić i ja otišli u Zagreb na prosvjedni skup za zaštitu generala Janka Bobetka čije je izručenje tražio Haški sud.

Bio sam svjedokom u više navrata kako je Željko još neafirmirane spisateljje podržavao čak i u pisanju znanstvenih uradaka pri čemu je vrlo rado davao smjernice, radio korekcije i naputke. Iz takvih su njegovih intervencija i podrške u konačnici proizišla vrlo dobra i važna znanstvena djela.

S predstavljanja lista Vrutak u Požegi. Sjede slijeva: Stojan Raguč Gunjinović, Ivo Lučić, prof. Filip Potrebica, župan Dragan Vrankić, dožupan Ivan Jurković, župan Anto Bagarić, Željko Raguč, Stanislav Vukorep i Nedeljka Batinović...

U svemu tome je bila izražena njegova skromnost pri čemu nikad nije očekivao posebnu zahvalu jer su njegovo plemenito srce i duša podrazumijevali tu humanu čovjekovu crtu. Čovjek za kojeg nikada, ama baš nikada nisam primijetio da je srdit ili da je povisivao tona.

Željko je bio čovjek koji je rado pomagao svima, ne čineći nikakvu razliku, ako je bio u mogućnosti, a uglavnom je pronalazio načine, katkad čak zakidajući svoje vrijeme i druge okolnosti. Osobno mi je učinio velike stvari, iznimno mi pomogao.

U Požegi u prvom planu Željko i Stojan Raguč Gunjinović. S predstavljanja Vrutka

Bio je poseban čovjek. Smirene naravi, velikih znanstvenih spoznaja, vrlo jednostavan, političar bez interesa, a nadasve veliki humanist. Od tih prvih susreta do njegove prerane smrti ostali smo istinski prijatelji. Čovjek je s kojim se nije

ogovaralo. Vodili smo ozbiljne razgovore, a posebni su bili odlasci kod don dr. Ivice Puljića u Neum. U Neumu su se odvijali znanstveno-prijateljski razgovori. Pridružio bi se i dr. sc. Domagoj Vidović kad bi dolazio iz Zagreba. Bili su to vrlo korisni razgovori gdje sam uz trojicu znanstvenika mogao mnogo toga čuti i štošta naučiti.

Kroz dugogodišnje poznanstvo i druženja, usudujem se reći da mu je jako teško naći ljudske mane. Nikada ga nisam vidio srditog i neljubaznog. Voljeli smo razgovarati.

Nikada nisam doživio čovjeka s takvom smirenošću pa čak i kad se vodila žustra rasprava. Čovjek prema kojemu nisam imao nikakva ustezanja, kod njega nije bilo skučenosti, nego otvorenog i potpuno iskrenog pristupa. Vrlo je teško opisati sebi blisku osobu koju upoznate i s kojom se uz dugogodišnje druženje toliko povežete, upoznate. Bez imalo pristranosti, slobodno mogu reći da je bio čovjek koji je mogao, znao i htio na širokim područjima i života i znanosti uvijek biti pri ruci. Svima, bez iznimke, uz istinsko humano sebedarje do tolike mjere da je izgarao za druge i svoj narod dok potpuno nije, tako reći, sagorio nakupljajući u sebe sve osobne tegobe, pa i tegobe drugih, a pritom se nikad nikome nije žalio, čak ni u najtežim danima bolesti. Zato je njegov prerani odlazak velik gubitak podjednako za obitelj, za prijatelje i za društvo.

Predstavljanje HUMSKOG ZBORNIKA – V. Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini, u kinu Mogorjelo Čapljina

III.

Radio sam u Zavodu za zaštitu kulturno povijesne baštine HNŽ-a u Mostaru te sam bio u tijeku razgovora uz kavu o osnivanju dolje navedenih institucija.

Bio je prvi ravnatelj Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata u BiH (HDCDR u BiH) sa sjedištem u Mostaru utemeljenog 2013. HDCDR je znanstvena ustanova, specijalizirani arhiv sa zadaćom prikupljanja, sređivanja, čuvanja te

stručnoga i znanstvenoga istraživanja i publiciranja gradiva iz Domovinskoga rata u BiH. Dana 7. listopada 2019. u novim prostorijama centra otvoren je i Arhiv Hrvatskog dokumentacijskog centra Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini.

Pisao je recenzije te bio predstavljatelj petoga broja Humskoga zbornika podnaslovljenog *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*. Zbornik je predstavljen u dvorani kina Mogorjelo u Čapljini 2001. Uz Željka su predstavljači bili i dr. Jure Burić i Miroslav Đevenica. Predstavio je i knjigu *Preživjeli svjedoče* te mnoge druge.

Njegova je zanimljiva navika, koja nas je zarazila, bilo „čekanje za kavu“. Ako se npr. dogovorimo u 10 sati, na njega se čekalo oko 15 minuta. Ispočetka je to bilo malo neobično, ali mu poslije to nitko nije zamjerao.

Sjećam se trenutka kad sam sjedio u restoranu *Roma* u Mostaru sa završenom (napisanom) knjigom o željezničkim prugama od Gabele do Podgorice u dužini od oko 360 km na istok. Nedostajao mi je naslov. Promišljao sam o deset, petnaest prigodnih naslova iz teksta knjige, ali mi nijedan nije mogao „pokriti“ napisano. Nisam uspijevaio pronaći onaj pravi kojim bih obuhvatio cjelokupan sadržaj knjige. Nazvao sam ga i pozvao na kavu.

Slijeva: Božo Mustapić, Ivan Kukrika, Željko Raguz i Stanislav Vukorep. Predstavljanje 5. broja lista Vrutak u Dubrovniku.

Čim je došao, rekoh mu: „Željko, nedostaje mi naslov knjizi o prugama. Ti znaš o čemu sam pisao, koliko kilometara prešao. Jednostavno trebam pravi naslov.“

Nakon kraćeg promišljanja o naslovu Željko ih je predložio nekoliko, a posljednji je bio *Pruge koje su život značile*. Ostao sam bez riječi. Nisam mogao vjerovati da imam naslov. Vrijedi naslov koliko i sama knjiga. Taj naslov najbolje oslikava sadržaj i njegovu vrijednost. Nikad neću zaboraviti taj detalj kad sam ga čekao i kad mi je smislio taj naslov knjizi. I ovom mu prilikom na tom iskreno zahvaljujem pa, kao što su te pruge život značile, ovim nakon Željtkove smrti želim istaknuti njegov veliki doprinos za naš zavičaj i za sve nas.

Njegovim odlaskom nastao je veliki gubitak. Generacije će i generacije proći, ali dvojicu će ljudi, pok. Željka i pok. Peru Marijanovića, teško biti nadomjestiti.

Zadnje godine smo se nalazili na kavi u Čapljini s Krunom i Draganom Kordićem, a posljednje dane, dok je mogao primati posjete, nalazili smo se kod njega doma u dvorištu u hladovini pod hrastom. Po njegovoj intelektualnoj sposobnosti mogao je još više, daleko i daleko dogurati u politici, ali njegovi nazori bili su *drukčiji*. Savjetujući druge, dodatno se opterećivao i iscrpljivao. Imao je srce koje diše narodom za opće dobro i izgarao uglavnom u tom smjeru.

Čak ni svoj doktorat, koji je davno započeo, nije dovršio... Koliko je knjiga predstavljao, ne čudi me da započeto nije priveo kraju. Predstavljao je, uostalom, i *Turističku monografiju Općine Ravno*, *Neispričana priča* u Ravnome, Dubrovniku, Mostaru i Zagrebu, pa to je za četiri čovjeka, a ne jednoga, pa bio on i Željko Raguž. Nikad, nikad i nikad nije odbijao molbu za predstavljanje nekoga djela jer je znao od koje je to važnosti za naš narod.

*S predstavljanja Turističke monografije Općine Ravno.
Slijeva: Ivan Jurin, Željko Raguž, Domagoj Vidović, Vesna Slobodan i Stanislav Vukorep.*

IV.

Željkova knjiga *Već viđeno*¹ nastala je od priloga objavljenih u *Crkvi na kamenu*. S razlogom smatram da je prijeko potrebna za sve generacije ne samo studenata povijesti, nego i za svakog pojedinca. Iz tog razloga prenosim dio izlaganja biskupa dr. Ratka Perića s predstavljanja Željkove knjige:²

„Nije ovo novi naslov ni novi fenomen. To je „već viđeno“ ne samo u djelu francuskog psihoistražitelja Emilea Boiraca (1851. – 1917.), nego i u japanskoga

1 *Crkva na kamenu*, Mostar, 2008.

2 *Crkva na kamenu*, Mostar, 2008. u Kosači, a objavljeno u *Stolačkom kulturnom proljeću* 2009.

borca Jošide Kenke iz 14. st. Ali jest to višestruko zanimljiva i zagonetna pojava koja iziskuje opsežno znanstveno ispitivanje. Doživljaj zvan *već viđeno* jest čudnovato iskustvo koje se daje osvjeteliti novom slikom: noću gledaš Sjevernjaču ili Polarnicu i misliš da je sjajna zvijezda tako izgleda upravo ove noći. Ni govora! Ti nju sada vidiš onakvu kakva je ona bila svršetkom 14. stoljeća prije više-manje 630 godina, tj. kada je snop svjetlosnih zraka s nje sinuo brzinom 300 tisuća kilometara u sekundi i, jureći svemirom stoljećima, večeras dospio u nas u Kosaču. Upravo tako Željko Raguž promatra naše hrvatsko, i kontekstualno be-ha, povijesno iskustvo *već viđeno* prije 630, prije 360, prije 250, prije toliko godina, a zapravo se danas odražava u ovom našem Mostaru, Sarajevu ili Banjoj Luci.

Autor je zadržao svoje mjesto s neizostavnom rubrikom od veljače 2002. do rujna 2008., sa svoja 73 članka na posljednjoj stranici *Crkve na kamenu*, biskupskog mjesečnika, dakle na zadnjem mjestu, kod metle, koju mu nitko nije mogao oteti. Čak je i don Radina križaljka prije njega, ali on upravo tom svojom *već viđenom metlom* provodi sustavno mjesečnu lustraciju ovoj političkoj kaznionici u kojoj se jedva migoljimo. I red je da ga bar večeras stavimo u prvi red, u prvu klupu da ne bude vazda kod vrata. Spomenuh *Crkvu na kamenu*, koja uvodnim komentarom svog glavnog urednika širom otvori, a stalnim kolumnistom *već viđeno* svečano zatvori taj domaći mjesečnik biblijskih, povijesnih, pastoralnih, moralnih, društvenih refleksija i suvremenih informacija.

Koji je cilj Željkovice stranice ili dvostupca, pa onda i ove knjige? Jedan, ali vrijedan, odgovor čitamo na str. 122: *Mi grijesimo kada šutimo, a trebali bismo govoriti. Iako šutnja može biti korisna, Hrvatima u BiH slobodna riječ također je potrebna... U zemlji gdje se mnogi drže načela, laž ima jednaku važnost kao i vođenje bitke, ne govoriti istinu o sebi i drugima predstavlja veliku pogriješku koja se skupo vraća kroz neravnopravan položaj hrvatskog naroda u BiH. Važno je jasno i dovoljno glasno kazati da ne postoji konsenzus naroda o budućnosti BiH i da se Hrvati ne slažu da BiH postane članicom EU s lažnim europskim standardima, koji ih čine neravnopravnim u odnosu na Srbe i Bošnjake u BiH.* Riječ je ne samo o konsenzusu, nego o svim mehanizmima kojima se štite, promiču vitalni interesi i identitet jednog naroda.

Koja je struktura Željkovih članaka sastavljenih u ovu knjigu? On piše po jasno zacrtanom zakonu sustava:

Prvo, neki podsjećaj na pročitani događaj iz davnine, i tako svaki put sežući u bilo koje razdoblje ili stoljeće. Dakle, traži nešto što je na neki način *već viđeno*. I uvijek nađe, pogodi i predoči.

Drugo, kada ti je u dva poteza ili odlomka oslikao povijesnu pozornicu, onda dovede suvremene junačine na megdan. Redovito političare, a još redovitije ideologe, tj. one koji glavom svog ideologizma udaraju u zidove zdrava razuma i ljudskih prava, odlučni da učine što nikomu dosad ne prođe za rukom, tj. da more učine prohodnim, a kopno plovnim. Autor razveze među njima dijalog, polemiku, konfrontaciju. Pa da vidimo.

Konačno, uvijek završi s nekim poučkom koji proizlazi iz druge točke, a oslonjen na već viđeno prije toliko svjetlosnih godina.

Kao primjer, uzmimo članke od str. 70 do 93, a mogli bismo i od 17 do 37 ili od 170 do 190. Zapravo, najprije sam pročitao i osvrnuo se na svaki 10. članak. A onda sam se opredijelio za ovih prvo spomenutih 20 stranica kao paradigmu. On ovako počinje izabranim člancima:

- Na temelju preporuke s Jalte 1945...20. stoljeće.
- Tijekom austrougarskog okupacijskog razdoblja u BiH...19.-20 stoljeće.
- U ispravi bana Stjepana II. Kotromanića iz 1326. godine... 14. stoljeće.
- Početkom 19. stoljeća bilo je nekih nastojanja...
- Filozof iz Kine Meng Ce (327. prije Krista)... 4 stoljeće prije Krista.
- U sukobu kod Ivanića 1573. god. između turske vojske i hrvatskih postrojbi... 16. stoljeće.
- Na biskupskoj konferenciji u Zagrebu u rujnu 1945. god. mostarsko – duvanjski biskup...
- U pripovijetki *Mara milosnica* hrvatski nobelovac iz BiH Ivo Andrić opisuje vrijeme neposredno prije same austro-ugarske okupacije BiH 1878. god. – 19. stoljeće.

Ovako, dakle, otvara povijesni fenomen na povijenom ekranu doslovno u svakom komentaru. On kroz prizmu toga već viđenog doživljaja hvata *in flagranti* suvremene ideologe koji rade na štetu drugoga, a nerijetko i na svoju štetu; koji rade protiv prava drugoga, protiv drugoga naroda, jezika, kulture, da je to sasvim uočljivo iz njihovih postupaka, kao što je bilo i u ono vrijeme s njegovim izvornim matičnim klonom. Veći guta manjega. Mnogobrojnije apsorbira malobrojnijeg...

Ragužev zaključak. Poznato je: sve što se silom ostvari, kratko traje (str. 84.). Rekao bih: tako je, pa makar to nasilje i dulje trajalo, ali u drugoj nasilnoj formi. Spomenimo usput, autor je na vlastitoj koži sve to bahato nasilništvo. On je te iste godine bio za ministra školstva i prosvjete predložen, ali je od međunarodnih nametnika bio u startu oboren. Kad se sila i pamet sukobe, sila zakratko dojača, a na dugi rok razotkriva sve svoje naborano nasilno lice.“

Biskup Ratko nastavlja i opisuje po redu, a ja prenosim samo podnaslove:

1. Preglasavanje...
2. Bosanski pravac...
3. Jezikoslovlje...
4. Bosanski nacionalizam...
5. Asimilacija...
6. Hrvate federalizirati, minorizirati pa eliminirati...
7. Zataškavanje svojih a preuveličavanje tuđih zločina...
8. Veličanje tuđe samouprave, a progon domaće...

„Da zaključimo. Ti ne znaš ili kolumnist više tumači ovo današnje tragično stanje onom tužnom stvarnošću iz već viđene prošlosti ili onu već doživljenu realnost ilustrira ovom sadašnjom mukom. Ako je to istinito, onda je istinito i to

da ovi navedeni članci, koliko god pisani za trenutak, za određeni mjesec, recimo za period od 2002. do 2008. godine, iz današnje doživljenosti kao i *već viđeno* pripremaju sutrašnje generacije. Iz ove knjige sinulo svjetlo koje će možda za 630 svjetlosnih godina pasti negdje na zemljicu hercega Stjepana Kosače.

„Autor Željko Raguž dokazuje da je intelektualac od formata, načitan povijesnih knjižurina, a verziran pravno i književno. On se drži razuma. Ako izgubiš svjetlo razuma, izgubio si sve ljudsko dostojanstvo, pretvaraš se u *porod od tmine*, da se malo dubrovački izrazim. Kucka te drškom logike po glavi. Njemu je ova situacija posve jasna, pa je zna i tebi učiniti jasnom. Pridobiva te na obranu istine i pravde, na stranu razumnih razloga. Nepokolebljivo hrabar. Ne straši se iznijeti svoju misao i kritiku i hrvatskomu i svakom drugom čitatelju. Dokazuje da je historija *magistra vitae*, učiteljica života, od koje, doduše, neki gotovo kad ništa ne nauče osim ponavljanja teških zabluda i budalaština, već davno viđenih. Ne boji se spomenuti vlastita imena iz vlastitog naroda i iz dugih naroda, zajedno s njihovim izrađenostima. U svim njegovim osvitima dominira intelekt nad efektom, nada nad beznađem, vjera nad sumnjom i nevjerom...“

Osobno bih pripomenuo jednu zanimljivu izreku jednoga starca koja glasi ovako: „Ja, brate, prvo pročitam što piše oni *dumo* Raguž.“

V.

Na koncu, iz priloga koji smo objavili Pero Marijanović, Željko Raguž i ja u dvosvezačnom zborniku *Hum i Hercegovina kroz povijest*³ pod naslovom *Moguće geološko-morfološke poveznice Hercegovine s povijesnim nazivom Crvena Hrvatska* prenosim *sažetak* kao spomen na rano preminulu dvojicu prijatelja i suradnika Željka Raguža i Peru Marijanovića:

„Naziv crveni i sve izvodnice od njega, vrlo je čest u Hercegovini i šire. Općenito, nalazimo ga u dvije osnovne uloge: kao termin očevitno predodređen geološko-morfološkim razlozima i kao termin čiji je uzrok nepoznat, budući nije moguće na lak način odrediti zašto je nastao. Dugogodišnjim istraživanjem i prikupljanjem podataka spoznalo se kako su geološko-morfološka izvorišta nazivima s osnovom u pridjevu *crven* na prostoru Hercegovine i šire dominantan te se s razlogom postavlja hipoteza kako je on kao takav prerastao u toponime i *prešao* u ime jedne cijele povijesne države. To znači kako je taj naziv dobiven prema izrazitim karakteristikama prostora, a nije donesen na te prostore kao termin koji je ranije negdje drugdje postojao.

Izraz crven, kao geološko-morfološka kategorija, na neki je način suprotstavljen južnije i uz more položenoj bijeloj regiji, u kojoj dominiraju sivi i bijeli dijelom kristalizirani vapnenci, a naročito prašina, bijeli dolomiti s flišom s opet dominirajućom bijelom bojom. Za razliku od te regije, crvena regija se odlikuje

3 Hrvatski institut za povijest, Zagreb / Sveučilište u Mostaru. Mostar, 5. i 6. studenoga 2009. Na skupu je sudjelovalo 60 znanstvenika.

bojenim varijetetima osnovne stijene, ali također i vrlo razvijenih crveno obojenih klasičnim sedimentima (...)

Pojava bojenih varijeteta stijena u Hercegovini daleko je rasprostranjenija od onoga što se o tome obično misli. Dovoljno je u tom smislu proputovati od Dubrovnika preko Popova polja na putu prema Posušju, Tomislavgradu i Livnu te se u tu činjenicu uvjeriti, promatrajući umjetne i prirodne zasjeke. Obojena regija se prostire isključivo u dinarskom smjeru, što znači da se na jugoistoku primiče moru, a na sjeverozapadu od njega odmiče.“

Željko ispred vrela Svilice na putu prema selu Dabrici.

Još jednom napominjem kako uz profesionalni posao, politički i društveni angažman nije uspio završiti rukopis za svoj doktorat. Zbog velike zauzetosti na društvenom i političkom planu tek je uspio izdati pretisak izdanja Nikole Buconjića *Povijest ustanka u HERCEGOVINI i boj kod Stoca* te Martina Đurđevića *Memoari sa BALKANA 1858. – 1878.* Ujedno mu je uz knjigu *Već viđeno* objavljena knjiga *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana* (1997.).

Iako je Željкова bibliografija razmjerno nevelika, bez njegovih se knjiga ne može pisati povijest Hercegovine, što je još jedan dokaz da je kvaliteta znatno važnija od kvantitete. Ovaj moj skromni osvrt neka bude veliko hvala prijatelju Željku na osobnoj i društvenoj razini.

U SPOMEN NEZABORAVNOM PRIJATELJU

Pri svakom sjećanju na čovjeka dragocjene uspomene, Željka Raguža, sjetim se biblijskog citata iz *Knjige Mudrosti*: „Pravednik, ako i umre prije vremena, dugo je živio.“ Da, doista, ovaj je čovjek dugo živio, živi i vječno će živjeti u svojim djelima, a osobito u zlata vrijednoj uspomeni. Iako je poput zvijezde utonuo u dubine svemira, u zagrljaj Stvoritelju, ostavio je iza sebe uočljivo vidljiv svijetli trag kroz ovostrani svijet i život.

Već prvi susret sa Željkom bio je vidno ozračen znanstvenom suradnjom, a još više rodoljubljem. Došao je prije *Domovinskog rata* u Hutovo u potrazi za dokumentima o povijesti stolačkog kraja, osobito u doba *Hercegovačkog ustanka 1875.-1878.* godine. Već sam bio pribavio arhivsku građu o toj temi iz Bečkog *Haus-, Hof- und Staatsarchiva (Informationsbüro 1876.-1878.)* koju sam mu rado ponudio jasno uvidjevši u njegovoj pojavi dragocjenu zvijezdu izrazitog rodoljublja. Tada je uspostavljeno naše trajno prijateljstvo i suradnja na raznim područjima na dobro kršne Hercegovine. A plod te suradnje sa Željkom ostvarivao se u više znanstvenih edicija, osobito u *Humskim zbornicima* i *Stolačkom kulturnom proljeću*. Željkov udio bio je vrlo znatan i uvijek dragocjen. Nisam susreo čovjeka koji je na prvi upit, zamolbu ili poticaj tako brzo, umalo bez imalo premišljanja, pozitivno odgovarao na sve što je korisno. I odmah spremno davao sve od sebe da njegovo sudjelovanje bude kvalitetno i korisno. Skupa s gospodinom Stanislavom Vukorepom dolazio je umalo mjesečno u Neum na to naše korisno druženje. Osobito su me oduševljavale njegove pronicave procjene ne samo političkih, narodnih, nego i crkvenih prilika. Sve je uočavao, sve lucidno korektno procjenjivao i sve bez imalo ustručavanja iznosio.

Malo je ljudi koji su bili tako bezuvjetno altruistički raspoloženi kao Željko kad je bila riječ o nečemu za opće dobro. Bilo je to najčešće na štetu njegove osobne karijere jer je svoje osobne planove lako odgađao da se spremno odazove na sve što je od šireg općeg značenja.

Da, točna je i vječna zapisana u najsvetijem pismu istina: čovjek „ako i umre prije vremena, dugo je živio...“, vrijednost čovjeka i časna starost se, kako završava *Knjiga Mudrosti*, ne „mjeri brojem godina“!

ŽELJKO RAGUŽ – ČOVJEK KOJI JE ZNAO SLUŠATI

Dana 1. rujna, ljeta Gospodnjega 2004. završilo je jedno od mojih najdužih ljeta, ljeto koje je počelo već u travnju jer sam, nakon što bijah obranio diplomski rad koncem ožujka, oputovao u južne krajeve tek se tu i tamo pojavljujući u Zagrebu kako bih pokupio stvari, odjavio se iz studentskoga doma te obavio razgovore kojima mi je otvoren put prema radnome mjestu. Kako čovjeku nikad nije dovoljno dobro, ni pola mi godine na jugu nije bilo dosta, pa sam i nakon što postadoh znanstvenim novakom, gotovo svaki vikend kad bi mi naišao prijevoz, jurio onome što dolje osta. „Mali, tribat će ti karta“ (ne autobusna karta nego doktorat, op. D. V.), govorio mi je pokojni Petar Šimunović usmjeravajući me na put radnika udarnika, a ne paradnika (kako je voljela reći Darija Gabrić-Bagarić). I tako je, čim je malo zahladilo (jer more je od mene vazda činilo dokoličara), počelo moje lutanje po starome kraju, kako mi iz istočnoga dijela Neretvanske krajine zovemo krajeve tako blize, a daleke iz kojih potječemo, od hercegovačkoga dijela Zažablja i Dubrava do Popova i Gornje Hercegovine. Prvo sam upoznao Stanislava Vukorepa u jednome mračnom kutku Čapljine u kojemu mi je izgledao brkatijim i mrkijim nego poslije, zatim sam s ocem otišao do don Ivica u Neum, pa sam se počeo dopisivati s pokojnim Perom Marijanovićem i onda negdje u jednome širem društvu u Neumu napokon upoznah i Željka Raguža. Upravo se u Željkovu društvu primih prvoga zadatka – trebalo se pozabaviti Dubljanima u koje hrvatski istraživači nisu smjeli kročiti šezdeset godina.

Tko je ikad sijelio s južnjacima, zna da su među njima povišeni tonovi pravilo, a lamatanje rukama narodni običaj, pa je bilo neobično motriti toga čovjeka koji se likom (poglavito stasom i puti) uklapa u obzor očekivanja, ali koji *búdi* (u Zažablju to znači s pomnjom motri) i progovori tek kad u potpunosti sasluša sugovornike, sažme svoje dojmove te izbrusi misli i stavove. Susretao sam Željka mnogo puta nakon toga, viđao ga i u službenim i u neslužbenim situacijama, zabrinuta i posve opuštena, ali ta ga njegova mudračka crta nikad nije napuštala i što god sam stariji, sve više cijenim taj njegov otklon od danas pretežito monolozima sklona društva jer nije rijetkost da se deset ljudi (pogotovo muškaraca) okupi, a da svatko priča svoje potpuno zanemarujući teme drugih.

Druga je crta njegova značaja (da ne rečem karaktera) bila smirenost, barem izvanjska. Ta mi je njegova smirenost uvelike pomogla i tijekom jedne lakše prometne nesreće koju sam imao u Stocu 2010. Prva je njegova rečenica bila: „Jeste li dobro?“ Kad odgovorih da smo moja suputnica i ja prošli bez ogrebotina, samo je kratko odvratio da je to najvažnije, da njega nema, ali da budemo mirni jer će netko doći da nam pomogne. I uistinu, uskoro je stigao brat mu Drago, još je

nekoliko namjernika priskočilo i sve se završilo najbolje kako je moglo s obzirom na okolnosti. Nazvao je Željko ponovno kasno navečer, tek da provjeri je li sve u redu, a ja se i danas pitam kako se njemu i Dragi odužiti.

Nakon suradnje na monografiji o Dubljanima na proljeće me je 2008. zamolio da napišem članak za *Stolačko kulturno proljeće* i odonda bismo se svake godine čuli početkom travnja. Razgovor bi bio kratak. „Sve znaš“, rekao bi Željko i katkad dometnuo štogod ako se nešto posebno od mene očekuje, na što bih mu ja uzvratio s „Ne sekiraj se!“ (Naknadno je njegovu ulogu preuzeo Ljubo Krmeč, s kojim su dogovori bili jednako brzi i učinkoviti, a plodom je te suradnje oko 150 stranica objavljenih u 14 brojeva časopisa.) Tijekom 2011. obojica smo bili dijelom skupine ljudi zadužene za izradbu monografije o Ruđeru Boškoviću i njegovu hercegovačkomu zavičaju, udolini Dubravi, koja se prostire od Orahova Dola do Zavale. Valjalo je tada djelovati brzo jer su Trebinjci počeli šaputati o obilježavanju 300. obljetnice Boškovićeve rođenja te nazivanju zračne luke koju su kanili izgraditi imenom toga hrvatskog velikana. Zahvaljujući priređivaču don Ivici Puljiću i ostalim autorima ne samo da smo izdali zbornik u kojemu su pobijene sve tlapnje naših bliskoistočnih susjeda (koje se ponavljaju, ali uvijek završe isto), nego smo uspjeli privući i naše Popovce da, parafrazirajući don Mihovila Pavlinovića, uzljube prosvjetu i nauče osnovne činjenice o svojem slavnom suzavičajniku i rodu Bošković te ih počnu prenositi ne samo svojim potomcima, nego i sve brojnijim izletnicima. Nakon što je Željko postao saborskim zastupnikom, katkad bismo se čuli, poglavito otkad je 2016. postao članom Odbora za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Razgovarali bismo uglavnom o položaju Hrvata u Crnoj Gori, a posebno ga je zanimao jedinstven položaj Hrvata u Svebarju (Baru i okolici) stiješnjeh između srpskih, crnogorskih, bošnjačkih i albanskih interesa, znatno složeniji čak i od zamršenoga položaja stolačkih Hrvata koji odvažno opstaju na hrvatsko-srpsko-bošnjačkoj tromeđi. Godine 2018. Željko je u svojstvu ravanjskoga veleposlanika promicao turističku monografiju Općine Ravno od Ravna do Zagreba, a tijekom 2019. razgovarali smo o mogućoj organizaciji znanstvenoga skupa o položaju hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini. Tijekom završne faze tih razgovora bolest je, nažalost, uznapredovala.

Budući da će o drugim vidovima Željkova života i djela govoriti drugi i pozvaniji, htio bih izdvojiti tek neke dijelove njegova javnoga djelovanja koje sam najpomnije pratio. Željko je, i kao novinar, i kao publicist, i kao znanstvenik, i kao političar, shvaćao važnost medija, jako se upinjao da održi Radio Herceg Bosne te je u rijetkim trenucima malodušja bio vrlo oštar prema nekim svojim kolegama koji su medijske platforme smatrali suvišnim troškom. Važnost približavanja naše političke povijesti i svakodnevice puku razvidna je u Željkovoj zbirci ogleđa *Već viđeno* (2008.), po momem sudu jedne od najvažnijih kronika herceg-bosanske svakodnevice u koju bi vazda uklopio kakvu sličicu iz razdoblja osmanlijske ili austrougarske vlasti svjestan činjenice da je povijest važna samo ako se iz nje nešto nauči. Tom je svojom knjigom puku ujedno približio „teške“ teme iz svoje prijašnje studije *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana* (1997.). Svoja je praktična i historiografska znanja kao istinski domoljub stavio na

raspolaganje Stjepanu Ćosiću, Niki Kapetaniću i Nenadu Vekariću dok su pisali monografiju o razgraničenju na poluotoku Kleku (2012.), a osnivanjem Hrvatskoga dokumentacijskog centra Domovinskoga rata u Bosni i Hercegovini pobrinuo se da ono što se steklo i održalo teškom mukom tijekom rata, kojemu je i sam bio sudionikom, ne propadne.

Ono po čemu ću osobno pamtiti Željka jest da je jedan od rijetkih političara kojega gotovo nikad nisam susretao u uredu, čak i kad je postao saborskim zastupnikom, nego uvijek na terenu, uglavnom u Popovu i stolačkome kraju, a tek posljednjih godina u Zagrebu, ponajvećma na kakvu događanju ili brzinskoj kavi. Pamtit ću ga kao jednoga od rijetkih ljudi koji vole slušati. Štoviše, on je vrlo pažljivo slušao i neistomišljenike, ne reda radi, nego da bi ih razumio i od njih nešto naučio. Ujedno je bio živ dokaz kako širina pogleda može prevladati strančarenje i stranačku stegu jer mu je opći interes uvijek bio iznad podjela iako je osobno bio članom stranke. Na koncu, bio je to tih čovjek koji se nije gurao u prvi plan i hvalio velebnim uspjesima, a iako je i sam dugo vodio jedan vrlo bitan medij, bježao je od reflektora. U današnjoj eri ambalaže možda to neki vide kao manu, no njemu su djela i u doslovnome i u prenesenome smislu bila važnija od riječi. Kao strastven športaš svjestan sam koliko je igrača čiji se doprinos momčadi ne može izmjeriti nikakvim statističkim pokazateljima. Željka se tako ne može pamtiti samo po pisanim tragovima koji su za njim ostali, njegov će se istinski doprinos zavičaju i hrvatstvu uopće moći uvidjeti s otklonom, tek sad kad ga nema, kad se kreće nekim zamišljenim arkadama hercegovačkih velikana u dobrome društvu Pere Marijanovića. Znam da bi se na ovu moju misao Željko nasmijao i odmahnuo rukom, ali je namjerno iznosim kako bi mi mahnuo s vječno nasmijanoga neba.

SJEĆANJE NA ŽELJKA RAGUŽA (1959.-2022.)

Željko Raguž rođen je 8. studenoga 1959. u Stocu, a preminuo 2. kolovoza 2022. u rodnom gradu. Završio je Pravni fakultet u Mostaru. Obnašao je dužnost dopredsjednika Kluba utemeljitelja HDZ-a BiH. Bio je i dopredsjednik Matice hrvatske Stolac, urednik časopisa Matice hrvatske Stolac *Stolačko kulturno proljeće* i član Izvršnog odbora Hrvatskog svjetskog kongresa. Kao publicist godinama je kolumne objavljivao u mostarskom časopisu *Crkva na kamenu*. Osim toga Željko bijaše i predsjednik Skupštine općine Stolac, ravnatelj Kulturno-informativne zajednice Hrvata jugoistočne Hercegovine, ravnatelj Radija Herceg – Bosne, zamjenik župana Hercegovačko – neretvanske županije, ministar zdravstva Hercegovačko-neretvanske županije, zastupnik u Parlamentu Federacije Bosne i Hercegovine, ravnatelj Radiotelevizije Herceg-Bosne te zastupnik u Hrvatskom državnom saboru. Sudionik je Domovinskog rata od 1991. do 1995. godine. Pukovnik je Hrvatskog vijeća obrane i nositelj hrvatskih ratnih odličja - Reda hrvatskog trolista i spomenice Domovinske zahvalnosti. Objavio je dvije knjige i više radova o nacionalnim odnosima u BiH.

U razdoblju neposredno nakon 2002., kad je krenula dekonstrukcija hrvatskoga naroda u BiH, rijetki su glasovi hercegbosanskih Hrvata koji su kao Željko Raguž temeljito progovarali o aktualnom položaju, ali i povijesnom usudu, sudbini vlastite zemlje te narodima koji u njoj žive, kao i t. zv. međunarodnoj zajednici, koja tu državu još uvijek nasilno drži na okupu. Kolumne u knjizi *Već viđeno*, (*Crkva na kamenu*, Mostar, 2008.) a njih 72 objavljivane su od 2002. do 2008. godine u mostarskom mjesečniku *Crkva na kamenu*, prava su publicistička rijetkost. U njima nije samo popisana kronologija događaja, koji su zahvaljujući muslimanskoj (bošnjačkoj), srpskoj i politici međunarodne zajednice pretvorili hrvatski narod u obespravljenu manjinu dvaju daytonskih entiteta.

Širina povijesnoga i pravničkog znanja, poznavanje literature i etnonaslijeđa, kao i prepoznavanje aktualnih političkih silnica utkani su u cijeli niz pravih malih remek-djela hercegbosanske publicistike. Struktura Raguževe kolumne utemeljena je na analoškoj suklasnosti povijesne i aktualne zbiljnosti s doskočastim i poslovičnim epilogom, koji često završava političkom ili čudorednom po(r)ukom. Iz podudaranja dviju zbiljnosti stječe se dojam stalnosti hrvatskoga problema, koji je jednako aktualan danas, kao i prije pet stoljeća, premda su se, za razliku od Hrvata, kroz to silno vrijeme mijenjali samo akteri događaja.

Kolumne su mu tematski motivirane aktualnom hrvatskom borbom za opstanak, a u njima se dotiče unutarhrvatskih prijepora, odnosa prema Srbima, Bošnjacima, međunarodnoj zajednici i obrnuto te ideologiji bošnjaštva i bosanske nacije, kao

i manje više skrivenim namjerama bošnjačke elite da potpuno potisne Hrvate iz sadašnje Federacije. Kad je pak riječ o međusobnim hrvatskim trvenjima arhetipski je primjer renegatstva uzet iz narodne predaje o zapovjedniku utvrde Bobovca – Radaku, koji je tijekom osmanskoga zauzimanja Bosne, radi nesuglasica sa svojima, prevaren darovima, grad predao Osmanlijama. Kad je Turčin dobio ono što je tražio, hladno mu je poručio: onaj tko izda svoga kralja, ne može biti vjeran pripadnik carstva, pa će mu stoga odsjeći glavu.

Zato se današnji čitatelj s pravom zajedno s auktorom može pitati: ponavlja li se povijest? Nu, Raguž mu zato navodi mnoštvo sadašnjih primjera, među kojima i one u povodu 10 obljetnice t. zv. HNV-a prigodom objavljivanje knjige *Kako smo sačuvali BiH*. Knjiga jasno pokazuje, tvrdi auktor, kako su t. zv. hrvatski predstavnici sudjelovali u stvaranju današnjega nezavidna političkog položaja neravnopravnosti hrvatskog naroda. Na kraju te knjige, govoreći o svom životnom putu i djelovanju, nakon što je sačuvala BiH, u kojoj će njegov narod biti - neravnopravan, Željko za auktora piše: *Živi i radi u Zagrebu. (!)*

Nekoliko je vrlo inteligentnih tekstova, zapažanja i zaključaka o radu Haaškoga suda, koji je, napominje, pokazao kako može i smije ispravljati i konstruirati suvremenu povijest tako da prešućuje važne događaje da bi svojim načelima i programu rada uravnotežio odgovornost zaraćenih strana te odredio krivnju onako kako mu gdje to odgovara. Premda hrvatski problem gleda cjelovito, njegovo rješenje vidi samo realno, jer Bošnjaci, napominje, već godinama realiziraju preglasavanje nad Hrvatima i Srbima u Federaciji, a Srbi to isto čine Bošnjacima i Hrvatima u Republici Srpskoj, pa se s pravom pita: kad već Bošnjaci i međunarodna zajednica toliko promoviraju preglasavanje, je li svrsishodno rješenje da Srbi i Hrvati zajednički počnu preglasavati Bošnjake u cijeloj BiH. Pisano je to prije nego li će se muslimani na zadnjoj brojidbi pučanstva proglasiti većinom. Danas ni to više nije moguće, ali je zato moguće da zbog natpolovične većine u duhu islamskih zakona bošnjačka većina po uhodanoj tradiciji primijeni šerijatske zakone prema narodima koji su u među većinskim islamom postali manjina.

Govoreći o elitama triju naroda, isticao je kako bošnjačka politička elita producirajući laži o drugima, laže zapravo o sebi ne bi li sačuvala otvorenu dominaciju nad Hrvatima i Srbima u Federaciji. Srpska pak politička elita radi slično da bi također sačuvala srpsku dominaciju u svom entitetu. Neki dijelovi hrvatske elite, umjesto da govore istinu o sebi i drugima, izmišljaju i objavljuju laži o sebi i svojima, te druge oslobađaju od krivnje za progon hrvatskoga naroda iz BiH. Smatrao je kako se na taj način stvaraju uvjeti za nastavak započete, a nedovršene potpune eliminacije hrvatskoga naroda iz političkoga života BiH.

Mudro razmišlja i o pregovorima o novom ustavu BiH kad hrvatske političare poziva da shvate realnost postojanja i međunarodnu potporu srpskom entitetu. Bošnjački političari to su davno shvatili pa je hrvatsko polje pregovora Federacija, koja, smatrao je, a što se kasnije i potvrdilo, kao takva ne će ostati dugo. Zato, držao je, u procesu federalizacije BiH, Federacija treba biti primarno predmet razgovora i interesa hrvatskog naroda. Koga nema na dijelu, nema mu ni dijela, govorio je

upozoravajući, hoće li nas danas biti na dijelu u Federaciji, kako bi nas možda već sutra bilo na dijelu u Republici Srpskoj ovisi o političkom razumu hrvatskih stranaka u BiH, ali i od stvarne, a ne načelne političke pomoći iz Hrvatske.

Za razliku od mnogih, na međunarodne odnose gledao je iz pozicije nacionalnoga interesa, a tvrdnjom „tko traži prijatelja bez mana, ostaje bez prijatelja“, pokušavao je otupiti oštricu pristašama drukčijih stajališta. Daytonskim sporazumom Hrvati su postali neravnopravni u odnosu na Srbe i Bošnjake, nu važno je razumjeti, smatrao je Raguž, kako se to dade promijeniti opet jedino uz potporu SAD-a. Ne nastoje li, na primjer Bošnjaci, iako im nije draga američka politika prema islamskim zemljama, održati i ojačati status SAD-a kao svoga prvog saveznika, pisao je.

Za sad se Bošnjaci goje na porezima i hrvatskim uplatama u federalni proračun, nu da se na njih ne bi i sljedećih pet stoljeća odnosila spomenuta poslovice „kako su ugojeni kao da su po Bosni harač kupili“, Hrvati se najprije moraju ujediniti oko zajedničkoga cilja. Kako pak doći do tog cilja, odgovor se može pronaći u Raguževoj knjizi.

OTKUD DA TE ZOVNEM RODE - SJEĆANJE NA ULOGU ŽELJKA RAGUŽA U ORGANIZIRANJU PROSLAVE 400 GODINA RODA RAGUŽA 2010. GODINE

„U početku bijaše Riječ“, time je apostol Ivan otpočeo Proslavu svog Evandjelja prije dvije tisuće godina. I od tada pa do danas, to se nije izmijenilo. Jer i u počecima svih aktivnosti obilježavanja povjesnice roda Raguža bijaše Riječ, i to pisana, koju je u obliku knjige *Raguži: povijest i rodoslovlje* 2004. godine objavio Stojan Raguž Gunjinović.

Zasigurno nije bilo Raguža kojem srce nije zakucalo jače kada je po prvi put držao u ruci to zbilja velebno djelo od 816 stranica. Sjećam se oduševljenja s kojim je Željko Raguž govorio o toj knjizi kako na njezinoj promociji u Zagrebu, tako i u našim privatnim susretima. I mogu reći da je ta knjiga, njezina promoviranja i javna prezentiranja, zblížila Željka i mene. Prije toga smo bili samo dobri poznanici, da bi nas ti susreti učinili i istinskim prijateljima, a 2005. godine i kumovima, kada je Željko postao kršteni kum mog mlađeg sina Marka.

Sjećanje na prvi (i posljednji) susret

Za Željka Raguža sam čuo prvi put 1991. godine kada je preuzeo dužnost predsjednika općine Stolac. Sjećam se kako se s ponosom govorilo kako je nakon dugo vremena Hrvat ponovno na čelu stolačkog kraja, a uz to Raguž! Tijekom godina Domovinskog rata povremeno bih kroz medije ili razgovore s rodbinom u stolačkoj općini čuo za Željka kao jednog od čelnih ljudi stolačkog HVO-a.

Prvi put smo se susreli 2002. godine na Hrvatskom institutu za povijest (gdje sam se zaposlio 2001. godine), kada je u sklopu Okruglog stola u ratnim zbivanjima u BiH, Željko govorio o svojoj knjizi *Hercegovina: srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*. Sjećam se da mi je pristupio s osmjehom i riječima: „Čuo sam da ovdje radi jedan Raguž!“ I tako je počelo dva desetljeća dugo druženje i suradnja. Željko mi je pomagao u pisanju moje prve knjige o Domovinskom ratu *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, te me pozvao da svoj rad o stradanju župe Stjepan Krst u Domovinskom ratu objavim u II. broju *Stolačkog kulturnog proljeća* 2004. godine, kao i da se uključim u Uredništvo tog časopisa. I privatno smo se dosta družili, u njegovom domu na Čemalovini, u Zagrebu i Dubrovniku te drugdje.

Kada smo u ožujku 2020. godine razgovarali ispred Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, u trenutku kada se zbog epidemije „Covid“ spremala paraliza svog javnog života, ni u primisli mi nije bilo da je to naš posljednji susret. Zatvaranje državnih granica, a potom i njegova teška bolest, onemogućili su naše susrete. Tim više me pogodila vijest o njegovoj smrti i spoznaja da sam izgubio prijatelja, kuma i bliskog suradnika.

Nakon pokopa 4. kolovoza 2022. od njegove supruge, kume Anđelke, majke Ruže i sina Branimira doznao sam više o posljednjem dijelu Željkovog života, i te njihove riječi uklopio u ukupna sjećanja na jednog velikog čovjeka, kojeg sam imao sreću poznavati. Iz tih sjećanja, te pomoću osobne arhive, sročio sam ovaj skromni zapis o Željkovom doprinosu obilježavanju četiristote obljetnice roda Raguža, projekta na čijem čelu je bio.

*Zagrebački Organizacijski odbor za obilježavanje obljetnice Raguža,
3. ožujka 2008. u hotelu „Dubrovnik“/Zagreb*

Susret na Londži i regionalni odbori

Negdje u ljeto 2006. godine, prilikom jednog od Željkovih čestih dolazaka u Zagreb, rekao mi je da je u Londži na Hutovu blatu 13. svibnja 2006. formiran Inicijativni odbor za obilježavanje četiristote obljetnice postanka Raguža, odnosno spominjanja rođenja Petra Veseličića Latinina, glavnog stožera i temeljnog nositelja rodoslovlja roda Raguž.

Ispričao mi je da se okupilo dvadesetak viđenijih Raguža, koji su razgovarali o toj obljetnici, te da je grafičar Miro Raguž dao prijedlog da se 2010. godine u Stocu to obilježi proslavom i okupljanjem Raguža, te predložio naziv *Raguži 1610*. Prijedlog je prihvaćen te je imenovan rečeni Odbor čija zadaća će biti provesti

pripreme za obilježavanje jubileja. Pozvao me da se uključim u organiziranje tog događaja, što sam rado prihvatio. Plan je bio da se formira nekoliko regionalnih odbora, koji će potom organizirati proslavu.

Slijedom toga 3. ožujka 2008. u hotelu „Dubrovnik“ u Zagrebu je, a na poticaj člana Inicijativnog odbora Đure Raguža Kramarevića, održan sastanak zagrebačkih Raguža. Na sastanku, kojem je prisustvovalo 60 osoba prezimena Raguž i još četiriju drugih prezimena, formiran je Organizacijski odbor za obilježavanje četiristote obljetnice postanka Raguža za područje Zagreba i Zagrebačke županije. U Odbor su ušli: Đuro Raguž Kramarević iz Sesveta, predsjednik, Jakša Raguž Čolić, potpredsjednik, te članovi Tomislav Raguž Bičkić, Srđan (Zdenko) Raguž, Zvonimir Raguž Ljević, Vlatka Raguž Bičkić i Ruža Raguž Topić, dok je za medije bio zadužen Mario Raguž Kramarević. U Odbor su naknadno još ušli dr. Dominik Raguž Nikolić, Zdravko Raguž Bilić Andrijić i Božo Raguž. Svi iz Zagreba. Zadaća Odbora je bila provedba priprema za obilježavanje obljetnice kod zagrebačkih Raguža.¹

Tijekom 2008. godine u restoranu Bože Raguža, „Velebit“ održano je više sastanaka zagrebačkog Odbora. Prvi je održan 25. travnja, drugi 4. lipnja, treći 17. rujna, a četvrti 13. studenog. Na tim je sastancima odlučeno da se pristupi kreiranju Web stranice o Ragužima, stvaranju baze adresa Raguža (prema evidenciji MUP-a te godine je u Hrvatskoj živjelo 1537 Raguža) i organiziranju „Večeri Raguža“ u Zagrebu, dok su među idejama koje bi trebalo realizirati tijekom održavanja skupa u Stocu bile i ove:

- da se u suradnji s Mirom Ragužem iz Mostara dizajnira simbol jubileja i izrade majice i kape s logom „Raguži 1610.“
- da broj okupljenih premaši brojku od 1201 osobe, jer je trenutni Guinnessov svjetski rekord 1200 osoba istog prezimena na jednom skupu (Jefferson)
- da fotograf Šime Strikoman uslika milenijsku fotografiju svih Raguža na tom skupu, o čemu je Mario Raguž Kramarević već počeo pregovore
- postavljanje spomen – obilježja obljetnice u crkvi sv. Ilije u Stocu.²

U međuvremenu je 12. travnja 2008. u Donjem Miholjcu oformljen Odbor za Slavoniju, čiji predsjednik je postao Stojan Raguž Gunjinović iz Požege, dok su članovi bili: Augustin Raguž Petrović iz Požege, dopredsjednik, Zdravko Raguž Kramarević iz Jakšića, Stanislav-Stana Raguž Kramarević iz Velike kod Požege, Ante Raguž Koteškić iz Sl. Broda, Dragutin-Neven Raguž iz Sapaca kod Sl. Broda, Stanislav-Cane Raguž Mećavić iz Ivankova, Slađana Golik iz Vinkovaca, braća Zoran i Čedomir-Ivica Raguž iz Đakova, Ante Raguž Previšćić i dr. Neven Raguž Petrović, oba iz Osijeka te Zdenko Raguž Lučić iz D. Miholjca.³

1 Zapisnik Osnivačkog sastanka Organizacijskog odbora za obilježavanje četiristote obljetnice postanka Raguža za područje Zagreba i Zagrebačke županije od 3. III. 2008.

2 Zapisnik prvog sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 25. IV. 2008., Zapisnik drugog sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 4. VI. 2008., Zapisnik trećeg sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 17. IX. 2008.

3 „Od knjige do Udruge – kratki pregled osnivanja organizacijskih odbora i udruga Raguža u BiH i Hrvatskoj.

Zajednička fotografija sudionika otkrivanja i blagoslova spomenika rodu Raguža na Lastvi 11. lipnja 2010.

Također je u Čapljini, u restoranu „Astorija“ vlasnika Mile Raguža Ragušića, 9. svibnja 2008. održan osnivački skup Odbora za Hercegovinu, u sljedećem sastavu: Željko Raguž Koteškić iz Pješivca kod Stoca, predsjednik, Mile Raguž Ragušić iz Čapljine, potpredsjednik, te članovi: Pero Raguž Ljević iz Čapljine, Andrija Raguž Gunjinović iz Stoca, Milenko Jole Raguž iz Čapljine, Ante Raguž Marijanović iz Stoca, Zvonko Raguž Džajić iz Mostara, Zdenko Raguž iz Čeljeva, Drago Raguž Ljević-Miškovac iz Višića, Ljubo Raguž Drndić iz Prenja, Dragan Raguž Marijanović-Lindić iz Neuma, Spasoje Raguž Sarač iz Čapljine, odvjetnik Marko Raguž iz Stoca, Niko Raguž Kramarević-Papić iz Ljubuškog, Ivan-Rona Raguž iz Čapljine i Milenko Raguž Bilić iz Mostara.⁴

Potom je 16. listopada 2008. osnovan Odbor u Dubrovniku u koji su ušli dr. Stijepo Raguž Sarač, predsjednik, Vid Raguž, dopredsjednik, Ilija Raguž Braćušić, Vinko Raguž Nikić, Slavko Raguž Marijanović-Lindić, Miro Raguž Kramarević, Vicko Raguž Kramarević, Pero Raguž Kramarević, Nikica Raguž Kramarević, Božo Raguž Grgić, Jozo Raguž Mečavić, Stojan Raguž Lučić i Spaso Raguž-Bilić (Ćosić), svi iz Dubrovnika.

U planu je bio i osnutak pododbora za Istru i Hrvatsko primorje, što nije realizirano. Umjesto toga, u zagrebački Odbor su uključeni Raguži iz toga dijela Hrvatske i to: Damir Raguž-Rogonjić iz Pule, Franko Raguž-Čokljčić iz Vodnjana, Stanko Raguž-Šćepanović iz Crkvenice, te uz njih Ante Raguž iz Ljubljane koji je zastupao Raguže u Sloveniji. Time je zagrebački Odbor nadrastao dotadašnje područje i ubuduće pokrivaio zapadni dio Hrvatske.⁵

Nakon osnutaka navedena četiri odbora dolazilo je do susreta čelnih ljudi odbora na kojima se razgovaralo o elementima proslave i podjela zadataka koje je nužno

⁴ Zapisnik sa sastanka Raguža – Odbor za Hercegovinu, u Čapljini 9. V. 2008.

⁵ „Od knjige do Udruge – kratki pregled osnivanja organizacijskih odbora i udruga Raguža u BiH i Hrvatskoj., Zapisnik četvrtog sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 13. XI. 2008.

provesti da bi se obljetnica uspješno obilježila. Tu se osjetila potreba postojanja središnjeg, Glavnog odbora, koji bi koordinirao aktivnosti četiri regionalna odbora. Na prijedlog Željka Raguža odlučeno je da se taj Odbor osnuje na „Večeri Raguža“.⁶

„Večer Raguža“

Naime, kao prvo veće okupljanje Raguža odlučeno je da se u studenom 2008. godine u Zagrebu održi ‘obiteljsko’ okupljanje – „Večer Raguža“ gdje bi se okupilo što više zagrebačkih i drugih Raguža, te se kroz druženje učvrstilo i obnovile međusobne veze i dalo dodatni poticaj održavanju velikog jubileja. Među onima koji su iz BiH doputovali na „Večer Raguža“ bio je i Željko Raguž, u društvu Martina Raguža - Politike i drugih.

Cijela jugoistočna Hercegovina je u lipnju 2010. bila u znaku velikog jubileja Raguža

U svom osobnom arhivu našao sam tekst koji sam napisao tim povodom:

„Organizacijski odbor za obilježavanje četiristote obljetnice postanka Raguža za područje Zagreba i Zagrebačke županije, organizirao je za 7. studenog 2008. održavanje ‘Večeri Raguža’. Cilj ‘Večeri’ je okupiti što više Raguža i Ragužuša kako bi se kroz druženje i zabavu međusobno bolje upoznali, te ih animirati za sudjelovanje na velikoj proslavi – jubileju 2010. godine u Stocu. Stoga je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini odaslano 659 poziva, na sve dostupne i poznate adrese Raguža u ove dvije države.

Cjelokupna ‘Večer Raguža’ odista će biti u znaku Raguža, počev od sv. mise koju će služiti don Ivica Raguž iz Đakova, preko glazbenog sastava ‘Raguži’ iz Slavonije (uglavnom iz Velike), koji čine glazbenim talentom obdareni Raguži, a koji će svirati tijekom večere, pa do prigodnog dara za sve one koji se odluče na donaciju za proslavu jubileja – zbirke pjesama autora Raguža. Želja organizatora bi bila da ‘Večer Raguža’ postane tradicionalno okupljanje.“

⁶ Zapisnik sa sastanka Raguža – Odbor za Hercegovinu, u Stocu 5. XI. 2008.

Tekst poziva na „Večer Raguža“:

Poziv na večeru i druženje

Štovana rodbino, dragi Raguži!

Raguž je prezime koje nas obvezuje i veže, mi to prezime rado nosimo i s njime se ponosimo. Napominjemo da je ovo pismo upućeno i svima koji se zbog različitih povijesnih okolnosti danas prezivaju drugačije – Raguš, Raguz ili Bilić; jer svi smo mi jedna loza, jedna krv i jedna velika obitelj.

Štovana rodbino, kao što mnogi od vas znaju, u Zagrebu je osnovan Odbor za obilježavanje 400. obljetnice spomena imena Raguž. Odbor je, pripremajući se za proslavu ove velike obljetnice, odlučio organizirati sv. misu, večeru i druženje za sve zainteresirane. S obzirom da su mnogi od nas starijih, a pogotovo mlađih ne poznaju, to je prilika da se vidimo i upoznamo. Ovo bi bila posebna prilika za naše mlade jer bi se upoznali i razmijenili brojeve telefona i e-mail adrese, što je složiti ćete se, pozitivno i korisno. Pozvani su svi spomenuti iz domovine i dijaspore kao i naše Ragužuše.

Radi svega navedenoga, s radošću i zadovoljstvom pozivamo vas na sv. misu, večeru i druženje u petak dana 7. 11. 2008.

Našu večer započeti ćemo sv. misom u crkvi sv. Josipa, Trakošćanska 47., Zagreb, u 18:30.

Na 300 metara od crkve je Hotel „Laguna“, Kranjčevićeva 29., Zagreb, gdje nas čeka večera i druženje s početkom u 19:30.

Cijena večere s pićem je 200,00 kuna za odrasle (16 godina i više), a 100,00 kuna za one od 5 do 16 godina. Mlađi od 5 godina – ulaz besplatan.

Zabavljat će nas glazbeni sastav „Raguži“.

Sigurni smo da vam je jasno kako ovakav skup nije jednostavno organizirati. Stoga vas molimo da nam u tome pomognete na način da nam se na vrijeme javite i tako za sebe osigurate potreban broj ulaznica. Vaše potvrde molimo do nedjelje 2. 11. 2008. Molimo sve one koji imaju prigodu da nam se jave i preuzmu karte čim prije mogu...

Molimo vas da o našoj večeri i druženju obavijestite i druge naše rođake na čiju adresu možda neće doći ovo pismo. Zato ih vi nazovite telefonom pa to provjerite. Ako kažu da nisu dobili pismeni poziv, fotokopirajte ovo pismo i pošaljite im ga poštom ili faxom. To je vaš mali doprinos da se okupimo u što većem broju.

Posebno molimo članove svih izabranih odbora da nam se pridruže kako bismo mogli dogovoriti formiranje krovnog tijela koje će nas voditi i davati smjernice kako bi došli do ostvarenja zamišljenog i željenog cilja.

Dođite, zajedno ćemo provesti ugodnu večer!

Zagreb, 14. listopada 2008.

*Predsjednik Odbora
Đuro Raguž – Kramarević⁷*

⁷ Poziv na „Večer Raguža“, od 14. X. 2008.

U sjećanju mi je ostalo da je to bio kišovit dan, no da to nije ni najmanje omelo razdraganu atmosferu koja je vladala te večeri. Nakon mise u crkvi sv. Josipa na Trešnjevci, a prije zabavnog dijela u „Laguni“ održan je radni sastanak na kojem je osnovan Glavni odbor Raguža kao krovno tijelo svih regionalnih odbora koji će koordinirati ukupnim pripremama i donositi glavne odluke za proslavu obljetnice. Jednoglasno smo za predsjednika Glavnog odbora izabrali Željka, te za njegovog zamjenika Martina Raguža. Za dopredsjednike su izabrani Stojan Raguž Gunjinović iz Požege, Stijepo Raguž Sarač iz Dubrovnika i Đuro Raguž Kramarević iz Sesveta. U Odbor su kao članovi još ušli Jakša Raguž Čolić i Tomislav Raguž Bičkić iz Zagreba, Stanislav-Stana Raguž Kramarević iz Velike, dr. Neven Raguž Petrović iz Osijeka i Čedomir-Ivica Raguž iz Đakova, Vid Raguž, Ilija Raguž Braćušić, Vinko Raguž Nikić, Slavko Raguž Marijanović-Ilinić i Pero Raguž-Kramarević, svi iz Dubrovnika. Iz Hercegovačkog odbora su ušli: Mile Raguž Raguščić iz Čapljine, Miro Raguž Raguščić iz Mostara, Nikola Raguž Gunjinović iz Mostara, Andrija Raguž Gunjinović iz Stoca, Pero Raguž Ljević iz Stoca, odvjetnik Marko Raguž iz Stoca, Milenko-Jole Raguž iz Čapljine, Ivan-Rona Raguž iz Čapljine, Drago Ragu Miškovic iz Višića, Zdenko Raguž iz Čeljeva, Dragan Raguž Marijanović-Linčić iz Neuma, Niko Raguž Kramarević-Papić iz Ljubuškog, Zvonko Raguž Džajić i Milenko Raguž Bilić oba iz Mostara.

Dotadašnje aktivnosti su pokazale da se s razine odbora teško mogu provesti sve zadaće, posebice prikupljanje financija, istupati u javnosti i reguliranje odnosa sa državnim tijelima (prijava proslave obljetnice i sl.). Stoga je na ovom sastanku Željko dao prijedlog da se osnuje pravna osoba u obliku udruge, te da predsjednik bude Stojan Raguž Gunjinović. No odvjetnik Marko Raguž je upozorio da zbog zakonske regulative Republike Hrvatske i Republike BiH nije moguće osnovati jednu udruhu. Zato je te večeri odlučeno da se osnuju dvije sestrinske udruge, jednu za Hrvatsku, a drugu za BiH. Time bi, među ostalim, bilo moguće otvoriti i bankovne račune. Dat je i s prijedlog imena: Udruga „Raguži 1610“.⁸

Nakon donošenja ovih odluka sa sastanka smo otišli u odličnom raspoloženju, puni entuzijazma u uspješnost provedbe proslave velike obljetnice. „Večer Raguža“ je bila i medijski dobro pokrivena, te je tako *Večernji list* objavio članak, gdje je na slici i Željko.

Osnutak udruge

Sukladno navedenom zaključku, u Stocu je 23. siječnja 2009. održan sastanak Glavnog odbora Raguža, uglavnom članova iz Hercegovine te nekoliko članova iz Hrvatske, na kojem je osnovana „Udruga Raguži 1610.“ za Bosnu i Hercegovinu, sa sjedištem u Stocu. Za predsjednika Udruge i ujedno predsjednika Upravnog odbora izabran je Stojan Raguž Gunjinović iz Požege, a za predsjednika Skupštine Udruge i ujedno dopredsjednika - Željko Raguž. Za članove Upravnog odbora izabrani su odvjetnik Marko Raguž i Ivan-Rona Raguž te ovlašteni za potpisivanje svih potrebnih akata. Za predsjednika Nadzornog odbora izabran je Drago Raguž

8 Zapisnik osnivačkog sastanka Glavnog odbora Raguža u Zagrebu od 7. XI. 2008.

Miškovac, a za članove Nadzornog odbora Pero Raguž Ljević i Milenko-Jole Raguž. Za glasnogovornika i medije zadužen je Mario Raguž-Kramarević iz Zagreba. Odvjetnik Marko Raguž je uskoro izradio Statut Udruge „Raguži 1610.“, koji je Skupština usvojila i potom je Udruga registrirana kod nadležnih tijela BiH.

Uz osnutak Udruge, na tom sastanku 23. siječnja 2009. Glavni odbor je donio i osnovne smjernice održavanja velike obljetnice:

1. obilježavanje svečanosti za četiristotu obljetnicu Raguža održat će se između 25. svibnja i 12. lipnja 2010. U Stocu kod župne crkve sv. Ilije i nogometnog igrališta
2. svetu misu za sve žive i pokojne Raguže i njihovu rodbinu i srodnike predvodit će biskup msgr. Ratko Perić (čija je majka rođena Raguž) uz koncelebraciju trojice svećenika Raguža i ostalih svećenika iz obližnjih župa, te nazočnost svih časnih sestara Raguža
3. slijedi zajedničko fotografiranje za izradu milenijske fotografije Šime Strikomana
4. nakon toga će slijediti kulturno-zabavni program koji će se naknadno utvrditi
5. slijedi zajednički domjenak za sve nazočne Raguže i ostale uzvanike i goste; za to vrijeme zabavljat će glazbeni sastav “Raguž” i drugi glazbenici
6. potrebno je ostaviti neki trajni spomen na jubilej, u Gornjem Hrasnu, u najstarijem groblju svih Raguža na Lastvi postaviti kameni spomenik ili spomen-zvono.⁹

Na sastanku Glavnog odbora, pod vodstvom Željka Raguža, na Londži 9. svibnja 2009. podijeljene su organizacijske obveze: Miro i Niko Raguž su preuzeli obvezu izrade memoranduma Udruge te oblika kuverti za dopise; Robert Raguž izrade projekta spomenika na Lastvi; Mile, Ante i Zvonko Raguž izrade prijedloga i cjenika domjenka na proslavi; Niko, Martin i Matko Raguž izrade kulturno-zabavnog programa na proslavi, te Ivan Raguž sveukupne koordinacije odvijanja programa proslave.¹⁰

U međuvremenu su zagrebački i slavonski odbori radili na organizacijskim poslovima: izradi web stranice (koja je pokrenuta u svibnju 2009.), organiziranju prijevoza do Stoca, izradi majci i kapa s natpisom „Raguži 1610.“, prikupljanju donacija i sl.¹¹

O osnutku Udruge u Stocu te donesenim zaključcima obaviješteni su odbori u Hrvatskoj. Osobno je Željko Raguž o svemu tome obavijestio nas Raguže u Zagrebu, potičući nas da što prije osnujemo udругu u Hrvatskoj, i to sa sjedištem u Zagrebu, jer tu stanuje najviše Raguža. Upozorio je da nemamo previše vremena i da će ta jedna godina brzo proći.

⁹ Zapisnik sa sastanka Odbor Raguža u Stocu 23. I. 2009.

¹⁰ Zapisnik sa sastanka Glavnog odbor Raguža, na Londži 9. V. 2009.

¹¹ Zapisnik petog sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 11. III. 2009., Zapisnik trećeg sastanka Organizacijskog odbora Raguža Slavonije i Baranje od 18. IV. 2009.

Svečani mimohod povorke središtem Stoca 12. lipnja 2010.

Stoga smo na sastancima zagrebačkog odbora pokrenuli tu temu. No tada se pojavio neočekivani problem. Na sastanku 3. lipnja 2009. jedan član zagrebačkog odbora je predložio da se udruga za Hrvatsku ne zove kao i ona u BiH, već „Raguži i srodnici“. Rasprava se izrodila u žučljivu polemiku, koja je na kraju dovela do rascjepa između članova.¹² Priznajem, bio sam zbunjen kakav stav zauzeti, te sam kontaktirao Željka, kao predsjednika Glavnog odbora, za savjet. On je već znao za to, jer su na sastanku Glavnog odbora na Londži 9. svibnja 2009. bili o tome informirani, što nije prihvaćeno s odobravanjem te je donesen zaključak „da se rođaci u RH dogovore oko naziva Udruge uz zamolbu kako bi bilo dobro da ostane isti naziv Udruge „Raguži 1610.“ u BiH i u RH“.¹³ Željko je preko mene uputio i usmenu zamolbu nama, zagrebačkim Ragužima, da se ne dijelimo od Raguža u BiH, i da osnujemo udругu s istim imenom kao i oni – „Raguži 1610.“. Glede druga dva regionalna odbora, dubrovački je prihvatio naziv „Raguži 1610.“, a slavonski je prepustio da se mi u zagrebačkom dogovorimo, jer je njima svejedno.

I tako je, u dogovoru s članovima koji su bili neopredijeljeni ili su podržavali ime „Raguži 1610.“, 27. lipnja 2009. u restoranu „Dva goluba“ u Zagrebu održana Osnivačka skupština Udruge „Raguži 1610.“ za Republiku Hrvatsku, na koju nisu došli zagovaratelji drugog predloženog imena.

Nakon što je jednoglasno prihvaćena odluka o osnutku Udruge „Raguži 1610.“, sa sjedištem na adresi Ulica 24. prosinca br. 12. Sesvete, izabrani su članovi tijela. Za predsjednika Udruge izabran je Jakša Raguž Čolić iz Zagreba, a za predsjednika Skupštine Udruge Đuro Raguž Kramarević iz Sesveta. U Upravni odbor su ušli: Jakša Raguž Čolić, predsjednik, Đuro Raguž Kramarević, potpredsjednik, Stanislav

¹² Zapisnik petog sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 11. III. 2009., Zapisnik šestog sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od

¹³ Zapisnik sa sastanka Glavnog odbora Raguža, na Londži 9. V. 2009.

Raguž iz Velike, Zdravko Bilić iz Zagreba i dr. Stijepo Raguž iz Dubrovnika. U Nadzorni odbor su ušli: Dražen Raguž iz Zagreba, predsjednik, Dragutin Raguž iz Sl. Broda i Radmila Raguž – Đurić iz Zagreba. Sud časti su činili Augustin Raguž, predsjednik, Darko Raguž iz Sesveta i Stanko Raguž iz Crikvenice.

Uz nas, zagrebačke Raguže, u radu skupštine je sudjelovao i Stojan Raguž Gunjinović, u svojstvu predsjednika Udruge „Raguži 1610.“ za BiH, donijevši nam Statut te udruge kao obrazac po kojem će biti izrađen naš statut, te izvijestio o dotadašnjem radu BiH udruge i Glavnog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice Raguža. Tako smo doznali da je s biskupom Ratkom Perićem, odlučeno da će se proslava održati 12. lipnja 2010. Nadalje, da se na groblju u Lastvi podigne spomenik o ovoj obljetnici. Lokaliteta je već obišao inženjer koji će do početka srpnja izraditi projekt s troškovnikom. Glede programa proslave dano je više prijedloga koji su, ili u razmatranju, ili u fazi pregovora i organizacije.¹⁴

I tako se mi zagrebački Raguži nismo odijelili od naših BiH Raguža, ali smo se međusobno podijelili. Raskol koji je tada nastao nikada nije zacijelio. Na sastanku Glavnog odbora u Čapljini 17. srpnja 2009. razgovarao sam sa Željkom o ovome problemu. On je bio optimističan, uvjeren da će se vrlo brzo sve primiriti i da će se svi zagrebački Raguži okupiti oko Udruge i nastaviti raditi na organiziranju obljetnice kao i do tada. No, bio je samo dijelom u pravu. Nastavili smo raditi na proslavi, no sve više na „odvojenim kolosijecima“.

Tri Raguža: Martin, Jakša i Željko u stolačkom Zagradu 12. lipnja 2010.

Godina intenzivnih priprema

Na spomenutom sastanku Glavnog odbora u Čapljini 17. srpnja 2009. Intenzivno su se dogovarale zadaće koje svaki od četiriju odbora/dviju udruge treba obaviti, a koje zadaće ćemo zajednički rješavati. Đuro Raguž je izvijestio da će cijena

¹⁴ Zapisnik s Osnivačke skupštine Udruge „Raguži 1610.“ u Zagrebu od 27. VI 2009.

milenijske fotografije biti između 20 i 30 tisuća kuna, dok je Robert Raguž izložio svoj projekt spomenika na Lastvi, koji je Odbor toga dana i prihvatio.¹⁵ Među brojnim drugim idejama, prihvaćen je i moj prijedlog da tijekom mimohoda kroz Stolac nosimo zastave svih država svijeta u kojima žive Raguži.

Slijedila je godina intenzivnog rada i priprema u kojoj su, zbilja, svi dali sve najbolje od sebe kako bi projekt proslave bio što uspješniji.

Na sastanku Glavnog odbora u Mostaru 5. studenog 2009. prihvaćeno je da izvođač radova spomenika na Lastvi bude klesar Ivan Raguž iz Velikog Zatona kod Dubrovnika. Cijena spomenika je bila 60.000 kuna, a na Željkov prijedlog izradu su financirala četiri odbora solidarno – po 15.000 kuna svaki, dok su obje Udruge „Raguži 1610.“, kao pravne osobe, bile naručitelji.¹⁶

Grafičar Miro je izradio više vrlo kvalitetnih grafičkih rješenja koja su nam poslužila za tiskanje promidžbenog materijala. Osobno mi je u Zagreb Željko dostavio veću količinu tih materijala, koju smo potom prosljedili u Slavoniju, Istru, Kvarner te Kaštel – Štafilić, gdje smo u osobi Mirka Raguža našli suradnika koji je lobirao na prostoru Splita.

Naša vrijedna Ruža Raguž se angažirala oko organiziranja autobusa za one koji neće individualno putovati na proslavu, te oko smještaja onih koji nemaju kod koga prespavati.

Osobno sam tijekom te godine napisao veći broj tekstova o povijesti i tradiciji roda Raguža, kao i pripremama za proslavu, i to za našu web stranicu. Nastojali smo i na taj način doprijeti do što više naših Raguža u svijetu.¹⁷ Druga zadaća na kojoj sam se osobno angažirao bila je prikupljanje zastava država u kojima obitavaju Raguži. Uz pomoć Stojanove knjige napravljen je popis 22 države, te sam ispred Udruge „Raguži 1610.“ uputio zamolbe veleposlanstvima tih zemalja u Zagrebu da nam posude zastave za mimohod. Odgovori su bili svakojaki. Od njemačkog veleposlanstva sam dobio odbijenicu, uz ponudu da mogu kod njih kupiti njemačku zastavu, preko SAD-a koji mi nisu ni odgovorili, peruanskog gdje sam primljen kao najmiliji gost, do srpskog veleposlanstva koje mi je posudilo ogromnu zastavu, kakva se inače ističe na službenim državnim institucijama. Uspio sam prikupiti 15 zastava i to: Australije, Austrije, Belgije, Crne Gore, Francuske, Južnoafričke Republike, Kanade, Kenije, Perua, Slovenije, Srbije, Švedske, Švicarske, V. Britanije i Hrvatske, dok zastavu BiH nije bio problem nabaviti u samom Stocu. Problem nedostajućih zastava: Argentine, Danske, Njemačke, SAD-a, Urugvaja i Tanzanije, sam u dogovoru sa Željkom, riješio tako da smo ih dali tiskati na tekstilu. Nije to bilo idealno rješenje, no u konačnici je poslužilo ciljanoj svrsi.

Razgovarali smo i tko bi mogao nositi zastave u mimohodu, posebice tko će nositi tu ogromnu zastavu Republike Srbije. Željko je mrtav-hladan predložio da u Stolac pozovem Marinu Raguš, poslanicu u Skupštini Republike Srbije i to iz redova Srpske radikalne stranke (čiji je predsjednik Vojislav Šešelj tada bio u

¹⁵ Zapisnik sastanka Glavnog odbora Raguža u Čapljini od 17. VII. 2009.

¹⁶ Zapisnik sastanka Glavnog odbora Raguža u Mostaru od 5. XI. 2009.

¹⁷ Zapisnik sastanka Zagrebačkog organizacijskog odbora za obilježavanje 400-te obljetnice postanka Raguža od 6. II. 2010.

pritvoru u Haagu). Ona je bila potomak jednog ogranka Raguža koji je zbog službe u žandarstvu prve Jugoslavije, te kroz dvije generacije etničkih miješanih brakova sa Crnogorkama i Srkinjama, primio pravoslavlje, a time i srpski nacionalni identitet. Uz to je došlo i do manje izmjene prezimena u Raguš.

Željko je rekao da mi Raguže ne dijelimo ni po vjeri, ni po naciji, ni po ideologiji, te da su u Stolac na proslavu dobrodošli svi Raguži, i da s ne može zamisliti bolji stjegonoša srpske zastave od poslanice srbijanske Skupštine. I tako sam putem elektroničke pošte stupio u kontakt s Marinom Raguš. Dosta dugo smo se dopisivali jer se pokazala kao zanimljiva i inteligentna osoba. Glede našeg srodstva, ona je znala i prihvatila činjenicu da je iz istog roda kao i svi Raguži, no za nju smo mi bili Srbi katoličke vjere! Nisam ulazio u polemiku oko toga. Željko je bio jako zainteresiran za ovu našu prepisku. Prilikom jednog njegovog službenog putovanja u Beograd njih dvoje se susrelo. Nažalost, Marina je, nakon prvotnog promišljanja, u konačnici donijela odluku da neće doći na proslavu u Stolac.

Glede drugog atraktivnog projekta, izrade milenijske fotografije Šime Strikomana, na tome se angažirao Đuro Raguž Kramarević, koji je dao jamčevinu za pokriće fotografovih troškova, ako se na proslavi ne proda dovoljno fotografija. Moja zadaća je bila tehničke prirode – s vatrogascima u Metkoviću sam dogovorio da u Stolac dopreme vozilo s visokom dizalicom s kojih će Strikoman slikati. To je plaćeno iz sredstava naše Udruge. Također sam u Postaji granične policije u Metkoviću obavio nužnu papirologiju za prelazak ovoga vozila iz Hrvatske u BiH.

U međuvremenu je zagrebački Odbor odustao od projekta Guinnessova rekorda, jer se to pokazalo kao prezahtjevna i preskupa zadaća.

S obzirom da se bez novčanih sredstava malo toga od planiranog moglo realizirati, svi mi koji smo bili uključeni u organizaciju smo lobirali na prikupljanju financija. Uz osobne posjete, sročeno je i pismo sa zamolbom za donaciju te poslano na veći broj adresa. Naime, prema proračunu, koji je izradio Đuro Raguž, projekt bi mogao koštati oko 160.000 kuna.

Također su izrađene majice (u pet veličina) i kape s logom Raguža, koje su poslone u sva četiri odbora. Njihovom prodajom (70 kuna majica + kapa) nastojalo se dobiti nešto sredstava za financiranje proslave. Kasnije smo izradili i bedževe, a za samu proslavu i svojevrsne akreditacije koje su na vezici oko vrata nošene toga dana.

Osim donacija od Raguža, potpora je stizala i od drugih dobronamjernih osoba. Tako sam od direktora „Dubrovačkog podruma“ Bože Martinovića dobio više paketa konavoskog „Plavca“, koji sam prosljedio u Stolac i koji je odlično „začinio“ lipanjsku proslavu.

S obzirom da se „Večer Raguža“ pokazala kao „pun pogodak“ naš zagrebački odbor je odlučio, i 23. travnja 2010. održao drugu „Večer Raguža“ i to u restoranu „Maksimir“, čemu je prethodila misa u obližnjoj crkvi sv. Jeronima. Kao i prvi put, i na nju je došao Željko te više Raguža iz BiH. Tu smo priliku iskoristili i za sastanak Glavnog odbora, te je dogovoren detaljan program proslave. S obzirom na veliki

broj sadržaja odlučeno je da naša velika obljetnica bude dvodnevna – 11. i 12. lipnja 2010. Prvi dan bi se održala svečanost otkrivanja spomenika rodu Raguža na Lastvi i promocija nove knjige Stojana Raguža, a drugi dan bi bila središnja svečanost u Stocu. Glede programa koji se trebao zbiti 12. lipnja, njega je osmislio zagrebački kazališni režiser Matko Raguž u suradnji sa Željkom i Martinom Ragužem.

Veliko oduševljenje među svima nama izazvalo je pojava pjesme *Otkud da te zovnem rode*. Tekst su napisali Nikola Raguž i Ante Raguž, glazbu Ante Raguž, aranžman Tomislav Radić. Pjesma je snimljena na CD-u i to u izvedbi Jelene Majić i Vladimira Pavlovića – Bubija. Ostao mi je u sjećanju trenutak kada mi je Željko donio nekoliko komada CD-a i rekao: „Poslušaj! Mnogima će oko zasuziti kada ovo čuju!“ I zbilja je to bila divna pjesma koja je postala himna roda Raguža.

*Otkud da te zovnem rode,
s juga do daljina.
Sa vrh Tmora glasa jaka,
zovnem zbog predaka.
Sa vrh Tmora glasa jaka,
zovnem zbog predaka.*

*Ja te, rode, s Lastve zovem,
s groblja koje živi,
kroz kameni znak otaca
naših što su bili.
Kroz kameni znak otaca
naših što su bili.*

*Bože, čuvaj naše ime,
naše ime, naše prezime.
Što ga daje i očuva
zemlja Hercegovina.
Što ga daje i očuva
zemlja Hercegovina.*

*Ti zagri humski vjetro
od te krvi ime
ponesi ga sa Strmice
noseć' u daljine,
ponesi ga sa Strmice
noseć' u daljine.*

Otkrivanje spomenika na Lastvi

Sukladno dogovorenom, obljetnica „Otkud da te zovnem rode“ počela je 11. lipnja 2010. otkrivanjem i blagoslovom spomenika na najstarijem groblju Raguža na Lastvi. S obzirom na tešku pristupačnost mjesta, okupio se vrlo veliki broj uzvanika, u vrlo razdraganom i svečanoj atmosferi. Prema protokolu, spomenik su otkrili Željko i Martin Raguž, kao predsjednik i dopredsjednik Glavnog odbora, te predsjednici udruga „Raguži 1610.“ za BiH i Hrvatsku Stojan i Jakša Raguž. Župnik Hrasna, don Nedjeljko Krešić, blagoslovio je spomenik, nakon čega je stolačka ženska pjevačka skupina „Angelus“ otpjevala himnu *Lijepa naša* u čemu su im se priključili skoro svi okupljeni. Zatim je Nikola Raguž Gunjinović ispred spomenika izrecitirao pjesmu don Petra Vuletića Šjora.

Jakša Raguž Čolić i Stojan Raguž Gunjinović na otkrivanju spomenika rodu Raguža na Lastvi 11. lipnja 2010.

Prije zajedničkog fotografiranja, Željko Raguž je kao predsjednik Glavnog odbora, održao kraći govor: „Poštovani rođaci i gosti, srdačno vas pozdravljam.

Evo, danas stojimo pred jubilarnim Raguževim spomenikom na Lastvi i vidimo s ponosom da je naš spomenik dobar, ne dobar što je Ragužev, nego zbilja što je dobar i što ispunjava elemente dobra spomenika. A ti su elementi tri ljepote: ljepota poštovanja prema svojim precima; ljepota današnjega života roda Raguža i ljepota rođaka koji su osmislili i izgradili ovaj spomenik – rođaka Roberta i rođaka Ivana. Od danas će ovaj spomenik biti naša spojnica, naša kopča s generacijama Raguža koji su živjeli u protekla četiri stoljeća.

Nadam se da ćemo se svake godine na današnji dan okupiti oko ovog spomenika. I nadam se da će naša današnja nastojanja znati cijeliti i rođaci koji će iza nas doći i slijediti ovo što smo mi danas započeli i što ćemo sutra nastaviti. S tom vjerom nastavimo i dogodine na ovom mjestu. Živjeli!¹⁸

Poslije svečanosti na Lastvi, u crkvi sv. Nikole na Gornjem Hrasnu služena je misa za sve pokojne Raguže. Dok se čekalo da dugo dođe, pred crkvom su Raguži, onako muški, zapjevali gangu, što je dalo posebno ozračje cijelom događaju.

Promocija knjige *Ragužuša u ogledalu*

Nakon što je popustila dnevna žega, a sukladno programu proslave, navečer je u Stocu ispred „Vile Raguza“ vl. Ante Raguža, održana promocija knjige Stojana Raguža *Ragužuša u ogledalu*. Predstavljajući su bili Željko Raguž, Martin Raguž i biskup Ratko Perić. Na početku je bend „Raguži i prijatelji“ iz Vinkovaca otpjevao *Lijepu našu* nakon čega je Stojan, kao autor, govorio o svom djelu. Kao prvi predstavljatelj, Željko je o knjizi rekao sljedeće: „Poštovani rođaci i gosti, srdačno vas pozdravljam! Rijetki su rodovi, općenito, te posebice u Hrvata, koji o sebi imaju objavljene tri knjige, kako to imaju Raguži. Rođak Vladimir objavio je 1996. Prvu knjigu o Ragužima, *Baštinici*. U višestoljetnoj povijesti Raguža, godina 2004. ostat će zabilježena zlatnim slovima. Naime, te je godine Stojan Raguž Gunjinović objavio knjigu *Raguži, povijest i rodoslovlje*, kojom je izazvao veliko oduševljenje i interes, kako kod Raguža, njihovih srodnika i prijatelja, tako i u hrvatskoj akademskoj javnosti. Knjiga *Ragužuša u ogledalu* svojim je sadržajem vezana za knjigu *Raguži, povijest i rodoslovlje*. U njoj možete pročitati sve što je o Ragužuši rečeno na njezinim pet promocija, kako je javnost prihvatila knjigu te kako su mediji popratili njen izlazak. U knjizi *Ragužuša u ogledalu* rođak Stojan navodi i razloge koji su ga poticali da napiše i drugu knjigu o Ragužima. Neke od razloga koje rođak Stojan navodi spomenut ću:

- usmena predaja starijih naraštaja Raguža
- sudjelovanja i stradanja Raguža u ratovima dvadesetog stoljeća
- raseljavanje Raguža iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku te diljem svijeta
- osvrt na neke zanimljive izjave u svezi s knjigom *Raguži, povijest i rodoslovlje*
- Stojanova velika želja, da budućim naraštajima ostavi trajan spomen na sve Raguže.

Osim prikaza i govora s pet promocija knjige *Raguži, povijest i rodoslovlje* te razloga zašto je Stojan pisao knjigu o Ragužima, u knjizi postoje još poglavlja:

- Raguži u ratovima dvadesetog stoljeća
- Raguži u domovini i svijetu
- Osvrt na neka pripovijedanja i izjave
- Bi li knjiga, bi, bili li zbora, bi
- Statistički prilozi.

18 Citirano prema: Nikola Raguž Gunjinović, *Izvještaj o proslavi 400. godina spomena prezimena Raguž*

Nije dovoljno biti samo nadaren da se postane pisac. Da bi se napisalo dobru knjigu, treba biti dobar čovjek, u onom najdubljem ljudskom smislu, kao što je rođak Stojan prije svega dobar čovjek. Najbolje su one knjige za koje svatko misli da bi ih mogao sam napisati. Ovo je dobra knjiga. Vjerojatno mnogi od Raguža misle kako su i oni mogli napisati knjigu o Ragužima ili *Ragužušu u ogledalu*, ali nisu. Mnogi su mislili ali je Stojan uz rođaka Vladimira to napravio, napisao ne jednu, nego dvije knjige o Ragužima. Hvala ti, rođače Stojane, i svaka ti čast! Vjerujem kako te Raguži zbog toga poštuju i kako će te se generacije Raguža zbog toga sjećati s poštovanjem i zahvalnošću. Hvala na pozornosti!¹⁹

Slijedila su izlaganja ostalih promotora, te recitali više poema i čitanja dijelova knjige. Posebno mi je u sjećanju ostalo ugodno druženje na domjenku koji je slijedio te dugi razgovor s Tonijem Ragužem, zasigurno našim najuspješnijim rođakom. Pričao mi je o svojim hotelima koje posjeduje u istočnoj Africi, u Nairobiju i na Zanzibaru, ali i o svojoj majci koja je početkom XX. stoljeća otvorila prvi hotel u Stocu. Atmosferi su doprinijeli pjesmom „Raguži i prijatelji“ te bend „Kastrum“ iz Kaptola kod Požege. Noć za trajno sjećanje.

Otkud da te zovnem rode

I tako je osvanuo taj dugo očekivani i pripremani 12. lipnja 2010. Na mjestu okupljanja kod „Ville Raguza“ okupio se iznenađujuće veliki broj. Mi iz organizacijskih odbora jesmo očekivali veliki odaziv, ali da će doći oko 3.000 osoba, od čega oko 2.000 prezimena Raguž, koji su po rođenju imali prezime Raguž, te koji imaju prezime po nekom od nadimaka nastalih iz prezimena Raguž, bilo je više no ugodno iznenađenje. Sami Željko je bio i iznenađen i oduševljen brojem okupljenih, te je rekao da mu je žao što smo odustali od obaranja Guinnessova rekorda o okupljanju osoba istog prezimena na jednom mjestu jer bi ga zasigurno bez problema oborili s ovoliko Raguža! Kasnije smo doznali da je osim iz Hrvatske i BiH, bilo i dosta onih koju su samo za tu priliku doputovali iz više europskih zemalja, pa čak i iz SAD-a i Australije, (a ako računamo rođaka Tonija, i iz istočne Afrike). Ako se računa da je 2010. godine na planeti bilo oko 5.500 Raguža (trećina u Hrvatskoj, trećina u BiH i trećina u ostalih 20 država svijeta), to bi značilo da se taj dan u Stocu okupilo malo manje od polovice svih živućih Raguža! Teško da će ih ikada itko igdje toliko okupiti.

Nakon što su podijeljene akreditacije, te obučene majice i kape s logom Raguža, voditelj protokola Mario Raguž nas je pozvao da počnemo sa svečanosti. Prvo je kod drvenog križa, ispred obližnje zgrade općine Stolac, Miško Raguž (otac poginulog branitelja) zapalio svijeću za sve Raguže koji su kao branitelji poginuli u Domovinskom rata.

Nakon toga se pristupilo formiranju svečane povorke i to sljedećim rasporedom: limena glazba iz Metkovića, folklorne skupine, barjaktari, članovi organizacijskih odbora te potom svi ostali. Osobno sam bio u skupini 26 barjaktara koji su nosili

19 Citirano prema: Nikola Raguž Gunjinović, *Izvištaj o proslavi 400. godina spomena prezimena Raguž*

zastave 22 država u kojima obitavaju Raguži (te još 4 nedržavne zastave). Prema dogovoru mene je zapala čast da kao predsjednik Udruge za Hrvatsku nosim hrvatsku državnu zastavu. Stojan Raguž je kao predsjednik Udruge za BiH nosio državnu zastavu BiH, dok su ostale zastave nosili volonteri koje je organizirao Ljubo Raguž, a koji je imao i zadaću da po okončanju proslave prikupi 15 zastava koje sam dopremio iz Zagreba, kako bih ih mogao vratiti u veleposlanstva.

Po formiranju povorke krenulo se stolačkim ulicama u svečani mimohod i to prvo u smjeru zgrade osnovne škole, gdje su kod biste don Ivana Musića (vođe ustanka protiv Turaka u jugoistočnoj Hercegovini u XIX. st.) zapaljene svijeće i recitirana prigodna pjesma. Povorka je tada krenula prema središtu Stoca, gdje su kod novoizgrađenog spomenika HVO-u upaljene svijeće. Zapalili su ih predsjednici organizacijskih odbora i udruga: Željko, Martin, Đuro, Stojan, Stijepo i Jakša, i to uz prigodne recitale.

Nakon toga se glavnom gradskom ulicom nastavio mimohod prema Zagradu, odnosno župnoj crkvi sv. Ilije. Taj dan je, u ionako uvijek ljeti prevrućem Stocu, bila velika vrućina, zasigurno preko 30°C, no atmosfera ponosa koju smo svi osjećali nas je držala, te smo bez problema koračali. Tim više što nas je promatrao veliki broj osoba okupljenih na gradskim ulicama i iz kuća, dio kojih nas je razdragano pozdravljao i pljeskao.

Pred crkvom su nas dočekali biskup mons. Ratko Perić, stolački župnik don Rajko Marković, tri svećenika Raguža: don Damjan, don Vinko i don Ivica, te još četiri svećenika, i to uz glasnu zvonjavu crkvenih zvona.

Usljediła je misa. Većina okupljenih je nastojala naći neki hlad, no Željko, Stojan i ja smo, kao čelnici organizacije, dobili počasna mjesta na klupi ispred oltara, bez ikakve zaštite od jarkog hercegovačkog sunca. Željko mi je, pomalo „šeretski“, došapnuo da nam čast koju smo dobili valja sada i zaslužiti, na tome suncu.

Sвета misa, milenijska fotografija i kulturno-umjetnički program

Koncelebriranu misu je predvodio biskup Perić uz sudjelovanje osam okupljenih svećenika. Biskupova propovijed bila je prigodno posvećena velikoj obljetnici, povlačeći paralele između biblijskog praoca Abrahama i našeg Petra Veseličića Latinina, te o nastanku prezimena Raguž, kao i o svojoj povezanosti s rodom Raguža preko majke Ragužuše.

Odmah nakon mise pozvani su svi koji nose prezime Raguž, koji su po rođenju imali prezime Raguž, te koji imaju prezime po nekom od nadimaka nastalih iz prezimena Raguž, da se okupe na Trgu sv. Ilije, gdje je fotograf Šime Strikoman već bio pripravan za slikanje milenijske fotografije sa 35 metara vatrogasne dizalice dopremljene iz Metkovića. Naime, dan ranije Strikoman je s pomoćnicima na trgu iscrtao konture natpisa „1610 Raguži“ koje je trebalo ispuniti s 1.200 ljudi. Međutim, umjesto očekivanih 1.200 osoba, na trgu ih se našlo preko 2.000 pa je bilo potrebno dodatno raspoređivanje i popunjavanje iscertanih shema kako bi se dobio zadovoljavajući oblik za fotografiranje, što je potrajalo nešto više od pola

sata. Sjećam se da sam sa svojom obitelji bio odmah do Željtkove obitelji, te da nam se pridružio i biskup Perić.

Tako je nastala zasigurno najslavnija fotografija roda Raguža, kojih je oko 700 isti dan prodano i odneseno iz Stoca kao trajna uspomena.

Po okončanju fotografiranja svi okupljeni su pozvani da pređu na susjedno nogometno igralište gdje je trebao početi kulturno-umjetnički program. Prije početka programa na igralište su ušli barjaktari i u mimohodu pronijeli zastave ispred pozornice, uz srdačan pljesak.

Nakon intoniranja himni Republike Hrvatske i Republike BiH, vodstvo programa je preuzela Rajna Raguž (tada poznata misica) i vodila ga do kraja. Program je počeo glazbom iz opere *Ero s onog svijeta*, nakon čega je održano nekoliko pozdravnih govora: načelnika općine Stolac Stjepana Boškovića, koji se inače prije govora s nas nekoliko našalio da, eto, tolike silne Raguže prvi pozdravlja jedan – Bošković!

Potom je, kao predsjednik Glavnog organizacijskog odbora, govor održao Željko Raguž: „Poštovani biskupe Ratko, poštovane rodice i rođaci, Ragužuše i Raguži, dragi gosti!

U ime Glavnog odbora „Raguži 1610.“ srdačno vas pozdravljamo. Dobro nam došli!

Prije nekoliko godina rodila se ideja da se ove, 2010. godine svi Raguži iz čitava svijeta okupe u Stocu i na taj način obilježe i proslave četiri stoljeća roda Raguža.

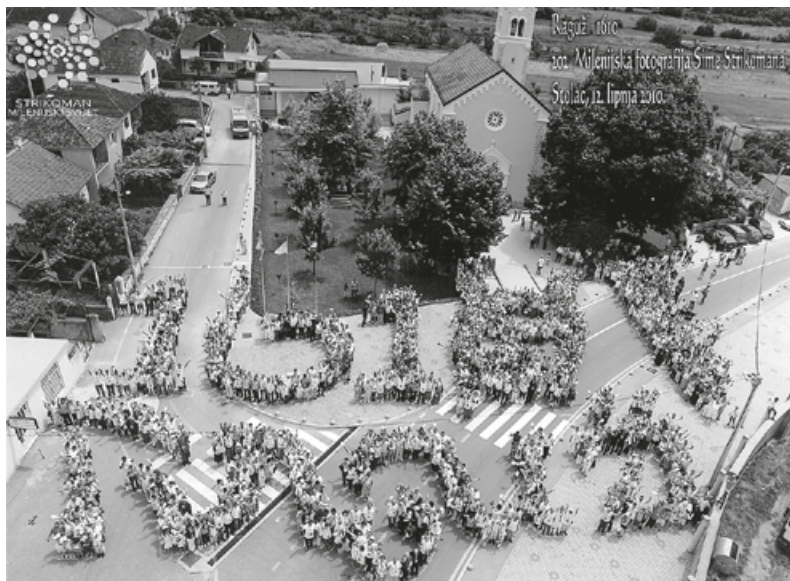
U tu smo svrhu uspostavili organizacijske odbore u Slavoniji, Zagrebu, Dubrovniku i Herceg-Bosni. Napravili smo koordinaciju kroz Glavni odbor „Raguži 1610.“, utemeljili Udruge „Raguži 1610.“ u Bosni i Hercegovini i u Republici Hrvatskoj. I evo nas danas ovdje kao kruna našega višegodišnjeg rada. Vjerujem kako ćemo s Božjom pomoću i dogodne 2011. nastaviti s ovom tradicijom koju smo jučer pokrenuli i koju smo obećali kod izgrađenog jubilarnog spomenika Ragužima u našem prvom groblju na Lastvi u Gornjem Hrasnu. Spomenik na groblju u Lastvi bit će duhovna veza s generacijama Raguža, naših predaka, ali isto tako i naš zavjet da se Raguži i idućih godina, desetljeća i stoljeća okupljaju u Stocu u ovakvu i većem broju.

Posebice moram istaknuti najzaslužnijeg iz našeg roda da smo mi danas ovdje. Rođače Stojane, velika ti hvala u ime roda Raguža! Vjerujem da će se Raguži s poštovanjem i zahvalnošću sjećati tvoga doprinosa i ovoga današnjeg dana. Neka ovo mjesto i ovaj današnji dan budu vrijeme našega susreta i razgovora: glazba može biti i tiša, jednostavno, iskoristimo ovo da se bolje upoznamo.

Pozivam vas da se i dogodne, 2011., Bože zdravlja, okupimo u Stocu. Vjerujem da će ljubav i zajedništvo koje danas svjedočimo u Stocu prema svomu rodu i hrvatskom narodu, Domovini i svima drugima s kojima živimo, biti zalag da nastavimo ovako i idućih godina.

Nek' se širi i nek' živi rod Raguža. Živjeli!²⁰

²⁰ Citirano prema: Nikola Raguž Gunjinović, *Izvjestaj o proslavi 400. godina spomena prezimena Raguž*

Milenijska fotografija „Raguži 1610.“ Šime Strikomana

Nakon toga su pozdravne govore održali Martin Raguž i biskup Ratko Perić, čime je okončan protokolarni, uvodni dio. Slijedio je nastup Kulturno-umjetničkog društva „Aladinići“ s pjesmom *Ponosna je moja zemlja Hercegovina*. Potom su glumci Miro Barnjak, Robert Pehar te Nikola Raguž Gunjinović (autor) pročitali *Pismo Petru Veseličiću*, u kojem je na literaran način prezentirana povjesnica roda Raguža u zadnja četiri stoljeća.

U zabavnom dijelu programa nastupili su: zadarska grupa „Intrade“ (čiji je pokrovitelj bio Drago Raguž Miškinovac), HKD Stolac i to grupE „Angelus“ i „Lindžo“, bendovi „Raguži i prijatelji“ i „Kastrum“ (pokrovitelj Regionalni odbor za Slavoniju). Istodobno je pod tri ogromna šatora okupljenima dijeljena zakuska i piće, koja je nakon vrućeg i događajima ispunjenog dana bila svima dobrodošla.

Druženje se nastavilo sve do duboko u noć, s tim da se dio uzvanika zbog umora i velike vrućine povukao i ranije.

Bio je to vrhunac, kruna svih naših višegodišnjih napora kojim je na dostojanstven način proslavljena prošlost i sadašnjost roda Raguža. Događaj je to koji je ušao u obiteljsku mentalnu i predajnu baštinu Raguža, o kojem se i nakon 13 godina priča. Iako je pokojni Željko često znao reći: „Kad vidiš Raguža, udari mu šamar, a on će znati zašto!“ aludirajući na određene karakteristike specifične za naš rod, manifestacija „Otkud da te zovnem rode“ bila je pokazatelj onoga najboljega što Raguži, kada su složni, mogu postići, te snažne životne energije našega roda. Svi mi smo tu dali najbolje što smo imali i znali, no bez pretjerivanja mogu reći da je pokojni Željko ipak dao najviše od sebe. Niti ne znam broj putovanja i telefonskih razgovora, sastanaka i dopisa koje je obavio kako bi se obljetnica obilježila. Sugerirao, predlagao, mirio i posredovao uz ono njegovo karakteristično: „nemoj, rođak...“, „čuješ, rođak...“, „bolan, rođak...“ nastojeći nas navesti da uradimo ono što je najbolje za sve. Iako je Stojan Raguž bio, i jest, inicijator, Željko je bio duša naše velike obljetnice.

Kapela sv. Vlaha na Lastvi

Moram priznati da su me višegodišnje aktivnosti na organiziranju velike obljetnice, (te neke pojave o kojima ovdje ne želim pisati) iscrpile. Stoga sam se postupno povukao iz daljnjih aktivnosti. No to kod Željka nije bio slučaj. Njegova nepresušna energija, entuzijizam i ljubav prema rodu Raguža naveli su ga na skori angažira na novom projektu. Naime, 2011. godine Vicko Bilić iz Dubrovnika je javno izložio ideju da se na groblju u Lastvi izgradi kapela posvećena sv. Vlahu. Ideja je bila dobro prihvaćena te se vrlo brzo pristupilo njezinoj provedbi. U restoranu „Astoriya“ u Čapljini je održan radni sastanak tridesetak viđenijih Raguža iz Zagreba, Slavonije, Dubrovnika i Hercegovine, gdje je i službeno prihvaćen projekt, te odmah osnovan Organizacijski odbor za izgradnju kapele, za čijeg predsjednika je izabran Željko. Odbor je dogovorio s arhitektom Robertom Ragužem da osmisli izgled kapele. Toj se zadaći Robert zdušno posvetio; proučio je stilske odlike najstarijih katoličkih kapele u jugoistočnoj Hercegovini: sv. Ane u Gracu, sv. Roka na Trebinji i sv. Ilije u Belenićima. Na osnovu toga je izradio elaborat po kojem bi kapela na Lastvi stilski nalikovala ovim trima kapelama, a bila bi izgrađena suvremenim materijalom.

Organizacijski odbor je prihvatio ovakav projekt i pristupilo se izgradnji. Kako Odbor nije bio pravna osoba, a zbog donacija i dokumentacije sve je išlo preko Udruge „Raguži 1610. Herceg-Bosna“ čiji predsjednik je bio Stojan Raguž. Željko je vodio brigu oko raspisivanja natječaja i izbora izvođača radova te pomagao u nadzoru radova koliko su mu obveze dopuštale. Također se angažirao u prikupljanju sredstava. Među donacijama koje je Željko uspio dobiti za kapelu bilo je i zvono, koje je poklonilo „Društvo prijatelja dubrovačkih starina“ iz Dubrovnika. U našim susretima i druženjima pričao mi je kako teku aktivnosti, pri čemu se jasno osjećao njegov ponos što će Raguži izgraditi kapelu sv. Vlaha, zaštitnika Dubrovnika, ishodišta Raguža i grada po kojem su i dobili prezime (lat. Raguža).

Zbog visokih troškova, izgradnja te uređenje okoliša i pristupne staze su se odužili, pa je projekt okončan tek 2022. godine. Te je godine Željko već bio u poodmakloj fazi teške bolesti, no ipak je dočekao da se i taj projekt za njegova života uspješno realizira te da ode u okrilje božanske milosti (i) kao zadužbinar kapele Raguža, kapele koja je trajni spomenik ljubavi i zajedništva koje je Željko osjećao prema našem rodu.

Počivaj u miru, moj dragi rođače, kume i prijatelju. Hvala ti za sve dobro i plemenito što si za svog kratkog, ali tako plodonosnog života, učinio svome rodu i hrvatskom narodu.

ŽELJKO RAGUŽ, RENARATIVIZACIJA SAMOPROGONA HRVATA TIJEKOM ZADNJEG RATA U BIH

(neobjavljen tekst)

Tekst pod naslovom *Renarativizacija samoprogona Hrvata tijekom zadnjeg rata u BiH* u autorstvu Željka Raguža obuhvaća 91 stranicu, s dodatkom kojega (na 52 stranice) čine faksimili probranih dokumenata, fotografije, zemljovidi i tabelarni prikazi. Uz sažetak, uvod i zaključak, rad je strukturiran od 26 uglavnom kraćih i tematski usko povezanih tekstualnih cjelina. Kombiniranim esejističko-historiografskim pristupom autor se potrudio dekonstruirati u javnosti dominantan bošnjački narativ o muslimansko-hrvatskim ratnim sukobima 1990-ih u Bosni i Hercegovini.

Polazeći od tvrdnje da su pod utjecajem muslimanske (od 1993. bošnjačke) političke i intelektualne elite, a uz pomoć dijela međunarodne zajednice, izvršene brojne zlouporabe pravosudnih procesa na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (dalje: MKSJ) u predmetu „Prlić i drugi“ (2017.), osobito u dijelu presude koji sadrži tezu o „samoprogonu Hrvata iz Središnje Bosne“, autor pokazuje da su lažno prikazana ratna zbivanja u kojima su počinjeni zločini nad Hrvatima i etničko čišćenje hrvatskoga stanovništva Središnje Bosne kvalificirani kao „samoprogon Hrvata“, da bi se tako negirala odgovornost tadašnjega Predsjedništva RBiH i muslimanskog političkog i vojnog vodstva za progone i etničko čišćenje hrvatskog stanovništva Središnje Bosne u realizaciji pripadnika Armije RBiH. Raguž navodi i maliciozno djelovanje nekih stranih promatrača i diplomata, poput Francuza Jean Pierrea Thebaulta ili Britanca Christophera Beesea, čija su pristrana svjedočenja i lažna izvješća s terena poslužila tužiteljstvu i sucima MKSJ-a kao ključan dokaz u procesu „Prliću i drugima“ za presuđenu tezu o „samoprogonu Hrvata“ iz Središnje Bosne. Danas zvuči nevjerojatnim podatak da po mišljenju ljudi iz tadašnje promatračke misije Europske zajednice (EECM), hrvatsko stanovništvo nije odlazilo s tih prostora zbog fizičke opasnosti ili straha od napada postrojbi Armije RBiH i mudžahedina, nego navodno zbog toga što ih je na to natjeralo zapovjedništvo HVO-a. Važno je imati u vidu, ističe autor, da se teza o „samoprogonu Hrvata“ temelji na negiranju činjenica koje su već ranije utvrđene u nekim drugim presudama za Središnju Bosnu (presuda Rasimu Deliću), kao što je primjerice presuđeni zločin mudžahedina nad Hrvatima na području sela Maljine-Bikoši. Iako priznaje da se to zasad ne može posve jasno dokazati uza sve argumente i činjenice koje sugeriraju takve zaključke, Raguž smatra da se upravo

na ovom primjeru (prikriivanja progona i etničkog čišćenja Hrvata, a optuživanja i presuđivanja hrvatskoga političkog i vojnog vodstva za navodni „samoprogon Hrvata“ iz Središnje Bosne) vide „široke razmjere moguće zlouporabe (korupcija?!) pravosudnog procesa na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju.“ U tom kontekstu autor dodaje da je u današnjoj bošnjačkoj javnosti izrazito razvijeno negiranje zločina koje su počinili pripadnici Armije RBiH i da je tomu u dobroj mjeri pogodovao izostanak kritike međunarodne zajednice zbog evidentno počinjenih zločina i treće strane u ratnim vrtlozima 1990-ih u BiH.

Kompariranjem brojčanih odnosa suprotstavljenih vojnih snaga na terenu kao i brojčanih odnosa stradalog i prognanog stanovništva s tog prostora, autor pokazuje da je bilo više nego dovoljno elemenata za podizanje optužnice za „bošnjački udruženi pothvat“ protiv hrvatskog civilnog stanovništva na području Središnje Bosne. U cjelini uzevši, Raguž u svom radu ukazuje na očiglednu nelogičnost u presudama MKSJ-a, a koja u najkraćoj verziji izgleda ovako: s prostora pod nadzorom HVO-a prognano je ili izbjeglo 52 000 Bošnjaka što je presuđeno kao hrvatski udruženi zločinački pothvat, dok za 170 000 prognanih i izbjeglih Hrvata s prostora pod nadzorom Armije BiH nema presude za udruženi zločinački pothvat! U završnom dijelu rada izveden je zaključak da se u okviru bošnjačkog narativa o ratu BiH, a koji je u funkciji bošnjačkog nacionalnog osnivačkog mita, presuđeni hrvatski udruženi zločinački pothvat koristi i zloupotrebljava kao političko sredstvo, kako bi se spriječila politička nastojanja Hrvata da u međunarodnim odnosima dobiju potporu za postizanje ravnopravnosti s Bošnjacima i Srbima u BiH.

Prilog s naslovom *Renarativizacija samoprogona Hrvata tijekom zadnjeg rata u BiH* pok. Željka Raguža ima znanstveno-kritički utemeljen pristup, potkrijepljen je adekvatnim bibliografskim referencama u bilješkama i kao takav predstavlja značajan doprinos dekonstrukciji trenutačno dominantnog bošnjačkog nacionalističkog narativa o muslimansko-hrvatskim ratnih sukobima 1990-ih, te ga toplo preporučujem za objavljivanje.

Mostar, 9. ožujka 2023.

UVOD U POVIJESNI RAZVITAK GRANICA BIH OD SREDNJEGA VIJEKA DO 1992.

(ulomak)

Među neobjavljenim rukopisima Željke Raguža ističe se opsežna studija *Povijesni razvitak granica BiH od srednjega vijeka do 1992. godine*, naznačena u podnaslovu kao „doktorska disertacija“, a dovršena je u jesen 2022. To je uređen i sistematiziran tekst od 694 stranice s 541 iscrpnom bilješkom, a raspoređen je u šest poglavlja s 83 podnaslova. Iz tog pravno-povijesnog sadržaja ovdje se donosi početni dio prvog poglavlja, naslovljenog *Uvodna razmatranja*.

(Uredništvo)

1. Uvodna razmatranja

1.1. Popularna historiografska disciplina „Borderstudies“

Pojam granica u hrvatskom jeziku istovjetan je pojmovima iz engleskog jezika border i/ili boundary. U engleskom jeziku riječi borders i boundaries u dobrom dijelu su sinonimi dok se u geografiji i sociologiji riječi borders i boundaries značenjski razlikuju. Riječ borders znači crtu razgraničenja između država ili drugih političkih jedinica, dok riječ boundaries označava granice između različitih društvenih ili kulturnih skupina.

Studije o granicama („Borderstudies“) u prva dva desetljeća 21. stoljeća, nakon značajnog pada interesa u desetljećima druge polovice 20. stoljeća ponovno su postale popularna historiografska disciplina. Uzrok takvog odnosa je promjena u međunarodnim odnosima nakon pada Berlinskog zida i formiranja nove geopolitičke slike svijeta stvaranjem novih granica na području Europe. Navedene promjene uvjetovale su obnovu zanimanja za granice u Europi, posebice granice srednjovjekovne i ranovjekovne Europe.¹ Širenjem Europske unije na zemlje s istočne strane nekadašnje „Željezne zavjese“ Europa je postala novi centar „borderstudies“, nakon desetljeća, u dobrom dijelu, potpune izoliranosti ove discipline i njezinog proučavanja u najvećem dijelu samo unutar granica SAD-a.²

Kako je Europska unija jednim dijelom formirana zbog održavanja mira među državama s teškim nasljeđem dva svjetska rata historiografsko proučavanje

¹ ROKSANDIĆ, D., *TriplexConfinium*, Barbat, Zagreb, 2003., str. 23.

² PAASI, A., *A BorderTheory: An UnattainableDreamor a RealisticAim for BorderScholars?* (u *TheAshgate Research Companion to BorderStudies*, pp. 11 - 31.). Ashgate, 2011. str. 12.

međudržavnih granica treba gledati kroz takva nastojanja. Iz navedenih razloga jedan od preduvjeta ulaska u Europsku uniju za novu državu buduću članicu je rješavanje graničnih problema sa susjedima. Iako su procesi političke i gospodarske integracije zemalja u okviru Europske unije dosta snažni, „granica“ je danas popularna historiografska tema kojom se mijenjaju historiografske paradigme razvijene u 20. stoljeću.

Načelo državnog suvereniteta unutar novog naddržavnog europskog okvira doživljava značajne promjene radom i utjecajem europskih središnjih institucija. Značenje pojma granice dobiva nove promjenjive sadržaje koji „stare“ granice jačaju ili slabe ovisno od suverenih interesa.³

Tijekom 20. stoljeća izgradilo se nekoliko temeljnih metodoloških pristupa „borderstudies“ utemeljenih na različitim znanstvenim teorijskim postavkama. Devedesetih godina 20. stoljeća pojavili su se novi metodološki pristupi koji definiraju uloge granica kao barijera s njihovom „vidljivosti“ odnosno „nevidljivosti“ ovisno o suvremenim izazovima⁴ Ekonomske integracije u Europskoj uniji potakli su povjesničare da promoviraju novi pristup koji nekadašnje pogranične sustave iz barijera pretvaraju u prostore aktivne interakcije. Navedeni procesi posebice su snažni u zemljama Europske unije gdje je temeljni ideološki motiv reduciranje uloge granica.⁵

Povjesničari koji se bave pitanjem granica zbog složenosti izučavanja navedenog pitanja pozivali su, osim na otvaranje prema drugim historiografskim disciplinama, i na suradnju s drugim društvenim i humanističkim znanostima. „Borderstudies“ predstavljaju veliki izazov za povjesničare koji zahtijeva široko shvaćanje koncepta granice i njezine različite aspekte koji uvažavaju razlike entiteta koji obično postoje s njezine dvije strane.

1.2. Predmet i ciljevi istraživanja

Predmet našeg istraživanja bilo je prikupljanje objavljenih radova i historijskih izvora o granicama BiH i kako bi se nakon njihove obrade utvrdile granice župa, „zemalja“, sandžaka, ejaleta, provincija, oblasti, banovina i republike u prošlosti na području današnje BiH te njihov državno-pravni položaj u odnosu na susjedne političke jedinice. Da bi bilo pouzdano utvrđivanje granica navedenih političkih jedinica, nužno je bilo napraviti kronološku analizu političkih prilika na ovom prostoru kroz razdoblja srednjovjekovne Bosne i Humske zemlje pod upravom Kotromanića i Kosača, osmanskih osvajanja i njihove vladavine do kraja 19. stoljeća te austro-ugarskog i jugoslavenskog razdoblja kako bi se prikazao historijski razvitak bosanskohercegovačkih granica od prvih spomena Bosne i Humske zemlje do stjecanja državne neovisnosti BiH 1992. godine.

Prije obrade svih navedenih pitanja na temelju dosada objavljenih i dostupnih arhivskih izvora koji su bitni za našu temu, kritički smo sagledali dostignuća

³ Isto, str.12.

⁴ Isto, str.17.

⁵ Isto

historijske znanosti i drugih relevantnih znanstvenih disciplina o historijskom razvitku bosanskohercegovačkih granica. Naša istraživanja bila su motivirana željom da se pruži nov doprinos znanstvenim saznanjima o pitanju razvitka granica BiH kako u srednjovjekovnoj prošlosti, osmanskome, austrougarskom i jugoslavenskom razdoblju te da se ovim istraživanjem ostvare bolje pretpostavke za daljnja istraživanja granica BiH. Interes za pitanje razvitka granica BiH, nakon niza godina u kojima su se istraživači uglavnom oslanjali na rezultate nekolicine istaknutih historičara (Ćorovića, Dinića, Ćirkovića), ponovno je porastao u posljednjih dvadesetak godina, što je, između ostalog, rezultiralo objavljivanjem dokumentarne građe u periodici, kao i objavom određenog broja monografskih publikacija.

Zbog tisućljetnog vremenskog okvira (10.-20. stoljeće) planiranog istraživanja pitanja razvitka granica BiH činilo se kako se širim pristupom političkoj prošlosti srednjovjekovne Bosne i Humske zemlje kao i svih kasnijih povijesnih razdoblja te sažetim izdvajanjem i naglašavanjem najvažnijih promjena tek stvaraju uvjeti za cjelovitu sintezu i za pouzdanije zaključke o uzrocima svih promjena granica političkih jedinica na području današnje BiH.

Pitanje razvitka granica BiH od srednjeg vijeka do stjecanja neovisnosti BiH u našoj historiografiji do danas nije monografski obrađivano. Objavljeni su samo članci i rasprave koji obrađuju pojedine segmente razvitka granica prostora današnje BiH. Izrada ove disertacije predstavlja pokušaj sveobuhvatne i multidisciplinarnе obrade razvitka granica BiH na način da se dosadašnja parcijalna proučavanja objedine, prošire i sintetiziraju. Cilj nam je, također, razriješiti i neka veoma važna pitanja razvitka granica BiH koja su dosada ostajala otvorena, a vezana su za politički razvitak proučavanoga prostora.

S obzirom na to da postoji objavljena prilično opsežna izvorna građa, pokušavali smo na temelju nje i uz nju na temelju manjeg dijela neobjavljene građe koja nam je bila dostupna definirati i razjasniti: u okviru obrade srednjovjekovnog razdoblja srednjovjekovne župe i „zemlje“ i njihove granice te političke uzroke koji su utjecali na promjene granica; u okviru osmanskog razdoblja promjene granica sandžaka i ejaleta koji su bili utemeljeni na području današnje BiH i susjednih zemalja, a bili su vezani sjedištem za prostor današnje BiH; mirovne ugovore tijekom osmanskog razdoblja (Karlovački, Požarevački, Beogradski, Svištovski, Sanstefanski mir i Berlinski kongres); promjene granica područja današnje BiH tijekom austro-ugarskog i jugoslavenskog razdoblja do stjecanja neovisnosti BiH 1992. godine. Disertacija je opskrbljena popisom izvora i literature, a radi lakšeg snalaženja i rasterećivanja kritičkog aparata, na kraju rada dani su prilozi koji obuhvaćaju dokumenata o promjenama granica nekadašnjih područja današnje BiH, njihov tabelarni prikaz i njihova izdanja, kronologiju i mjesta čuvanja.

Budući da je historijska geografija po svojoj prirodi „granična“ znanost, ona koja povezuje geografski prostor i život ljudi u prošlosti, osnovno izlaganje usmjereno je na razvitak političkih odnosa političkih jedinica na području današnje BiH i susjednih država te teritorijalno-političke promjene srednjovjekovne

bosanske države i svih kasnijih oblika političkih jedinica, osmanske, austrougarske i jugoslavenske na prostoru današnje BiH koje su posljedica upravo tih odnosa. Radnja koja predstavlja pokušaj rekonstrukcije teritorijalno- političkih promjena kako srednjovjekovne bosanske države tako i svih kasnijih oblika političkih jedinica na prostoru današnje BiH je pouzdana i vjerodostojna u onoj mjeri u kojoj su to korišteni objavljeni i neobjavljeni izvori omogućili. Njihovom reinterpretacijom u okviru suvremenih znanstvenih teorija i koncepata bilo je moguće ponuditi novu sliku, polazeći sa stajališta da historije pojedinih političkih jedinica, kao historijski promjenjivih cjelina, dobivaju svoj puni smisao tek kada se promatraju u širokom prostornom i vremenskom kontekstu.

Osamostaljenjem BiH iz bivših jugoslavenskih okvira 1992. godine kao nove države, nove članice Ujedinjenih naroda (UN), nametnuo se važan zadatak bosansko-hercegovačke historiografije, utvrđivanja povijesnoga razvitka granica BiH. Znanstvena obrada povijesnoga razvitka BiH s obzirom na njezin teritorij od srednjega vijeka i prvoga spomena imena Bosna i Humska zemlja (Hercegovina), preko utvrđivanja granica političkih jedinica kojih je u jednom dijelu nasljednik današnja BiH do utvrđivanja granica teritorija neovisne BiH, posebice u trenutku njezina međunarodnog priznanja 1992. godine značajan je prilog uspostavi stabilnosti međunarodnoga poretka u ovom dijelu Europe.

1.3. Znanstvene hipoteze

U skladu s predmetom istraživanja postavili smo sljedeće hipoteze:

OH: Granice BiH u promjenjivom, jednom ili manjem dijelu imaju povijesni kontinuitet od razdoblja srednjovjekovne Bosne i Humske zemlje do međunarodnoga priznanja BiH 1992. godine.

PH1: Tijekom osmanske okupacije dijelom uvećani nekadašnji teritorij srednjovjekovne Bosne i Humske zemlje i dalje je politički funkcionirao sa simboličnim stupnjem autonomije kao Bosanski i Hercegovački sandžak u sastavu osmanske provincije Bosanskoga ejaleta.

PH2: Austrougarske vlasti tijekom austrougarske okupacije BiH razlikovale su zemlju Hercegovinu i zemlju Bosnu u okviru pokrajina Bosne i Hercegovine kao *corpusseparatuma* u Austro-Ugarskoj.

PH3: BiH je 1918. ušla u novu državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca u granicama utvrđenim na Berlinskom kongresu 1878., koje su ostale nepromijenjene do banovinskih podjela u Kraljevini Jugoslaviji 1929., 1931. i 1939. godine.

PH4: Nakon razdoblja Drugoga svjetskog rata u kojem je BiH bila u sastavu Nezavisne Države Hrvatske, BiH je u novu jugoslavensku državnu zajednicu 1945. godine ušla kao ravnopravna članica, u nepromijenjenim granicama određenim Berlinskim kongresom 1878. godine.

PH5: BiH je 1992. godine postala neovisna i međunarodno priznata država u

granicama određenim Berlinskim kongresom 1878. godine osim na dijelu njezina nekadašnjeg izlaza na more kod Sutorine.

1.4. Pojam granica

Pojam granica u historiografiji preuzet je iz političke geografije kao „linija demarkacije de facto kontrole političkog entiteta“.⁶ Granice su teritorijalni markeri, koji se utvrđuju pregovorima i verificiraju mirovnim ugovorima sklopljenim između zainteresiranih strana poštujući standarde moderne diplomacije. Zahvaljujući razvoju kartografije i suvremenim metodama mjerenja zemljišta precizno se izrađuju mape i prateći dokumenti iz kojih se jasno vidi priroda i pravac pružanja utvrđenih granica između različitih političkih jedinica.

U brojnim narodnim jezicima granicu se povezuje s „određivanjem, odvajanjem, uspostavljanjem“ linije razdvajanja „civilizacije“ prema „barbarstvu“. U arapskom jeziku najraširenija riječ koja odgovara pojmu „granice“ (hadd, pl. hudud) je masdar glagola haddau s osnovnim značenjem „odrediti, odvojiti, razdvojiti, ograničiti, razgraničiti, limitirati“. Najraširenije riječi u latinskom jeziku za „granicu“ odgovaraju pojmovima (metae, termini, fines, limites).

U pučkim govorima u našim krajevima granica je često nazivana „suha/suva međa“ ili „sumeđa“.⁷ Da se riječ „međa“ za granicu koristila u ranom novom vijeku vidi se kod Belosteneca koji u Gazofilaciju⁸ latinski pridjev „Confinis“ uparuje s hrvatskim „Mejaski, megyaski“, a pluralnu imenicu „Confinia“ s hrvatskom „Kraine, mejastva, kotarenja“. ⁹ Za Belostenca latinski „Confinium“ odgovara hrvatskom „Koneczzemlye, gdeszezdrugumzesztaje, mejas, kotar“.¹⁰ Zanimljivo je da Belostenec ne navodi široko rasprostranjenu slavensku riječ „granica“, čak niti u prijevodu latinskog „Confinium“. Ovaj korijen Belostencu nije nepoznat budući da latinski „Limitaneus“ uparuje s hrvatskim „Kotarszki, Granichni, krainszki“. Jedino racionalno obrazloženje za navedeni odnos Belostenca je njegovo nastojanje da težište stavi na razgraničenje kao proces a ne na granicu kao stanje.¹¹ Navedeni odnos vrijedi i za korištenje pojma „međa“ kao granice, razgraničenja (Mejay ili megya - Limes, terminus, fines, lapisfinalis, meta, confinium).¹² Za razliku od „krajine“, koja je pojmovno značajno slojevitija, s naglašenim prostornim značenjem, u slučaju „granice“ težište je na onome što „granična linija“ dijeli i razdvaja. Treba imati u vidu da je Belostenec Gazofilacij napisao prije Karlovačkog mira 1699. godine, što objašnjava odsustvo pojma „granica“, koji je više korišten nakon Karlovačkog mira kada pojam „krajina“ postupno gubi značenje koje ima u Belostenčevo vrijeme i postaje sinonim pojma „granica“ tijekom 18. stoljeća.

6 ANDERSON, M., *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press, 1996., str. 2.

7 ROKSANDIĆ, D., *Triplex Confinium*. Barbat, Zagreb, 2003., str. 27.

8 BELLOSZTENEČ, I., *Admodum Joannis Belloszteneč e sacra d. Pauli primi eremitaereligione Gazophylacium, seu latino-illyricor um onomatumaerarium, Zagrabiae, Typis Joannis Baptistae Weitz, In clyti Regni Croatiae Typography In Anno Domini M.DCC XL. 1740.*, str. 339.

9 ROKSANDIĆ, D., *Triplex Confinium*. Barbat, Zagreb, 2003., str. 27.

10 Isto, str. 27.

11 Isto, str. 28.

12 Isto

Danas je državna granica međunarodni pojam. Osnovni sadržaj pojma granice podrazumijeva njezinu ulogu u okviru koje ona odvaja omeđeni prostor između dvaju država na kopnu, moru i u zraku čime taj prostor definira kao državni teritorij. Pristup bilo kojoj državi moguć je jedino preko državne granice, bez koje država ne bi imala svoj definirani teritorij. Sa granicom i definiranim teritorijem te drugim elementima država ispunjava uvjete da postane subjekt međunarodnog prava.

Državne granice su barijere koje dijele i spajaju državne teritorije.¹³ Prema akademiku Juraju Andrassiju, granica nije crta nego ploha nepravilna oblika koja omeđuje samu površinu tla, zračni prostor i podzemlje koji su sastavni dio državnog područja.¹⁴ Vladimir Đuro Degan, pojam državne granice shvaća kao višedimenzionalan i vezuje ga za državno područje (teritorij).¹⁵

Granice predstavljaju linije koje razdvajaju područja različitih geografskih, ekonomskih, političkih i etničkih obilježja. Granice po međunarodnom javnom pravu nisu samo linije u prostoru jer one imaju tri dimenzije, koje uključuju zemljinu ploču, područje iznad i ispod nje. Prema tome granica nije crta nego ploha nepravilna oblika koja omeđuje površinu tla, zračni prostor i podzemlje koji su sastavni dio državnog područja.¹⁶

U međunarodnim instrumentima i znanstvenim raspravama redovito se spominje „granična crta“, dok se druge dimenzije „plohe“ podrazumijevaju.¹⁷ Granične linije su mjesta na kojima dolazi do dodira i razdvajanja suvereniteta dvije države na određenom prostoru.

Državna granica određuje se međunarodnim ugovorima (višestranim ili dvostranim). Državne granice u najvećem dijelu su postojane, ali je niz povijesnih primjere gdje se one mijenjaju nakon ratova ili na temelju dogovora država u skladu s međunarodnim pravom.¹⁸

1.5. Historijski razvoj pojma granice

U najranijim povijesnim razdobljima granice su bile poznate starim narodima Egipćanima, Grcima i Rimljanima. Svaki od ovih naroda utvrđivao je svoja područja od upada neprijateljskih naroda. U najranijem razdoblju ljudske civilizacije, korištene su prirodne prepreke za razgraničenje dvaju državnih vlasti. U tom vremenu rijeka Rubikon od 59. godine prije Krista, bila je granica između Italije i Cisalpinske Galije. Također rijeke Rajna i Dunav smatrane su prirodnim granicama Rimskog Carstva. Ako nije bilo mogućnosti korištenja prirodnih prepreka, na granicama su podizani veliki zidovi ili su kopani kanali, najčešće ispunjeni vodom koji su sprječavali prolaz neprijatelja. Navedene granične prepreke, prirodne ili

13 JANKOVIĆ, B., Međunarodno javno pravo, Beograd, 1968., str. 116.

14 ANDRASSY, J., BAKOTIĆ, B., VUKAS, B., Međunarodno pravo, Zagreb, 1995., str. 154.

15 DEGAN, V. Đ., Međunarodno pravo, Rijeka, 2000., str. 563.

16 CVRTILA, V., Politička geografija i geopolitika-skripta za studente iz predmeta „Politička geografija i geopolitika“, Zagreb, 2004., str. 1.

17 DEGAN, V. Đ., Teritorijalna suverenost država, Politička misao, Vol XXXV, br. 1., Zagreb, 1998., str. 64.

18 ĐELMO, Z., Arbitražna komisija Mirovne konferencije o Jugoslaviji EZ i državnosti Bosne i Hercegovine, (doktorska disertacija), Sarajevo, str. 144.

vještačke, u tim vremenima predstavljale su krajnje granice državne suverenosti (lineasimperii).

U srednjem vijeku postojeće gospodarstvo koje je uglavnom služilo samo sebi, u okviru države, nije doprinosilo realnom određivanju granica. Kako su državne teritorije od srednjovjekovnih vladara po tadašnjem običajima shvaćane kao osobna svojina kojom se moglo raspolagati, kupovati, prodavati, ili poklanjati, nije bilo postojanog teritorijalnog jedinstva srednjovjekovnih država.

Nakon velikih geografskih otkrića u 15. Stoljeću, s razvojem društvenih odnosa došlo je do značajnog napretka u određivanju granica državne vlasti. S otkrićima novih kontinenata na novootkrivenim teritorijima došlo je do organiziranja novih državnih vlasti rušeći zatečene oblike što je za posljedicu imalo promjene zatečenih granica.

Poslije razdoblja srednjeg vijeka, granice su se mijenjale u skladu s razvojem vlasništva. Nakon podjela imovine između različitih teritorijalnih jedinica, stvarale su se nove državne organizacije s povučenim novim vanjskim granicama i uspostavom nove vlasti nad teritorijem i stanovništvom. Prirodni, historijski i nacionalni i elementi bili su od posebnog značaja kod utvrđivanja dosega novog državnog poretka, kao i određivanja međunarodnih granica.¹⁹

Na proces formiranja nacionalnih država u Europi osim razvoja kapitalizma posebice su značajan utjecaj imala kolonijalna osvajanja u svijetu. Raspadom feudalnog društvenog sustava novoformirana buržoazija obično je nastojala okupiti teritorije na kojima se živjeli pripadnici iste nacije. Zbog nacionalne homogenizacije države su učvršćivale svoje vanjske granice prema granicama rasprostranjenosti svoje nacije. Sa razvojem kapitalizma povećana ekonomska međuovisnost nužno je tražila zaštitu nacionalnog gospodarstva čime se javljala potreba čvršćeg povezivanja svih dijelova državnog teritorija nastalih nacionalnih država.²⁰

Od početka 18. stoljeća razvijao se tip linijskih granica što je uvjetovalo stabiliziranje i intenzivnu valorizaciju do tada razvijenih različitih oblika pograničja. U tom razdoblju granica je trebala zadovoljiti tri temeljna načela. Po prvom načelu granica je trebala biti prepoznatljiva sa obrambeno-strateškog polazišta kako bi bila lako branjiva i stalno nadzirana. Drugo načelo moralo je uvažavati tadašnje gospodarsko gledište da je pogranični prostor najčešće od najmanjeg ekonomskog interesa, osim u prostorima najvažnijih prometnih koridora. Po trećem načelu zbog ekonomičnosti njihovog održavanja granice su trebale biti što kraće. Zbog uspješne provedbe navedenih načela sa obrambeno-strateškog, ali i gospodarstvenog stajališta, prirodne su granice bile najprikladnije za novoformirane nacionalne države.²¹

19 DIMITRIJEVIĆ, D., *Međunarodnopravno regulisanje teritorije država*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2008., str. 126-127.

20 DIMITRIJEVIĆ, D., *Međunarodno -pravni tretman graničnih sporova na prostoru bivše Jugoslavije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, *Međunarodni problemi*, vol. 55., br. 3-4., Beograd, 2003., str. 354-373

21 BOGNAR, I. H., BOGNAR, A., *Povijesni razvoj i političko-geografska obilježja granice i područja Republike Hrvatske s Republikom Slovenijom na Žumberku i u Krapinsko - Čabranskoj dolini*, *Geoadria* 15/1, Hrvatsko geografsko društvo - Zadar, Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru Zadar, 2010., str. 188.

U dosadašnjem društvenom razvitku prihvaćeno je stajalište kako je država sklop tri elementa: teritorija, stanovništva i vlasti. Iz historijskog iskustva poznato je ako su navedeni državni elementi razdvojeni, država ne može postojati. Niti država može biti zemlja bez stanovnika, niti je državna vlast moguća bez teritorija i stanovnika. Sva tri elementa neophodna za opstanak države, nisu podjednako značajna u svako doba ovisno o nizu drugih okolnosti prije svega međunarodnog položaja neke od država.²²

Državni teritorij je veoma bitan element kako za nastanak države, tako i za njezino dugotrajno postojanje. Država ne može postojati bez teritorija i bez stanovništva koje u dobrom dijelu prihvaća organiziranu političku vlast. Državni teritorij obuhvaća površinu kopnenog i morskog prostora te otoke unutar državnih granica, uključivši rijeke i jezera na teritoriji države. Državni teritorij također zahvaća podzemlje i zračni prostor iznad cijelog državnog teritorija, što pokazuje kako državna granica nije jednodimenzionalna „crta“. Područje obalne države obuhvaća njezine unutrašnje morske vode, arhipelaške vode, kao i njezino teritorijalno more.

Državno područje je prostor na kome država vrši svoju vrhovnu vlast. Svaka država prakticira tzv. „teritorijalnu suverenost“ ili teritorijalno vlasništvo. Teritorijalna suverenost države je skup nadležnosti koje ona uz pomoć svojih organa vrši na svome državnom području.²³

U suvremenom razdoblju teritorij na kojem se prostire vlast jedne države mora imati točno utvrđene granice. Granica je linija koja razdvaja dvije države. Granica neke države je „crta“ koja na kopnu dijeli državu od područja njoj susjednih država. Na moru je granica vanjska granica teritorijalnog mora države. Granična crta može razgraničiti prostore teritorijalnog mora između dvaju susjednih obalnih država, može biti granica državnog područja na koju se nastavlja vanjski morski pojas, epikontinentalni ili gospodarski pojas obalne države, ili se na nju nastavlja prostor otvorenog mora.²⁴

Od nastanka industrijske proizvodnje i stvaranja nacija, granice nacionalnih država obično se poklapaju s nacionalnom rasprostranjenošću. U 19. i 20. stoljeću ovakva nastojanja uzrokovala su ratove zato što je stanovništvo koje je pripadalo različitim nacijama živjelo izmiješano u pograničnim oblastima. U okviru navedenih procesa često su se teritorijalne pretenzije prema teritoriju susjednih država opravdavale postavljanjem zahtjeva za ostvarenje etničkih granica nacija čiji su dijelovi živjeli u susjednim državama.²⁵

Razvoj nacionalnih granica bio je snažno potaknut razvojem prava na samoopredjeljenje. Kako su nacije bile glavni čimbenik međunarodnih odnosa, njihovi sukobi i odnosi uvjetovali su promjene granica koje su obično povezane s procesom nastajanja, raspada i ujedinjenja država. Sukcesijom država nastalih

22 DIMITRIJEVIĆ, D., Međunarodnopravno regulisanje teritorije država, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 2008., str. 9 - 10.

23 DEGAN, Đ., V., Međunarodno pravo, Pravni fakultet sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2000., str. 557.

24 DEGAN, Đ., V., Teritorijalna suverenost država, Politička misao, Vol XXXV, br. 1, Zagreb, 1998., str. 61

25 ISAKOVIĆ, Z., Stanovništvo i teritorija kao elementi političke moći u međunarodnim odnosima, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2006., str. 47 - 49, str. 69.

obično od nekadašnje višetničke države otvarao se problem kontinuiteta ili prestanka trajanja pravnog poretka države prethodnice ili vremenske sukcesije dva zakona u okviru rješavanja pitanja kontinuiteta prava.²⁶

Po međunarodnoj praksi, sukcesija država ne dovodi u pitanje međunarodno priznate granice države prethodnice. Države sljedbenice imaju obvezu poštivanja državnih granica prethodnice, na temelju kontinuiteta vršenja državnih nadležnosti u teritorijalno priznatim granicama. Međunarodno pravo kroz proces delimitacije granica, obavezuje države sljedbenice izuzev ako se o tome ne postigne drugačiji dogovor novih zainteresiranih država.

Promjenom nekadašnjih administrativnih granica u međunarodne kroz dezintegrativne procese u istočnoj Europi i Sovjetskom Savezu dovelo je do korištenja načela utipossidetiskaopragmatičnog pravila za razgraničenja između nekadašnjih konstitutivnih dijelova bivših zajedničkih država. Rješavanja graničnih sporova po načelu utipossidetis, nema značenje imperativnog pravila općeg međunarodnog prava (*juscogens*). Načelo utipossidetisiz 1810. godine korišteno je kod utvrđivanja granica država u Južnoj Americi kao i 1821. godine za utvrđivanje granice država središnje Amerike. Ono je korišteno i prije Drugoga svjetskog rata u nekim arbitražnim presudama povodom sporova o teritorijalnim razgraničenjima.

U sukcesiji SFRJ, zbog nemogućnosti postizanja sporazuma između država sljedbenica, „avnojevske“ međurepubličke granice proglašene su za međunarodne granice novih država, čime je pravno zaokružen teritorijalni status quo novih država, te potvrđeno postojeće stanje nakon raspada Jugoslavije.

1.6. Pojam „bosansko-humskih granica“ u srednjem vijeku

Za definiranje državnopravnog položaja srednjovjekovne bosanske države u odnosu na njezine prve susjede na istoku i zapadu, sjeveru i jugu, važno je također uvažiti tadašnji državnopravni položaj njezinih prvih susjeda u okviru širih vazalnih odnosa u kojima su se oni nalazili. Tijekom razdoblja srednjeg vijeka upravo zbog državnopravnog položaja prvih susjeda srednjovjekovne bosanske države ona se također prirodno nalazila pod utjecajem širih vazalnih okvira kao i njezini susjedi, na početku Bizanta dok je tijekom kasnijih stoljeća bila pod utjecajem Ugarskog Kraljevstva.

Za određenje državnopravnog položaja srednjovjekovne bosanske države u odnosu na Ugarsko Kraljevstvo nužno je odrediti teritorij njezinog prvog susjeda Hrvatskoga Kraljevstva od 12. do početka 16. stoljeća na zapadu, sjeveru i jugu koje s današnjom Republikom Hrvatskom ima sličnosti, ali i velikih razlika. Sličnosti su najizraženije glede zapadnih granica, koje su u najvećoj mjeri, tijekom srednjeg vijeka izgledale kao i današnja granica s Republikom Slovenijom. Na tom je prostoru srednjovjekovno Hrvatsko Kraljevstvo graničilo

²⁶ Isto, str. 47 - 49., str. 69., str. 133-134.

s Njemačkim Carstvom, pa se u tadašnjim dokumentima krajevi preko navedene granice i nazivaju Alemania. Pojam „granice“ na ovom prostoru bio je sličan današnjem shvaćanju toga pojma kao čvrsto definirane crte koja razdvaja dvije političke jedinice. Na navedenoj graničnoj crti postojali su uređeni prijelazi (portae), izgrađene nadzorne točke te postavljene prepreke (indagines) kako bi se zapriječilo nenadzirano prelaženje granice.²⁷ Kako srednjovjekovna kraljevstva nisu bila moderna teritorijalna država pojedini su velikaši s velikim posjedima u pograničnome području uspostavljali „posebne odnose“ s vladarima u susjednoj državi (Babonići i Krčki-Frankopani s hrvatske strane, Meranski, a kasnije i Celjski grofovi s njemačke strane granice).

Najveća razlika između tadašnje zapadne granice Hrvatskog Kraljevstva u odnosu na današnje stanje je gubitak od Hrvatskog Kraljevstva područja Rijeke i istarske obale do Plominskoga zaljeva, u korist Njemačkoga Carstva u 11. stoljeću. Granica se od toga vremena spuštala iz Gorskoga kotara na Trsat, najzapadnije naselje tadašnje Hrvatske. Na ovoj strani granice jedina promjena nakon 1102. godine dogodila se početkom 13. stoljeća. Za vladavine kralja Andrije II. tadašnje je Hrvatsko Kraljevstvo izgubilo četiri crkvene župe na područje oko Metlike koje je kralj poklonio bratu svoje prve žene, Bertoldu Meranskome. Oko izgubljenog područja vodit će se dugi prijepori, sve do kraja 14. stoljeća, ali ono se nikad više nije vratilo u okvire Hrvatskoga Kraljevstva.

Južne granice Hrvatskoga Kraljevstva nakon 1102. godine mijenjale su se po pravcu pružanja i po obimu znatnije i češće nego one zapadne. Na jugu je Hrvatsko Kraljevstvo graničilo sa Mletačkom Republikom, čiji su interesi prvenstveno bili usmjereni na ostvarenje nadzora pomorskih komunikacija na Jadranskom moru ali i na širem prostoru Sredozemlja. Zato je predmet prijepora, oružanih sukoba i velikih ratova, sve do početka 15. stoljeća bio otočni pojas uz obalu Jadrana i grad Zadar sa širom okolicom. Na sjevernojadranskim i srednjodalmatinskim otocima, kao i nad Zadrom, stalno se izmjenjivale vlast ugarsko- hrvatskoga kralja i mletačkoga dužda. Veći dio razdoblja od 1102. godine do početka 15. stoljeća, otoci koji su se nalazili između ove dvije skupine otoka, bili su pod duždevom vlašću. Prijepor između Hrvatskog Kraljevstva i Mletačke Republike konačno je riješen u prvim desetljećima 15. stoljeća. Između 1409. i 1420. godine Mletačka Republika je trgovinom, ratom i političkim pregovorima uspjela uspostaviti trajnu vlast na navedenom području. Bila je to mletačka vlast ne samo nad otocima i Zadrom, nego i nad cijelim obalnim pojasom od Nina do Žrnovnice, a od sredine 15. stoljeća i nad priobalnim područjem sve do Neretve. Od Hrvatskoga Kraljevstva navedenim mletačkim akcijama oduzet je u to vrijeme njegov najrazvijeniji dio, sa gradskim središtima koji su imali prometne komunikacije prema ostatku svijeta, što je bio početak njegova „raščinjavanja“.²⁸ Nakon 1420. godine na ovom području uspostavljena „granica“ sličila je na današnje poimanje granice.²⁹ Zbog prirode političkih procesa u tom razdoblju potječe kasniji neobičan položaj Dubrovnika

27 KLAJČ, V., Indagines i Portae u Hrvatskoj i Slavoniji, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu, vol. VII, no. 1., Zagreb, 1904.

28 RAUKAR, T., Hrvatsko srednjovjekovlje, Prostor, ljudi, ideje, Školska knjiga, Zagreb 1997.

29 ŠUNJIĆ, M., Dalmacija u XV stoljeću, Svjetlost, Sarajevo 1967.

koji je bio *corpuseparatum* u odnosu na ostatak Hrvatskoga Kraljevstva od 1358. godine, od kada je s okolnim područjem bio pod vlašću ugarsko-hrvatskoga kralja.³⁰

U razdoblju srednjeg vijeka pojam „granice“ na ovom području za razliku od zapadne granice Hrvatskog Kraljevstva nije bio istovjetan niti sličan današnjem shvaćanju toga pojma kao čvrsto definirane crte koja razdvaja dvije političke jedinice. U srednjem vijeku na južnoj granici nisu postojali uređeni prijelazi, nisu izgrađene nadzorne točke te postavljene prepreke kako bi se zapriječilo nenadzirano prelaženje.

Sjeverno i istočno od Hrvatskoga Kraljevstva bila je vlast istoga vladara koji je vladao u Hrvatskom Kraljevstvu, ugarsko-hrvatskoga kralja. Zbog navedene okolnosti pojam „granica“ na tim prostorima, njezin izgled i održavanje, bili su drugačiji u odnosu na današnji pojam. U tadašnjim uvjetima „granica“ na navedenom području označavala je razliku između dviju administracija, podložnosti dvojici „gospodara“, koji su priznavali istu vrhovnu vlast sa svim posebnostima što je vrhovna vlast u to doba značila. Značenje „granice“ u takvim odnosima nije bilo po sadržaju slično današnjem pojmu „državne granice“, već su to bile granice različitih, administrativnih i upravnih odnosno u jednom dijelu etničkih područja.³¹ „Granica“ tada nije bila određena crta koja se mogla pomjerati samo uporabom sile. Nju je u okviru uređenja i razvijanja vazalnih odnosa svojom odlukom mogao promijeniti ili priznati njezinu promjenu vrhovni vladar, kako bi održao ravnotežu među manje ili više lojalnim lokalnim „gospodarima“ koji su na različite načine priznavali njegovu vlast.

Ako bi se vrhovni vladar odlučio na promjenu „granice“ to nije značilo promjenu etničkih obilježja pučanstva, niti administracije ili običajnih pravila koja su u to doba imali snagu zakona. Tijekom vremena postupno, ako bi promjene imale značajniji karakter, pojavljivali su se jasniji pokazatelji posljedica promjena granica odnosno stvaranja novog administrativnog područja.

Na temelju oskudnih vrela upravo su se takve promjene često događale na istočnim granicama Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva nakon 1102. godine. Na tom je dijelu srednjovjekovno Hrvatsko Kraljevstvo graničilo s područjem pod vlašću bosanskih „gospodara“, koji su do 1377. godine nosili titulu bana, a od te godine titulu kralja. Bosanski su „gospodari“ sve do 1461. godine priznavali vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskoga kralja. Način, na koji se ta vrhovna vlast ostvarivala bio je promjenjiv i ovisio je o realnim okolnostima, počevši od prilika u širem susjedstvu te osobnih sklonosti političkih aktera.³²

Vrijeme trajanja srednjovjekovne bosanske države bilo je oko 400 godina. Za to vrijeme ona je doživljavala kako promjene granica, tako i velike teritorijalne

30 FORETIĆ, V., *Povijest Dubrovnika do 1808.*, Prvi dio, Nakladni Zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1980.; FORETIĆ, V., *Povijest Dubrovnika do 1808.*, Drugi dio, Nakladni Zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1980.

31 ANČIĆ, M., *Od kralja „poluboga“ do prvih ideja o „nacionalnom“ kraljevstvu*, Kolomanov put, Katalog izložbe, Borošak - Marijanović, Jelena; Bošković, Dora; Bregovac Pisk, Marina; Jurdana, Ela; Pandžić, Anka; (ur.), Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2002.

32 ANČIĆ, M., *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru-ZIRAL Zajednica izdanja ranjeni labud, Zadar-Mostar 1997., str. 298.; ANČIĆ, M., *Na rubu Zapada: Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 299.

promjene. Prema karti uz knjigu Marka Vege: „Naselja srednjovjekovne bosanske države“ (Svjetlost, Sarajevo, 1957.), od današnjih 51.197 km² teritorija BiH, srednjovjekovna bosanska država maksimalno je obuhvaćala: u 10. stoljeću prije Kulina bana (oko 50 godina) oko 7.500 km²; za vrijeme bana Kulina, krajem 12. i početkom 13. stoljeća (oko 20 godina) oko 17.000 km²; za vrijeme kralja Tvrtka u 14. stoljeću (oko 40 godina) oko 45.000 km²; i u 15. stoljeću oko 43.500 km². U navedenim razdobljima srednjovjekovna bosanska državnije obuhvaćala od današnjih 51.197 km² teritorija BiH: u 10. stoljeću prije Kulina bana (oko 50 godina) oko 44.000 km²; za vrijeme bana Kulina (oko 20 godina) oko 34.000 km²; za vrijeme kralja Tvrtka (oko 40 godina oko 6.500 km²; i u 15. stoljeću oko 8.000 km².

Srednjovjekovna bosanska država razvijala se između Zapada i Istoka, ugarske kraljevine, zapadne europske države, i srpske kraljevine pod jakim utjecajem Bizanta. Srednjovjekovna Bosna bila je periferija kako Bizantskog Carstva tako i zapadne Europe, prvo pod utjecajem franačke pa onda ugarske države. Srednjovjekovna bosanska država bila je udaljena od glavnih prometnih pravaca Balkana dolinama rijeka Morave i Vardara. Središta oko kojih se okupljala srednjovjekovna bosanske države bila su u dolini rijeke Bosne, otvorena prema zapadu i sa već rano formiranom granicom prema istoku na Drini zbog njezinih strmih obala i brojnih dubokih kanjona na njezinom toku prema sjeveru.³³

S druge strane, slično barijeri kakvu je predstavljala rijeka Drina postojala je zapreka planinskog lanca Dinare između Jadranskog mora na jugu i panonske ravnice na sjeveru. Glavne prometne pravce dolinama glavnih rijeka: Neretva-Bosna, Neretva-Vrbaš i Drina, onemogućavale su dinarske planine i njihovi visoki vrhovi: Uzlogac (1907.), Raduša (1956.), Bitovnja (1700.), Bjelašnica (2068.), Treskavica (2086.), Lelija (2032.), Zelengora (2014.), Lebršnik (1985.). S druge strane, prema sjeveru bosanski prostor otvarao se prema panonskoj ravnicima što će dominantno odrediti njegov geopolitički položaj prema susjedima.³⁴ Navedeni geostrateški položaj srednjovjekovne bosanske države utjecao je na njezinu političku, ekonomsku i kulturnu povijest.

1.7. Pojam „bosansko-humskih granica“ u novom vijeku

Nakon Kosovske bitke 1389. godine i srpskog poraza od Osmanlija, ukinuta je susjedna srpska država. Poslije gotovo cijeloga stoljeća otpora i upornih borbi osmanskom okupacijom nestala je 1463. godine srednjovjekovna bosanska država. Na njezinom području nastala je najzapadnija osmanska provincija, u tada već velikom Osmanskom Carstvu. Osmanlije će u sljedećim desetljećima nakon osvajanja srednjovjekovne Bosne, uz početni Bosanski sa sjedištem u Sarajevu do 1554. godine, formirati i Hercegovački i Zvornički sandžak, te nastaviti prema zapadu osvajanja bližnjih hrvatskih područja (Pounje, Lika, Kordun, Banija,

33 FERLUGA, J., Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd, 1957.; ĆIRKOVIĆ, S., Bosna i Vizantija, Osam stotina godina povelje bana Kulina, Sarajevo, 1989., str. 23-35.

34 CVIJIC, J., Balkansko poluostrvo, Sabrana dela 2., Beograd 1989.; MARKOVIĆ, J., Geografske oblasti SFRJ, Beograd 1950.

Slavonija, dalmatinsko zaleđe). Uskoro je sjedište Bosanskog sandžaka 1554. godine premješteno u Banja Luku. Do tada i u sljedećim desetljećima osvojena nova područja Osmanlije su 1580. godine objedinile u novu organizacijsku cjelinu, Bosanski ejalet, kao svoju najzapadniju provinciju, na čelu sa Ferhad-pašom Sokolovićem. Sjedište Bosanskog ejaleta ostalo je u Banjoj Luci do 1639., da bi se od 1639. do 1687. godine ponovno premjestilo u Sarajevu. Tijekom 16. stoljeća Osmansko Carstvo u sukobu s Austrijskim Carstvom osvojilo je hrvatska područja koja su se od 1527. godine nalazila pod austrijskom vlašću što je bio vrhunac njihovih osvajanja. Već krajem 16. stoljeća, osobito nakon bitke pod Siskom 1593. godine počeo se nazirati skori kraj osmanske vlasti na hrvatskim područjima. Posebice će to potvrditi neuspjeh pokušaj zauzimanja Beča 1683. godine. Sjedište Bosanskog ejaleta premješteno je 1639. u Travnik, koji će biti središnjim mjestom Bosanskog ejaleta do 1850. godine. Uvođenjem niza novih kapetanija (od 1606. do 1690. godine bilo je u Bosanskom ejaletu 29 kapetanija, od kojih su 23 bile granične, a šest u unutarnjem dijelu) Bosanski je ejalet organiziran kao zapadni obrambeni sustav Osmanskog Carstva posebice u dolinama rijeka Neretve, Bosne, Vrbasa i Une, kao glavnih geostrategijskih obrambenih koridora kojima su kasnije austrijske vojne postrojbe napadale Bosanski ejalet.

Slabljenje Osmanskog Carstva najbolje se vidjelo tijekom rata od 1683. do 1699. godine, kao i onima od 1737. do 1739. i od 1788. do 1791. godine kada su se ratne operacije osim po rubnim područjima Bosanskog ejaleta, događale i u njegovoj unutrašnjosti, pa je krajem 17. stoljeća bilo zapaljeno Sarajevo, a 1737. godine napadnuta i Banja Luka. Mir u Srijemskim Karlovcima 1699. godine stvorio je dva izlaza Bosanskog ejaleta na Jadransko more (Klek-Neumski i Sutorinski). Mijenjanje granica, preko kasnijih mirovnih ugovora 1718. (Požarevački), 1739. (Beogradski) i 1791. (Svištovski), učvrstilo je Bosanski ejalet u granicama kakve u najvećem dijelu ima danas BiH kao neovisna i međunarodno priznata država. Kada se sustavno usporede odredbe sva četiri mirovna ugovora od 1699. do 1791. godine mogu se uočiti promjene u poimanju granice sa austrijske, mletačke ili osmanske strane. Zaključujući mirovni ugovor u Srijemskim Karlovcima 1699. godine habsburška je strana bila dosta daleko od modernog poimanja granice kao granične crte, ali i svega drugog što danas podrazumijeva moderni pojam granične vlasti (nadzor nad kretanjem ljudi i roba, sprečavanje širenja zaraznih bolesti). Razlog takvog tadašnjeg poimanja granice bio je u namjerama habsburške strane da svoje granice dalje pomjera na istok kada se za to steknu uvjeti, pa ih nije niti trebalo drugačije organizirati i prakticirati u tom razdoblju.

Od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. godine održan je Berlinski kongres sa namjerom da se eliminiira Istočno pitanje stoljetna kriza u najzapadnijem dijelu Osmanskog Carstva. Njegovim odlukama povjeren je mandat Austro-Ugarskom Carstvu da okupira područje Bosanskog ejaleta, te tako zatvori tadašnje krizno žarište na jugoistoku Europe. Nad nekadašnjim Bosanskim ejaletom a od Berlinskog kongresa nad Bosnom i Hercegovinom ostao je i dalje sultanov suverenitet do austro-ugarske aneksije BiH 5. listopada 1908. godine. Austro-Ugarska je po dobivenom mandatu okupirala BiH 1878. godine, koristeći prometne pravce dolinama Vrbasa, Bosne

i Neretve, za ulazak vlastitih vojnih snaga. BiH je nakon okupacije po mandatu Berlinskog kongresa postala najistočniji dio Austro-Ugarske, uz granice prema ostalim područjima pod austro-ugarskom vlašću, kakve su bile utvrđene Svištovskim mirom 1791. godine kroz razgraničenje Austrijskog i Osmanskog Carstva. Kako je Austro-Ugarska okupaciju BiH iskoristila da bi ušla i u Novopazarski sandžak, njezina se vlast proširila na istok i izvan mandata Berlinskog kongresa. Raspadom Austro-Ugarskoga Carstva i formiranjem Kraljevine SHS (kasnije Kraljevine Jugoslavije) 1918. godine granice BiH ostale su i dalje identične granicama BiH utvrđenim na Berlinskom kongresu. Njihove korekcije uslijedile su iza Drugog svjetskoga rata u blizini Bihaća, Duvna i Imotskoga te kroz ukidanje Sutorinskog izlaza na Jadransko more, uz suglasnost, ali i bez odgovarajućih odluka parlamenata onodobnih republičkih federalnih jedinica FNRJ. Kada je u pitanju izmjena granice prema Crnoj Gori na Sutorini to je navodno napravljeno u interesu tamošnjih stanovnika, kako bi im se skratio put do općinskog središta u Herceg Novom kojemu su zbog karakteristika krševitog terena prema Trebinju prirodno pripadali. Do 1992. godine te granice BiH ostale su nepromijenjene, pa će s njima BiH, nakon izlaska iz sastava SFRJ, biti međunarodno priznata.

Iz svega navedenog može se vidjeti da se područje današnje BiH, dok je bilo najzapadnija provincija Osmanskog Carstva, iz opsega srednjovjekovne bosanske kraljevine značajno proširilo na hrvatski geografski prostor, te da je to proširenje nakon okupacije potvrđeno nizom ugovora o razgraničenju međunarodnog značenja: 1699. (Srijemski Karlovci), 1718. (Požarevac), 1739. (Beograd), 1791. (mirovni ugovor u Svištovu). Na Berlinskom kongresu 1878. godine i kasnijem uključenju BiH u Kraljevinu SHS (kasnije Kraljevinu Jugoslaviju) zadržala su se ranija proširenja područja srednjovjekovne bosanske kraljevine tijekom trajanja osmanske političke jedinice Bosanskog ejaleta. Zadnje promjene granica BiH bile su u prvim godinama nakon Drugog svjetskoga rata, uz manje iznimke, u većem dijelu uz suglasnost parlamenata republičkih federalnih jedinica FNRJ, što će kasnije postojećim granicama BiH dati međunarodni legitimitet i nju potvrditi kao međunarodno priznatu i neovisnu državu prvih godina zadnjeg desetljeća 20. stoljeća.

CRKVENI ŽIVOT U STOLAČKOM KRAJU 1990. - 2020.

Uvod

U ovom pregledu crkvenoga stanja i djelovanja u razdoblju od 30 godina pred očima imamo u prvom redu stolačku župu i stolački dekanat, ali će se nekada uključiti i podatci koji se odnose na cijelu Trebinjsku biskupiju, tj. na svih 15 župa. Držimo se, uglavnom, dokumenata koji su objavljivani u crkvenim ili civilnim izdanjima. Slijedimo događaje kronološki, prema godinama. Prikaz je napisan u zahvalan spomen na Željka Raguža (1959.-2022.), stolačkoga gradonačelnika (1990.-1992.) i ne samo sudionika Domovinskog rata u činu pukovnika, nego i pokretača (2003.) i dugogodišnjega urednika *Stolačkoga kulturnog proljeća* (2011.-2022.) kao i auktora brojnih uvodnika, osvrti i članaka u istom godišnjaku.

Godina 1990.

U stolačkom dekanatu, koji od 1892. godine postoji zajedno s trebinjskim,¹ godine 1990. nalazilo se osam župa sa župnicima kojima donosimo i njihovo tadašnje vremensko službovanje u dotičnim zajednicama:

Stolac: don Mato Puljić, župnik i dekan (1982.-1999.);

župni vikar don Anđelko Planinić (1989.-1991.);

Stjepan Krst: don Slavko Maslač (1974.-1995. u izbjeglištvu: 1992.-1995. †2020.);

Rotimlja: don Ivan Zovko (1984.-1993.);

Aladinići: don Ante Đerek (1977.-1995.); don Vinko Raguž (1995.-2012.)

Prenj: don Anđelko Planinić (1991.-2017.);

Domanovići: don Petar Vuletić, mlađi (1981.-1991. †2012.); don Pero Marić (1992.-1998.);

Čeljevo: don Ivan Kordić, mlađi (1988.-2002.);

Dračevo: Don Jozo Ančić (1988.-1991.); don Đuro Bender (1991.-2002.).

¹ *Imenik svećenstva i župa Biskupijâ mostarsko-duvanjske i trebinjske za godinu 1892., Mostar, 1892., str. 58-69.*

Dne 24. listopada.

Biskupi Vrhbosanske metropolije okružnicom pozvali sve katolike hrvatskoga naroda u Republici Bosni i Hercegovini da izađu na slobodne izbore koji su najavljeni za 18. studenoga 1990. i da izaberu članove stranaka prema glasu svoje savjesti bez ikakva straha.² O glasu i katolika ovisi kakva će se društveno-politička vlast formirati.

Godina 1991.

Rujan 1991. Upad srpsko-crnogorskih vojnika na područje Popova i Dubrava dogodio se 17. rujna.³ Početak agresije na BiH.

Listopad 1991. U selu Kijev Do u Bobanima, župa Ravno, četnički odredi u svom prvom naletu masakrirali 14 Hrvata, katolika.⁴ Ne može se nijekati da je rat već počeo na području BiH, kao što su to neki činili.

Na svršetku 1991. godine bio je ovaj broj katolika u župama stolačkoga dekanata: Aladinići, 1.807; Čeljevo, 1.350; Domanovići, 908; Dračevo, 2.384; Prenj, 590; Rotimlja, 848; Stjepan Krst, 472; Stolac, 1.884. Svega, 10.243.

Broj katolika u četiri župe Trebinjskoga dekanata iznosio je: Gradac, 950; Hrasno, 1.268; Hutovo, 550; Neum, 900. Svega: 3.668. Župnici iz Ravnog, Trebinje i Trebinja nisu mogli dostaviti statistike na Ordinarijat.⁵

Godina 1992.

Dne 12. travnja.

Generalni vikar u Mostaru, msgr. Luka Pavlović, javlja nadbiskupu Vinku Puljiću da intervenira kod predstavnika međunarodne zajednice u Sarajevu: „Jutros smo od vlč. don Slavka Maslaća, župnika župe Stjepan Krst u Stolačkom dekanatu, obaviješteni da se on sa župnicima župa Stolac, Aladinići, Rotimlja i Prenj sa svojim vjernicima nalaze u Počitelju na Neretvi u bijegu pred četničkom artiljerijom i tenkovima koji nadiru iz pravca Nevesinja-Čobanova Polja preko Stjepan Krsta te Ljubinja, Žegulje i Berkovića, sve u pravcu Dubrava i Čapljine, podržavani tenkovskom paljbom i artiljerijom iz pravca Bančića.“ Narod je pošao prema Čapljini i Metkoviću. U Tasovčićima neki mjesni Srbi „stavili prepreke“, a tunel iznad Počitelja „zarušen“. „U progonstvu je tisuće ljudi, većinom žene, djeca, starci od kojih su mnogi bolesni. Prognanici su bili prebacivani preko nabujale Neretve na drugu stranu odakle se raspoređuju po Čapljini prema Primorju.“⁶

2 Vidi *Vrhbosna*, 3/1999., str. 6; A. LUBURIĆ, prir., *Za pravedan mir. Biskupski ordinarijat u Mostaru u ratnoj drami 1990.-1994.*, Mostar, 1995., str. 42-44.

3 J. RAGUŽ, „Upad srpsko-crnogorskih rezervista JNA u Dubrave u rujnu 1991.“, u: *Stolačko kulturno proljeće* [SKP], 3/2005., str. 99-120.

4 *Za pravedan mir*, str. 272.

5 Podatci župnikâ na Biskupskom ordinarijatu u Mostaru (BOM) početkom 1992.

6 *Za pravedan mir*, str. 154-155.

Dne 23. travnja.

Isti generalni vikar intervenira kod Mate Bobana, predsjednika Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, za 40-ak muškaraca „sposobnih za obranu svoga doma“ u župi Rotimlja.⁷

Dne 7. svibnja.

Prema Priopćenju za javnost Biskupskog ordinarijata u Mostaru crkveni objekti u župama Stolačkoga dekanata: Stocu, Rotimlji, Stjepan Krstu, Aladinićima, Prenju i Domanovićima nalaze se pod okupacijom, a župna crkva i kuća u župi Čeljevo su oštećene. U Trebinjskom dekanatu župne crkve i kuće u Ravnu i na Trebinji spaljene, župna crkva u Gradcu raketirana.⁸

Dne 14. lipnja.

Biskup Žanić iz župnog ureda u Studencima upućuje Dieteru Woltmannu, voditelju Regionalnog centra Europskih promatrača u Splitu, dopis s molbom da se zauzme za oslobađanje 20 poimence navedenih muškaraca s područja župe Stjepan Krst, koji su tih dana odvedeni u zarobljeništvo u Bileću, i dvojica iz Kamene (župa Blagaj).⁹

Na tragediju u župi Stjepan Krst, od **travnja do lipnja 1992.**, kratko se osvrnuo jedan njezin župljanin.¹⁰

Dne 18. srpnja.

Biskup Žanić dokumentarno odgovara na optužbe srpskoga patrijarha Pavla Stojčevića, koje je on, 9. srpnja 1992., bio uputio Boutrosu Ghaliju, generalnom tajniku Ujedinjenih naroda. Biskup prikazuje stanje župnih crkava i kuća u Trebinjskoj biskupiji.

Navodimo Stolački dekanat:

Stolac: župna crkva oštećena granatom.

Aladinići: župna crkva spaljena.

Čeljevo: župna crkva raketirana i oštećena.

Domanovići: župna crkva i dvije crkvene kuće spaljene.

Stjepan Krst: župna crkva i kuća spaljene.

A u Trebinjskom dekanatu:

Trebinje, sjedište biskupije: katedralnoj crkvi i župnoj kući nemamo pristupa.

Gradac: župna crkva spaljena.

Hrasno: crkva i tri crkvene kuće oštećene granatom.

Hutovo: župna crkva oštećena granatom.

Ravno: župna crkva razrušena, kuća spaljena, još u listopadu 1991.

⁷ *Za pravedan mir*, str. 156.

⁸ *Za pravedan mir*, str. 51.

⁹ *Za pravedan mir*, str. 165-166.

¹⁰ B. PULJIĆ-HANDŽIĆ, „Kalvarija na Stjepan Krstu“, u: *Od Hrguda do Huma*, prir. M. PAŽIN, Mostar, 1999., str. 211-212.

Trebinja: župna crkva raketirana, kuća spaljena.¹¹
 Šest župa (Aladinići, Domanovići i Stjepan Krst, te Ravno, Trebinja i Trebinje) bez podataka o broju vjernika. U ostalih devet župa svega vjernikâ: **10.437**.¹²

Godina 1993.

Dne 7. siječnja.

Mostarski biskup koadjutor R. Perić,¹³ u dogovoru s biskupom ordinarijem Pavlom Žanićem, upućuje čestitku za Božić pravoslavicima, u prvom redu vladiki Atanasiju, episkopu Zahumsko-hercegovačke eparhije.¹⁴

Dne 17. veljače.

U dogovoru s biskupom ordinarijem Žanićem biskup se koadjutor osobno javlja episkopu Jevtiću i predlaže razmjenu pastoralnoga pohoda: katolički biskup da pohodi vjernike pod vojnom kontrolom Srba, a pravoslavni episkop da pohodi vjernike pod vojnom kontrolom Hrvata. Takvi pohodi uključuju: barem tri dana, po tri člana, svim župama i župljanima odnosno parohijama i parohijanima, s mogućnošću da se svima koji to žele mogu podijeliti sveti sakramenti.¹⁵ Katolička strana navodi poimence sve župljane u župama do kojih ne može doći svećenik. U Stolačkom dekanatu: Stjepan Krst: 26, Stolac: 12 župljana; 9 sela sa 52 kuće.¹⁶

Dne 5. ožujka. Episkop pozitivno odgovora navodeći da je to bila i njegova nakana.¹⁷

Dne 26. ožujka. Susret i dogovor u Stocu. Katolička strana iznosi da ima više od 170 nedostupnih vjernika pod srpskom vojnom kontrolom u mjestima u 8 župa: Stolac, Ravno, Hrasno, Trebinje, Stjepan Krst, Nevesinje, Blagaj, Glavatičevo. Za sada ne mora to biti tri dana, dosta je jedan dan, neka to bude u nazočnosti UNPROFOR-a, 26. travnja 1993. I to prva župa Stjepan Krst s 26 vjernika, starije čeljadi, o kojoj nema vijesti od travnja 1992. Pohod isključivo u duhovne svrhe. Pravoslavna strana obećaje da će kod srpskih vojnih i civilnih vlasti sve poduzeti da do razmjene susreta dođe.¹⁸

Dne 10. travnja. Vladika piše biskupu koadjutoru, a pismo stiže tek 23. travnja. Isključuje se Stjepan Krst.¹⁹ Prava nepritika.

Dne 23. travnja. Biskup koadjutor predlaže Vladiki da se nakratko odgodi pohod dok srpsko-pravoslavna strana ne bude u mogućnosti obavijestiti o stanju

11 *Za pravedan mir*, str. 274. na engleskom: str. 280.

12 Podatci župnikâ na BOM-u početkom 1993.

13 Imenovan koadjutorom 29. svibnja, zaređen za biskupa u Neumu 14. rujna 1992. Preuzima upravu Mostarsko-duvanjske biskupije 3. kolovoza 1993., postavši „apostolski upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije“.

14 *Za pravedan mir*, str. 282. Atanasije Jevtić premješten je iz Vršca 1992. u Trebinje gdje je obavljao službu episkopa do 1999., zatim umirovljen, umro 2021.

15 *Za pravedan mir*, str. 283-284.

16 *Za pravedan mir*, str.291-292

17 *Za pravedan mir*, str. 285-286.

18 *Za pravedan mir*, str. 299-306.

19 *Za pravedan mir*, str. 310.

katolika na Stjepan Krstu.²⁰

Dne **2. svibnja**. Vladika predlaže ponovan susret u Stocu između 26. i 28. svibnja.²¹

Dne **10. svibnja**. Biskup koadjutor odgovara Vladiki da umjesto Stjepan Krsta katolička strana pohodi neka mjesta župe Ravno te prihvaća datum susreta u Stocu: 28. svibnja.²²

Dne **20. svibnja**. Vladika odgovara biskupu koadjutoru da je moguć i pohod župi Ravno i susret u Stocu 28. svibnja.²³

Dne **20. svibnja** biskup ordinarij msgr. Pavao Žanić, navršivši kanonsku dob od 75 godina života, daje papi Ivanu Pavlu II. odreknuće od biskupske službe.²⁴

Dne **25. svibnja**. Koadjutor javlja Vladiki da hrvatska vojna strana ne jamči miran prolaz zbog nastala sukoba između Armije BiH i HVO-a.²⁵ Sve se odgađa.

Dne **10. prosinca** na sastanku u Stocu katolička strana od pravoslavne doznaje „da su vjernici sa Stjepan Krsta pobjegli prošle godine, da nikoga nema na Stjepan Krstu, da je crkva, kao i župni stan, srušena i da nije moguće ići na Stjepan Krst u područje borbenih djelovanja. Katolička strana odgovara da je to prvi put da se čuje iz vjerodostojnih izvora o rušenju crkava u Nevesinju i na Stjepan Krstu, da nije točno da su svi vjernici pobjegli jer je na Stjepan Krstu ostalo 26 vjernika koji nisu mogli bježati, barem ih je 18 prevalo 70 godina, a najstarijima je više od 90 godina. To znači da su pomrli ili pobijeni. Ako su pokojni, katolička delegacija traži da vidi njihove grobove, da se pomoli...“²⁶

Kroniku o općem, osobito o crkvenom, stanju u Rotimlji vodio je od **10. travnja 1992. do 20. srpnja 1993.** rotimski župnik don Ivan Zovko. Učinio je to faktografski, iscrpno, župnički i dostavio na Biskupski ordinarijat u Mostaru.²⁷

Dne **10. kolovoza 1993.** Potaknut molbom šire obitelji Elezović u Stocu, mjesni biskup u Mostaru, R. Perić, obratio se Peri Ragužu, zapovjedniku Policijske stanice u Stocu, da se humano i humanitarno pomogne članovima kojih je poimence nabrojeno šesnaestero.²⁸ Pomognuto je koliko se moglo.

Prema izvješću 12 župnikâ početkom 1994. u godini 1993. u župama Trebinjske biskupije bilo je **15.192** vjernika, a za 3 župe (Rotimlja, Stjepan Krst i Trebinje) nisu dostavljeni podatci.²⁹

20 *Za pravedan mir*, 311-312.

21 *Za pravedan mir*, str. 313.

22 *Za pravedan mir*, str. 314-315.

23 *Za pravedan mir*, str. 316.

24 Msgr. Pavao Žanić, rođen 20. svibnja 1918., imenovan biskupom koadjutorom u Mostaru 9. prosinca 1970., preuzeo biskupsku upravu dviju biskupija 14. rujna 1980. Papa mu prihvatio odreknuće 24. srpnja 1993. Preminuo u Splitu 11. siječnja 2000. Pokopan u Kaštel Novom. Kostu mu prenešene u mostarsku katedralu o stoljetnici rođenja Ž. Majić i B. Goluža priredili Žanićev zbornik *U vjeri, nadi i ljubavi*, Mostar, 2018.

25 *Za pravedan mir*, str. 317.

26 *Za pravedan mir*, 331-332.

27 I. Zovko, „Dnevnik“, u: *Od Hrguda do Huma*, prir. M. Pažin, Mostar, 1999., str. 185-210.

28 *Za pravedan mir*, str. 187 i 227.

29 Izvješće župnikâ na BOM-u za 1993. godinu.

Godina 1994.

Dne **30. studenoga**. Prema Apelu biskupa Vrhbosanske metropolije u Rimu, u Trebinjskoj biskupiji „od 17.000 vjernika oko 4.000 protjeranih, a od 15 župa 6 ih je ili posve zauzeto ili se nalaze na prvoj liniji bojišnice“.³⁰

Prema izvješću župnikâ početkom 1995. u godini 1994. u župama Trebinjske biskupije bilo je **16.111** vjernika, a za 3 župe (Aladinići, Neum, Stjepan Krst) nisu objavljeni podatci.³¹

Godina 1996.

Te godine stolački župnik don Mato Puljić objavljuje o Stocu knjigu koju je bio napisao prije Domovinskoga rata.³²

Godina 1997.

Željko Raguž u Stocu objavljuje knjigu o susjednim narodima – Srbima i muslimanima, upozoravajući svoj hrvatski narod na razne opasnosti.³³

Godina 1999.

U **kolovozu** su izdani dekreti, a u **rujnu** je došlo do promjene župnikâ u Stocu: don Mato je, dogovorno s biskupom, otišao na privremenu službu u Dubrovačku biskupiju, a don Rajko Marković premješten je iz Hrasna za župnika u Stolac (1999.-2021.).

Te **1999.** izišao je znanstveni zbornik o Stocu u povijesti i kulturi Hrvata. I on se odnosi kudikamo više na povijest negoli na sadašnjost,³⁴ tj. na razdoblje od 1990. naovamo. Ipak izdvajamo tri priloga: Navedeno je 58 imena vojnika poginulih ili od posljedica rata umrlih, 5 civila i 29 osoba koje se vode kao nestale od 1991. do 1995.³⁵ U zborniku je također prikazano školstvo u stolačkom području od 1991. do 1998.: rušenje školskih zgrada, progon učenika i nastavnika, postupan njihov povratak, rekonstrukcija zgrada i opća obnova.³⁶ I djelovanje međunarodne zajednice koja je u veljači 1998. smijenila načelnika policije Jozu Matića, a u ožujku 1998. i načelnika općine u Stocu Peru Raguža.³⁷

30 *Za pravedan mir*, str. 94.

31 Izvješće župnikâ na BOM-u za 1994. godinu.

32 M. PULJIĆ. *Stolac. Povijest kraja i župe*, Mostar, 1996. Deset je poglavlja u knjizi: 1. Stolački katolici prije osnivanja župe (1465.-1862.); 2. Političke prilike; 3. Školstvo; 4. Pastoral u razdoblju od 1840. do 1879.; 5. Osnutak župe, gradnja crkve, euharistijski kongresi, krizme; 6. Svećenici rodom iz župe, i župnici u župi; 7. Križni put u II. svjetskom ratu; 8. Pučki brevijar stolačkoga kraja i 9. Karte rodoslovlja (ispušten je u knjizi broj 8. poglavlja).

33 Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*, Stolac, 1997.

34 I. PULJIĆ i PERO RAGUŽ, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb-Stolac, 1999.

35 MLADEN BOŠKOVIĆ, „Prilog proučavanju zdravstva u stolačkom kraju“, *isto*, str. 379-386.

36 IVO RAGUŽ, „Stanje stolačkog školstva u razdoblju od 1991. do 1998.“, *isto*, str. 387-395.

37 P. Raguž, „Međunarodna zajednica i Stolac“, *isto*, str. 403-413.

Godina 2000.

Od 2000. godine novi je župnik u Stocu prakticirao neke pobožne akcije koje su se odvijale bilo u crkvi i u crkvenom dvorištu, bilo u gradu i po župnim selima. Da navedemo neke:

- adventski koncert na Centru grada, 4. nedjelje došašća
- obilazak za Božić i Uskrs, osobito starih i nemoćnih, kojih je bilo i do 200;
- u korizmi i u Gospinim mjesecima svibnju i listopadu posjećuje sela po župi, gdje bi u grobljanskim kapelicama upriličio prigodne pobožnosti, uz mogućnost sv. ispovijedi, također korizmeni križni put ili Gospinu kronicu i litanije
- potkraj maturantske godine slavi u crkvi za sve maturante sv. misu, u kojoj sudjeluju abiturijenti, njihovi roditelji, profesori i drugi;
- za proslavu Tijelova organizira nakon sv. mise u crkvi procesiju kroz grad s postajama: Podgrad, Kolodvor, Centar, Trg sv. Ilije;
- za slavlje sv. Ilije proroka, naslovnika crkve i zaštitnika župe i grada, svake godine poziva jednoga od hrvatskih biskupa da predvodi Ilindanske svečanosti. Od 2000. do 2019. odazvalo se 17 hrvatskih biskupa.

Spomenimo i ove akcije:

- od 2006. dogovorno između crkvenih i civilnih predstavnika odlučeno je da se u subotu nakon 15. svibnja svake godine svečano slavi sv. misa na Radimlji za sve poginule i nestale u Drugom svjetskom ratu, posebno nakon svršetka rata, uključujući sve koji su u tome vremenu izgubili živote na području stolačkoga kraja
- od 2009. župnik u čast Gospe Lurdske predvodi prikladne pobožnosti koje završavaju pred njezinom špiljom u crkvenom dvorištu.

U *Godini vjere, 2012.-2013.*, s Ordinarijata je potaknuto *Djelo za duhovna zvanja*, u koje se u Stocu s molitvom uključilo više stotina vjernika, osobito ministranata i mladih.³⁸

Sve ove spomenute i brojne druge pobožnosti mogu se pratiti na portalu Župe Stolac.

Godina 2001.-2002.

Od **veljače 2001.** do **studenoga 2002.**

U Stocu je **5. listopada 2001.** pod okriljem gradonačelnika dr. Zdravka Kuzmana održan Okrugli stol na kojem su uzela udjela tri znanstvenika: dr. Ante Škegro³⁹

³⁸ Vidi J. NJAVRO, „Don Rajko Marković, svećenik duboke vjere, neiscrpne energije i vedra duha“, u: *Stolačko kulturno proljeće, 22-2022.*, str. 248-264; na Stolac se odnose stranice: 233-290.

³⁹ A. ŠKEGRO, „Kršćanstvo na stolačkom području do osmanlijske okupacije“, u: Z. KUZMAN, ur., *Stolac mjesto spora umjesto razgovora*, Stolac, 2002., str. 11-25.

iz Zagreba, dr. Mladen Ančić⁴⁰ iz Zadra i Boris Graljuk⁴¹ iz Banje Luke. Nakon njihovih izlaganja razvila se živa rasprava.⁴² Sudjelovao je i msgr. Luka Pavlović, generalni vikar iz Mostara s kraćim izlaganjem – prilogom dijalogu kršćanstva i islama: „Slučaj Careve džamije u Stocu“.⁴³ Tomu je predavanju u tiskovnu obliku u razdoblju od veljače 2001. sve do studenoga 2002. godine dodana sažeta *Kronika* događaja i dopisivanja, s više od 100 bilježaka: službenih pisama, članaka po novinama, studija po časopisima, povijesnih knjiga na temelju arhiva, uključujući i stolački župni ured i Biskupski ordinarijat u Mostaru.⁴⁴

Godina 2002.

Dne **17. listopada 2002.** trojica predstavnika stolačkih muslimana razaslala su polemički spis nazvan *Otvoreno pismo* na 15 stranica teksta i daljnjih 28 stranica slika.⁴⁵

Dne **9. studenoga** na više javnih optužaba stolačkoga medžlisa (islamske zajednice) odgovorio je župnik Marković s četiri točke:

1) Nije istina da uništavanje povijesne baštine u Stocu „provodi Katolička Crkva“, jer za to nema nikakva dokaza.

2) Nije istina da je župnik Marković sudjelovao u rušenju stolačke džamije 1993. godine jer je tada bio župnik u Hrasnu, a ne u Stocu.

3) Nije istina da je župnik Marković zatražio od policije da zabrani pristup na Stari grad.

4) Predstavnici medžlisa iznose zahtjev da se „sa svih javnih prostora u Stocu odmah uklone sva vjerska obilježja Katoličke crkve i premjeste na zemljište u svojini Katoličke crkve“. Na to se župnik, između ostaloga, pita: „Hoće li više jednom kršćani zadobiti pravo i slobodu da i oni mogu podignuti svoje kršćanske simbole na javnim mjestima a da se pripadnici islamske religije ne osjete uvrijeđenima? Hoće li više jednom prestati rušenje katoličkih križeva po kršćanskom stolačkom Križevcu, na vrhu kojega je podignut Stari grad, i koji je dobio ime po križu i križnim putovima i kršćanskoj Kalvariji?“⁴⁶

Razdoblje od **listopada 2002. naovamo** označeno je dvama međureligijskim osvrtima na izgradnju džamije na stolačkom prostoru gdje je nekada postojao „kršćanski hram“ te polemikama, udarima, rušenjima križa, križnoga puta u Stocu, a ponegdje i izvan grada. Muslimansku stranu zdušno je pomagala međunarodna zajednica.

40 M. ANČIĆ, „Kasnosrednjovjekovni Stolac“, u: *Stolac mjesto spora*, str. 27-47.

41 B. GRALJUK, „Iskopavanjem do istine“, u: *Stolac mjesto spora*, str. 49-61.

42 „Rasprava i razgovor“, u: *Stolac mjesto spora*, str. 63-87.

43 L. PAVLOVIĆ, „Slučaj Careve džamije u Stocu“, u: *Stolac mjesto spora*, str. 105-120.

44 *Stolac mjesto spora*, str. 120-226.

45 „Otvoreno pismo“ objavljeno u: *Jutarnje novine*, Sarajevo, 22.10.2002.

46 *Stolac mjesto spora...*, str. 219-221.

Godina 2003.

Dne **5. siječnja** predstavljen je zbornik *Stolac mjesto spora umjesto razgovora*, Stolac, 2002., s. 288.

Ovdje donosimo biskupov tekst s bilješkama.

BEZAKONJEM PROTIV RAZUMA

Svaki će se znatiželjni zanimanik iznenaditi da se u posljednjih 7 godina pojavilo 6 knjiga na hrvatskom jeziku o spomenu, mjestu, kraju, žrtvama, župi i kulturi Stoca:

- *Stolac, Povijest kraja i župe*, 1996. godine od tadašnjega župnika.
- *Stolac u kulturi i povijesti Hrvata* 1999. godine od 25 auktora.
- *Memoari s Balkana 1858.-1878.*, iz 1910. godine od M. Gjurgjevića, reprint 2000.
- *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca, iz 1911. od N. Buconjića, reprint 2000.*
- *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini (o Stocu str. 521-601), 2001. godine od 3 priređivača.*
- *Stolac mjesto spora umjesto razgovora*, 2002. godine od 4 auktora.

Odakle takav pokret ili preokret? Po čemu je Stolac zavrijedio i zašto je samo u posljednjoj godini i pol dana izbio oko 80 puta (str. 122-226) na udarne stranice samo novinskih, ne spominjući druge masovne medije? Je li samo po džamiji u vezi s kojom je u knjizi spomenuto oko 200 povijesnih i suvremenih imena, a poneka imena i po dvadeset puta? Ako je Stolac rekord zaslužio zato što je postao „mjesto spora“ umjesto razgovora, monologa umjesto dijaloga, onda je i ovaj susret više od prezentacije jedne ili sedam knjiga. I ako je slučajno moralni prosvjed Ordinarijata „najvažnija točka javnog sukobljavanja oko naravi bosanskohercegovačkog društva“ (str. 185), onda je ovo prigoda za religioznu i moralnu poruku auditoriju širemu od ovoga nazočnoga. Što je posrijedi?

Selimija i sulejmanija. Nedavno je iznesen pred oči javnosti značajan kulturno-povijesni nalaz: 10 stećaka, od kojih je 9 s natpisima a 1 s ukrasima, u temeljima sulejmanije ili *atik* (stare) džamije, sagrađene u 16. stoljeću u Bijeljini,⁴⁷ a srušene 1993. Prigodom njezine rekonstrukcije u prosincu 2002. godine radovi su obustavljeni. „Zadatak komisije je da pregleda i ispita iskopane stećke, da stručno otkopa preostali manji dio temelja, te da sondira lokalitet džamije kako bi se utvrdilo ima li tu starijih arheoloških tragova. Ukoliko bude, onda ćemo vršiti i arheološka

⁴⁷ M. MUJEZINović, *Islamska epigrafika BiH*, II, Sarajevo, ²1998., str. 156. Stara sulejmanija bila je srušena 1716., obnovljena 1739. godine. Auktor zabunom piše da je džamija služila kao crkva od 1616. do 1739. godine. Moglo je to biti samo od 1716. do 1739. godine.

iskopavanja“⁴⁸ objašnjava jedan član te komisije.

Jesu li zidari u 16. stoljeću s dopuštanjem kršćana odnosili njihove ispisane stečke i ugrađivali ih u temelje sulejmanije ili su kršćani i njihovi konji pod kandžijom pregonili epitaфирane stečke s obližnje nekropole u podlogu džamije? Kako su Osmanlije poštovali mrtve kršćane, prevrtali im kosti odvlačeći im nadgrobne spomenike? Je li im svrha bila mečet (muslimanska bogomolja) i munara na sve moguće, pa i nasilne, načine, a uklanjanje svakoga traga „iz nevjerničkog vremena“, kako kanun-name novog osvajača nazivahu kršćansku eru (str. 108), te ugradnja golemih ornamentiranih sarkofaga u temelje bijeljinske najstarije džamije?

Zaprepašćuje činjenica da nema dosada nikakve primjedbe ni od visokoga predstavnika ni od novinara *Oslobođenja* s obzirom na odluku stručne komisije o obustavi radova. To je entitetska odluka koja vrijedi za arheologiju, a ne samo za politiku, odluka koja dokazuje da je kriterij iz „aneksa 8“ (str. 123) o obnovi vjerskih objekata za same daytoniste puka floskula koja se u Bijeljini kulturno izruguje, a u Stocu nekulturno primjenjuje.

Iako je, dakle, sve gotovo isto i u Stocu i u Bijeljini, ipak je dijametralno oprečno: neprincipijelno, nekulturno, nemoralno, nereligiozno, nearheološki.

Selimija u Stocu sagrađena na grobištu i „tlocrtu kršćanskog hrama“ od Selima I. Okrutnoga, 1519. godine (str. 111-115, *passim*), kako su nas desetljećima, od 1980. do 2002. uvjerali muslimanski znanstvenici,⁴⁹ koji se „prvenstveno oslanjaju na turske, dosada neobjavljivane izvore“ (str. 197).⁵⁰

Sulejmanija u Bijeljini sagrađena na grobištu ili stećcima od Sulejmana II. zakonodavca (sultan: 1520.-1566.).

Selimija sorena u ratu 1993. godine (str. 115, 155, 201) - sulejmanija srušena u ratu 1993. godine.

Za obnovu sulejmanije vrijede zakoni kulturnoga svijeta: ako postoje antikna ili medijevalna nalazišta, nema moderne rekonstrukcije bogomolje na tome mjestu, prije nego se konzervira što se konzervirati mora, pa makar se radilo o džamiji ili o crkvi od 5 stoljeća. To je metoda ljudske znanosti; zahtjev pretpovijesne, klasične i srednjovjekovne arheologije; zakon zdrava razuma, logike, religiozne svijesti i dijaloga.

Za selimiju u Stocu ne vrijede zakoni zdrave pameti, nego odluka bezakonja, nekulture i nametnutih rješenja: bez ikakve dozvole općinskih vlasti, bez ikakva uvida nepristrane stručne komisije u nacrt i tlocrt kršćanskoga hrama, bez ikakva smisla za arheološki koncentrat kulturne baštine pod zemljom (Graljuk, str. 60). Dapače, iako sve pod pravnim utokom na Vrhovnom sudu (str. 165), za obnovu

48 V. JAHIĆ, „Radovi na Atik džamiji za dvadesetak dana“, u: *Oslobođenje*, 18.12.2002., str. 8; Vidi također napis „Nastavak gradnje nakon arheološke obrade“, u: *Oslobođenje*, 17. 12. 2002., str. 3; M. BOŠNJAK, „U pola sata nađeno deset spomenika“, u: *Večernji list*, Zagreb, 2. 1. 2003., str. 7.

49 Usp. H. HASANDEDIĆ, „Sultan Selimova (Careva) džamija u Stocu“, u: *Glasnik Vrhovnog islamskog savjeta*, Sarajevo, 6/1980., str. 395-402., sa sličnim naslovom: „Sultan-Selimova (Careva - Hunkariya) džamija“, u knjizi: *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990., str. 9-15.

50 M. MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, III., 1982., drugo izdanje 1998., str. 365.

je dana nemala pomoć iz „federalnoga“ proračuna, protiv razumna prijedloga predstavnika i općinskih i crkvenih vlasti da se provedu znanstvena arheološka iskapanja. To je tako kada nemaš svoga zakonitog ustroja da učinkovito afirmiraš pravo svoga nacionalnog bića i u tome biću vrhunske vrednote - ne samo opće znanstvenu arheologiju, nego ni kršćansku religiju.

A razumno je predlagano, prema arheološkim „uzusima što vladaju u civiliziranom svijetu“ (Ančić, str. 47), i u tu je svrhu na Ordinarijatu pod mentorstvom generalnoga vikara msgr. Luke Pavlovića izrađena čitava studija o dijalogu i kontaktu dviju religija, kršćanstva i islama (str. 105-226). Upućene su molbe predstavnicima islamske religije da ne grade svoju kultnu zgradu na pretpostavci kršćanskoga hrama. Neka pomaknu stotinjak metara (str. 143, 191) ili neka se istraži, nalaz konzervira, pod nadzorom međunarodne stručne komisije i neka sve bude na dobro svih. I katolici bi takvu radnju sa simpatijom pratili, inauguraciji nazočili, pripomogli što bi mogli. Ali ne! Još je jednom trebalo oživjeti nasilje iz 16. stoljeća. Trebao je ponovo trijumfirati suvremeni Selim „Okrutni“ da nastane spor neugodni umjesto razgovor ugodni naroda stolačkoga.

U kolovozu 2002. jedan visoki poslanik piše visokomu predstavniku kako je Islamski rijaset priopćio svoj plan da pozove „predstavnike Međunarodne zajednice i različitih religioznih zajednica da prisustvuje službenoj inauguraciji Careve džamije na jesen“. I da će taj veleposlanik poraditi na tome da osigura „predstavnike svih glavnih BiH religija na ovoj ceremoniji“. Prošlo je ljeto, prošla jesen, zašlo se u zimu, a nema još toga „osiguranja“. Nećemo ovdje spominjati pokušaje i promašaje obnove džamije u Trebinju i Ferhadije u Banjoj Luci. Jer kao da se međunarodni moćnici prema nasilnicima pokazuju „slabićima“, a prema slabima - nasilnicima!

Nasilje. Vratimo se Stocu. Pretprošlogodišnji međunarodni predstavnik neočekivano zablasmfema: Ni Bog nas neće zaustaviti da je ne sagrađimo! (str. 151, 217). Biva, tu selimiju! I to na istom mjestu, gdje su se još prije tridesetak godina prigodom radova vidjele „grobnice presvođene pločom“ (str. 113). Ni tada se nisu smjele arheološki obrađivati!

Graditi je, pa makar bilo protiv svih zakona i zdravih razuma, protiv zahtjeva kulturnoga svijeta za iskopavanjem kršćanskoga crkvišta i grobišta? - kulturni će glas međunarodnomu predstavniku.

- Pa makar bilo protiv svih tih zakona, zahtjeva, nalaza i dokaza! Uglednici će iz svijeta, i to kršćani, čak i neki svećenici, svojim potpisima (str. 132) tražiti obnovu „civilizacijskih obrazaca“ (str. 185), gradnju džamije, a ne iskopine kršćanske crkve! - stajalište je međunarodnoga silnika.

I graditi je protiv svih relikvija zatrpanih od početaka kršćanstva do dolaska zatornika kršćanskoga imena i hrama? - kršćanski će mu glas.

- Protiv svih relikvija kršćanskoga imena i eventualnoga hrama!

I mimo urednih općinskih dozvola, bez nužna uvida u džamijske projekte, u stalno ponavljani „tlocrt kršćanskoga hrama“? - općinski će mu glas.

- 'I bez dozvola i bez projekata. Mi smo dozvola! Mi smo projekt! Mi smo aršin!' odgovori međunarodni nepravедnik „senatu i narodu“ stolačkomu.

A neki se domaći ponadaše, naivno misleći da imaju posla s predstavnicima duha i kulture, da će arheološkim iskopavanjem ugledati ilirske kultove, rimske urešene tumuluse, prepoznati ostatke dijecezanskoga sjedišta *Sarsenteruma*, pozdraviti katedru i katedralu biskupa Paulina iz 6. stoljeća i baziliku župnika Vitala (Škegro, str. 15-16), i vidjeti druge vidoštatske crkve (Škegro, str. 19) i Bogorodice s Djetetom, plačne i radosne, isklesane i starije od ove iz 10. stoljeća, utvrditi vezu između Rimske Stolice i kršćanskoga Stoca, kasnoantičke Kosačine Vidoške utvrde,⁵¹ jedne od najvećih i najkompleksnijih obrambenih instalacija u ovim krajevima (Ančić, str. 29). Jednom riječju da ćemo doznati koliko je Stocu stotina godina.

Ne, oni to ne dadoše u ime svoga međunarodnoga recepta o „dijalogu i suživotu“, tj. o zaštiti jednih u obespravljenu drugih: oni su ovdje zato - kako nam nagovijesti jedan od njih još davne 1992. godine: „... ukoliko se ne dogovorite, mi ćemo vas pustiti da se međusobno poubijate, pa ćemo vam mi nametnuti svoja rješenja“.⁵² Eto, pustili su da se domaći ljudi međusobno poubijaju i vjerski razore. I ti što su to dopustili samo jednu od tih strana montirano sude danas u Haagu, a od druge strane nikoga ne zovu na odgovornost ni individualnu, kamoli kolektivnu. A ostacima ostataka nametnuli su „svoja rješenja“, ona daytonska. Ovdje hrvatski katolik ne smije doživjeti svjetlo razuma, motriti znanstvene nalaze i analize, provjeravati vjerske dokaze, čitati povijesne listine i proučavati arheološke iskopine, nego samo ropski prihvaćati ta „nametnuta rješenja“. Navikao je na takav „namet na vilajet“ stoljećima. Još mu se nedavno javno zaprijeti da na izvangradsko Grahovište iz grada iznese sve kršćanske simbole - od Betlehema do golgotskoga Jeruzalema! I potom uslijediše stolačka oskvrnjenja jaslica, mostarska prženja štalica, kostajnička božićna ubojstva, sarajevsko obeščaćenje oltara, razni napadi.

Križni putovi. Međunarodni predstavnik (Jean Pierre Berçot) potkraj studenoga 2002. zaputi se iz Mostara u Stolac, izvješćuju nas novine. Prelazi preko Radimlje, najmanje petsto pedeset i pet godina stare kršćanske nekropole, gdje je „bez sumnje jedna od najljepših - ako ne i najljepša - kolekcija stećaka“⁵³ u BiH, kako prosuđuje A. Benac, kasniji akademik. Tu su 133 stećka, od kojih čak 63, gotovo svaki drugi, s prekrasnim ukrasima. A među tim ornamentima - gle ove koincidencije - nalazi se točno 14 ukrašenih spomenika s izrazitim križevima, i to tri cjelovita stećka u obliku križa, a na drugih jedanaest stećaka izrađeni su kršćanski križevi, i to svaki u posebnoj formi i dekoraciji,⁵⁴ na nekom stećku dva ili čak četiri križa.⁵⁵ I upravo su ti stećci s križevima najurešeniji, jer ih je radila ne samo umjetnička ruka nego i vjernička duša. Četrnaest stećaka s različitim križevima kao četrnaest Kristovih postaja križnoga puta iz 15. stoljeća, neposredno prije

51 Z. ŽERAVICA, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Stolac - Zagreb, 1999., str. 21-22.

52 F. BORAS, *Kako je umirala Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Mostar, 2002., str. 13.

53 A. BENAC, *Radimlja*, Sarajevo, 1950., str. 3.

54 *Isto*, str. 30.

55 *Isto*, str. 6-27. U svemu 25 križića i križeva, uključujući križeve na dršcima mačeva (balčacima).

nego što je u Stolac provalila četiristoljetna osmanlijska sila i ordija. Ulazi, dakle, predstavnik u Stolac, iznad kojega se izdižu mjesta sa znakovitim višestoljetnim imenima: Križevac, Krstac, Krstine, „Križane“ (Križane čak u popisu iz 1475. - str. 107). Čitav grad kršćanstvom uokviren i na kršćanskim stoljećima građen. Ide predstavnik uz glavnu gradsku cestu, a na desnoj mu strani drugi križni put, ovaj doduše iz najnovijega vremena, ne od stećaka, nego od drveta, ali istog identiteta. Kakvo čudo da je poneki drveni križ na križnom putu uz Križevac i slomljen, kad je onaj najveći dvoipometraški križ na „Križnom putu“ na Radimlji zlim zubom odgrizen! Na Vidoštatskoj gradini moderni križ, podignut od kamena vrsnika s kulom vidoštatskom koja je iz predturskih vremena, nosi natpis: „Turska“, kako ga je novinar uslikao.⁵⁶ Kako „Turska“ na raspelu? Otomansko je carstvo svojedobno svojim kanun-namama (državna uredba) uklanjalo križe krajputaše u svojim sandžakatima pod strogim prijetnjama (str. 107-110, 221), a evo sada oskvrnitelj križa i Tursku u križ upisao.

Katolički bi vjernici voljeli da župni i županijski organi zamole vrsna umjetnika da onih 14 ornamentiranih srednjovjekovnih križeva iz križnoga puta s Radimlje preslika na 14 križnih novovjekovnih stajališta uz gradski Križevac, da to bude ne samo religiozni, nego i umjetnički doživljaj kojemu agnostički politički Zapad neće nametati svoja „rješenja“? A oni koji prihvaćaju Isusov križni put kao vrhunski vjerski kult moći će promicati ne samo kultne križeve, nego i kulturne umjetnine s Radimlje, koje nam - zahvaljujući valjda samo njihovu neobičnu broju i obujmu - okupacijska sila nije zatrpala, kao one u Bijeljini, da na njima svoju vjeru i sreću gradi.

Ton razgovoru. Vizitator ulazi u općinsku zgradu u Stocu. Ne zatamljuje dojam da stupa u kakvu „novu crkvu“. Drži govor čelnicima. Na početku svoga izlaganja pohoditelj kaže kako Stolac, promatran sa strane, izgleda kao „zoološki vrt u kojemu se životinje bore“. A on je, zaključuju vijećnici, poslan kao krotitelj stolačkoga vrta. On to ni ne krije: „Ako se nastavi s ovakvom praksom u Stocu“, zaprijetio je ostrim tonom, „spreman sam smijeniti i stolačkog načelnika i vijećnike i sve koji opstruiraju da Stolac krene pravim putem.“ A koji je pravi put, pokazao je sam novoposlanik kada je na kraju „na zaprepaštenje vijećnika snažno zatvorio vrata za sobom“. Novinar zapisa da im predstavnik reče i ovo: „Ni križevi ni minareti neće vam pomoći da se poboljša obrazovanje i ekonomija u ovom gradu.“⁵⁷ Iako predstavnik misli da poglavarstvu i pučanstvu neće pomoći „ni križevi ni minareti“, on još bolje zna da im neće pomoći - međunarodna! A puk i čelnici već 10-ak godina od zapadnoga konzumizma očekuju samo mrvičak više humanizma za „obrazovanje i ekonomiju“!

Pokazalo se deplasiranim voditi dijalog o dogmi i moralu između islamske religije i katoličke religije (str. 125-130; 132-142; 167-171, 183). Ali to ne znači da se ne možemo kao ljudi susretati, razgovarati, uzajamno poštovati, ne graditi bogomolju na bogomolji druge vjere, ne rušiti svetinje jedni drugima, ne ubijati

56 F. M[ATIĆ], „Turska‘ na katoličkom spomen-križu“, u: *Večernji list*, 27. 11. 2002., str. 15.

57 I. RAGUŽ, „Berčot: Stolac je zoološki vrt“, u: *Slobodna Dalmacija*, 26. 11. 2002., str. 15.

pripadnike druge religije i nacije, pogotovo ne iz suludih motiva, koje ubojice nazivaju vjerskima.

Vjera nas kršćanska uči da je Krist Gospodin Spasitelj svega čovječanstva. „On je Mir naš, on koji od dvoga učini jedno“ (Ef 2,14). On je umro i uskrsnuo da pomiri svijet s Bogom i ljude među sobom: židove i pogane, Izraelce i Arape, kršćane i muslimane, pravoslavne Srbe i katoličke Hrvate, Američane i Iračane... Došao je donijeti životvoran mir onima koji ga žele, a koji ne počiva na prisilnim daytonskim parafima i pariškim potpisima niti na haaškim arbitrarnim presudama, nego na Istini, na Pravdi i na Poštovanju svačijega života i prava kao Božjega dara. Samo će takvo poštovanje donijeti zdrav zajednički život. I sve koji tako rade, s poštovanjem pozdravljamo i humano podupiremo. U tom smislu pozdravljamo i ovu knjigu o Stocu, koja, skladno uređena, daje bitan, nepobitan i neumitan moralni i znanstveni ton bilo kojem razgovoru za okruglim stolom o Stocu u Stocu i u svijetu.⁵⁸

Ožujak 2003. Tek pokrenuti godišnjak *Stolačko kulturno proljeće* (SKP) donio je opširnu i obrazloženu analizu *Otvorenoga pisma* trojice stolačkih muslimana iz listopada 2002. godine. Trojica predstavnika Matice hrvatske, Željko Raguž, Stjepan Bošković i Zvonko Perić, u četrnaest složenih teza muslimanskoga teksta daju racionalan i temeljit odgovor. Najprije se formulira teza, zatim se obrazlaže i konačno se na nju daje argumentiran odgovor. Na suvremene crkvene prilike u Stocu odnosi se polovica teza: četvrta, sedma, osma, deseta i jedanaesta te trinaesta i četrnaesta. U gotovo svima napada se s muslimanske strane stolački župnik don Rajko kao sudionik raznih događaja u Stocu u razdoblju od 1991. do 1999. A upravo u tom razdoblju don Rajko je bio župnik u Hrasnu. I nije mogao sudjelovati u tim događajima kao stolački župnik.⁵⁹

Godine 2004. – 2005.

U tim je godinama župnik obnovio hrvatsku školu, koja je postojala u Stocu od 1873. do 1885., premjestio je s donje strane župne crkve te u prizemlju otvorio Muzej starina s 250 domaćih izložaka i Galeriju umjetnina s 50 djela hrvatskih auktora.⁶⁰

Godina 2006.

O zarobljenicima u koncentracijskim logorima u hercegovačkoj Bileći i boko-torskom Morinju pisao je u dva navrata na temelju arhivske građe i usmenih svjedočanstava dr. Jakša Raguž. U prvom je dijelu pisao o formiranju bilečkoga koncentracijskoga logora i crnogorskoga logora.⁶¹

58 R. P., „Bezakonjem protiv razuma“, u: *Crkva na kamenu*, 2/2003., str. 12-14.

59 Ž. RAGUŽ – S. BOŠKOVIĆ – Z. PERIĆ, „Ne može se neljudskim klevetanjem stjecati građansko povjerenje“, u: *Stolačko kulturno proljeće*, 1-2003., str. 76-89. S prilozima uz tekst, str. 90-97.

60 J. NJAVRO, SKP, 20-2022., str. 236.

61 J. RAGUŽ, „Stočani u srpsko-crnogorskim koncentracijskim logorima Bileća i Morinje“ (I. dio), u: *Stolačko kulturno proljeće*, 4-2006., str. 147-152.

Godine 2007.

U svome drugom nastavku J. Raguž prikazuje uhićenja, odvođenja, mučenja, oslobađanja, razmjene logoraša.⁶² Na kraju svoje studije donosi popis imena svih logoraša, datum njihova rođenja, prebivalište, dan i mjesto uhićenja, status, logor, dan i mjesto razmjene. Kroz bilećki logor prošlo je 49 stolačkih Hrvata katolika i 36 muslimana, uglavnom u periodu od travnja do kolovoza 1992. godine.⁶³

Župnik je 2007. dao izraditi više od 20 slika Krista Gospodina i svetaca, uključujući i hrvatske svece i blaženike i ukrasiti zidove župne crkve.⁶⁴

Godina 2008.

Dne **22. svibnja**, svetkovina Tijelova, nakon sv. mise biskup iz Mostara u crkvenom je dvorištu blagoslovio Pastoralni centar „Sv. Leopold Bogdan Mandić“ izrađen župnikovim zauzimanjem: pomoćni župni ured, 3 dvorane, vanjski oltar i drugi korisni prostori u službi naroda.⁶⁵

Godina 2009.

Te je godine jedan nekadašnji stolački vjeroučenik objavio svoje prisjećanje na svoga vjeroučitelja don Anđelka Babića, stolačkoga župnika (1947.-1980.). Opisavši mu fizičku vanjstinu i duhovnu pojavu, stožinu vjere i hrvatstva u Stocu kroz 33 godine onih vučjih vremena, učenik priznaje da je puno toga „don Rajko izmijenio, hvala Bogu nabolje, uredio školu don Lazarovu, oltar vanjski sagrađio, trg od avlije napravio, crkvu okolišem oplemenio“, ali tu nešto nedostaje. Što? „Drago mi je kada pjesnika (Maka Dizdara) vidim u parku, znam da pametnima ne smeta... Uvjeren sam da ni *don Anđelkova* statua ne bi pametnima smetala. Tu je zavrijedila mjesto. Nešto jesmo, mi neki, međusobno o tome govorili, ali ostade samo na tome.“⁶⁶ Sličan prijedlog o don Anđelkovu imenu na nekoj gradskoj ulici u Stocu iznio je i jedan drugi vjeroučenik, također Raguž, koju godinu poslije toga.⁶⁷

Dne **2. prosinca 2009.** papa Benedikt XVI. imenuje msgr. Petra Rajiča, svećenika Trebinjske biskupije, naslovnim nadbiskupom Sarsenteruma, biskupije koja je u VI. stoljeću bila na području današnjega Stoca.⁶⁸ Ređenje slavljeno u mostarskoj katedrali. Sav je prikaz o tom događaju objavljen u biskupijskom *Službenom vjesniku*.⁶⁹

62 J. RAGUŽ, „Stočani u srpsko-crnogorskim koncentracijskim logorima Bileća i Morinje“ (II. dio), u: *Stolačko kulturno proljeće*, 5-2007., str. 91-126.

63 *Isto*, str.127-130.

64 J. NJAVRO, SKP, 22-2022., str. 236-237.

65 J. NJAVRO, SKP, 22-2022., str. 237.

66 NIKOLA RAGUŽ, „DUM ANĐELKO“, u: *Stolačko kulturno proljeće*, 7-2009., str. 237-240, citat: 240.

67 IVO RAGUŽ, „Moje sjećanje na stolačkoga župnika don Anđelka Babića“, u: *Crkva na kamenu*, 5/2012., str. 27-29, također u: *Stolačko kulturno proljeće*, 10-2012., str. 357-358.

68 I. PULJIĆ, „Stolac - sjedište kasnoantičke biskupije Sarsenterensis“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb – Stolac, 1999., str. 93-116; „Sarsenterska biskupija“ (u koautorstvu s dr. Antom Škegrom), u: *Povijesni prilozi – Historical contributions*, Zagreb, 25-2006., str. 1-50; „The Diocese of Sarsenterensis“ (u koautorstvu s dr. Antom Škegrom), u: *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 57-2006., str. 219-241; „Traganje za kasnoantičkom biskupijom Sarsenterensis“, u: *Stolačko kulturno proljeće*, 4-2006., str. 33-54; „Kasnoantička biskupija Sarsenterensis“, u: *Arheološka istraživanja u dubrovačko-neretvanskoj županiji*, Zagreb-Dubrovnik, 2010., str. 125-135.

69 *Službeni vjesnik* Mostar, 1/2010., str. 36-49. - https://biskupija-mostar.ba/wp-content/uploads/2022/03/vjesnik_-_1-2010.pdf

Godina 2010.

Na poziv župnika don Rajka biskup je iz Mostara u stolačkoj župnoj crkvi prve ili druge nedjelje u početku korizme počeo držati predavanje bračnim parovima poslije svete mise. Ta se praksa održala kroz sve vrijeme do danas.

Dne **12. prosinca** u Stocu je pod voditeljem programa don Ivanom Štironjom predstavljena novoizišla knjiga *Mučeništvo Marka Milanovića*, koji je rodom iz Kruševa, stolačke župe, poginuo na brdu Jakomiru na Morinama iznad Nevesinja potkraj travnja 1859. godine. Knjigu su predstavili auktor Pero Milanović,⁷⁰ biskup Ratko⁷¹ i domaći župnik don Rajko.⁷²

Spomenimo ovdje i to da je od 2012. godine zaživjela praksa da se komemorira smrt svjedoka Marka **30. travnja** u stolačkoj crkvi.

Sve je redovito i uredno objavljivano na portalu župe Stolac.

Godina 2011.

Stolački župnik daje urediti teren izvan ulaznih dvorišnih crkvenih vrata na prostoru pokraj kojega prolazi cesta: Stolac-Neum. Sve u vidu prostrana trga.

Godina 2012.

Na uređenu Trgu postavljen je brončani kip sv. Ilije proroka, naslovnika župne crkve i zaštitnika župe i grada Stoca. Kip, visok 3 metra, izradio je Hvaranin, akademski kipar Kuzma Kovačić. Podignut je na postolje i blagoslovio ga je porečko-pulski biskup msgr. Dražen Kutleša na svetkovinu sv. Ilije proroka, 20. srpnja 2012.

U povodu 20. obljetnice okupacije Stoca i stolačkoga kraja s naznakom razorenih ili samo oštećenih župnih crkava i kuća sa svim dotičnim člancima iz *Crkve na kamenu*, njezin glavni urednik dr. don Božo Goluža objavio je prikaz Aladinića, Prenja, Domanovića, Čeljeva, Dračeva, Stoca, Rotimlje i Stjepan Krsta s priloženim fotografijama.⁷³

Godina 2013.

Nekadašnja robna kuća „Stočanka“ srušena je u ratnim djelovanjima. Njezino je zemljište 2007. godine, zakonitim putem otkupljeno i prešlo u vlasništvo Trebinjske biskupije zauzimanjem crkvenih i civilnih osoba i institucija. Sagrađen je Duhovno-

70 Objavljeno na portalu župe Stolac: <https://zupa-stolac.ba/wp-content/uploads/2010/12/Mucenistvo-Marka-Milanovica-Pero-Milanovic.pdf> (14.3.2023.).

71 Objavljeno na portalu župe Stolac: <https://zupa-stolac.ba/wp-content/uploads/2010/12/Mucenistvo-Marka-Milanovica-Biskup-msgr.-Ratko-Peric.pdf> (14.3.2023.)

72 Objavljeno na portalu župe Stolac: <https://zupa-stolac.ba/wp-content/uploads/2010/12/Mucenistvo-Marka-Milanovica-don-Rajko-Markovic.pdf> (14.3.2023.)

73 Božo GOLUŽA, „Stradanje katoličkih sakralnih objekata Stolačkoga dekanata u 1992. godini“, u: *Stolačko kulturno proljeće*, 10-2012., str. 279-288.

kulturni centar Trebinjske biskupije od 2011. do 2013. godine. Iznad unutarnjega sakralnog prostora podignut je toranj s križem u visini od 33 metra.⁷⁴

Dne **17. srpnja** bio je blagoslov nove zgrade Duhovno-kulturnoga centra nazvanog *Sarsenterum*.⁷⁵ Biskupski vikar u njemu boravi preko tjedna. Vikar stavlja na raspolaganje prostorije Centra za predavanja zaručničkim parovima Stolačkoga, a nekada zajedno i Trebinjskoga dekanata svake godine jednom, a nekada i dva puta; organizira godišnje sastanke svećenika obaju dekanata; upriličuje predstavljanje knjiga ili umjetnina s područja Trebinjske biskupije i slične djelatnosti.

Te je godine objavljena religiozno-katolička i crkvena povijest Stoca, i to u povodu 150. obljetnice osnutka župe.⁷⁶ Župnik je i na župnom portalu donio matične podatke te 2013. godine - krštenih: 26; prvopričesnika: 12; krizmanih: 51; vjenčanih: 12 parova; umrlih: 36; hrvatsko-katoličke djece u Osnovnoj školi: 338; hrvatsko-katoličkih srednjoškolaca: 321; katoličkih obitelji: 802; na području župe ima grobalja: 40, s 20 kapelica, a u 18 slavi se sv. Misa; ima 18 zborova i pjevačkih skupina; župa obuhvaća 30 sela i zaselaka u kojima ponetko živi, a ima još 10-ak sela u kojima nema nikoga; svega vjernika u župi: 3.151. Stolačka je župa dala svećenika: 11; redovnica: 15.⁷⁷

Godina 2016.

U nedjelju, 19. lipnja, župnik don Rajko pozvao je biskupa Ratka iz Mostara da predvodi misno slavlje i blagoslovi 15 novih vitraja postavljenih na svih 15 prozora župne crkve u Stocu. Sve je vitraje na poziv i u organizaciji župnika uradila i postavila umjetnička kuća „Atelje Stanišić“ iz Sombora.

Godina 2018.

U lipnju otišle sestre milosrdnice iz stolačke župe, gdje su djelovale u pastoralu i u župnoj kući od 1967. godine. Kroz tih više od 50 godina izmijenilo se u Stocu oko 20 sestara.⁷⁸

Godina 2020.

Križni put uz Križevac. Župnik je Marković od početka svoga dolaska u Stolac razmišljao kako povesti narod na Stari grad ili Gradinu na brdu Križevac iznad grada. Već prve korizme 2000. godine počela je pobožnost križnoga puta u sve korizmene petke uz Križevac. Rađala se ideja kako povijesni Križevac posadašnjiti, ne samo postavljanjem uzvišena Kristova križa, nego i podizanjem križnoga puta i postaja. Dok je on to snovao, „jednoga jutra, na samoj Gradini osvanuo je kameni

74 J. NJAVRO, SKP, 20-2022., str. 241-242.

75 O svečanosti sv. Mise, pozdravu, blagoslovu Duhovno-kulturnoga centra u Stocu vidi u: *Službeni vjesnik* 2/2013., str. 177-180.

76 R. MARKOVIĆ (prir. tekst), *Župa Stolac. U povodu 150. obljetnice osnutka župe: 1863. – 2013.*, Zagreb, 2013.

77 <https://zupa-stolac.ba/ozupi/statistika/statistika-u-upi-2013/>

78 J. NJAVRO, SKP, 20-2022., str. 245.

križ za koji neki rekoše: *ne možeš ga razlikovati od drugih kamenih zidina*“. Ozidani kameni križ visok je oko 3 metra. Zasluga za taj znakovit pothvat ide hrabrim kršćanima „koji su u vrtlogu nesklone atmosfere znali izabrati trenutak da se na Križevcu postavi ovaj jubilarni kršćanski znak“.⁷⁹

U pothvatu podizanja križnih postaja župnik je naišao na razumijevanje ne samo svega katoličkoga puka nego i određenih institucija civilnih vlasti s obzirom na izdavanje potrebnih dozvola. Sva ta nastojanja sučeljavala su se sa smetnjama protivnika Križa Kristova, ali nije bilo uzmaka u traženju svih zakonitih dopuštenja. Tako je nakon dugogodišnjih odugovlačenja i nekih javnih protivljenja zakonito podignut pristupni križ i prvih šest stabilnih postaja.

Dne **17. srpnja** na poziv župnika Markovića blagoslov je obavio biskup iz Mostara.

Dne **14. rujna**. Nakon što je Papa uvažio ostavku zbog kanonske dobi, umjesto dotadašnjega biskupa, katedru u Mostaru preuzeo je msgr. dr. Petar Palić.

Statistike stolačke župe - Prema izvješću župnog ureda u Stocu u župi su dva grada: Stolac i Ljubinja, 42 sela i zaseoka, od kojih su 32 nastanjena. Župa ima 40 grobalja, a u 22 postoje i kapelice. U župi ima 2.650 vjernika u 790 obitelji.⁸⁰

Zaključak

Od 1990. godine, tj. od naslućaja društvenih promjena, posebno nakon slobodnih demokratskih izbora, nad Stocem i okolicom nadvili su se gusti oblaci ne samo s kišom nego i s krúpom ovećih zrna koja ne uništavaju samo plodove zemlje i rada ruku čovječjih nego pogađaju i same ljude. Hrvati stolačkoga okruga, koji su bili doživjeli tragediju u Drugom svjetskom ratu i u neposrednu poraću, kao i komunističku represiju sve do svršetka osamdesetih godina, odlučili su pružiti zakonit otpor i stati na svoje pragove i zemlje ne dopuštajući da ga zahuktali neprijatelj uništi. Ali nenajavljeni rat iznenada je odnio prve žrtve, zarobio neke mladiće, ošteti ili srušio neke crkvene zgrade u pojedinim župama. Nakon prvoga silovita progona i nekolicine poginulih branitelja i nenaoružanih ljudi te rušenja crkvenih kuća, narod se počeo vraćati u svoja mjesta. I crkveni ljudi, župnici Stolačkoga dekanata i biskup – apostolski administrator iz Mostara, bili su svjesni velike opasnosti zatiranja katoličkoga imena i naroda. Nisu se pustili kao list niz vodu, nego su pokušali iznositi istinu na vidjelo i ujedno pritjecati, karitativno i sakramentno, u pomoć braniteljima radi očuvanja povijesnih prostora na kojima su katolički Hrvati stoljećima živjeli. Trebalo je obnoviti srušene objekte, i civilne i crkvene, formirati hrvatsku vlast na prostorima gdje je hrvatski narod većinski i zalagati se za životni standard dostojan slobodna građanina. Na drugoj strani „barikade“ bili su nerijetko i pojedini predstavnici međunarodne zajednice.

⁷⁹ Isto, str. 235.

⁸⁰ Isto, str. 234.

Od 1995. godine, kada se društveno-politička situacija stala smirivati, u svakoj župi, ne samo u stolačkom dekanatu, nego u cijeloj Trebinjskoj biskupiji, dotični su župnici prionuli uz temeljitu izgradnju ili uz obnovu župnih srušenih ili oštećenih kuća i crkava. Neke su i crkve i kuće, ne samo u maticama, nego i po filijalama, bolje obnovljene nego što su bile izvorno sagrađene. Župa Stjepan Krst, na kojoj je obnovljena i župna crkva i kuća, zbog neznatna broja povratnika, povjerena je župniku iz Rotimlje kao župnom upravitelju. A ravanjski župnik od 2013. godine upravlja i župom Trebinja kao njezin župni administrator.

Kroz sve to vrijeme, i rata i poraća, nije prestajalo nastojanje da se održe ekumenske veze između katolika i pravoslavnih te međureligijski odnosi između katolika i muslimana. Na svima je nama da i dalje radimo na poboljšanju takve katoličke obnove i takvih ekumensko-međureligijskih odnosa.

RAZGOVOR SA GRADONAČELNIKOM

RAZGOVOR S GRADONAČELNIKOM STOCA – GOSPODINOM STJEPANOM BOŠKOVIĆEM

(pitanja u razgovoru formuliralo uredništvo)

Gospodine gradonačelnice, razgovarali bismo s Vama o nekoliko projekata koje ste uspješno pokrenuli ili završili s Vašim suradnicima na području stolačke općine. Objavili bismo taj razgovor u našem godišnjaku Stolačko kulturno proljeće. Kad se nešto dobro i općekorisno napravi, to izgleda posve normalno, pa se nitko više i ne pita tko je došao na ideju i izvršio taj posao. Kad bismo sada propitali stanovnike Krajšine i Gorice kada su i kako dobili osvijetljen nogostup uz vrlo živu prometnicu dužine od dva kilometra, neizvjesno je kakve bismo odgovore dobili, premda je to sve završeno prije nekoliko godine. Stoga ne bi bilo beskorisno, ako se slažete, detaljnije iznijeti podatke kako bi se sačuvala točnija i jasnija obavijest o važnijim doprinosima Vas i Vašeg tima žiteljima općine i grada Stoca.

1) Premda je Stolac u kontinuitetu od najmanje šesnaest ili sedamnaest stoljeća grad po svim mjerilima, tek mu je prošle godine taj status priznat u formalno – administrativnom smislu. Kako ste oko toga bili izravno angažirani, ispričajte je li stvar išla glatko ili je i u tom bilo smetnja i politikanstva?

Moj angažman je bio sukladan i proporcionalan s mojom pozicijom načelnika Općine, tako da smo zajednički sa Općinskim vijećem i službenicima općine priveli ovaj projekt do kraja i donošenjem zakona postali Grad. Naravno da kad se radi o Stocu ništa ne može biti jednostavno, pa tako i ovaj projekt proglašenja općine gradom, na kojeg svi žitelji mogu biti ponosni. Neki su ga ispolitizirali do te mjere da su i pojedini stolački zastupnici bili protiv. Svakako želimo zahvaliti svima koji su u ovom postupku dobivanja statusa grada dali svoj doprinos jer smo ovim činom vratili ono što je Stolac bio puno prije ostalih gradova u BiH te možemo reći da smo ispravili jednu povijesnu nepravdu prema ovom gradu.

2) Mnogima je jasno da ste Vi odgovorna i uporna osoba! Sjećam se našeg prvog razgovora i kad ste s kolegama sa studija došli u Metković odakle su za nekoliko dana jedinice HVO-a Stolac krenule u oslobađanje općine. Htjeli ste se priključiti kao dobrovoljac. Osobno sam Vam rekao da je to vrlo savjesno, ali da prvo valja završiti studij, a izazova će biti još, pogotovo što ima dostatno snaga za taj poduhvat. Sjećate li se toga i tko je još bio s Vama?

Da, sjećam se dobro. Ipak, moram pridodati kako sam ja došao u Dubrave još početkom travnja kad je naš narod prelazio Neretvu, pa sam tako prepješačio put iz Dubrava do Svitave zajedno sa svim ostalim braniteljima. Naš susret u Metkoviću bio je moj ponovni povratak u vrijeme kad smo se spremali na povratak i oslobađanje naših prostora. Vraćajući misli u to vrijeme, i da sam otišao sa studija kada mi je obitelj bila prognana, rodna gruda okupirana i u međuvremenu opljačkana i spaljena, to tada nije moglo drugačije završiti nego mojim dolaskom i, u konačnici, povratkom i oslobađanjem rodnog kraja sa svojim rođacima i prijateljima, a sve u sklopu Lipanjskih zora. Moj studij je bio vrlo kratko prekinut jer s ove vremenske distance ja sam odradio i ono gdje me srce vuklo, a isto tako sam nastavio studiranje i priveo ga kraju, jer se to od mene očekivalo. I kada bi se sada sve ponovilo, uvjeren sam da bih isto postupio.

3) U svakom slučaju završili ste redovito studij elektrotehnike. Po Dubravama se pričalo kako ste vješto nakon povratka montirali „na struju“ neupotrebljive crkvene orgulje, za što nije dostatna samo električarska meštija! Koliko je to Vaše stručno profiliranje utjecalo na projekt suradnje s Ministarstvom energetike u proizvodnji solarne energije u čemu je naša općina postala vodeća u BiH?

Ja sam završio studij elektrotehnike u Zagrebu, 1997. godine, a što se tiče orgulja i mog angažmana u mojoj župi Aladinići, pa i mog doprinosa da orgulje prorade, to je samo dio jedne velike slagalice oko implementiranja ovog projekta jer ovdje

je bilo uključeno više ljudi iz raznih struka, a samo je tako ovaj projekt mogao biti uspješno završen.

Projekt proizvodnje električne energije iz solarnih elektrana u Stocu počinje 2010. godine donošenjem prvog regulacijskog plana za zonu Hodovo i planiranjem površine od 90 hektara za ovu namjenu. Već prva elektrana kreće s radom 2012. godine i otada mi ovu infrastrukturu razvijamo. Naravno da su u početku postavljani razni upiti zašto smo krenuli s ovakvim projektom na prostoru grada, a znajući da je to nešto novo i javnosti nepoznato. Naša upornost i privlačenje potencijalnih investitora na naše prostore raznim pogodnostima je dovelo do razvoja ove gospodarske zone i potpune popunjenosti svih kapaciteta. U zadnje dvije godine došlo je do povećane zainteresiranosti za površinama u našem prostoru, a sve zato što smo kroz ovih petnaestak godina stekli povjerenje investitora da će imati svu potporu lokalne zajednice u realiziranju ovakvog projekta. Prva elektrana koja je proradila bila je snage nepunih 150 kW, a danas govorimo o kapacitetima od preko 100 MW.

4) Točno onaj dan kada su 1992. ušli u Stolac tenkovi trebalo je započeti probijanje i asfaltiranje ceste od Drenovca prema Neumu. Vi sada završavate zaobilaznicu na tom pravcu kako bi se izbjegla prometna opterećenja kroz grad. U kojoj je fazi taj posao i kad je planirano otvaranje zaobilaznice?

Sa zadovoljstvom mogu istaknuti da se radovi privode kraju te da ćemo s ovom zaobilaznicom dobiti kvalitetan prolaz kroz Stolac, a isto tako otvoriti dijelove grada koji su bili izolirani samo za putnički promet. Novim mostom preko rijeke Bregave povezali smo sve dijelove grada i napravili ih dostupnim za sav promet i osigurali da se i ovi dijelovi grada infrastrukturno razvijaju.

Ono što je trebalo započeti 1992. godine, a zbog rata je odgođeno sve do 2015. godine kada donosimo odluku o nastavku radova na izgradnji magistralne ceste M17.3 Stolac – Neum. Gradska uprava provodi izvlaštenje zemljišta na trasi ove ceste te tako osigurava početak radova. Danas svjedočimo da izgradnjom ove ceste Stolac postaje otvoren grad, prometno dobro povezan i organizirano putno čvorište sa svim većim središtima. Po planu je da ovu obilaznicu završimo ovo ljeto.

5) Posebnu vrijednost nesumnjivo ima vodovodni projekt preko dubravskih naselja. Ta ideja uopće bila je mnogima prije Vas neostvariv san, zgodna, a neizvodiva zamisao. Vi ste prvi koji se usudio ući u realizaciju tog poduhvata. Zapravo na njemu se radi već sedam-osam godina. Pješivac je završen i sad se svijet bezvodnih zaselaka Borojevića pita kad će do njih stići glavni vodovod, kako i kuda s glavnog vodovoda, kad se nastavlja trasiranje. Što kažete na ta zaista goruća pitanja?

Snabdijevanje Dubravske visoravni je bio san o kojem su žedne Dubrave sanjale generacijama, međutim moramo istaknuti pilot projekt ispitnih bušotina na širem prostoru grada Stoca koje je proveo pokojni profesor Pero Marijanović. Tada se

počinje realizirati ideja vodosnabdijevanja prostora Hodova i Rotimlje uvezivanjem bušotina i vodosprema u jedan mini sustav koga smo mi nazvali Vodovod Hodovo-Rotimlja. Potom se razvija vodovodni sustav koga smo nazvali Klokun-Crnići. Međutim, potpisivanjem sporazuma s gradom Čapljinom stekli su se uvjeti za provedbu projekta vodosnabdijevanja Dubravske visoravni. Tada grad Stolac preuzima 10 milijuna maraka obveza kroz deset godina da voda dođe do naselja Bobanovo. Već tri zadnje godine grad Stolac samostalno razvija ovaj projekt s kojim smo došli do Maslina – Kremenca te su se tako stekli uvjeti da ovo ljeto svako domaćinstvo ima mogućnost priključenja na vodovodni sustav i pristup pitkoj vodi. Naš cilj je da vodovodni sustav Stolac i vodovodni sustav Dubravska visoravan budu povezani kako bismo imali dvostrano napajanje vodom samog grada.

6. Planira se još gradnja stambenog kompleksa, kulturnog centra i kino dvorane ili je već započela?

Usvajanjem regulacijskog plana nazvanog Vidovo polje II stekli su se uvjeti da krenemo sa stambenim kompleksom, izgradnjom gradske sportske dvorane i ostalih sadržaja koja imaju stambeno poslovni karakter te novog trga, koji bi trebao uvezati sadašnji kompleks zgrada s onim koje bi se tek trebale izgraditi. Tu blizu je obnovljeni Kulturni centar s multifunkcionalnom dvoranom. Njegovom izgradnjom smo dobili i kazalište, kino dvoranu i dvoranu koja se može koristiti za sve prigode.

Ovaj plan sadrži nove prometnice, podzemne garaže, sportske terene, trgovački i uslužni prostor. Konačnim završetkom izgradnje svih ovih sadržaja dobit ćemo još jedno središte u gradu koje će uvezati naselje Vidovo polje i sam grad u jednu integralnu cjelinu.

Ante UGLEŠIĆ
Josipa BARAKA PERICA

LOKALITET RIVINE – CRKVINA KOD STOCA: CRKVA I VINARIJA IZ 5. STOLJEĆA

Lokalitet Rivine – Crkvina je kasnoantički/starokršćanski arheološki lokalitet koji se nalazi u blizini grada Stoca (6 km zračne linije u smjeru SZ) **sl. 1.**, čije se područje u kasnoj antici nalazilo unutar prostora rimske provincije Dalmacije. Taj vrlo zanimljiv arheološki položaj, iako u mnogočemu odgovara sličnim lokalitetima na prostoru Bosne i Hercegovine, karakterizira niz specifičnosti koje su svakako zaslužile osobitu znanstvenu pozornost,¹ a radi kompleksnosti i značenja rezultati njegova istraživanja bit će detaljno objavljeni u sklopu zasebne monografije kojoj je izlazak iz tiska predviđen tijekom 2024. godine.

Položaj Crkvina gotovo je u potpunosti otkriven arheološkim istraživanjima, a samo je jedan mali dio središnje grobnice na svod u sakralnom dijelu kompleksa bio poznat prije arheoloških iskopavanja (**sl. 2.**)² Grobnicu spominje i B. Atanacković-Salčić u izvješću napisanom 1972. godine za Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, regionalni centar Mostar. Spomenula je da su unutar grobnice pronašli „dva nadvratnika s profilacijom, dva fragmenta stuba i jedan fragment tročlanog prepleta u obliku pletenice“ te da je sve preneseno u Muzejsku zbirku u Stocu u kolovozu 1958. godine. Lokalitet naziva Čemalovina te kaže da se nalazi „u selu Pješevac Greda kod Rivina, na mjestu zvanom Vlaka“.³

Arheološko iskopavanje lokaliteta provedeno je kroz ukupno četiri istraživačke kampanje, u periodu od 2011. do 2014. godine, a istraživanjem je obuhvaćena površina od cca. 700 m². Sustavno arheološko istraživanje lokaliteta organizirao je i proveo Studij arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru pod stručnim rukovodstvom prof. dr. sc. Brunislava Marijanovića kojemu osobito zahvaljujemo

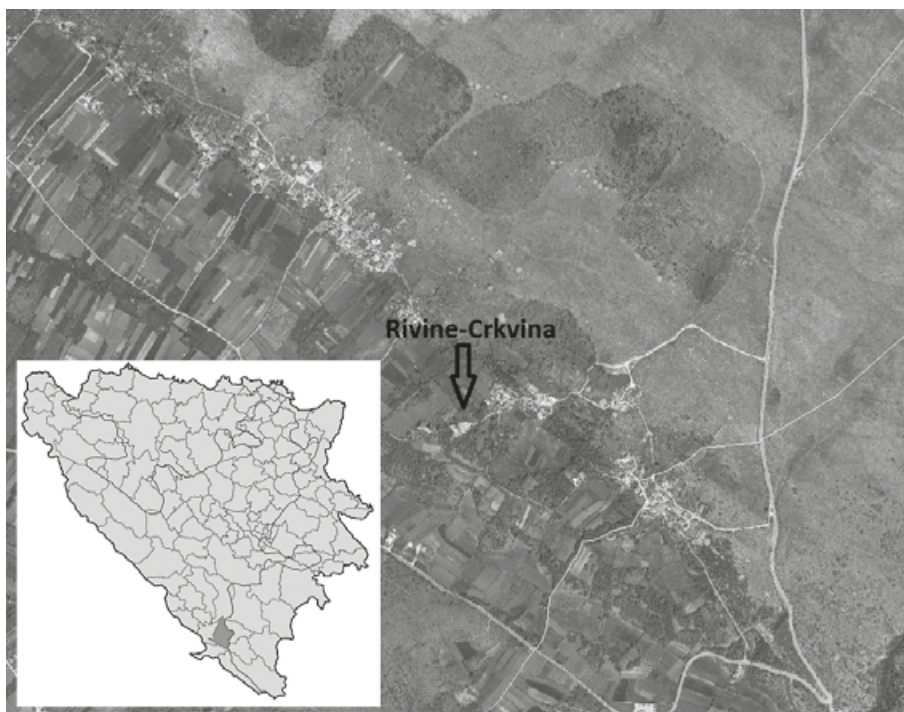
1 O grobnicama na svod koje uvjetuju gradnju starokršćanskih crkava vidi u: Baraka Perica, Uglešić, Rašić 2019.; o dječjim grobovima vidi u: Baraka Perica, Uglešić 2022.; općenito o lokalitetu: Baraka Perica, Uglešić 2023.

2 O lokalitetu prije arheoloških iskopavanja spomeni u: Čović 1988., 170; Miličević-Capek 2011., 225; Raguž 1987..., 27-28.

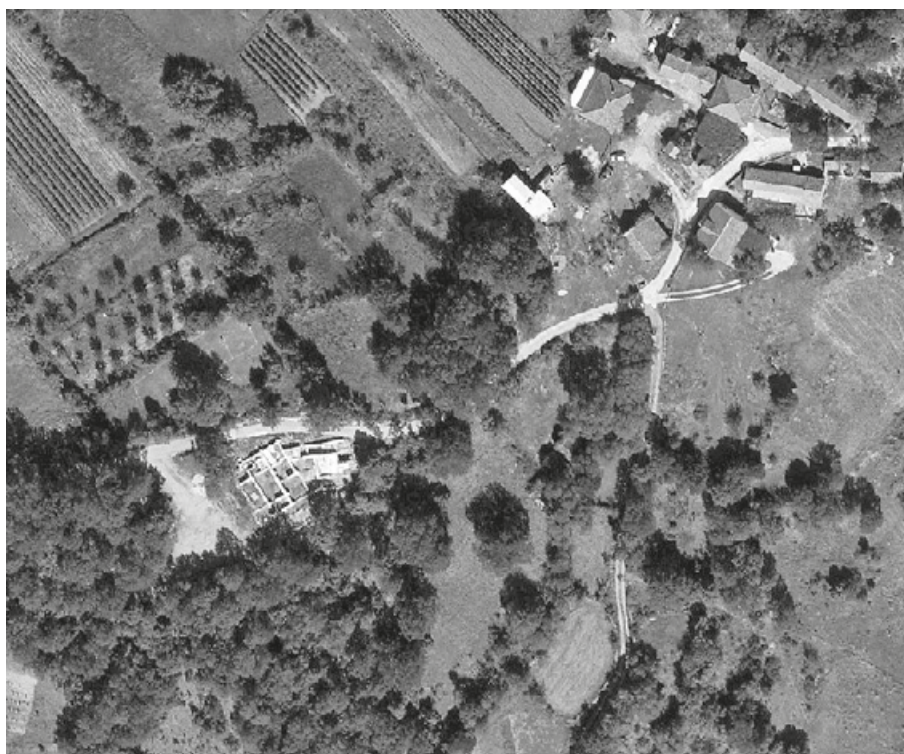
3 Zahvaljujemo mag. archeol. i mag. hist. A. Vujnoviću, ravnatelju Zavoda za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine jer nam je ukazao i poslao informacije koje je zabilježila B. Atanacković-Salčić te na višestrukoj pomoći prilikom naših stručnih boravaka u Rivinama i Stocu radi obrade materijala za monografiju. Zahvaljujući njegovoj inicijativi, dok je još bio student arheologije, ovaj je lokalitet odabran za terensku nastavu.

na ustupanju rezultata istraživanja za objavu. Istraživanja su organizirana u sklopu godišnje terenske nastave studenata Studija arheologije Sveučilišta u Mostaru.

Položaj lokaliteta Rivine – Crkvina (izvor: Geoportal Bosne i Hercegovine)

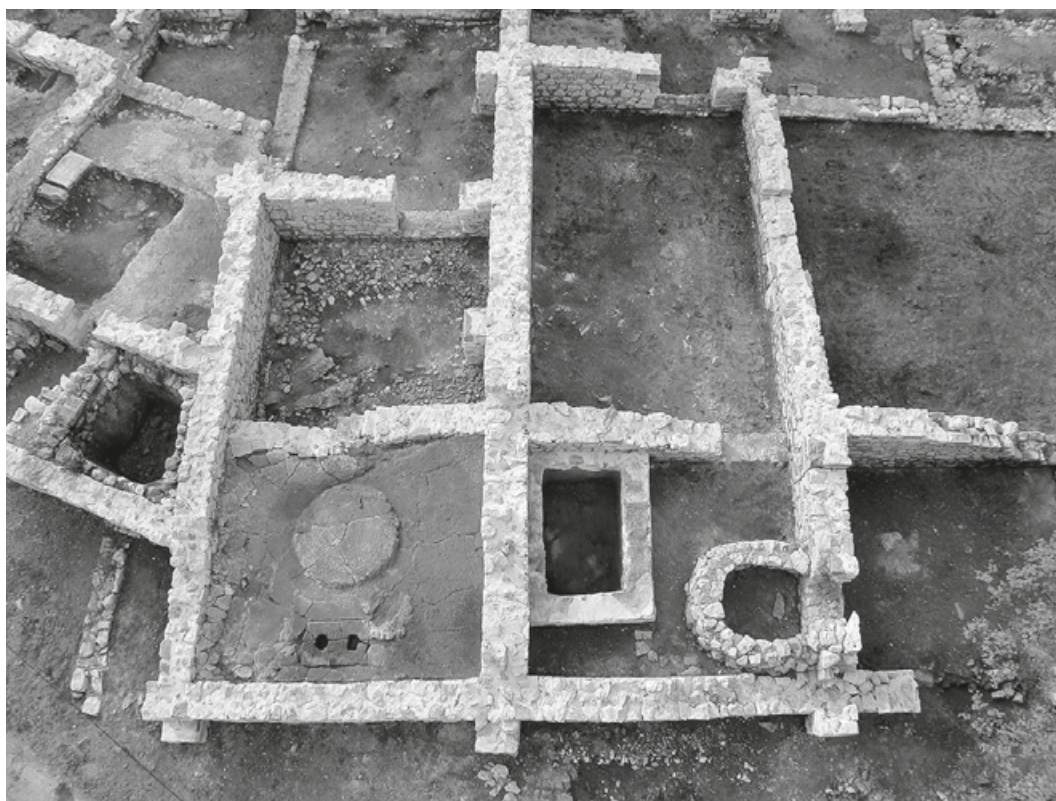
Zračni snimak lokaliteta Rivine-Crkvina (izvor: Geoportal Bosne i Hercegovine)

Istraženi dio lokaliteta sastoji se od sakralno-funeralnog dijela i proizvodno-gospodarskog dijela koji je možda djelomice imao i stambenu funkciju (sl. 3). Upravo je odnos arhitekture starokršćanske crkve i gospodarskog dijela jedna od posebnosti ovog lokaliteta koji se pokazao vrlo jedinstvenim za rimsku provinciju Dalmaciju koja je izuzetno bogata kasnoantičkim i starokršćanskim lokalitetima.

Proizvodno-gospodarski dio lokaliteta: vinarija

Proizvodno-gospodarski dio nalazi se na zapadnom dijelu lokaliteta (sl. 4) i njegova arhitektura ima drugačiju orijentaciju u odnosu na sakralno-funeralni dio kompleksa. Ta dva dijela su tek naknadno spojena u cjelinu što se vidi po vrlo solidno spojenim zidovima koji ne ukazuju na to da su se neki od njih poništili s ciljem gradnje drugih tj. da je jedan dio kompleksa uništio dio drugog.

Gospodarski dio lokaliteta Rivine-Crkvina (foto: D. Vujević)

Proizvodno-gospodarski dio kompleksa ima nekoliko faza gradnje. Osnovu cijelog tog dijela predstavljala je pravokutna prostorija (dimenzija $10,75 \times 8$ m) koja je imala široki ulaz (2 m) na istočnoj strani te po tri kontrafora sa sjeverne i južne strane. Uzimajući u obzir prag s južne strane, moguće je da je postojao ulaz i s te strane. Tijekom sljedeće faze gradnje oko središnje prostorije grade se nove prostorije, a pojedini njezini kontrafori se produžuju i prerastaju u zidove, što je posve jasno vidljivo na terenu. S južne strane se gradi trijem. U sljedećoj fazi gradi se još dodatnih prostorija, a široki ulaz s istočne strane središnje prostorije

se zatvara. Isto tako u toj fazi je dio trijema pregrađen zidom pri čemu se dodaje ožbukana podnica. U sjeveroistočnom dijelu objekta dodane su nove prostorije, a u postojeće se uklapaju konstrukcije za preradu grožđa. Tu prije svega mislimo na dio preše koji se zove *ara* (sl. 6), odnosno kružna baza koja je služila kao osnova na kojoj se prešalo grožđe ili masline.

Iscijeđena tekućina se slijevala kroz kanal u zatvoreni bazen – pravokutni recipijent sa zapadne strane (sl. 7). Pored njega se nalazi još jedan polukružni objekt nepoznate namjene, ali očito vezane uz samu proizvodnju na tom dijelu kompleksa. On nije bio ožbukana, iz čega proizlazi da nije služio za čuvanje tekućine. Gornji dio konstrukcije za prešu nije sačuvan, osim kamene baze nosača horizontalne grede.

Sakralno-funeralni dio lokaliteta Rivine-Crkvina (foto: D. Vujević)

Sakralno-funeralni dio lokaliteta

Sakralno-funeralni dio zauzima istočni dio lokaliteta (sl. 5). Sastoji se od crkve s krstionicom i malim grobljem. Također se mogu razlikovati različite faze gradnje. Najstariji dio tog dijela kompleksa je kasnoantička grobnica na svod, Grobnica 1, nastala na prostoru gdje je postojala starija arhitektura vjerojatno funeralnog karaktera. Nakon toga se gradi crkva na način da je njezin prezbiterij izgrađen izravno iznad grobnice na svod koja je uvjetovala orijentaciju crkve. Zatim se, nadovezujući se na južni zid crkve, gradi krstionica s križnim krsnim zdencem.

Analiza arhitekture pokazuje kako krstionica u jednom trenutku više nije bila

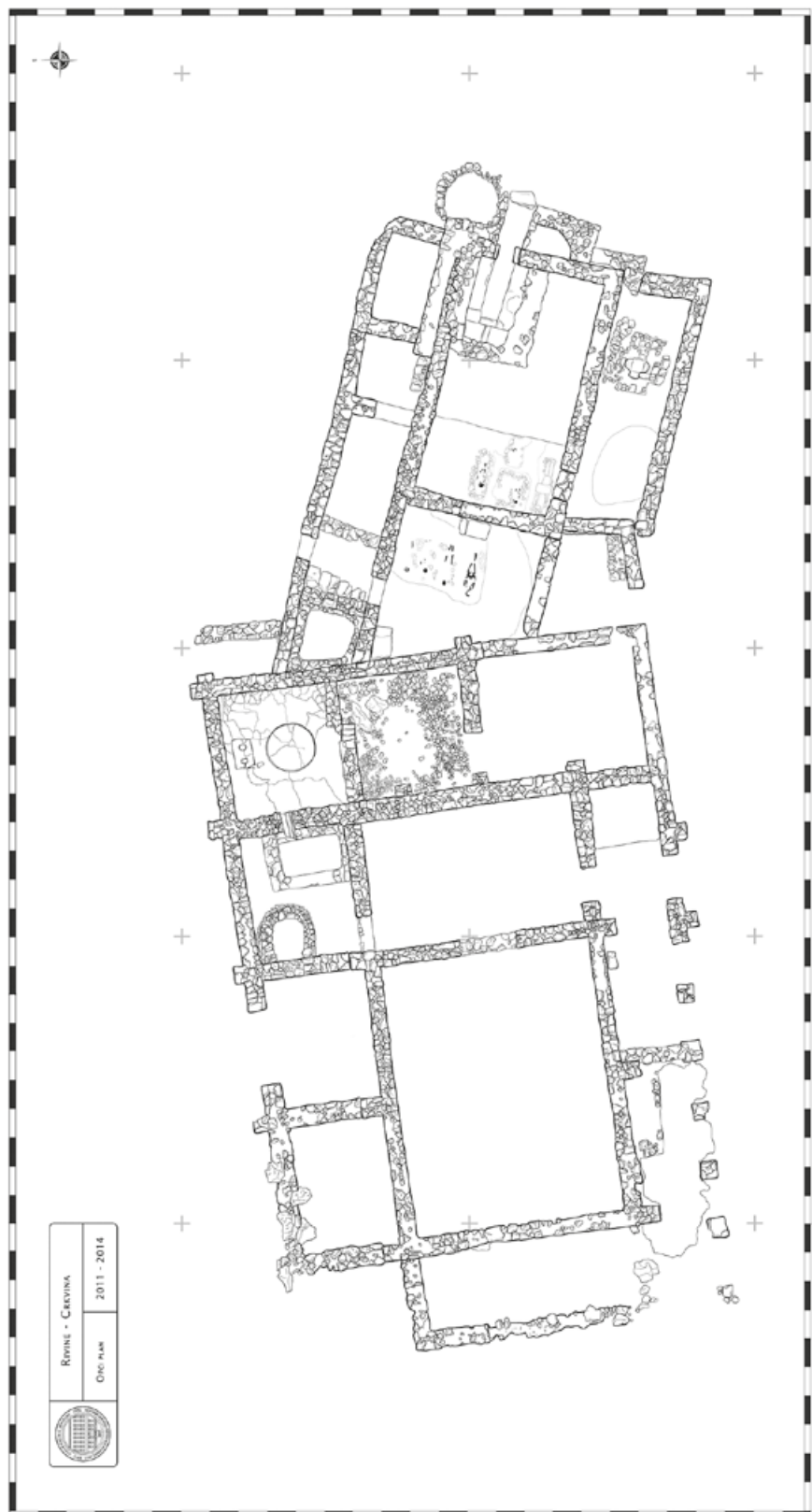
u komunikaciji s crkvom te vrlo vjerojatno gubi svoju primarnu funkciju. U tom trenutku i crkveni prostor mijenja namjenu. U toj fazi vjerojatno dolazi do spajanja istočnog i zapadnog dijela kompleksa te nastaje manje groblje unutar nekadašnje crkve i ispred nje.

Dječji grobovi na lokalitetu Rivine – Crkvina nalaze se na zapadnom dijelu nekadašnje crkve. Svi grobovi, osim Groba 2, nastali su probijanjem podnice u nekadašnjoj crkvi; zatim su bili prekriveni novom podnicom, a unutrašnji zidovi prostorije su bili ožbukani bijelom žbukom. U trenutku pronalaska te gornje (mlađe) podnice i pri njezinu čišćenju, grobovima, koji su se nalazili ispod, samo su se nazirali obrisi.

Ispred nekadašnje crkve, odnosno unutar zapadne prostorije, pronađena su četiri groba odraslih osoba. Pri njihovoj organizaciji probijena je podnica u sjeveroistočnom kutu. Podatci dobiveni *I4C* analizom ukazuju na to da su grobovi odraslih osoba nastajali postupno, u dužem vremenskom periodu jer prvi u nizu grob datira u razdoblje između 475. i 485. godine, a zadnji u nizu između 535. i 620. godine.

Cisterna obložena hidrauličnom žbukom s odgovarajućim stubama predstavlja najmlađi dio lokaliteta za koji na osnovi određenih indicija pretpostavljamo da je izgrađen na samom koncu kasnoantičkog ili početku ranosrednjovjekovnog perioda. Njegova gradnja je mnogo lošija od ostalih.

Tijekom arheoloških iskopavanja na lokalitetu je pronađeno ulomaka kasnoantičke keramike, stakla i nešto metalnih nalaza. Ipak, od pokretne arheološke građe najzastupljeniji su ulomci kamenog crkvenog namještaja čije ih tehničko-stilske karakteristike svrstavaju među uobičajene nalaze starokršćanskih crkava na prostoru unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije koji se velikim dijelom podudara s prostorom današnje Bosne i Hercegovine.

Tlocrt lokaliteta Rivine-Crkvina (izradio: D. Vujević)

Umjesto zaključka

Kasnoantički/starokršćanski kompleks Rivine – Crkvina najvjerojatnije je samo dio jedne veće cjeline, odnosno naselja čiji se ostatci nalaze u neposrednoj blizini. Naime, u prošlom stoljeću, duž sjeverne i sjeverozapadne strane lokaliteta napravljena je cesta, tako da je veliki dio arhitekture tom prilikom, nažalost, uništen. Osim toga, zapadno od otkopanog dijela nalazi se manja šuma unutar koje je vidljiva još uvijek neistražena antička arhitektura.

Lokalitet je gotovo u potpunosti kasnoantički/starokršćanski no građen je u različitim fazama. Zahvaljujući *I4C* datumima možemo konstatirati kako je glavnina lokaliteta nastala već kroz 5. stoljeće.

Literatura

Baraka Perica, J., Uglešić, A., Dječji grobovi s lokaliteta Rivine – Crkvina u Bosni i Hercegovini, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 48/2021., (2022.), 81-102.

Baraka Perica, J., Uglešić, A., Rašić, M., Tombe a camera con volta a botte dela Dalmatia tardoantica. La tomba a camera con volta come base della futura chiesa, *Hortus artium medievalium*, 25. 2 (2019.), 516-527.

Baraka Perica, J., Uglešić, A., Rivine - Crkvina, An Example of Production Quarters by a Church, M. Bentz – M. Heinzelmann (ur.), Sessions 11 – 12 – Single Contributions, Poster Sessions, *Archaeology and Economy in the Ancient World* 56, Heidelberg, Propylaeum 2023., 183–189.

Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1988., 170.

Čuljak, N., Tomas, T., Terenska istraživanja odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru, *HUM. časopis Filozofskog fakulteta u Mostaru*, 10/2013., 330-348.

Miličević-Capek, I., Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini, *Archaeologia Adriatica*, 3/2009. (2011.), 225.

Raguž, Ž., Ranokršćanska bazilika u Dubravama, *Slovo Gorčina*, Stolac, 1987., 27-28.

ZDENKO ŽERAVICA – PONOVO PRONAĐENI ARHEOLOŠKI ZAPISI

Arhiv Zavoda za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine bio je predmetom čestih selidaba zadnjih 30-ak godina, pa tako tijekom ratne 1992. godine i izravnih uništavanja dokumentacije. Dio dokumentacije Zavoda za koju se smatralo da je bila uništena jest i dokumentacija o arheološkim istraživanjima na prostoru istočne Hercegovine, autora Zdenka Žeravice, arheologa Zavoda za zaštitu kulturno – povijesne baštine i prirodnih rijetkosti SR Bosne i Hercegovine.

Naime, u predratnom razdoblju postojali su istraživački projekti iz oblasti arheologije, koji su odobravani od strane Znanstvenog (naučnog) vijeća projekta, Savjeta projekta te Znanstvenog (naučnog) vijeća Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Koordinator za arheologiju bio je dr. Brunislav Marijanović.

Dostupni arhivski podatci za posljednje predratne godine navode četiri projekta koja su izvođena u fazama, u skladu s osiguranim sredstvima:

1. Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima kod Stoca (odgovorni istraživač: mr. Boško Marijan)
2. Ranoslavska zemunička naselja u sjeveroistočnoj Bosni (odgovorni istraživač: Nada Miletić)
3. Brončano doba sjeverne Bosne (odgovorni istraživač: akademik Borivoj Čović)
4. Prapovijesni tumuli na području Hercegovine – istočna Hercegovina (odgovorni istraživač: dr. Zdenko Žeravica)

Od svih izvješća jedino su dostupni i sačuvani oni dr. Zdenka Žeravice, a odnose se na istraživanja prapovijesnih tumula i gradina na području istočne Hercegovine (Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje i Neum). Sačuvana je čitava arhivska kutija u kojoj su pronađeni originalni dnevници s arheoloških istraživanja, rekognosciranja terena, kompletna fotodokumentacija s istraživanja i obilazaka navedenih općina, crteži pronađenih ulomaka pokretnog arheološkog materijala. Svakako je najvrjednije od svega što su u potpunosti sačuvana završna izvješća s fotodokumentacijom za područja koja su bila predmetom njegovog istraživanja.

Ivica PULJIĆ

OSVRT NA NEKE STARE PUČKE MOLITVE I PLEMENSKA SLAVLJA SVETACA

Malo je naroda koji imaju tako bogatu religioznu baštinu utkanu u pjesmu, molitvu, legendu i usmenu predaju kao hrvatski narod. Nije čudno što od davnina postoje tako brojni i raznoliki molitvenici, pjesmarice i druga izdanja kako u pjesmi, tako i u prozi.¹

Članak obrađuje dvije prastare molitve iz tog velikog blaga osobito velikog značenja u svagdašnjici za stara vremena, koja polako tonu i zaborav, te običaj plemenskog slavljenja svetaca.

Molitva *Sveto Kijavito* (psalam 91, 90) i njegove varijacije u pučkoj pobožnosti

Sve do reformi *II. Vatikanskoga sabora* mise i mnogi obredi bili su isključivo na latinskom, običnom puku nerazumljivom jeziku, pa je vjerni puk mnogo toga iz latinskog doživljavao kao tajanstvene svete formule. Zadivljujuće je bilo pratiti kako puk, dobrim dijelom slabo pismen pa i nepismen, skladno recitira i pjeva i one duže dijelove mise na latinskom kao *Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei...* a da uopće nije razumijevao niti jednu jedinu latinsku riječ!

Neke od molitava na latinskom puk je shvaćao i izgovarao kao nedodirljivu svetinju samu po sebi te na svoj način krivo „prevodio“ s malo, pa i nimalo, smisla. Zato su nam danas mnoge riječi u staroj pučkoj pobožnosti podrijetlom iz latinskog neprepoznatljive, a neke čak nisu u skladu sa stvarnim sadržajem i dogmama. Simpatičan primjer takvog shvaćanje latinskih misnih obrazaca je, npr., pučko tumačenje poziva svećenika puku na *prikazanju* da mole kako bi njegova i njihova

¹ Jedno novo bogato izdanje uskoro će ugledati svjetlo dana kao knjiga s preko petsto stranica, djelo autora Stanislava Vukorepa pod naslovom *Priče starca Stojana od Žabe i stare molitve*.

žrtva koja slijedi bila ugodna Bogu Ocu Svemogućemu. Kako je oltar bio okrenut od puka, svećenik bi se okrenuo prema njemu i izrekao taj poziv riječima: „Orate fratres...“ (molite, braćo...) i stajao nekoliko trenutaka dok oni izmole dobro naučeni nerazumljivi latinski tekst. To svećenikovo čekanje i gledanje po puku znalo se protumačiti kako on u tom trenutku gleda po narodu u crkvi - vještice!

Psalam 91(90) osobito je cijenjen jer izražava moćnu Božju zaštitu molitelju. Baš zato je ušao trajno u molitvu nedjeljnog *povečerja* i ostao do danas. Puk je u prošlosti tom psalmu pripisivao osobitu snagu u borbi protiv zlih bića koja vrebaju na čovjeka. Do saborske reforme malo je bilo onih koji tu molitvu, makar je dobrim dijelom nisu razumijevali, nisu molili svaki dan, osobito u opasnostima. Puk je psalam nazvao *Sveto Kijavito* (rjeđe *Kijabet*²) jer na latinskom počinje riječima „Qui habitat“, a na talijanskom „Chi abita“ (koji stanuje, prebiva, boravi), rjeđe „Tu che abiti“ (ti koji stanuješ, prebivaš, boraviš)³ što bez sumnje otkriva kako je ova pučka molitva dobila ime *Kijavito*.

Kako je sam naziv puku bio nerazumljiv, postao je svetinja sam u sebi kao *Sveto Kijavito*, *Kijabet Božji* i sl. U nekim kazivanjima stoji „Sveto Kijavito po Bogu začeto“, a u nekim se, istina rijetko i iznimno, riječ poistovjećuje s Bogom ili Sinom Božjim!⁴

Treba naglasiti da je molitva *Kijavito* iz koljena u koljeno stvorila verzijâ umalo koliko i molitelja te da u svim verzijama nalazimo znatan broj i raznolikih nerazumljivih riječi. S nešto truda u ovoj pučkoj molitvi se ipak nađu izvorna zrnca iz spomenutog psalma, iskrivljeno ali prepoznatljivo. Zato ovdje, prije svega, navodimo psalam u hrvatskom prijevodu naglašavajući riječi koje nalazimo u raznim oblicima molitve *Kijavito*.

*„Ti što prebivaš pod zaštitom Višnjega,
što počivaš u sjeni Svemogućega,
reci Gospodinu: **“Zaklone moj! Utvrdio moja!
Bože moj u koga se uzdam!”**
Jer on će te osloboditi od zamke ptičarske,
od kuge pogubne.
Svojim će te krilima zaštititi
i pod njegova ćeš se krila skloniti:
Vjernost je njegova štit i obrana!
Nećeš se bojati strašila noćnoga
ni strelice što leti danju,
ni kuge što se šulja kroz tmine,
ni pošasti što hara o podne.*

2 Usp. npr. „Kijabete Božji“ u više kazivanja iz nekih mjesta u Dalmaciji: LUJO PLEPEL, *Dalmatinske narodne pjesme i legende*, Šibenik, 1930., str. 63-65 (br. 70, 71 i 72).

3 Neki talijanski prijevodi Biblije imaju, znatno rjeđe, oblik „Chi dimora“ („Koji boravi“).

4 L. PLEPEL, *nav. mjesto*.

*Pa nek' padaju tisuće kraj tebe,
 deseci tisuća s desne tvoje,
 tebi se neće primaći!
 Tek što okom pogledaš,
 već ćeš vidjeti plaću grešnika.
 Jer Gospodin je zaklon tvoj,
 Višnjega odabra sebi za okrilje.
 Neće te snaći nesreća,
 nevolja se neće prikučiti šatoru tvojemu.
Jer anđelima svojim zapovjedi
 da te čuvaju na svim putima tvojim.
 Na rukama će te nositi
da se ne spotakneš o kamen.
 Nogom ćeš gaziti lava i ljuticu,
 zgazit ćeš lavića i zmiju.
 Izbavit ću ga jer me ljubi,
zakrilit ga jer poznaje ime moje.
 Zazvat će me, a ja ću ga uslišiti,
 s njim ću biti u nevolji,
 spasit ću ga i proslaviti.
 Nasitit ću ga danima mnogim,
 pokazat' mu spasenje svoje.”*

Na dubravsko-stolačkom području molitva je donekle drugačija nego u Dalmaciji, ali je ipak nedvojbeno riječ o utjecaju iz Dalmacije, možda preko zapadne Hercegovine, jer sadrži ikavizme, kao npr. da nas Bog zakrili „od strile straovite“ i sl.

U samoj molitvi su, uz sve to što je poprilično iskrivljena kod umalo svakog kazivača spomenuta zrnca iz psalma su lako uočljiva. Donosimo podcrtano neke pojmove koji su sigurno iz psalma. Tako npr. Bog je kao i u psalmu „zaštitnik“ i moli ga se da molitelja (molitelje) zakrili „**plećima, ramenima od strile straovite koja leti i u dnevi i u noći**“. Spominje se i kako „ode munja **na pola dana**“.

Osobito je zanimljivo da se redak „*padaju tisuće kraj tebe, deseci tisuća s desne tvoje,*“ u molitvi pretvara u „**s desne strane deset kuća staše, s lijeve tiće opadaše**“, a riječ *tisuće* pretvorena je u „**tiće**“.⁵ Slijedi vrlo konfuzna kitica iz koje možemo izvući samo razumljivi dio: „...sam Bog govoraše: **svi anđeli arandeli**...“ i to kako im Bog naređuje, malo drugačije nego u psalmu u kome stoji, „*na rukama će te nositi da se ne spotakneš o kamen*“, ne da ne zapne o kamen nego „**ni o slamku ni o travku**“.

5 Zanimljivo, i u prijevodu Biblije Đ. Daničić – V. Karadžić stoji: „*Pašće pored tebe tisuća i deset tisuća s desne strane tebi, a tebe se neće dotaći.*“

Propisi bl. pape Grgura I. Velikog misionarima Temelj su *plemenskih slavlja svetaca*

Papa bl. Grgur I. Veliki je rođen u Rimu oko 540 godine. Papa je bio od 590. do svoje smrti u Rimu 604. godine. Njegov pontifikat jedno je od najkriznijih vremena povijesti Crkve. Veliki dio Europe preplavili su barbarski narodi, a sama seoba naroda je bila na vrhuncu.

Ovaj papa Grgur nije bez razloga u popisu 277 papa dobio naziv Veliki, jedini uz papu Leona I. Velikog (440.- 461.)! U veoma teškim vremenima papa Grgur I. je u mnoštvu svojih pisama utvrđivao i uređivao umalo sve vidove seobom naroda poljuljanog crkvenog života, od pravovjerja, crkvenih običaja liturgijskih slavlja (po njemu crkveno pjevanje nosi ime *Gregorijanski koral*). Ispravljao je zastranjenja i uvodio red, pravovjerje i zakonitosti koji su poslije njega trajno ostali temelj crkvene prakse. S odredbama, uredbama i propisima iz pisama pape Grgura Velikog kao vrhovnog učitelja Crkve stoljećima se sve usklađivalo i u teoriji i u praksi.

Za naš predmet od osobitog značenja je njegovo pismo kojim daje instrukcije misionarima barbarskim narodima kako trebaju postupati da lakše prihvate kršćanstvo. Pismo je poslao opatu Mellitu od kojega papa traži da odredbe iz tog pisma prenese biskupu Augustinu, misionaru Anglâ⁶ kako ih lakše privesti kršćanstvu. Ti propisi su, kao naredbe vrhovnog autoriteta Crkve, isto vrijedili za sve barbarske narode pa i za Slavene koje upravo baš papa Grgur prvi spominje kako preko Istre već prodiru i u Italiju.⁷

Veoma je važno naglasiti, kako to i sam papa ističe, da je naredbe napisao nakon dugog razmišljanja i razglabanja u samom sebi kao i to da se ti propisi moraju obdržavati. Donosimo glavne dijelove pisma u prijevodu na hrvatski:

Papa u pismu naređuje „...*da se hramove idola u tom narodu ni najmanje ne moraju rušiti, nego sami idoli što su njima neka se ruše. Neka bude blagoslovljena voda, neka se u istim hramovima škropi, neka se oltari sagrađe, relikvije postavljaju; jer ako su ti hramovi dobro sagrađeni, moraju se nužno promijeniti od kulta demonâ u štovanje pravoga Boga, da, kad taj narod vidi, da se hramovi ne ruše, od srca će odložiti zabludu, i spoznavajući i zazivajući pravoga Boga, prijatnije će se sabirati na mjesta gdje je običavao.*“

Dakako, osobito je važno istaći ovo što dalje slijedi u pismu: „*I budući da običavaju mnoge volove ubijati u žrtvovanju demonima, mora im se, kad je riječ o toj stvari, promijeniti nekom svečanošću: danom posvete ili rođenja (mučeništva), čije se relikvije tamo postavljaju... neka sad promijene životinje i ne ubijaju đavlu nego sebi za hranu na hvalu Bogu, i zahvaljuju darovatelju svega za svoje*

6 U *Registru* raznih izdanja pisama pape blaženog Grgura I. Velikog ovo pismo je naslovljeno *Ad Mellitum Abbatem*. Usp. npr. lako dostupno izdanje na internetu: ANGELI GEREMIA – CAROLI PECORI – AUGUSTINI SAVIOLI *Sancti Gregorii papae I. cognomento magni opera omnia*, Venetiis, 1744. „*Epistola LXXVI, Ad Mellitum Abbatem*, XI, str. 1176. te njegova pisma u izdanjima *Patrologia latina*.

7 GREGORIUS MAGNUS. *Ad Natalem archiepiscopum Salonitano*, nav. izd. ep. VIII, str. 631, i *Ad Sabenianum Jadere episcopum* ep. 10, 901-902 te Lib. I, ep. XXVIII str. 517-519, zatim lib. V, XLII, str. 769-770 bilješka a.

zadovoljstvo; da, dok im se očuvaju neke vanjska veselja, lakše uzmognu pristati na unutrašnja veselja. Naime tvrdim pametima (glavama!) odjedanput sve odbiti, bez sumnje bi bilo nemoguće; jer onaj koji se nastoji popeti na najviše mjesto, nužno je da se ne uzdiže skokovima nego stepenicama i koracima....“ Na kraju papa ističe: „Ovo je, dakle, nužno kako se sve mora razriješiti.“

Važno je opet naglasiti to što papa izričito kaže kako se navedene uredbe **moraju** onako izvršavati kako u pismu piše. U ovim odredbama treba tražiti razlog kako su svi barbarski narodi, koji su došli na područje zapadne Crkve, poprimili konačno kroz određeno vrijeme kršćanstvo za razliku od drugih kršćanskih krajeva.

Nemamo pisanih izvora kako su misionari postupali u našim krajevima s novodoseljenim Hrvatima i drugim slavenskim narodima, ali crkvena praksa u našem narodu doista glasno govori kako su misionari i ovdje očito postupali strogo po naređenim pravilima. Po svemu sudeći malo je ili nimalo u našim krajevima bilo solidnih hramova slavenskim božanstvima, ali toponimija glasno govori kako o postojanju svetih mjesta i možda drvenih zdanja, tako i o njihovom uspješnom nadomještanju po papinim naredbama u štovanje mučenika i drugih svetaca. To treba svakako reći za štovanje sv. Ilije ili sv. Jure umjesto božanstva Peruna na vrhuncima, nadomještanje Svevida sv. Vidom mučenikom, Ognjane „ognjenom“ Marijom Magdalenom i sl.⁸ Isto tako mnogi teološki bezazleni poganski običaji o Božiću, Ivandanu i sl. dokaz su da su kršćanski misionari i na našim prostorima doista slijedili vrlo razborite upute bl. pape Grgura.

Na širokim prostorima od Istre do Bojane pa i dalje na jug od pradavniâ umalo sva plemena slave svog posebno izabranog sveca što tradicija, ne bez temelja, povezuje s pokršćavanjem predaka te se zato ova slavija ponekad zove i *krsna slava* ili *krsno ime*, iako je i u papinu pismu i u praksi kod katolika tijekom cijele povijesti prvenstveno riječ o štovanju svetaca sve do danas (npr. pita se koga slave...). A nije pogrešan ni daleko rjeđe upotrebljavani naziv *krsna slava* jer su korijeni doista iz vremena pokršćavanja predaka. Sama riječ *krst* u *krsnoj slavi* nastala je od naziva za Isusa Krista (Isukrst) Hrvata, dok npr. Srbi, imaju oblik Hristos. A prvi misionari i među Srbima bili su latinski svećenici iz primorskih gradova što svjedoči brojna terminologija kod Srba: *krst*, *crkva*, *kum*... S tim prvim misionarima je došao i običaj *krsne slave* i srpska historiografija priznaje.⁹ Treba imati na umu i to da je u davnim vremenima sve do 732. godine u papinoj direktnoj jurisdikciji bio čitav Balkan preko papinskog egzarha u Solunu.

Čitajući odredbe pape Grgura u navedenom pismu opatu Mellitu proizlazi da Hrvati katolici trajno u nepromijenjenom obliku slave svoje plemenske svece sve do najnovijeg vremena.¹⁰ Prema izvorima tako su ih slavili i Srbi sve do reforme Save Nemanjića, koji je početkom XIII. stoljeća takav sličan i kod njih zatečeni

8 Papa piše: „*prijatnije će se sabirati na mjesta gdje je običavao*“ pa bi se smjelo zaključiti da su upravo na mjestima slavljenja boga Peruna nastavili slaviti sv. Jure i Ilija.

9 VLADIMIR SKARIĆ, „Postanak krsnoga imena“, zbornik radova: SVETLANA VELMAR-JANKOVIĆ (uredila) i IVAN KOVAČEVIĆ (radove izabrao i pogovor napisao), *O krsnom imenu*, Prosveta, Beograd, 1985., str. 312-322.

10 U zborniku *Trebinjska biskupija* objavljenom ove 2023. godine prigodom 1000 godina od prvog spomena Trebinjske i 700 godina Mrkanske biskupije, donesena je opširnija studija o ovoj temi. Ovdje za čitateljstvo *Stolačkog kulturnog proljeća*, donosimo temeljne podatke o nastanku pojave slavljenja plemenskih svetaca zvanom i *krsna slava*, *krsno ime*...

oblik temeljito reformirao te je zapravo ustrojio znatno promijenjen oblik *krsne slave* koji je postao vrlo bitnim sastavnim dijelom srpskog pravoslavlja. U Savinoj reformi najupečatljivije je svakako uvođenje „slavskog kolača“ umjesto klanja životinja za gozbu i još nekih drugih običaja, čime se plemensko slavlje kod Srba odvaja od prvobitnog oblika i razlikuje od slavlja kod katolika koja slijede tradiciju.

Kako *krsna slava* kod Srba postaje jedna od temeljnih datosti crkvene prakse, vremenom se počela širiti propaganda da svi koji slave određene svece ili *krsnu slavu* starinom vuku porijeklo iz srpskog naroda pa se u katoličkim crkvenim krugovima, koji su zaboravili propise pape Grgura Velikog, javlja podozrivost s obzirom na ta slavlja koja bi mogla hrvatski puk odnaroditi. Tako na području Bosne i zapadne Hercegovine apostolski upravitelj biskup fra Augustin Miletić 1828. piše da su „još od prijašnjih vremena“ izdavane zabrane, i da on te godine strogo zabranjuje mnoge neprilične običaje, npr. „budalaščine od kumstva striženi“ ali i „slavljenja imena Karstni“¹¹

I na području Trebinjske biskupije svećenici su gledali podozrivo na ovaj, u priličnoj mjeri paganiziran, običaj jer je malo bilo crkava pa se onda slavljenje uglavnom svodilo samo na gozbu. Ipak, uoči svih zapovjednih svetkovina, a tako i prije slavlja svetaca, sve donedavno škropilo se blagoslovljenom vodom na čemu također papa Grgur inzistira, i molilo Vjerovanje, a i misa se ipak slavila ne samo u ono malo neporušenih crkava, nego i u kućama gdje se to uobičajilo.

Na sastanku u Prenju 28. rujna 1932. svećenici su odlučili pokrenuti zabranu plemenskih svetaca ili *krsne slave*. Na *koroni* 6. listopada u dodatku izvještaja, u *eventalia*, dekan izvještava biskupa fra Alojzija Mišića: „Velč. Gospodin Don Ilija Tomas primjećuje... da se na zgodan i neosjetljiv način kuša ukinuti tako zvano ‘Krsno ime’ prikazujući ga kao ostatak poganstva i da u njemu danas nema ništa zasebno i zato ga s potpunim pravom nazivlju ‘piće’. Osobito se zgoda pružila sada za pokušaj ovoga u ovim teškim ekonomskim prilikama.“¹²

Biskup Mišić već 15. listopada naređenje župnicima „da porade kako bi se dokinule Krstne slave kod katoličkoga naroda u Hercegovini“.¹³ Zanimljivo je da župnici naših područja izmiješanih s pravoslavicima ne spominju kao biskup da je riječ o pravoslavnom, nego poganskom običaju. A i biskup ističe kako je sad prigodu za ukidanje običaja jer: „teška ekonomska prilika pritisla je cijeli svijet“ pa bi se grijehilo da se to ne iskoristi u ovom slučaju. Biskup u odluci naređuje: „Radi toga naredjujemo Vam, da s oltara proglasite naredbu da je zbog i uslijed iznesenih razloga preuz. g. biskup zabranio svim katolicima svoje biskupije da ne smiju više slaviti na dosadanji poganski način *krsnu slavu*.“ Klauzula „na dosadanji poganski način“ nije slučajna, biskup dodaje: „Ako hoće neko da se slavi crkveno, naime: da taj dan sluša sv. Misu /ali u crkvi a ne kod kuće/, da se ispovjedi i pričesti, to Mi samo preporučiti možemo. Ali da se drže gozbe ili pijanke Mi to zabranjujemo.“ A ako netko ne bude poslušao, biskup spominje crkvene sankcije.

11 AUGUSTIN MILETIĆ, *Naredbe i uprave biskupa namistnika apostolski proshasti, i sadascnoga...* Rim, 1828., str. 25-26.

12 *Arhiv Biskupskog Ordinarijata Mostar* (odsad: ABOM), br. 1372 i 1373. od 28. IX. i 6. X. 1932

13 Protokol ABOM, god. 1932., br. 1405. „kratki sadržaj predmeta“. Usp. kopija u ABOM, god. 1932., br. 1405.

Biskup Mišić, dakle, ne samo da ne ukida ispravno slavljenje plemenskih svetaca, nego, ako je s misom dapače preporučuje! – Riječ je o slavljenju bez mise i s misom po kućama Ne treba prikrivati da je zapravo svećenicima dosadilo slaviti mise po selima, kako u filijalnim crkvama, tako osobito u privatnim kućama, pa su se i zato htjeli tog običaja riješiti. U *Ljetopisu župe Gradac* župnik don Mitar je te godine zapisao da se samo u gradačkoj župi do tada slavila misa na 25 mjesta! Kad se tomu dodaju druge svetkovine, proizlazi da je župnik morao prosječno svakog tjedna u ono vrijeme na konju ili možda satima pješaćiti do sela, boraviti u njemu koji sat i opet se vratiti, što je svakako bilo veliko opterećenje. Iza biskupove naredbe don Mitar je pretjerao, sa zadovoljstvom ističe kako je iste godine izostavio svete mise ne samo po kućama nego i „u kapelici u Hutovu, u kapelici u Neumu te u kapelici na Moševićima tj. na Lučindan, na Šimunjdan i na Svi Svete“. Reakcija vjernika bila je raznolika. Neki su bez dvoumljenja prihvatili biskupovu odluku jer su ta slavlja bila, osobito siromašnijim obiteljima kojih je bilo najviše, ekonomski doista iscrpljivanje. *Pičari* bi došli dan prije na konjima, a odlazili dan ili više iza proslave što je bilo u kriznim vremenima veliko opterećenje.

Drugi se naprotiv nisu mirili s dokinućem tog običaja pradjedova. Zvuči kao anegdota ono što je pripovijedao autoru pokojni don Ivan Kordić: kaže da su na upit kako slave svece nakon biskupove zabrane, odgovarali: „Mi sve kao i prije, samo se Bogu ne molimo!“ Puk se potužio protiv don Mitrovih restrikcija koje je uvodio već od početka župnikovanja u Gracu te je pri biskupovu dolasku na stanicu u Hutovo i u drugim zgodama iznosio ozbiljne pritužbe protiv njega pa mu je biskup naredio da ublaži svoj stav.¹⁴ Don Mitar, kako slijedi dalje u *Ljetopisu*, popušta te po nalogu biskupa Mišić, vraća slavljenje svetih misa bar tamo gdje postoje kapelice.

A slavljenje plemenskih svetaca na ovaj katolički način do danas nije prestalo. Neki, istina vrlo mali broj, još slave bez ikakva vjerskog sadržaja. Velika većina vjernika prihvatila je način kako biskup Mišić preporučuje: sveta misa pa gozba s prijateljima. Zabrane župnika da se mise slave po kućama inicirale su gradnju brojnih kapelica pa i crkava u kojima se počelo slaviti svete mise uz *Dušni dan* i u dane tradicionalnog slavljenja svetaca. A ponegdje se prišlo dogovorom izboru novih zajedničkih svetaca za više rodova ili za čitavo selo. Tako su današnja slavlja i tradicionalnih i novoizabranih ili usuglašanih svetaca u novom obliku prihvatljiva: misno slavlje je u središtu, a poslije mise slijede slavlja po obiteljima s kraćom i bar malo skromnijom gozбом i s manjim brojem gosta. U većini slučajeva je danas tako, ali treba priznati da se javlja sve veći broj onih koji, pravdajući se poslom i „obvezama“, ciljano dolaze teko u vrijeme objeda poslije podne. Kako dio rodbine i prijatelja znade doći ranije, jedan broj kućne čeljadi ostaje bez mise, pa bar za veća slavlja svećenici sve više uvode i mise *uočnice* koje dobro dođu članovima obitelji koji će na dan slavlja biti zauzetiji. Pa i u Bosni i zapadnoj Hercegovini, gdje su *krsne slave* davno zabranjene, zapravo su samo nadomještene u običaju blagoslova polja po svim selima, uglavnom u grobljima, pa bogatijim objedom za goste u domovima. Tako je plemensko slavlje svetaca opet skoro u neznatno promijenjenom obliku i nakon biskupskih zabrana ostalo do danas, istina donekle

14 IVICA PULJIĆ, „Don Mitar Papac (1896.-1951.)“, zbornik *Svjedoci vjere i rodoljublja*, Mostar, 2005., str. 287-358, *passim*.

ublaženo i „pokršteno“, onako kako je to papa Grgur Veliki propisao i priželjkivao.

Još jedan sitni prilog o svetom Vidu i Svevidu...

O štovanju sv. Vida na stolačkom području pisali smo kratko u prvom broju *Stolačkog proljeća*, a pisalo je o tome opširnije i više drugih autora.¹⁵ Dobro bi bilo da ne ode u zaborav i jedna znakovita molitva koju su sve do novijih vremena čobanice molile, dok je bilo obilje stoke, i to upravo svaku večer nakon zatvaranja torova. Donosimo je u izvornom obliku:

**„Sveti Vide vidi nas, što po moru brode brodiš i po nebu zvijezde brojiš
Ti zaveži tatu ruke, mrku vuku oštre zube a vještici vid oćinji,
da tat ne tare, vuk ne jede a vještica ne naudi
i nikakve ude stvari...“**

Svetom Vidu se, dakle, pripisuje previše univerzalne moći za jednog mučenika kako na zemlji, tako i na nebu. To kao da potvrđuje brojna svjedočanstva da su općeslavensko vrhovno božanstvo Svevida po spomenutim uredbama pape Grgura I. Velikog misionari prigodom pokršćavanja Slavena zgodno zamijenili sv. Vidom mučenikom, iako njegovo ime u latinskom jeziku radije treba vezati uz riječ *vita* (život).

Neposrednu tvrdnju kako je slavensko vrhovno božanstvo Svevida (kod raznih slavenskih naroda u njihovom govoru zvanog i Svetovid, Suvid, Sutvid, Svantevid, Svantevit, Svantovid, Sventovid, Swiatowit, Vid, Zvantevith...) zamijenio mučenik sv. Vid donosi djelo *Kronika Slavena* Helmolda iz Lübecka (o. 1120.-1177.) koji piše: „Svetog Vida, koga mi mučenikom i slugom Kristovim ispovijedamo, oni časte kao Boga.“¹⁶

Nije izlišno spomenuti da je baš na temeljima najvećih antičkih gradova, Naroni u Vidu kod Metkovića i osobito Stocu, štovanje sv. Vida vrlo izraženo: Vidovo Polje je u dubrovačkom arhivu zapisano upravo kao „polje svetog Vida“,¹⁷ nad Stocem je grad Vidoški, Bregava se zvala Vidoštica, pod Maslinama je Vidoštak, a sv. Vid se štuje i u Boljunima poznatim po iznimno vrijednoj nekropoli stećaka. Na širim prostorima susrećemo planine Viduša, gora Vid, zatim sela Vid i Vidonje i sl. A najzanimljivije je, svakako, navesti da je treći po veličini hrvatski grad, Rijeka, nastao „na rijeci svetoga Vida“ po kojoj grad nosi ime. I grad i njegova nadbiskupija su i danas pod zaštitom sv. Vida!

15 . Npr. ESAD KURTOVIĆ, „Vidovski, Vidovo polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji“, *Bosna franciscana*, XIV/24, Sarajevo, 2006., 87-102. MIROSLAV PALAMETA, „Kršćanska likovnost na stećcima“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, I, Zagreb, 2011., str. 293-296

16 GEORGIUS HEINRICUS PERTZ, *Helmoldi presbyteri chronica Slavorum*, izdanje: Hannoverae, 1868., str. 23-24, 106-108, 214-215. Pravoga Boga *Stari zavjet* zove i Svevid: *Post 16,13-14. Est 5, 1a. II Mak 7,35 i 9,5.*

17 *Državni arhiv Dubrovniku, Diversa Cancellariae, XLI, 110v.* ESAD KURTOVIĆ, „Vidovski, Vidovo polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji“, *Bosna franciscana*, XIV/24, Sarajevo, 2006., 87-102. MIROSLAV PALAMETA, „Kršćanska likovnost na stećcima“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, I, Zagreb, 2011., str. 293-296.

Usput je možda korisno primijetiti tvrdnju spomenutog Helmolda iz Lübecka da su Slaveni, kao suprotnost dobrom Svevidu, imali nešto manje moćnog zlog boga imenom Černibog, Crnobog. Helmold mu ime piše ime kao „Diabol sive Zcerneboch“, što bi se moglo povezati s našim Crnugovcem i Crnim Vrhom. Međutim, osobito je zanimljivo da samo tako možemo protumačiti vrlo uvriježenu i često upotrebljavanu uzrečicu kako se netko namučio „do zla boga“ što je u kršćanstvu ne samo neprihvatljivo, nego i blasfemno.

Tragom arhivske (pismo hrvatske) građe

EKONOMSKO - SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA STOLAČKOGA SREZA I OPĆINE NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

O ekonomsko – socijalnoj strukturi stanovništva prve potpunije podatke pružio je popis iz 1895. godine, ali samo za poljoprivredno stanovništvo, dok je nepoljoprivredno tretirano ukupno kao „ostalo civilno žiteljstvo“. Posljednji popis za vrijeme Austro-Ugarske iz 1910. godine bio je znatno potpuniji, ali nije izlazio iz okvira sreza, pa je za općinu nemoguće utvrditi unutarnju strukturu nepoljoprivrednog stanovništva. Prema ovim podacima, na području stolačkoga sreza 1895. godine bilo je ukupno 14.461 stanovnik, a od toga broja njih 12.624 ili 87,3 % bilo je poljoprivredno stanovništvo, a 1.837 ili 12,7 % bilo je nepoljoprivredno stanovništvo.

Popis iz 1910. godine donosi rezultate kako je na istome području bilo ukupno 17.226 stanovnika. Kategoriji poljoprivrednog stanovništva pripadalo je njih 14.935 ili 86,7 %, a nepoljoprivrednih stanovnika bilo je 2.231 ili 13,3 %. To znači da je u ovom petnaestogodišnjem razdoblju uglavnom stanovništvo poraslo za 2.311 osoba ili za 18,3 %, a nepoljoprivredno samo za 454 ili za 24,7 %, odnosno da je godišnji porast kod poljoprivrednog stanovništva iznosio 154 osobe, a kod nepoljoprivrednog samo 30.

Ovi podatci pokazuju kako su stolačka općina i srez u to vrijeme bili izrazito ogromno područje u kome je razvoj poljoprivrednih djelatnosti bio spor i ograničen, s malim izgledima za suvremenije ekonomsko-socijalno prestrukturiranje stanovništva.

Treba glede uspoređivanja napomenuti kako je ekonomsko-socijalna struktura stanovništva u stolačkome srezu i u Hercegovini bila još nepovoljnija. Tako je 1895. godine u srezu poljoprivredno stanovništvo činilo 90,4 %, a u Hercegovini 91,1 % ukupnog stanovništva, a da se do 1910. godine stanje izmijenilo samo toliko što je poljoprivredno stanovništvo u stolačkome srezu činilo 89,1 %, a u Hercegovini ostalo, kao i 1895. godine 90,1 %.

Od posebnog je značenja ekonomsko-socijalna struktura gradskog stanovništva. Prvi podatci potječu iz popisa 1895. godine, ali su oni zabilježili samo vlasnike,

odnosno domaćine, ali ne i članove njihovih domaćinstava. Tada je navedeno kako u Stocu ima 16 vjerskih službenika, 12 državnih i 9 općinskih članova, 8 učitelja, 2 zdravstvena djelatnika, 149 zemljoradnika, 126 slobodnih seljaka, 38 kmetova, 54 kućevlasnika, 276 zanatlija i trgovaca i 264 pomoćnih radnika, nadničara i sluga.

Prema ovom popisu u Stocu su prevladavali nositelji gradske privrede (zanatlije, trgovci, pomoćni radnici, nadničari i sluge) koji su činili 56,6 % ukupnog broja stolačkih vlasnika i domaćina, a zatim ih je slijedila grupa zemljovlasnika, slobodnih seljaka i kmetova od 32,8 %. Ostale su kategorije bile malobrojne: činovnici, svećenici, učitelji i dr. 4,9 % i renterijeri 5,7 %.

Poslije 1885. godine moguće je pratiti elementarne promjene i u ekonomsko-socijalnoj strukturi cjelokupnog gradskog stanovništva, pa nam popisi iz 1895. i 1910. godine pružaju sljedeće podatke. Prema popisu iz 1895. godine grad Stolac imao je 3.476 stanovnika, a od toga broja njih 49,1 % ili 1.708 stanovnika predstavljalo je poljoprivredno stanovništvo, a 50,9% ili 1768 stanovnika nepoljoprivredno stanovništvo. To znači da je između 1895. i 1910. smanjen broj poljoprivrednog stanovništva u gradu za 492 osobe ili za 28,8 %. Udio nepoljoprivrednog stanovništva godišnje je opadao za 33 osobe, a nepoljoprivrednih rastao za 18 osoba.

Iako je 1910. godine od ukupno 70 gradova u BiH koji su imali preko 2.000 stanovnika, Stolac spadao među 20 u kojima je bilo ispod 40 % poljoprivrednog stanovništva, očigledno da je razvoj kapitalističkog odnosa u gradu bio vrlo spor, zbog čega je Stolac do kraja austro-ugarskog razdoblja, dakle do prosinca 1918. godine, zadržao mnoga ekonomsko-socijalna obilježja iz razdoblja turske okupacije. Inače, u Hercegovini su pored Stoca 1910. godine imali ispod 40% poljoprivrednog stanovništva samo Mostar (31,3%) i Konjic (34,3%).

U ekonomsko – socijalnoj strukturi stanovništva veliko značenje imao je odnos između aktivnih i izdržanih osoba, ali je on poznat samo za srez u 1910. godini. Tada je u poljoprivredi sreza na 10.213 aktivnih osoba dolazilo 21.279 izdržanih osoba (1:2) a izvan poljoprivrede na 1.094 aktivnih 1977 izdržanih osoba (1:1,8). Takav je odnos najvjerojatnije vladao i u stolačkoj općini jer je u čitavoj Hercegovini bio 1:1,97, a izvan poljoprivrede 1:1,97. To govori kako se u poljoprivredi krio veliki višak radne snage te da je izvan poljoprivrede vladala izrazita nezaposlenost, što je bilo sasvim karakteristično za stolačku općinu i grad Stolac koji je u tom vremenu već postao „provincija u pozadini“, budući da ga je zaobišla i željeznička pruga.

Na kraju treba istaknuti da su po podacima iz 1910.godine spolna i dobna struktura u srezu i općini uglavnom odgovarale ukupnoj hercegovačkoj. Tada je u stolačkom srezu bilo 49,2 % muških, 50,8 % ženskih osoba, a u Hercegovini 49,7 % muških , a 50,3 % ženskih osoba, što je bilo gotovo istovjetno s prethodnim popisom stanovništva iz 1895.godine.

U dobnoj strukturi u srezu i općini bilo je 19,6% djece do 7 godina, 33,6 % osoba između 7 i 20 godina, a 14,4% od 21 do 30 godina, te 32,4% osoba iznad 30 godina starosti. Značajno je da je 1910.godine u ukupnom stanovništvu stolačkoga sreza

bilo još samo 16,5% muškaraca, prije dolaska austro-ugarske vlasti, a u Hercegovini 17%, kao i da je u stolačkome srezu i u Hercegovini među djecom do 7 godina i osobama iznad 30 godina starosti bilo više muškaraca nego žena, a u populaciji između 7 i 30 godina više žena nego muškaraca.

I što još reći? Možda samo konstatirati kako je Austro-Ugarska bila temeljita i učinkovita država, o čemu govori i temeljitost dvaju popisa na razmeđu 19 i 20 stoljeća, te gruntovne knjige, željeznički i cestovni pravci i još mnogo toga što ima svoju relevantnu uporabu i ovo naše vrijeme, u prvim desetljećima 21. stoljeća.

VELIČANSTVENU TISUĆLJETNU HRVATSKU KULTURNU BAŠTINU BOKE KOTORSKE POHODOM U BOKU TREBAO BI VIDJETI SVAKI HRVAT

(Nakon Bokeljske mornarice, hoće nam oteti i bokeljsku književnost)

Srbi odavno, vođeni nepisanim pravilom: *Nitko nema što Srbin imade, a imade ono što ukrade!* – a i Crnogorci nažalost u posljednjih desetak godina, pohotno plaze vlastite jezike na ono što nikada nije bilo srpsko ni crnogorsko, na impresivnu hrvatsku kulturnu baštinu Boke kotorske. Kada je prije pet godina, u proljeće 2018., Crna Gora uvrstila Bokeljsku mornaricu u crnogorsku baštinu prešućujući njezin hrvatski identitet, hrvatski politički medvjedi na to nisu reagirali, nego su nastavili spavati zimski san. Hrvatska politika, bez domoljubne kralježnice, ostat će vjerojatno nijema kao pećina gluha i na najnovija crnogorska posezanja za hrvatskom književnom i drugom našom baštinom u Crnoj Gori. Hrvatska kola u Boki nizbrdo su pošla poglavito od 1945. kada je jugoslavenski komunistički režim upravo Boku kotorsku doslovno oteo Hrvatskoj, uz druga naša područja. U sljedećim rečenicama pokazat ću kolika je to bila nepravda prema našoj domovini, a(li) i tamošnjem hrvatskom narodu kroz prezentiranje niza činjenica o neupitnoj hrvatskoj baštini Boke.

Bogata bokeljska baština

Bokeljski su mornari pronijeli slavu Hrvatske na moru, veličajnim pomorskim pobjedama nad Turcima, a Bokeljska mornarica je najstarija mornarica na svijetu! Isprva se zvala Kotorska mornarica, a utemeljena je kao bratimska udruga bokeljskih (koterskih) mornara, po predaji 809., kada su pomorci iz Kotora sudjelovali u svečanom preuzimanju relikvija sv. Tripuna, zaštitnika grada Kotora.

Bogata bokeljska spomenička baština poglavito je prepoznatljiva u gradu Kotoru. Nedvojbeno, najznačajniji gradski spomenik je katedrala sv. Tripuna – najstarija hrvatska romanička katedrala čiji začetci sežu u daleko 9. stoljeće. Od katedralnih znamenitosti svakako valja istaknuti: Andreacijev sarkofag, ciborij i zlatnu palu (obnovljene 1907.), vevrijednu fresku *Skidanje s križa*, moćnik s relikvijom ruke sv. Jakova i moćnik glave sv. Tripuna, lik Krista Svevladara na srebrnoj pali

glavnog oltara s likom sv. Tripuna na istoj pali, katedralnu Galeriju, krstionicu iz 8. stoljeća...

Osim katedrale, u Kotoru je poznata i prepoznatljiva crkva sv. Luke. Natpis na njezinu pročelju govori da datira iz 12. stoljeća, a sagrađena je, također, u romaničkom stilu. Još je monumentalnija crkva sv. Marije u romaničkom stilu, posvećena 1221., s glasovitim raspelom od drveta na glavnom oltaru koje datira iz 1515. godine. Također, građena u romaničkom stilu, u Kotoru se nalazi i crkvice sv. Ane (nekoć crkvice sv. Martina). U crkvici je, uz kameni Bogorodičin oltar, sačuvan i kip sv. Martina napravljen u gotičkom stilu. Uz prelijepu palaču Drago, kotorsko bogatstvo je, zacijelo, i crkvice sv. Mihovila iz sredine 12. stoljeća, potom Trg oružja s glasovitim tornjem gradskoga sata, zatim „Vrata od mora“ ili „Glavna gradska vrata“, na kojima dominira uradak u kamenu – „Bogorodica s djetetom, sv. Tripunom i Bernardinom Sijenskim“.

Na ulazu u kotorsku palaču Bisanti ističe se luneta portala s grbom Bisantija, a uz palaču Grgurina poznata je svakako palača Trpković u Dobroti s lijepo uređenim salonima. U Perastu se, uz Gospino svetište, ističe glasovita Poiretova slika *Mandićeva jedrenjaka* te u Prčnju slika iz radionice Paola Veneziana *Bogorodica s djetetom*. U bogatstvo hrvatske spomeničke baštine Boke izvrsno se uklapaju pobudne riječi blaženoga Alojzija Stepinca: „Svaki kamen u Boki kotorskoj govori hrvatski!“

Katedrala sv. Tripuna u Kotoru

Zaljev hrvatskih svetaca

Bokotorsko područje se nazivlje i zaljevom hrvatskih svetaca. S punim pravom jer je Boka kotorska Katoličkoj Crkvi podarila sv. Bogdana Leopolda Mandića i dvoje blaženika: bl. Graciju iz Mula i bl. Ozanu Kotorsku.

Sv. Leopold Mandić je rođen u Herceg Novom, 12. svibnja 1866. Stupio je u franjevački kapucinski red, a za svećenika je zaređen 1890. godine. Većinu života proveo je u samostanu u Padovi gdje se istaknuo kao vrstan ispovjednik. Umro je u Padovi, na glasu svetosti, 30. srpnja 1942., a u samostanskoj kapelici u Padovi počivaju njegovi ovozemni ostatci. Papa Pavao VI. blaženikom ga je proglasio 2. svibnja 1976., a Ivan Pavao II. proglasio ga je svecem 16. listopada 1983. godine. Spomendan mu Crkva slavi 12. svibnja.

Bl. Gracija je rođen u Mulu, kod Kotora, 27. listopada 1438. Dugi niz godina plovio je kao ribar Jadranskim i Jonskim morem, a prigodom boravka u Veneciji, slušajući gorljivu propovijed svećenika augustinca, odlučio se za redovničko poslanje i novo životno zvanje, te stupio u augustinski samostan na brežuljku Ortone kod Padove. U samostanu je položio zavjete i postao brat redovnik. Na glasu svetosti umro je u Muranu u Italiji, 9. studenoga 1508., a njegovo blaženo tijelo počiva u župnoj crkvi Pomoćnice kršćana u Mulu. Blaženim ga je proglasio papa Lav XIII., 6. lipnja 1889., a spomendan mu Crkva slavi 9. studenoga.

Bl. Ozana Koterska, dominikanska redovnica, rođena je u Relezima kod Kotora. Kao sluškinja u Kotoru u uglednoj plemićkoj obitelji, naučila je čitati i pisati te primila dobar vjerski odgoj. U dominikanski samostan ušla je 1514. godine. Na glasu svetosti umrla je u Kotoru, 27. travnja 1565., a njezino neraspadnuto tijelo se nalazi u crkvi sv. Marije. Blaženom ju je proglasio papa Pio XI., 21. prosinca 1927., a njezin spomendan Crkva slavi 27. travnja.

Drugi glasoviti Bokelji

Od poznatih Bokelja svakako treba spomenuti Vicka Zmajevića (1670.-1745.), barskoga biskupa, potom zadarskoga nadbiskupa te naposljetku, papinskoga vikara za balkanske zemlje pod turskom vlasti. Zmajević, rodnom iz Perasta, revno se zauzimao za uporabu hrvatskoga jezika i pisma glagoljice. S tromeđe Skadarskoga jezera spasio je Arbanase od turskoga noža te ih naselio u zadarsko predgrađe gdje im je sagradio crkvu, osigurao školovanje i dostojan život. Najpoznatija su mu djela: zbirka propovijedi *Razgovor duhovni* iz 1721. i *Zrcalo istine* iz 1720., te drugo polemičko djelo *Razgovor između Srbina i katolika* iz 1721., u kojima je nedvojbeno branio katoličanstvo i hrvatstvo Zadra od pravoslavnih nasrtaja. Vicko Zmajević je najzaslužnija osoba što se zadarsko zaleđe održalo katoličkim unatoč pravoslavnim posezanjima. Sjemenište u Zadru danas nosi njegovo ime. Vicko Zmajević je bio nećak Andrije Zmajevića, a njegov brat Matija Zmajević (1680.-1735.) ustrojio je snažnu rusku mornaricu kao ruski admiral u službi cara Petra Velikoga.

Mnogi ne znaju da je jedini papa hrvatskoga podrijetla Siksto V. rodom iz Boke kotorske, a kršten je kao Srećko Peritić. Uz Siksta V., neizostavno treba spomenuti glasovitoga zlatara Tripuna Kotoranina. Kao odabrani zlatar radio je na dvoru Ivana Groznoga u Moskvi. Franjevac Vid iz Kotora sagradio je 1335. poznati pravoslavni manastir u Dečanima. Od bokeljskih književnika valja istaknuti Viktora Vidu i Franu Alfirevića, zatim pjesnika, političkog uznika i prognanika Vjenceslava Čičeka te pjesnikinju Ružicu Orešković koja je napisala posebno lijepe stihove o Gospi od Škrpjela.

Andreacijev sarkofag u katedrali sv. Tripuna u Kotoru

Sustavno othvaćivanje Boke kotorske

Po povratku iz Boke, mostarsko-duvanjski biskup mons. Ratko Perić je izjavio: „Biti katolikom u Boki nije toliko hrabro, koliko je hrabro biti Hrvatom.“ Rečena neprijepornost zrcali se i proizlazi iz smišljenih višedesetljetnih posezanja za Bokom kotorskom, što začetke imaju u pretprošlom stoljeću u velikosrpskoj paroli Vuka Stefanovića Karadžića “Srbi svi i svuda!” Godine 1912. objavljenja je knjiga stanovitoga dr. Erdeljanovića *Crna Gora i Bokelji*, u kojoj je pisac doslovno napisao: „Poznato je da su Bokelji vrlo svesni Srbi.“ Knjiga je devedesetih godina minuloga stoljeća pretiskana u Crnoj Gori, što je bio još jedan perfidni pokušaj asimilacije bokeljskih Hrvata, kao i knjiga *Studija o Boki*, objavljena 1999., u kojoj nema ni slova h od hrvatske prošlosti Boke, već se spominju “Srbi i srpsko nebo nad Bokom”. Prije toga, točnije 1971., hrvatski otpadnik Milorad Pavić u knjizi *Srpska drama 16. i 17. veka* objavio je bjelodane laži o začetcima srpske drame u Boki kotorskoj te hrvatska crkvena korizmena prikazanja u Boki lažno prikazao srpskom baštinom, premda je znanstveno utvrđeno kako srpska književnost uopće

nema renesansno, humanističko ni barokno nasljeđe. A Hrvati Boke su, pak, u davnoj prošlosti bili sastavni dio Crvene Hrvatske, koja se prostirala od Cetine do Skadra.

Premda Boku s Dalmacijom, samim time s Hrvatskom, povezuju prastare pjesme bugarštice, te korizmene pjesme istovjetne pasionskoj baštini Dalmacije, u dosadašnjim objelodanjenim antologijama o Boki, smišljeno se izbjegavalo istaknuti hrvatski pridjev pa su izlazile knjige: *Stara književnost Boke* ili *Književnost Boke*. Međutim, ohrabruje nedavno izdanje bokeljske Hrvatice, docentice dr. Vande Babić *Hrvatska književna baština Boke kotorske do preporoda*.

Autohtono hrvatsko područje Boke kotorske čak tri puta je othrvćivano tijekom 20. stoljeća: 1918. od Ante Trumbića; 1938. od Vladka Mačeka te 1945. od komunističkog zločinca Josipa Broza Tita, što zorno pokazuju statistički podatci. U Kotoru je 1910. živjelo 69 posto Hrvata, a 1991. samo 7 posto; u Herceg Novom 1910. bilo je 70 posto Hrvata, a 1991. samo 2 posto; u nekoć čisto hrvatskom Tivtu samo 23 posto Hrvata. Osim toga, Hrvate Boke uporno žele popravoslaviti pa posrbiti članovi Srpske pravoslavne Crkve, poglavito nedavno umrli mitropolit Amfilohije Radović, unatoč činjenici da Bokelji nisu ni Crnogorci ni Srbi, već Hrvati čisti - kao bistra suza! No valja se s pravom nadati da će nakon uspostavljene crnogorske državne neovisnosti i Crnogorska pravoslavna Crkva dočekati svoju autokefalnost (samostojnost), što bi trebalo, ipak, polučiti konačan prestanak velikosrpskih težnji Srpske pravoslavne Crkve za popravoslavljem i posrbijavanjem Hrvata u Crnoj Gori.

Moćnik katedrale sv. Tripuna u Kotoru

Boka nije hrvatska dijaspora

Zbog izuzetno bogate hrvatske katoličke kulturne prošlosti, područje Kotorskoga zaljeva ne treba nipošto nazivati "hrvatskom dijasporom", kao uostalom ni BiH, jer je područje Boke kotorske bilo hrvatsko povijesno ozemlje u sastavu Dalmacije (bolje reći južne Hrvatske – nap. I. K.) do 1918., to jest stara hrvatska djedovina gorljivih katolika i uzornih domoljuba. I danas Kotorska biskupija pripada pod jurisdikciju Splitske mitropolije.

Boka danas pripada međunarodno priznatoj državi Crnoj Gori. U skladu s tim, dužnost je hrvatske države tražiti od crnogorskih vlasti za Hrvate Boke kotorske povoljniji položaj nego dosada te poštivanje njihova prava na ostvarenje svih manjinskih prava koja imaju, u najmanju ruku, i druge manjine u Crnoj Gori. Republika Hrvatska se treba, također, založiti za puno bolju medijsku povezanost bokeljskih Hrvata s matičnom domovinom Hrvatskom.

Premda su Bokelji puno propatili u obje Jugoslavije uslijed odhrvaćivanja Boke, najveću su golgotu ovdašnji Hrvati doživjeli u vrijeme Domovinskoga rata, kada su s bokeljske strane srbočetnici u jugoslavenskim odorama nesmiljeno napadali Dubrovnik, a isto su u Boki mnogi Hrvati bezrazložno bili zatvarani, mučeni, bombe su bacane na hrvatske domove, mnogi su Hrvati iz Boke protjerani.

Hrvatsko kulturno nasljeđe Boke je iznimno, a Boka kotorska bi danas jamačno imala bogatiju hrvatsku spomeničku baštinu da potres 1667. nije nepovratno razorio mnoge kulturne spomenike. Hrvatska bokeljska spomenička baština danas čini čak 40 posto nepokretnih i 66 posto pokretnih svih kulturnih spomenika u Crnoj Gori!

Za golu opstojnost Hrvata u Boki kotorskoj najzaslužnija je Katolička crkva! A lijepe crkve i druge spomenike ovoga krasnoga ozemlja trebale bi zacijelo više pohoditi hrvatske školske ekskurzije, jer im je Boka, dakako, bliža i više njihova, u svakom pogledu, od Pariza ili Barcelone. I svi drugi Hrvati trebali bi doći vidjeti impresivne bokeljske znamenitosti...

Svetište Gospe od Škrpjela na istoimenom otočiću

STOLAČKA DOGAĐAJNICA

SMART fest (Stolac Music andARTs festival)

SMART fest svake godine dva dana u mjesecu lipnju u gradić na Bregavi donosi spoj glazbe, kazališta, ulične umjetnosti, filma te svega što bi se moglo svesti pod nazivnik urbane kulture. Težnja festivala je da kroz različite kulturne i umjetničke sadržaje postane i ostane urbano i kulturno naslijeđe grada Stoca.

Poseban naglasak festival stavlja na interakciju, uključivanje i sudjelovanje mladih kroz različite programske sadržaje. Cilj festivala je promovirati potencijale našega grada podižući svijest o kulturi i umjetnosti kako kod djece i mladih, tako i kod cijele zajednice.

Ovogodišnji *SMART fest* tradicionalno je otvoren *street art* radionicama. Najprije su naši mališani u Dječjem vrtiću Stolac uživali oslikavajući zid zajedno s djecom iz osnovne škole. Poslije je ukrašen još jedan zid koji se nalazi pokraj Gradskog parka u Humskoj ulici gdje su sudjelovali učenici Srednje škole Stolac.

Street art radionicama želja nam je oživjeti što više javnih prostora u gradu, s ciljem promoviranja ulične umjetnosti, ostvarujući izravnu komunikaciju s građanima koristeći potencijal i kreativnost mlađe populacije, koja grad pretvara u galeriju na otvorenom, ukrašavajući stolačka pročelja i zidove.

Kao i svake godine u sklopu festivala održala se i kazališna predstava, ovoga puta poznatog hrvatskog mađioničara i iluzionista Luke Vidovića, u kojoj su uživali naši najmlađi, ali i njihovi roditelji.

Ova urnebesno smiješna i zabavna mađioničarska predstava namijenjena je zabavi cijele obitelji i u njoj su uživala djeca, ali jednako tako i mame i tate i djedovi i bake. Lukin izrazit talent za rad s ljudima, njegov odličan smisao za humor, dopadljiv karakter, pozitivna energija kojom zrači, neodoljiv šarm te vrhunske zabavljačke sposobnosti razlozi su zbog kojih će svi prisutni veselje i radost ove predstave dugo pamtiti. „Magic show za cijelu obitelj“ nezaboravna je predstava koja je od početka do kraja bila ispunjena smijehom, zabavom, humorom te nevjerojatnim trikovima.

Na kraju možemo zaključiti kako je prvi dan SMART festa opravdao sva očekivanja i naš grad učinio još veselijim, a naši najmlađi su zasigurno najviše uživali.

Festival se završio velikim koncertom Željka Bebeka, vjerojatno najvećeg rock pjevača s ovih prostora, čija impozantna pjevačka karijera traje više od 40 godina. Prepoznatljiva boja glasa, jedinstven karakter i neodoljiv šarm Bebeka su obilježili kao jednu od najvažnijih i najutjecajnijih ličnosti glazbene scene uz koju je vrhunska zabava i ovaj put bila zajamčena.

Dojmovi s koncerta Željka Bebeka u Stocu još će se dugo pričavati među svima onima koji su mu nazočili. Popularni hrvatski pjevač zapalio je publiku sveltremenskim hitovima uz koje su plesali i stari i mladi.

Prije njegovog nastupa kao predgrupa je nastupio mladi bend iz Čapljine Fourgon Bleu koji je imao priliku po prvi put se predstaviti široj publici. Inače, koncertu je nazočilo oko tisuću ljubitelja dobre glazbe iz cijele Hercegovine i regije, kao i veliki broj turista koji su tih dana boravili u Stocu. (Ur.)

Andželko ŠUTALO

Stolačka tarča, 2022.

Zahvaljujući Vitezovima hercega Stjepana Kosače, općini Stolac i brojnim sponzorima koji su se i ove godine potrudili svim znatiželjnicima i vjernim posjetiteljima oživjeti srednjovjekovlje ovog podneblja organizirajući još jednu *Stolačku tarču*, kraj svibnja već je tradicionalno postao rezerviran za posjet gradu Stocu.

Srednjovjekovni sajam *Stolačka tarča* održava se na starom gradu Vidoškom iznad Stoca, nacionalnom spomeniku Bosne i Hercegovine još od 2015. godine. Svake godine svojim bogatim programom njezini organizatori okupljaju mnoge domaće viteške skupine, ali i one iz regije i inozemstva, te se trude prikazati duh srednjega vijeka na ovim prostorima i prikazati sve ljepote grada na Bregavi.

S obzirom na restriksijske mjere vezane uz pandemiju COVIDA-19 prethodnih godina koje su poprilično ograničile organizatore u realizaciji programa, ovogodišnja Tarča se vratila u punom sjaju. Ovogodišnju dvodnevnu manifestaciju *Obrane Hercegova grada* koja se održala 20. i 21. svibnja, ponovno su podržale viteška skupina iz Jajca, „Hajdučka družina Mijata Tomića“ iz Tomislavgrada, udruga „Rusag“ iz Prijedora (sudjelovala je po prvi put) te viteške skupine iz Hrvatske, Slovenije, Mađarske i Slovačke. No kroz godinu su i Vitezovi hercega Stjepana Kosače gostovali diljem zemlje, te sudjelovali i organizirali srednjovjekovne sajmove u Metkoviću i Tribunju. Važno je reći da su bili dio uspješnog projekta *Mali čuvari kulturne baštine dječjeg vrtića Stolac*.

Program je oba dana posjetiteljima nudio radionice streličarstva, mačevanja, keramike, sokolarstva, sat povijesti, predstavu za djecu, srednjovjekovne plesove i predstavu, te je sve bilo popraćeno zvucima mađarskog glazbenog sastava „Holloenek Hungarica“. Uz to, posjetitelji su mogli sudjelovati i u potezanju konopca, bacanju sjekire, osvježiti se pićem i hranom, te uživati u nastupu trbušne plesačice. Posljednjeg dana Stjepanov grad je obranjen, nakon čega je uslijedila proslava uz veličanstven vatromet i nastupe trbušne plesačice i DJ-a.

Organizatori su i ove godine veoma zadovoljni odazivom i reakcijama posjetitelja, te se već tijekom ljeta s radošću ‘bacaju’ na pripremu Stolačke tarče, 2023. na kojoj očekuju još veći broj gostujućih skupina te još veći broj posjetitelja kojima s ponosom dočaravaju bogatstvo ovoga kraja.

Barbara MARIJANOVIĆ

Ples *Bezimenih* u Sarsenterumu

U Biskupijskom centru Sarsenterum u Stocu 19. svibnja predstavljen je novi roman Srečka Marijanovića *Bezimeni*. Roman je objavljen 2022. u nakladi Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne i Matice hrvatske Stolac. U ime nakladnika obratili su se dr. Mladen Bošković, predsjednik Matice hrvatske Stolac, i Ivan Baković prof., predsjednik DHK HB. O romanu *Bezimeni* govorili su prof. dr. sc. Antun Lučić, Ivan Baković, prof. i književnik Ljubo Krmek. Ulomke iz romana čitao

je Leon Rajič, predsjednik Kluba studenata hrvatskoga jezika Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Glazbeni prinos dali su članovi Tamburaškoga sastava „Prijatelji“ Rotimlja, a program je moderirala mlada voditeljica Barbara Marijanović. Izdajamo nekoliko zanimljivih ulomaka iz onoga što su predstavljači rekli o romanu:

Antun Lučić: „Ne razmećući se darom i ne slijedeći okušane trendove ratnoga rukopisa, gotovo pišući za sebe, autobiografski iskazuje oštar protest i bunt spram ratom zatočene zbilje. Usto nalazi načina promicati ironične i groteskne poteze. Na takvoj liniji ratne proze je hercegovački Isak Babelj, navlastito po ulozi banalnosti u određenju neljudskih odnosa, iracionalne „konjice“ u nenaklonjenoj sudbini. Ako je Babelj smještao radnju u Odesu, Marijanović pronalazi vrhove zavičajnih uzvisica, sudionikom je prijelomna događanja koja se odvijaju negdje u Europi krajem XX. stoljeća, a čitatelju se oboje doimaju i poznatim i izmaknutim.“

Ljubo Krmek: „Srečkova proza je lirska, deskriptivna, duboka, meditativna i protočna. Ona je, kao i sam auctor, utemeljena u zavičaj Hercegovine; u kamen, u čvrstinu, u postojanost, a istodobno u misaono, u osjećajno, u polemičko. Srečko Marijanović je napisao roman u pjesmi, pjesmu u romanu. Njegovi bezimenjaci plešu kako granate sviraju... Plešu u kolu života i kolu smrti... I sve se vrti... Od samog rođenja pa sve do smrti... Jedino je kamen i nakon rata onaj isti stari kamen... Obavija ga ono isto staro nebo... Samo ovoga puta s novom svjetlošću... Svjetlošću slobode... Stojimo svoji na svome... Boriti se i dalje... Pa ‘ko kome...“

Ivan Baković: „Kompozicijski, roman *Bezimeni* je, zapravo, zbirka nevezanih priča koju povezuje lik koji pripovijeda priču, a i o njem više možemo zaključiti

prateći njegove misli i solilokvije nego iz postupaka. Primjenjujući, kako je to primijetio prof. Lučić u svojoj recenziji, post/modernu narativnu strukturu, vremenski slijed u romanu je razbijen i ne može se kronološki uspostaviti. Tako uspostavljeno vrijeme je, zapravo, odraz psihološkoga stanja glavnih likova kojima u situacijama u kojima se nalaze vremenski slijed i ne čini nikakvu osobito bitnu stvar.“

Na kraju večeri publici se obratio sam autor zahvalivši se predstavljateljima. Oduševljen posjećenošću uspio je i nasmijati posjetitelje anegdotom o piscu koji se zahvalio svojoj obitelji rekavši satirično: „Da nije njih, ovo djelo bi završio prije tri godine.“ Nekolike riječi samog autora:

Što reći nakon ovakve večeri?!? Ništa, baš tako, sve su oni kazali, uradili, spremili, ispjevali. Osjećam se pomalo kao kralj; sjedim, šutim, kimam glavom i negodujem u sebi. Mislio sam kako je težak posao napisati roman, upozoravan od drugih iskusnijih, savjetovan da se okanim ćorava posla, držim ovih svojih pjesama i tako dalje. Ipak sam posao priveo kraju misleći kako je to to.

Tada sam rukopis poslao jednom velikom čovjeku koji ga je pročitao i pozvao me na razgovor. Odmah je predložio da drugu polovinu romana odbacim za kasnije. Prihvatio sam i slijedilo je ubacivanje zareza, izbacivanje, igra interpunkcija preslagivanje odlomaka i neprestana iščitavanja i provjere pa nanovo i ponovno itd. Nakon više mjeseci rada i beskonačnih konsultacija nas dvojice, roman je napokon izašao. Večeras ovdje želim pozdraviti tog čovjeka, urednika, recenzenta, savjetnika, lektora, sukreatora naslovnice, prijatelja i profesora, Ivana Bakovića....

I na kraju što reći nakon ovakve večeri u gradu povijesti, pokraj rijeke Radimlje, pod mjesječinom, u znaku stolačkog proljeća ovog zbiljskog i onog duhovnog, kulturnog?! Možda samo to kako kultura ovoga kraja neće nestati nikada, pokopati se pod internetska događanja zahvaljujući vrijednim Stočanima koji pišu, promoviraju i potpomažu ovakve rijetke i izvrsne pojedince naše kulturne scene.

Andrija STOJIC

Grad bez ptica u Sarsenterumu

U organizaciji Ogranka Matice hrvatske u Stocu, Općine Stolac i Pastoralnog centra u Stocu predstavljen je novi roman afirmirane književnice Anite Martinac. Uz autoricu, roman su predstavili Andrija Stojić i Stanislav Vukorep. Roman *Grad bez ptica*, osim što je dar čitateljima kao još jedno vrijedno umjetničko književno djelo, još veći značaj ima jer je djelo koje čuva dostojanstvo istine i uspomenu na branitelje u Domovinskom ratu. Prepoznatljivim stilom virtuozica pisane riječi Anita Martinac vješto nas je vodila od kraja osamdesetih godina pa do oslobođanja Mostara 1992., te kroz stvarne događaje i stvarne likove progovorila o temi rata iz više uloga. Sagledavajući politiku, povijesni kontekst, a i vojnu doktrinu, unoseći osobno iskustvo, a posebno nakon istraživanja i intervjuiranja živih svjedoka, nastalo je ovo djelo. Što se događalo u Mostaru, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj opisano je lirski, a opet vjerodostojno. Bez imalo susprezanja i ovim djelom autorica je potvrdila da je štitonoša istine i čuvarica stijega pod kojim su pale brojne žrtve. Otela je od zaborava najteže, ali i najslavnije trenutke povijesti. Stvarni likovi, navedena imena, opisani događaji u ovom romanu svjedoče da je ovo spomenik žrtvi hrvatskih branitelja. I na ranijim predstavljajima osvrti i kritike su precizno istaknule vrijednosti teme kojom se bavi roman s posebnom zahvalom autorici što je otela od zaborava veličanstvene trenutke novije hrvatske povijesti.

Na predstavljanju u Stocu Stanislava Vukorep je rekao: „Bez imalo pretjerivanja naglašavam izuzetnu čast progovoriti koju riječ o Anitinom četvrtom romanu. Tematika kojom se spisateljica bavi od izuzetnoga je značaja za hrvatski narod. Ovaj je roman samo nastavak-epizoda u povijesnom kontekstu hrvatskoga naroda koje je Anita uspješno, činjenično s priekom potrebom iznijela, prethodno se u prijašnjim romanima dotakavši hrvatske tragedije u Drugome svjetskom ratu i poraću. Kako se imperijalističke težnje nisu stišale te se dogodila '91., Anita je 'zasukala' pero te zabilježila i noviju hrvatsku povijest. Branitelji, kojih se dotiče u romanu, goloruki naspram tadašnje velike sile opremljene za novi Vukovar u Mostaru, nisu imali ništa osim ljubavi. A ljubav uvijek obitava u velikome srcu koje Anita želi otrgnuti novoj hrvatskoj amneziji. Bojnica u ratu - bojovnica i u miru. Uvijek tamo gdje je potrebna za svoj narod. Bez ikakvoga ustručavanja, u romanu se usudila progovoriti, zaći u područja od kojih mnogi zaziru i izbjegavaju u širokome luku. I zato ti Anita, zbog svega što si napisala i činila, veliko hvala! (Ako se istinska zahvalnost može izreći samo tom jednom riječju.)“

Andrija Stojić, predsjednik Ogranka Matice hrvatske u Čitluku istaknuo je dugogodišnju suradnju s književnicom Anitom Martinac i njezinim brojnim književnim uspješnicama ističući tri ranija romana *Medaljon*, *Posljednji* i *Od*

Franje do Franje koji su nagrađeni *Zlatnom poveljom* Matice hrvatske. Osim što predstavlja knjige, Anita Martinac koristi svaku priliku da educira i osvjetljava zapostavljene teme iz hrvatske povijesti. Lijepim stilom rukopisa i otvorenim pristupom stvorila je široki krug čitateljske publike pa nije čudno što već neke od knjige imaju i svoja peta izdanja.

Anita Martinac, književnica i diplomirana pravnica, braniteljica te predsjednica Središta za istraživanje posljedica totalitarizama u BiH i predsjednica Južnohrvatskog ogranka Društva hrvatskih književnika, angažirana je i na drugim poljima gdje nesebično doprinosi djelujući na značajnim projektima za širu zajednicu. Osim romana objavila je niz zbirki poezije, novele, bajke, a uskoro izlazi prva knjiga osvrta i recenzija. Dobitnica je brojnih nagrada, a 2018. je proglašena je za Utjecajnu hrvatsku ženu na području kulture u Zagrebu.

Na koncu programa književnica Anita Martinac uz zahvale organizatorima istaknula je da Stolac posebno mjesto zauzima u njezinom srcu iz pijeteta prema svim nedužnim žrtvama koje još nespokojne leže po brojnim jamama u okolici Stoca te se nada kako ćemo zajedno više raditi na projektu podizanja kosturnice i spomenika na Radimlji kako bismo osigurali dostojanstven ukop svih žrtava i konačno skinuli žice s njihovih posmrtnih ostataka.

Predstavljanje knjige

Jubi bolu

„Život nije bajka. Ali, život je lijep i može biti poput nje. Naše je samo odabrati u koju se skupinu likova svrstati. Sve bajke završe sretno, ali svi u njima ne završe isto. Stoga, mudro birajmo. Mislina, riječima, djelima...“

U toplom i svečanom prostoru Biskupijskog centra Sarsenterum u Stocu te pod pokroviteljstvom Matice hrvatske Stolac i grada Stoca, dana 6. svibnja 2022. godine predstavljena je druga knjiga autorice *Cvije Goluža* znakovitog naziva *Jubi bolu*. Nakon prve knjige igrokaza *Oči moje djece*, autorica se odlučila predstaviti čitateljima „običnim crticama iz svakodnevice i kratkim pričama iz svog, života članova svoje obitelji, prijatelja i učenika“, kako to ona ima običaj kazati. Predstavljajući knjige svojim recenzijama *Fragmenti sjećanja*, *Sonja Jurić* i *Ovozemaljski gubitci dobitci su za vječnost*, *don Ivan Turudić* zanimljivo i autentično približili su i predstavili knjigu nazočnima u punoj dvorani Sarsenteruma. U tome su im pomogle i autoričine životne prijateljice, članovi obitelji i radne kolegice. Naime, *Marijana Krmek* koja je i lektorirala knjigu, *Antonija Moro*, *Janja Šutalo* i *Irena Goluža* svojim emotivnim interpretacijama odabranih priča dirnule su, ali i nasmijale mnoge od nazočnih.

Nazočnima se na početku večeri obratio i sam predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. *Mladen Bošković* te pozvao na suradnju s Maticom sve koji imaju i žele nešto napisati da se na to i odvaže.

U lepezi priča i riječi, vedrini večeri doprinijeli su milozvučni glasovi djevojačke skupine *Vidoštačka Kraljica* i muške klape *Amo ća*. Zanimljivim anegdotama, dosjetkama i najavama cijeli program vješto je uokvirila *Andrea Perić* u ulozi moderatora. Na koncu večeri, nazočnima se obratila i sama autorica čitanjem

svojih priča i zahvalom svima koji su pomogli na bilo kakav način kako bi njezina druga knjiga ugledala svjetlo dana. Osim već gore spomenutih, zahvale su upućene *ak. sl. Ernestu Markoti* za naslovnici i ilustracije, *Print Teamu Mostar* ne tisku te mnogobrojnim prijateljima, obitelji i svim posjetiteljima iz različitih gradova i krajeva kako Hercegovine, tako i susjedne nam Hrvatske. (Ur.)

Predstavljanje romana *Ostavljeni*

Dana 12. srpnja 2022. u biskupijskom centru Trebinjsko-mrkanske biskupije Sarsenterum u Stocu održano je predstavljanje romana *Ostavljeni* književnika Stanka Krnjića. Brojnoj publici roman su predstavili doc. dr. Tina Laco, književna kritičarka, novinar i književnik Boris Njavro u ime nakladnika Društva dubrovačkih pisaca, književnik i predsjednik DHK HB Ivan Baković, koji je ujedno bio i moderator predstavljanja, te sam autor.

Nazočne je, u ime Grada, pozdravio gradonačelnik Stjepan Bošković te naglasio kako je rad na polju kulture važna karika za opstojnost jednoga naroda, ne manje bitna od drugih djelatnosti, te pozdravio ovakve projekte. U ime Matice hrvatske, Ogranak Stolac, potporu ovakvim događanjima dao je i dr. Mladen Bošković, predsjednik ogranka.

U svom opširnom izlaganju dr. Tina Laco naglasila je kako se roman *Ostavljeni* može iščitavati na više načina te kako sam roman predstavlja svojevrsan elaborat vrlo zapažene autorove ranije zbirke poezije *Ratište riječi*. U sažetku izlaganja dr. Laco navodi:

Nagrađeni Krnjićev roman „Ostavljeni“ zapravo je prozni elaborat njegove zbirke poezije „Rat(ište) riječi“. Nakon što nam je autor u svojoj stihozbirci ponudio nekoliko smjerova iščitavanja čudovišne stvarnosti jednoga usamljenog pjesničkog

ja, u proznome obliku, u kojemu od prve priče/prvoga poglavlja, od anticipacije rata, odzvanjaju bezbrojne svakodnevne smrti, nema mjesta „pretencioznoj nabrijanosti“ i „patriotskoj spremnosti“ – Krnjićeve priče odišu svojevrsnom resignacijom, mirenjem s onim što će životu oduzeti život, danu svjetlo, vremenu smisao.

Diskutiralo se mnogo o tome treba li se ova proza čitati kao zbirka priča ili kao roman. Sjedne strane, priče su komponirane kao mikrocjeline od kojih svaka ima svoj motiv, svoju težinu, dinamiku, razradu, eskalaciju i zaokruženost, jasno oblikovane i karakterizirane, dovršene likove. No valja ipak pristupiti „Ostavljenima“ kao romanu kako bi se spoznale i u potpunosti doživjele temeljne i autentične kvalitete ovoga teksta: ponajprije, polifonija (u osnovnu pripovjednu liniju i tijekom svijesti pripovjedača suptilno se i postupno upliću drugi glasovi), zatim, usložnjavanje na svim razinama (priče, lika, ali i samoga tretmana vremena, koje od linearnoga – od anticipacije rata do završetka – prelazi u košmar kružne cirkulacije) te višestruke mogućnosti čitanja (linearno – progresivno i kao rekonstrukciju, čime se sjećanja na iskustvo pokušavaju zaštititi od propadljivosti koju donosi vrijeme).

Boris Njavro predstavio je publici ukupan stvaralački opus Stanka Krnjića i smjer kojim se kretalo njegovo stvaralaštvo te napomenuo kako je ovo već četvrta autorova knjiga u nakladi Društva dubrovačkih pisaca. Naglasio je da je ovaj roman bio očekivan ishod dosadašnjeg Krnjićeva rada. Osvrnuo se i na brojne nagrade koje je Krnjić dobio za svoj književni rad.

Ivan Baković pozdravio je prisutne u ime DHK HB te spomenuo kako su u isto vrijeme, bez ikakva dogovora među autorima, iz tiska izašla dva kvalitetna prozna djela stolačkih književnika, oba iste tematike. Riječ je o ratnoj/antiratnoj

prozi koja se rijetko susreće u hrvatskoj književnosti nakon Domovinskoga rata, a da je napisana na ovako kvalitetan način.

Odlomke iz svoga romana publici je čitao sam autor. Zahvalio je svima na toploj dobrodošlici, velikom odazivu publike i naglasio kako mu je ovo deveta objavljena knjiga, ali ujedno prvo predstavljanje nekog njegovog djela u rodnom mu gradu. Svojim izvrsnim glazbenim izvedbama ovu književnu večer upotpunile su Vidoštačke kraljice.

Roman *Ostavljeni* može se čitati, a tako je i koncipiran, i kao roman, ali i kao zbirka priča. Sastoji se od dvanaest samostalnih, zaokruženih priča. Svaka priča je cjelina za sebe, ali poredane kronološkim tijekom i povezane, manje-više, istim likovima, priče tvore zaokruženu cjelinu te se tako mogu čitati i kao roman. Tematika romana je rat doživljen kroz oči mladića koji prekida studij i dragovoljno odlazi na ratište. Roman, kako navodi autor, ima u jednom svom manjem dijelu elemente autobiografije.

Za dvije priče iz ovoga djela Krnjić je dobio dvije književne nagrade u BiH za priču/pripovijetku – Nagradu *Zija Dizdarević* za priču *Ostavljeni*, po kojoj je roman i dobio ime, te *Bugojansku vaz*u za priču *Otkupnina*. (S.K.)

Hrvatosauri i Iz humske zemlje u čast Ilindanu

U petak, 16. 7. 2022. u biskupijskom centru Sarsenterum u Stocu u 20:00 sati održano je predstavljanje knjiga **Iz Humske zemlje i Hrvatosauri** autora **Ljube Krmeka**. *Od svog ponovnog uspostavljanja godine 2000. Matica hrvatska Stolac izdala je do danas u svojoj nakladi tridesetak knjiga. Većina autora upravo je ovdje u Stocu i promovirala svoje uratke. Sve su te promocije lijepo i posebne, s nekim svojim pečatom po kojem se pamte. Svoju prvu promociju knjige Milogledi Ljubo je imao u Stocu 1999. Nakon ponovnog osnutka MHS 2000. prva objavljena Matičina knjiga bila je opet Ljubina stihobirka Višeglasje. Od tada pa do danas Ljubo je u našem (i svom) gradu objavio i promovirao njih sedam. Broju pridružujemo i potonje - Iz humske zemlje i Hrvatosauri. Smatram kako upravo izneseni podatci itekako govore i svjedoče o kakvoj je sintezi, neraskidivoj vezi riječ kada govorimo o Ljubi i Matici hrvatskoj Stolac, o Ljubi i Stocu, o Ljubi i Stočanima... pa i Ljubi i Stolačkom kulturnom proljeću, Ljubi i Vidoškoj pjesničkoj noći... Sjetimo se samo svih književnih veličina koje su, zahvaljujući upravo Ljubinom posredovanju, upornošću i organizacijskim vještinama bili dragi gosti (mnogi i po više puta) na Radimlji i u Sarsenterumu. Vođeno tim, Povjerenstvo Matice hrvatske Stolac ove je godine Zahvalnicu za svekoliki doprinos radu i promicanju Matici dodijelilo upravo Ljubi Krmeku... rekao je u svom obraćanju predsjednik Matice hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković.*

Predstavljajući knjiga bili su Tina Laco i Ivan Sivrić, a ulomke iz Ljubinih knjiga čitali su Robert Pehar i Miro Barnjak, glumci Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru, uz gitarsku pratnju Darke Šutala Rahana. Po prvi put u Stocu zapjevao je i zasvirao čapljinski bariton Nino Stojić. U svom obraćanju Ljubo Krmek se zahvalio Gradu Stocu i Matici hrvatskoj Stolac na organizaciji, don Anti Luburiću, glumcima, pjevačima, ali posebice svojoj obitelji i prijateljima koji su promociji

nazočili, kako Ljubo reče, iz Stoca, Čapljine, Metkovića i Švedske... Na samom kraju autor je istaknuo radost stasanja i rasta s Maticom, ali i obratno – Matica je rasla i raste s njim. Obraćanje je završio čestitkom povodom skorog Dana grada Stoca i Ilindana. (Ur.)

Hrvatski stećak posthumno Stojanu Vučićeviću

Tradicionalna književna manifestacija *Vidoška pjesnička noć*, koja se održava u sklopu *Stolačkog kulturnog proljeća*, upriličena je Biskupijskom pastoralnom centru Sarsenterum u Stocu. Organizacija je i ovaj put bila na zavidnoj razini pa ne čudi što je dvorana bila puna znatiželjnika svih uzrasta željnih lijepog stiha, lijepe riječi i zanimljivih, nadahnutih govornika. Prvi od njih, kako i dolikuje, bio je predsjednik Matice hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković koji je pozdravio nazočne i zahvalio svima na dolasku, bez obzira u kojoj i kakvoj službi su došli. Ništa manje rječit nije bio i gradonačelnik Stjepan Bošković koji također nije mogao sakriti zadovoljstvo zbog posjećenosti manifestacije kao i njezine organizacije.

Ovogodišnja manifestacija prožeta je sjećanjem na rano preminulog pjesnika Stojana Vučićevića. Nadahnuto i lijepo o njemu i njegovom životu i stvaralaštvu govorila su redom velika imena te su svaki u svom stilu i na svoj osobit način publiku riječju dotakli: Veselko Koroman, Željko Ivanković, Miro Petrović i Miroslav Palameta.

Dr. Bošković je potom nazočnima kratko predstavio izdanje Matice hrvatske Stolac, antologiju *Moja najdraža pjesma*. Nikad dovršenu Stojanovu zamisao Matica je oživjela i na taj svoj pothvat je neizmjereno ponosna. Da cijela zamisao bude zaokružena i jedna lijepa priča ispričana do kraja, Matica hrvatska Stolac je odlučila ovogodišnji *Hrvatski stećak* posthumno uručiti Stojanu Vučićeviću za osobit doprinos hrvatskoj književnosti. Nagradu je u očevo ime iz ruku predsjednika Matice hrvatske Stolac, dr. Mladena Boškovića, preuzela Rujana Vučićević nakon čega se emotivnim govorom zahvalila svima. (Ur.)

Stocu na dar

U Biskupijskom centru Sarsenterum upriličena je još jedna lijepa kulturna-glazbena večer. Godišnji zbornik radova Matice hrvatske Stolac za kulturno-povijesnu baštinu, *Stolačko kulturno proljeće* stigao je do jubilarnog dvadesetog broja, a osim toga ove se godine navršava točno 180 godina od osnutka najstarije hrvatske kulturne institucije – Matice hrvatske. Bilo je, dakle, više razloga za ponos. Sama večer je podijeljena u tri djela – promocija zbornika, izložba knjiga i koncert.

Zbornik *Stolačko kulturno proljeće* je predstavio predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. Mladen Bošković koji je naglasio vrijednost dragocjene suradnje s brojnim Stočanima koji su ostavili svoj pisani trag kroz svih 20 izdanja zbornika, posebice prof. Peru Marijanovića, kao i važnost suradnje sa mladima.

Na samom ulazu u centar bio je za javnost izložen impozantan izdavački fundus Matice hrvatske koji je povodom 180. obljetnice djelovanja ondje postavljen i namijenjen vizualnom užitku – veći je dio opusa iz privatnog vlasništva, a jedan manji dio u vlasništvu Matice hrvatske Stolac i Biskupijskog centra Sarsenterum. Opus je uključio izdanja Matice od osnutka njezina ogranka pa do danas. Matica hrvatska Stolac na čelu s predsjednikom dr. Mladenom Boškovićem odlučila je darovati kompletan izložbeni izdavački fundus Matice stolačke koji je sačinjen od primjeraka svih izdanih knjiga, brošura i zbornika biskupijskom centru na čijem je čelu don Ante Luburić. Stoga je dr. Bošković tom prigodom uručio i prigodnu darovnicu don Anti.

Nakon toga je dr. Bošković uručio priznanje Ljubi Krmeku za doprinos i promicanje ugleda rada Matice hrvatske Stolac zahvalivši mu na taj način za sav dragocjeni trud i nesebični rad u uredništvu zbornika i rad u Matici.

Usljedio je veličanstven, nesvakidašnji koncert mladih Stočana i njihovih prijatelja kao kruna večeri. Naši mladi glazbenici su se sami organizirali i poklonili ovaj zaista impresivan koncert svom gradu. Sudjelovali su: klapa „Ero“ iz Mostara pod vodstvom don Dragana Filipovića, Emma Raguž (vokal) i Ivan Brać (gitara), Danijel Perić i Tomislav Perić (baritoni) te Emil Bevanda kao klavirska pratnja i Luka Perić na gitari. Izvodili su klasičnu glazbu, dalmatinsku pismu i instrumentalnu glazbu, te oduševili sve prisutne svojim vokalnim i glazbenim mogućnostima. (Ur.)

Uručene Darovnice za tri škole

Predsjednik Matice Hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković uručio je darovnice s preko 200 objavljenih knjiga u nakladi Matice hrvatske, ravnateljicama Osnovne škole Stolac, Osnovne škole Crnići te ravnateljici Srednje škole u Stocu. Ovim se nastoji obogatiti knjižnični fond u knjižnicama koje djeluju u dvije osnovne i Srednjoj školi u Stocu.

Ravnateljice su zahvalile na darovanim knjigama, istaknuvši kako Matica hrvatska Stolac dugi niz godina potiče učenike škola u literarnom djelovanju i stvaranju koje nagrađuje i potom objavljuje u svom Zborniku. (Ur.)

ZAJEDNICA HRVATA ISTOČNE HERCEGOVINE

»Zajednica Hrvata istočne Hercegovine osnovana je u Zagrebu 1991. godine. Okuplja sve ljude dobre volje koji su povezani s istočnom Hercegovinom. Temeljni cilj Zajednice je istraživanje i čuvanje kulturne i spomeničke baštine te običaja ovoga kraja. U nastavku je prikaz rada Zajednice u 2022. i 2023.«

Kratki pregled rada Zajednice Hrvata istočne Hercegovine kroz godinu 2022. i 2023.

I. Spomendan na profesora Peru Marijanovića (2021). Govorili su: prof. Marinko Marić, prof. Domagoj Vidović i pjesnik Vicko Goluža.

II. Predstavljanje „Turističke monografije općine Ravno“. Promotori: Stanislav Vukorep, prof. Domagoj Vidović, Željko Raguž, Vesna Slobodan, Milica Mihaljević i Mate Kovačević. Voditelj tribine Stjepan Šešelj.

III. Promocija knjige Stjepana Raguža Gunjinovića: „Etnografija Hrvata katolika u Humini od početka XVII. do kraja XX. stoljeća“. Uz autora o knjizi govorili don Tihomir Šutalo, provincijal Hrvatske salezijanske provincije i književnik Mario Raguž.

IV. Predstavljanje knjige „Komunistički teror i mučeništvo Crkve – djelovanje Udbe protiv Crkve u Hrvatskoj 1945. – 1991., Svezak I i II“ Josipa Jurčevića.

V. Promocija knjige admirala hrvatske vojske Davora Domazeta Loše „Hrvat jest ratnik“.

VI. Predavanje autora dr. Tomislava Jonjića „Što nam Starčević znači danas!?“ o knjizi „Antun Gustav Matoš: pod Starčevićevim barjakom“.

VII. Promocija knjige „Posveta svetom Josipu – čuda našega duhovnog oca“ autora o. Donalda H. Callowaya. Uz autora govorili don Damir Stojić i Neđeljka Batinović. Domaćin: Branko Mustapić.

VIII. Tematska večer o najnovijim istraživanjima logora Jasenovac: knjige Igora Vukića „Radni logor Jasenovac“ i „Jasenovac iz dana u dan“. Moderator: Branko Mustapić.

IX. Promocija Izdanja Matice hrvatske Stolac: „Zbornik Stolačkog kulturnog proljeća 2022.“ od strane dr. Mladena Boškovića, predsjednika ogranka.

X. Večer poezije Ljube Krmeke, predstavljanje poetskog stvaralaštva originalnog pjesnika. Pjesme izvodio glumac Niko Pavlović.

XI. Predstavljanje knjige Vesne Slobodan „Djevojke na žrtveniku“ o 206 tužnih sudbina djevojaka mučenica iz istočne Hercegovine tijekom Drugoga svjetskoga rata i poraća. Uz autoricu knjigu predstavili: novinarka Nada Prkačin, kroničar Stanislav Vukorep, žrtvoslovac Ante Beljo.

XII. Predstavljanje zbornika „Hrvatski jezikoslovci: Krsto Spalatin, Slavko Pavešić, Stjepan Krešić i Luka Vukojević“. Predstavljajući: Stjepan Šešelj, Milica Mihaljević, Lana Hudeček i Domagoj Vidović.

XIII. Promocija knjige Mate Kovačevića: „Sto godina borbe za hrvatsku državu“. Knjigu predstavili Stjepan Šešelj, Damir Pešorda i autor.

XIV. Uoči Miholjdana 2022., održan komemorativni skup za Željka Raguža, jednog od utemeljitelja HDZ-a BiH i organizatora obnove našega kraja. O Željku govorio predsjednik ogranka Matice hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković, publicist Mate Kovačević i jezikoslovac Domagoj Vidović.

XV. Idućeg dana uslijedilo je predstavljanje Troknjižja autora don Ante Luburića i Antuna Šarca: „Katolička crkva u Fočanskom i Čajničkom kraju“, „Katolička crkva u Nevesinju i gornjoj Hercegovini“ i „I rod Vaš da ostane“. Predstavljajući: Mate Kovačević i Domagoj Vidović uz domaćina Branka Mustapića.

Prirredili: Branko Mustapić, *predsjednik* i Josip Šijaković, *tajnik*

ZAJEDNICA HRVATA ISTOČNE HERCEGOVINE

poziva vas na

PROSLAVU MIHOLJDANA 2022.

21. listopada u 18 sati: *In memoriam: Željko Raguz*

Govore:

dr. Mladen Bošković, Mate Kovačević i prof. Domagoj Vidović
Prisjećanje će se održati u prostorima Hvide,
Slovenska ul. 21, Zagreb

22. listopada u 17 sati:

Predstavljanje trilogije autora **don Ante Luburića i Tonija Šarca:**

Katolička crkva u fočanskom i čajničkom kraju

Katolička crkva u Nevesinju i gornjoj Hercegovini

I rod Vaš da ostane

O trilogiji govore: **prof. Domagoj Vidović i Mate Kovačević**

Promocija izdanja Matice hrvatske Stolac te zbornika

Stolačko kulturno proljeće 2022.

U ime Matice hrvatske obratit će se **dr. Mladen Bošković**, predsjednik

Slijedi promocija književnog stvaralaštva pjesnika **Ljube Krmeka**

O stvaralaštvu uz autora govore **Mate Kovačević i prof. Domagoj Vidović**

Stihove kazuje glumac **Niko Pavlović**

Crkva Sveta Mati Slobode na Jarunu, dvorana blaženog Alojzija Stepinca

U 19 sati svečana sveta misa koju predslavi stolački župnik **vlč. Ljubo Planinić**

Iza 20 sati zahvale, večera i druženje u dvorani blaženog Alojzija Stepinca.

Josip ŠLIJAKOVIĆ

Ususret sv. Mihovilu i Danu Zajednice Hrvata istočne Hercegovine

Članovi i prijatelji Zajednice Hrvata istočne Hercegovine okupili su se u subotu, 22. listopada u crkvi Sveta Mati Slobode na zagrebačkom Jarunu na svečanoj proslavi blagdana svoga nebeskog zaštitnika sv. Mihovila arkandela i Dana Zajednice. Nakon što su morali odgoditi prošlogodišnju, jubilarnu 30. godišnjicu postojanja, evo svečanost se dogodila. Uz zahvalu dragom Bogu i domaćinima salezijancima, župniku don Damiru proslava je započela još sinoć sjećanjem na pokojnog Željka Raguža. Danas je slijedilo predstavljanje kulturno-znanstvenih radova značajnih za svoj kraj i svečana sveta misa. Uz uvodne pozdrave vlč. Ljubi Planiniću, župniku u Stocu koji je nazočio, također dr. Mladenu Boškoviću, dopredsjedatelju zastupničkog doma parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine i g. Stjepanu Boškoviću, gradonačelniku grada Stoca skup je započeo.

Vlč. Ljubo zazvao je Božji blagoslov nad radom i skupom ove Zajednice te se obratio s par prigodnih riječi. Slijedila je promocija trilogije autora don Ante Luburića i Tonija Šarca: *Katolička crkva u Fočanskom i Čajničkom kraju*, *Katolička crkva u Nevesinju i gornjoj Hercegovini*, *I rod Vaš da ostane*. O knjigama su govorili naš istaknuti povjesničar g. Mate Kovačević te prof. Domagoj Vidović s Instituta

za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Dr. Mladen Bošković, predsjednik ogranka Matice hrvatske u Stocu, promovirao je izdanja Matice hrvatske Stolac te zbornik Stolačkog kulturnog proljeća 2022. Glumac Niko Pavlović recitirao je poeziju g. Ljube Krmeke. Izvedba poznatoga glumca uvela nas je u treći dio promocije u kojem se promoviralo poetsko stvaralaštvo našega najoriginalnijeg pjesnika prema riječima prof. Vidovića, cijenjenoga književnika i pjesnika, gospodina Ljube Krmeke! O stvaralaštvu, uz autora govorio je g. Mate Kovačević te prof. Domagoj Vidović.

Skup je pozvan na centralni događaj, svečanu svetu misu u crkvi Svete Mati Slobode. Po završetku svete mise uzvanici su se okupili oko stola, na večeri. Na kraju, predsjednik Zajednice Hrvata istočne Hercegovine gospodin Branko Mustapić obratio se prigodnim zahvalnim govorom i zatvorio svečani skup.

dr. Mladen Bošković

Riječ predsjednika MHS uz zagrebačko predstavljanje SKP 2022.

Cijenjene dame i gospodo, članovi i prijatelji Zajednice Hrvata istočne Hercegovine, dragi domaćini!

Čini mi iznimnu radost pozdraviti vas u ime članova Matice hrvatske Stolac i svoje osobno ime te vam se obratiti s nekoliko zanimljivosti vezanih za rad i djelovanje naše Matice.

Kao što je poznato, u veljači ove godine navršilo se 180 godina od osnutka najstarije hrvatske kulturne institucije, Matice hrvatske, čiji smo vrijedan i upečatljiv dio i mi iz stolačkog ogranka. Vrijedan spomen imena Matice hrvatske Stolac pronalazimo u knjizi iz 1892. *Spomen-knjiga Matice hrvatske* gdje se navode i imena stolačkih povjerenika: Ivana Durbešića, Andrije Krešića i Ivana Vukasovića. Ipak, naša matica nije kontinuirano djelovala, a razlozi su jasni kada se zna da je djelovanje Matice hrvatske Stolac prekinuto 1971. S radom počinje ponovno u punom zamahu 12. lipnja 2000. Biti dijelom nečeg toliko dragocjenog, nečeg što spaja i uvezuje sve Hrvate bez obzira gdje žive i djeluju, neprocjenjivo je. Uzmemo li u obzir svu djelatnost kojom Matica hrvatska Stolac živi pri Matici hrvatskoj, bez lažne skromnosti možemo sami sebi skinuti kapu uz duboki naklon.

Podsjetimo, Matica hrvatska je utemeljena kao književno i kulturno društvo koje je prvotno djelovalo pod imenom *Matica ilirska* i to na ideji hrvatskog narodnog preporoda, a s ciljem buđenja i jačanja nacionalne svijesti i kulturnog prosvjećenja širokih slojeva hrvatskog društva što se od osnutka do danas ostvaruje kroz brojna izdanja u nakladi Matice hrvatske, časopisa na razini 125 ogranaka u Hrvatskoj i inozemstvu, novina, predavanja, foruma, projekcija i sl.

Imajući u vidu sve navedeno, Matica hrvatska Stolac iz godine u godinu raste i već je zavrijedila epitet jedne od najrespektabilnijih, osobito kad je o bosanskohercegovačkim ograncima riječ. Zahtjevna je to, ali i srcu mila zadaća iz godine u godinu osmišljavati koncept zbornika kojeg uvijek valja podignuti stepenicu više jer ništa manje nije prihvatljivo. S druge strane, fascinantno je kako naš mali, vrijedni tim uvijek nađe bez previše muke nove suradnike, ljude koji jedva dočekaju biti dijelom *Stolačkog kulturnog proljeća* nudeći i nadajući se daljnjoj suradnji. Biti na čelu Matice hrvatske Stolac i zbog ovoga je iznimna čast i zadovoljstvo!

Zadržati kvalitetu, a uvijek otići i korak dalje, bila je i ove godine misao vodilja pri odabiru i slaganju tekstova. Tko poznaje i živi Stolac, znat će i bez prethodnog

čitanja zašto smo popriličnim brojem stranica predstavili dugogodišnjeg stolačkog župnika, don Rajka Markovića od njegovog rođenja, djetinjstva, školovanja, ređenja, službovanja i u konačnici tek fizičkog odlaska u drugu župu. Oni koji nisu dijelom stolačke svakodnevice, otkrit će i razumjeti razloge već na početku čitanja.

Dakako, ni prilozi koji slijede nisu ništa manje vrijedni. Oni prate, svaki na svoj način, stolačku kulturnu, duhovnu, materijalnu, ljudsku i inu scenu dotičući se svega što ova naša pitomina jest. A jest...i ima...i može i hoće... progovoriti jezikom prošlim i sadašnjim kako bi imala što reći onima koji tek dolaze. Neka znaju tko su, odakle su, kome pripadaju i kuda im je hoditi. Stoga uvijek i u svakoj prigodi nastojimo privući mlade suradnike, pozivajući ih na suradnju ne uskraćujući ni u kojem slučaju priliku onim zrelijima i iskusnijima od kojih svakako valja učiti. Taj spoj mladosti i iskustva zalog je opstanka i rasta kojem težimo u *Stolačkom kulturnom proljeću*.

Unatoč brojnim burama i olujama koje su kroz postojanje Matice hrvatske udarale pokušavajući narušiti opstojnost, slomiti grane, iščupati korijenje, otrgnuti plodove...još smo tu, jači, čvršći, stameniji. Samo i jedino skupa možemo ustrajati u svemu što u okrilju Matice hrvatske svakog proljeća iznjedri Matica hrvatska Stolac. Dao Bog da i nadalje bude tako! Napominjem, da je dio primjeraka bogatog izdavačkog opusa MHS izložen, te ga svakako pogledajte i primjerke ponesite u svoje domove.

Koristim i ovu prigodu pozvati vas na suradnju, pritom prvenstveno misleći na širok spektar mogućih priloga budući da naš zbornik pokriva razna područja ljudskog djelovanja i stvaranja. Uvjeren da će odaziva i biti, iskreno zahvaljujem i nadam se da se vidimo i u našem Stocu.

Zagreb, 22. listopada 2022.

Mladen BOŠKOVIĆ

Gornjohercegovačko troknjižje

Pred nema je danas troknjižje o jednom kraju, jednoj prostranoj župi, posve na margini svih naših nacionalnih i vjerskih zbivanja, podneblju o kojem je u prošlosti rijetko tko – i s nacionalne i s crkvene strane – vodio posebne brige, a opet zemlja gdje su hrvatski narod i Katolička Crkva opstali u pojedinim krajevima i bez katoličkog svećenika, koji taj kraj ne bi pohodio čak po pola stoljeća.

Nije ni čudo što taj dio Hercegovine dugo vremena nije, poput drugih, urezan u svijest naših ljudi. U percepciji današnjega hrvatskog čovjeka prostor je zemlje Hercegovine isključivo onaj zapadno ili neposredno uz rijeku Neretvu, ali uglavnom onaj na kojemu i živi, barem u najvećem dijelu, hrvatski narod. No bilo to u neznanju ili kao plod višestoljetnoga straha, kojega na našim prostorima nije manjkalo, nažalost jedan veći dio Hercegovine, koji se prostire i znatno dalje, istočnije, sjevernije i južnije od Neretve, još uvijek se, kod hrvatskoga čovjeka, nedovoljno doživljava i našim prostorom. Prostorom koji je, ponegdje – istina – u vrlo malom broju, nastanjen Hrvatima katolicima, ali kojih – unatoč posebno pogubnim vremenima – ondje nikad nije nestalo, a s njima ni njihove vjere.

Upravo je na tom dijelu Gornje Hercegovine, koji u crkveno-administrativnom pogledu ulazi u sastav župe Uznesenja Blažene Djevice Marije u Nevesinju, povijest od najranijih stoljeća pa sve do posljednjih desetljeća 20. stoljeća bila osobito nemilosrdna prema hrvatskome narodu, Katoličkoj Crkvi i njezinim članovima i na kojemu se možda najjasnije očitovala sva teška sudbina Crkve i našega naroda u Bosni i Hercegovini.

Naime, još od kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnog doba ovaj je kraj bio na liniji međucivilizacijskih razdvajanja, na uvijek nestalnoj crti susreta Istoka i Zapada, gdje su se raznim osvajanjima pomicala granice država i vladara i na kojemu su se prelamali interesi raznih sila i osvajača, što je ostavilo trajne promjene u etničkom i vjerskom sastavu stanovništva, a redovito se reflektiralo na život i opstojnost Katoličke Crkve.

Posebno je po Katoličku Crkvu ondje bio težak, a za opstanak onoga tada već nekadašnjega ostatka ostataka katolika i u nevesinjskom i u gornjodrinskom kraju zasigurno presudan, Veliki bečki rat (1683.-1699.). Govoreći o našim ljudima u tim krajevima, vlč. dr. Krunoslav Draganović, jedan od rijetkih naših povjesničara koji se bavio istraživanjem spomenutih krajeva, prije više od 80 godina je zapisao: "Narod, duboko religiozan i iskreno odan Crkvi, narod fizički i moralno zdrav, narod koji je vičan uvijek umirati, a nikad umrijeti, nije izgubio nade ni u najtežim časovima"¹. Unatoč svim tim višestoljetnim nevoljama, Katolička Crkva na tim prostorima ne samo da nikad nije doživjela svršetak svoga poslanja i da na širem području nikad nije bila posve zbrisana, nego su, naprotiv, nakon svakog pada

¹ K. Draganović: "Jedan sudbonosni vijek u povijesti Hrvata katolika Bosne", u: *Napredak, Hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 1941., str. 27-28.

iznova nicali nove mladice. I kad bi se pokušao pobrojati svaki novi početak i svaka obnova života Crkve u tim krajevima, bilo bi uistinu teško.

Govoreći o tim vremenima, ne možemo i ne smijemo zaboraviti posebno važnu ulogu Dubrovčana, odnosno dubrovačkih trgovačkih kolonija – trgovaca s obiteljima, sudaca i konzula - u Gornjem Podrinju, zahvaljujući kojima je, u gotovo nemogućim uvjetima 16. i 17., pa i početkom 18. stoljeća, u fočanskome kraju bila živa i autohtona katolička zajednica. Tragovi Dubrovčana i danas su ondje djelomično živi, od naziva najstarijih gradskih zdanja poput dubrovačka kuća, dubrovačke magaze, do zvona iz 1637. godine, s latinskim natpisom, koji su Dubrovčani osigurali za tamošnju Gospinu crkvu, a koje je preživjelo sve režime i ratove i danas se čuva u Muzeju Stare Hercegovine u Foči.

Istodobno, istinska Europa za kojom se posljednjih desetljeća uistinu čeznulo, u nevesinjskom je, kao i u fočanskom i čajničkom kraju stanovala već svršetkom pretprošlog i u prvoj polovici prošloga stoljeća. Sva kulturna i gospodarska dostignuća čovječanstva i ovdje su tada pristigla, pa stoga za drugom, prosperitetnom Europom nije ni trebalo čeznuti: Europa u malom, ponajprije sa svojim katoličkim Hrvatima, ali također ondje prisutnim Slovencima, Česima, Poljacima, Talijanima, bili su i Nevesinje i Foča i Čajniče. A iz njihova predana rada, i u Nevesinju i u Foči i u Čajničju, još od početka 20. stoljeća plodonosno je djelovalo i Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, a uz niz drugih hrvatskih institucija – u Nevesinju i *Matica hrvatska* i *Hrvatska čitaonica*.

Premda je broj katolika koji i dan-danas žive na ovom području sveden na nešto više od stotinu, što je nevelika brojka u kontekstu više tisuća građana pripadnika drugih crkava i vjerskih zajednica, današnji postojani katolički građani Gornje Hercegovine predstavljaju žive svjedoke jednoga zaboravljena i neopravdano zanemarena poglavlja naše povijesti, a kao takvi zaslužuju istinsko priznanje i stalan spomen.

Koliko god bilo danas teško vjerovati: ondje se sa suzom u oku dočekuje svećenika, ondje se i danas župniku ljubi ruka, ondje ministranti krase crkveni oltar, ondje je, kod naših ljudi, svijest o vlastitom identitetu duboko prisutna.

Vjerujem stoga da taj dio naše domovine i biskupije ni u crkvenim ni u svjetovnim okvirima ipak neće postati zemlja zaboravljene hrvatske i katoličke povijesti, zemlja iseljenih ljudi i nestalih tragova njihova postojanja. Vjerujem da tamošnji koliko-toliko očuvani tragovi, crkvice, križevi, katolički nadgrobni spomenici, često s bogatim epitafima, neće postati samo kamene sjenke iščezloga povijesnog sjaja. Naprotiv, duboko sam uvjeren da će tamošnja naša baština, uza sve druge ondje stoljećima postojane, biti poticaj za nova znanstvena istraživanja. Stoga, neka i ovaj rad bude barem djelomičan prinos i poziv na čuvanje i poštivanje ponajprije živih ljudi, ali jednako tako i naše baštine toga, vjerujem, svima nama danas malo više približenog podneblja.

Mate KOVAČEVIĆ

Troknjižje o katoličkim župama u istočnoj Hercegovini

(Anton Šarac, *Katolička crkva u fočanskom i čajničkom kraju: monografija u povodu 100. obljetnice izgradnje Katoličke crkve Presvetog srca Isusova u Foči: (1914.-2014.)* - grafička obradba Gorana Sudara, tisak tiskare Ante Sutona iz Širokoga Brijega, Župa Uznesenja B. D. Marije, Nevesinje, 2014.; Anton Šarac, Ante Luburić (prir.), *Katolička crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini. Od pokušaja osnutka samostalne župe do 2000. godine: govore nam dokumenti*, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije Nevesinje, Nevesinje, 2017.; Anton Šarac, *I rod vaš da ostane, (Iv 15,16): u povodu 120. obljetnice utemeljenja i 20. obljetnice početka poslijeratne obnove župe Nevesinje*, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije, Nevesinje, 2020.)

U knjizi *Katolička crkva u fočanskom i čajničkom kraju* napravljen je kratak pregled povijesti i života Crkve u tim krajevima od staroga i srednjega vijeka preko osmanskoga razdoblja pa sve do naših dana. Knjiga sadrži i faksimile važnijih arhivskih dokumenata kao i bogatu foto-dokumentaciju. Autor podsjeća kako su fočanski katolici 1886. godine utemeljili prvi Odbor za izgradnju crkve i počeli prikupljati milodare za njezinu gradnju. Kako za crkvu nisu imali zemljišta ni razumijevanja tadašnjih mjesnih vlasti, stao je cijeli pothvat. Međutim, bogoslužja su se održavala u za to preuređenoj prostoriji mjesne vojarne pa se fočanski katolici 1911. opet odlučuju na izgradnju crkve. Utemeljili su novi Odbor i uputili zahtjev za njezino odobrenje.

U kolovozu 1911. arhitekt Anton Möller, iz Varnsdorfa u Češkoj, na zahtjev Odbora, izradio je projekt za katoličku crkvu u Foči, ali se na izgradnju moralo čekati sve dok se ne osigura zemljište. Godine 1912. obratili su se čak Carskomu dvoru u Beču pa je izaslanstvo Dvora doputovalo u Foču i od civilnih vlasti zahtijevalo da se, u samom središtu grada, pronađe mjesto za izgradnju crkve. Unatoč tomu, gradske vlasti nisu mogle nikoga nagovoriti na prodaju zemljišta za crkvu pa je osobno morao intervenirati car i hrvatski kralj Franjo Josip I. Tek tada je fočanski gradonačelnik Zulfikarpašić odlučio dati svoje zemljište u središtu grada.

Isposlovana je lokacija za crkvu pa su sredstva za izgradnju počela pristizati s raznih strana, a priloge po BiH prikupljao je Fočak Alois Vinšalek, katolik češke narodnosti. Znatna je sredstva dao sam car Franjo Josip I., te princeza od Burbona - grofica Bardi. Temeljni kamen postavljen je i blagoslovljen 18. kolovoza 1913., a 1914. godine crkva je bila dovršena, kada su na njezin toranj postavljena tri zvona. Katolički je puk u Foči zvona postavio na obljetnicu blagoslova temeljnoga kamena, 18. kolovoza 1914.

Izgrađena katolička crkva Presvetoga Srca Isusova bila je nasljednica srednjovjekovne katoličke crkve sv. Marije (sv. Gospe), izgrađene najkasnije u 12. stoljeću, koja je za osmanske vlasti srušena u 16. stoljeću. Nova crkva je izgrađena u secesijskom stilu sa zvonikom. Ona je teško oštećena 1943. u zračnom bombardiranju grada. Nakon Drugoga svjetskog rata, 1947./48., komunističke vlasti potpuno uklanjaju ruševine crkve, a 1954., unatoč protivljenju Biskupskoga ordinarijata u Mostaru i mjesnih katolika, komunisti dekretom oduzimaju zemljište na kojem je stajala katolička crkva.

Vjernike na području Foče i Čajniča desetljećima su opsluživali svećenici Vrhbosanske nabiskupije, ali uvijek i s odobrenjem Ordinarijata u Mostaru jer je to povijesno područje 1890. godine izuzeto iz Trebinjske i pripojeno Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. Katoličku su vjeru na ovom području održavali: fra Ivan iz Foče, don Vidoje Maslač, don Lazar Lazarević, biskupski vikar Trebinjske biskupije, Peter Szmrecsanyi iz Slovačke, Josef Rezač i Alois Lauč iz Češke, Ludwig Polykovics iz Mađarske, Milan Crnek iz Zagreba, Julijus Vojtosak, posljednji vojni svećenik na dužnosti u Foči te goraždanski župnici Travničani: Ivan Dolinac, isusovac, mons. Anto Alaupović i Josip Matušić, zatim Andrija Antunović iz Gračaca koji je sjedište župe iz Goražda prenio u Višegrad, Ljubomir Ivan Roje, Anton Weiss iz Sarajeva, Ivan Miletić iz Staroga Petrova Sela, Jakov Čabraja, Vlado Markić i Zvonko Petrović, svećenici Vrhbosanske nadbiskupije.

Nezaboravan trag ostavio je vlč. Ivan Mršo, rodom iz Bugojna te Zvonimir Baotić koji je bio dušobrižnikom ovih krajeva sve do početka posljednjega rata. Tim putovima vjere prošli su i veliki Bartol Kašić, isusovac, glasoviti filolog i prevoditelj Svetoga pisma na hrvatski, nadbiskup barski Marin Bizzi i mnogi drugi koji su svojim misionarskim i dušobrižničkim djelovanjem ostavili trag.

Knjiga *Katolička Crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini. Od pokušaja osnutka samostalne župe do 2000. godine: govore nam dokumenti* objavljena je u povodu ponovne izgradnje, u ratu porušene, župne crkve Velike Gospe u Nevesinju i 25. obljetnice biskupske službe mons. Ratka Perića, biskupa mostarsko-duvanjskoga i apostolskoga upravitelja trebinjsko-mrkanskoga. Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije u Nevesinju uništena je, demografski i fizički, tijekom posljednjega rata. Stradanje Hrvata katolika na području ove župe imalo je katastrofalne posljedice za opstanak i razvoj župne zajednice. Osim progona Hrvata katolika, uništena su katolička crkva i župni arhiv.

Auktori don Ante Luburić i Anton Šarac uspjeli su prikupiti povijesnu građu koja svjedoči o nastanku i rastu župe i župne zajednice te stradanjima hrvatskoga naroda u župi Nevesinje i u čitavu istočnom dijelu Hercegovine. U knjizi je više od 500 dokumenata, a odnose se ponajprije na župu Nevesinje, a ima i dokumenata vezanih uz Foču, Čajniče i Gacko. Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja i uvod. U uvodu Šarac na temelju povijesnih izvora i literature piše kratak povijesni prikaz župe Nevesinje od njezina utemeljenja pa do 2000. godine. Navodi sela koja pripadaju župi Nevesinje, njihove prve spomene u povijesnim vrelima te prezimena katoličkih obitelji vezana uz pojedino selo. Piše i o radu školskih sestara franjevki,

o osnivanju udruga na području ove župe.

Neizostavan je i prikaz stanja kroz povijest u Foči i Čajniču te dio posvećen katolicima u Gacku koje upravno pripada župi Trebinje (Trebinjsko-mrkanska biskupija). Navodi duhovna zvanja te znamenite Hrvate podrijetlom iz ove župe, a na kraju donosi popis katoličkih grobalja te sažete brojidbene podatke o katoličkim vjernicima u župi prema kojima je najveći broj vjernika zabilježen neposredno prije Drugoga svjetskog rata, kojih je bilo oko 2000, a prema popisu iz 2013. u župi živi oko 150 katolika. U poglavlju “Pastoralna briga za katolike u Gornjoj Hercegovini s nastojanjem oko osnutka župe do imenovanja prvoga redovitog župnika” objavljene su arhivske isprave iz razdoblja od 1868. do 1898. godine. Dokumenti prate osnutak župe Nevesinje, a objavljeni su i životopisi važnijih osoba (biskupa i svećenika) koji se spominju u tim dokumentima.

Poglavlje “Kanonsko utemeljenje Župe Nevesinje i imenovanje prvoga župnika” je najopsežnije, a u njemu se nalaze dokumenti od osnutka župe 1899. godine kada je nevesinjskim župnikom imenovan don Marijan Kelava do 1999. godine kada je župnim upraviteljem postao don Ante Luburić. Poglavlje “Administratura Čajniče - Foča” donosi i 68 dokumenata (iz razdoblja od 1868. do 1996. godine) koji govore o izgradnji crkve u Foči, o razgraničenju dijeceza u kotarevima Foča i Čajniče, te o skrbi vojnih kapelana na tome području. Poglavlje “Filijale u planini (Morine, Ulog, Borač, Seljani, Kruševljani)” donosi 41 dokument, a odnose se na župne podružnice (filijale) i to u razdoblju od 1899. do 1975. godine. Na kraju je i tekst o izgradnji crkve u Ulogu, te vijest o gradnji crkve Rođenja sv. Ivana Krstitelja u mjestu Seljani. Poglavlje “Gacko (Filijala Župe Trebinje)” donosi 28 dokumenata iz razdoblja od 1900. do 1935. godine, koji govore o pitanju vjeronaučne nastave za katoličku djecu, ulozi vojnih kapelana te pohodima nevesinjskih župnika u Gacko.

U poglavlju “Biskupi u Hercegovini i župnici Župe Nevesinje” objavljeni su životopisi hercegovačkih biskupa od mons. Alojzija Mišića do mostarsko-duvanjskoga biskupa i apostolskoga upravitelja Trebinjsko-mrkanske biskupije mons. Ratka Perića te životopisi nevesinjskih župnika od osnutka župe 1899. godine sve do objavljivanja knjige. U završnom poglavlju četiri su priloga. Prvi govori o Tomi Budislaviću, podrijetlom iz Nevesinja, koji je rođen u Dubrovniku 1545. Njega je papa Pavao V. potvrdio 1606. za biskupa Trebinjsko-mrkanske biskupije. Autor ovoga kao i priloga “Mučeništvo Marka Milanovića” je biskup Ratko Perić. Uz ove priloge objavljen je i tekst o Leopoldu Judexu, sjemeništarcu iz Foče, objavljen 1921. godine u Glasniku Presvetoga Srca Isusova. Posljednji prilog je tekst povjesničara Ante Škegre “Boga hvaliti, puk sabirati, mrtve oplakivati. Katoličko zvono sa sahat kule u Foči u sjeveroistočnoj Hercegovini”.

U knjizi *I rod vaš da ostane: : (Iv 15,16) : u povodu 120. obljetnice utemeljenja i 20. obljetnice početka poslijeratne obnove župe Nevesinje* Anton Šarac kroz šest poglavlja piše o kvintesenciji života župe Nevesinje - *Stoljeće i pol od pokušaja utemeljenja župe Nevesinje, Novi početak na starim temeljima (1996.-1999.-2006.), Obnovljeni život župe (2007.-2019.), Procvat života Crkve u Gornjem Podrinju (2010.-2019.), Duhovna zvanja iz župe Nevesinje i Godina župe Nevesinje.*

Svako od poglavlja prožeto je s nekoliko istaknutih priloga iz kulturnopovijesnoga života određenoga mjesta - od primjerice dubrovačke uloge u srednjovjekovnim trgovačkim ili rudarskim mjestima poput Foče, gdje se katoličanstvo, zahvaljujući upravo Dubrovčanima zadržalo relativno dugo i tijekom osmanskoga razdoblja. Sve tri knjige su iznimno važne za daljnja proučavanja povijesti Crkve u tim krajevima, a posebno neprekidnim pokušajima crkvenih vlasti da održe životvornim katoličanstvo u područjima koja su do potkraj srednjega vijeka bila sastavni dijelovi Katoličke Crkve, čije je stanovništvo iz različitih razloga bilo podvrgnuto prevjeravanjima, bilo na islam, bilo na pravoslavlje. U knjigama, što auktori i navode, to potvrđuje arheološka građa, koja je još uvijek nedovoljno istražena.

Područja spomenutih župa su granični prostori na kojima su dvije orijentalne civilizacije - islam i pravoslavlje gotovo potpuno iskorijenile zapadne temelje ovoga kraja, koji se, osim u rijetkim ostatcima preživjela hrvatskoga pučanstva, naziru tek u onomastici i sačuvanim kulturno-povijesnim spomenicima, o kojima se čak i u ovim knjigama nedovoljno govori, što je razumljivo jer se radi o golom opstanku katoličke manjinske zajednice na tom prostoru. Osim pokojeg stečka ispisana hrvatskom ćirilicom na hrvatskoj jeziku (ikavici) te mjestopisnih naziva koji potječu iz zapadne katoličke tradicije, druge se potvrde o hrvatskoj nazočnosti u knjigama i ne spominju.

U Čajniču je pronađeno čuveno *Čajničko evanđelje*, koje u 15. stoljeću pisano hrvatskom ćirilicom na pergamentu, a osim ćiriličnih sadrži i glagoljična slova, što uz druga evanđelja pokazuje da su i u srednjovjekovnoj Bosni popovi glagoljaši njegovali liturgiju na narodnom jeziku. *Čajničko evanđelje* ispisano je zapadnom redakcijom staroslavenskoga jezika po čem nije teško zaključiti u korpus koje kulture pripada. Turski putopisac Evlija Čelebija (1611. – 1682.) spominje Hrvate u Foči i Gackom, a prema istraživanjima turskoga povjesničara Omera Lufti Barkana, na koga se poziva i fra Dominik Mandić, navodi službeni turski defter iz 1477. u kojem stoji, kako je 14 godina nakon pada Bosne u Foči bilo 277 hrvatskih kršćanskih kuća, 33 odrasla neoženjena muškarca, 5 udovica i samo 3 muslimana. Francuski veleposlanik u carigradu Filip Du Fren - Kane kada je 1573. prolazio kroz Foču zabilježio je da su svi katolički kršćani iz ovoga mjesta prešli na tursku vjeru. Slično je bilo i u ostalim mjestima koja danas pokrivaju župe o kojima govore ove tri knjige.

Ivan Zovko (1864.-1900.) u podrinjskom selu Sokoloviću bilježi mahaluhrcvati. Nekadašnji nogometaš NK Željezničara iz Sarajeva 1971./72., inače musliman, zvao se Fahrudin Hrvat, rodom iz Ustiprače kod Goražda. Premda se postanje ovakvih prezimena uglavnom interpretira kao oznaka onih odakle potječu, s obzirom na kasni postanak prezimena kod muslimanskoga svijeta, i ovo nogometno prezime moglo bi se povezati s naglašavanjem etničke pripadnosti na rubu etničkog prostora, gdje se u dodiru s drugim etničkim prostorima obično ističe vlastita pripadnost, čak i u osobnom imenu. Sve su to pitanja koja otvaraju ove tri ove knjige, a na njih će, ako sami na njih ne odgovorimo, odgovor dati vrijeme!

Mladen BOŠKOVIĆ

Uz predstavljanje književnika Ljube Krmeka u Zagrebu

Vjerujem kako su rijetki od vas ovdje koji negdje niste makar čuli za ime Ljube Krmeka, bilo da je riječ o osobnom poznanstvu, bilo kroz dugogodišnje djelovanje u *Hrvatskom slovu*, bilo kroz koju njegovu knjigu i sl. Ja se mogu pohvaliti da ga poznajem kroz sve navedeno i dodajem bonus-suradnja u Matici hrvatskoj i dragocjen doprinos u svim sferama djelovanja stolačke Matice. Ne znam kako bi se on sam izjasnio, ali mislim da će se složiti kad kažem da je stolački Čapljinač ili čapljinski Stočanin. Dopustite da još ponešto o njemu progovorim čitajući osobni zapis kako ne bih što planirano izostavio.

Od svog ponovnog uspostavljanja god. 2000. MHS izdala je do danas u svojoj nakladi tridesetak knjiga. Većina autora upravo je u Stocu i promovirala svoje uratke. Sve su te promocije lijepe i posebne, s nekim svojim pečatom po kojem se pamte. Svoju prvu promociju knjige *Milogledi* Ljubo je imao u Stocu 1999. Nakon ponovnog osnutka MHS 2000. prva objavljena Matičina knjiga bila je opet Ljubina stihobirka *Višeglasje*. Od tada pa do danas Ljubo je u našem (i svom) gradu objavio i promovirao njih sedam. Broju pridružujemo i dvije nedavne - *Iz humske zemlje i Hrvatosauri*. Smatram kako upravo izneseni podatci itekako govore i svjedoče o kakvoj je sintezi, neraskidivoj vezi riječ kada govorimo o Ljubi i Matici hrvatskoj Stolac, o Ljubi i Stocu, o Ljubi i Stočanima...pa i Ljubi i *Stolačkom kulturnom proljeću*, Ljubi i *Vidoškoj pjesničkoj noći*... Sjetimo se samo svih književnih veličina koje su zahvaljujući upravo Ljubinom posredovanju, upornošću i organizacijskim vještinama bili dragi gosti (mnogi i po više puta) na Radimlji i u Sarsenterumu. Vođeno tim, Povjerenstvo MHS ove je godine *Zahvalnicu za svekoliki doprinos radu i promicanju MHS* dodijelilo upravo Ljubi Krmeku...

Napominjem dragocjenu informaciju da je 2017. Ljubo za svoju knjigu *Iz humske zemlje, knjiga druga*, koja je tematski vezana za Stolac i okolicu, nagrađen prestižnom Šimićevom nagradom.

Uz ovako impozantan broj objavljenih knjiga, Ljubu već možemo nazvati književnikom doajenom na čiji smo rad iznimno ponosni. Dao Bog da Ljubo još dugo piše i stvara i da Stolac i nadalje bude mjesto susreta u riječi, mjesto gdje će promovirati ne samo knjige, nego i Grad i kulturno-povijesne znamenitosti i Maticu i Sarsenterum i sve vrijedno što naš grad u obilju nesebično pruža.

Mate KOVAČEVIĆ

Književno umijeće Ljube Krmeka

Ljubo Krmek rođen je 1969. u Čapljini. Osnovnu školu završio je u Hutovu, a Željezničku tehničku školu u Sarajevu. Pisana riječ privlači ga od rane mladosti, a knjige objavljuje od 1998. godine. Član je Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne i Društva hrvatskih književnika. Dobitnik je, između ostalih, Godišnje književne nagrade za 2017. *Antun Branko Šimić* za djelo *Iz humske zemlje, Knjiga druga* te nagrade *Dubravko Horvatić* (2010). Svojim djelima zastupljen je u brojnim listovima, časopisima, zbornicima i antologijama u BiH i Hrvatskoj, a i sam je pokretač listova i niza kulturnih programa.

Objavio je više knjiga, među kojima i knjige *Milogledi, Višeglasje, Humljanke, Ibalo balo, Grudina, Drijen, Zadom, Ram, Hrvatosauri*, prozne zapise *Iz Humske zemlje, Knjiga prva* (povijesno – prozni zapisci), *Morine, Priče iz Humine* te publicističku knjigu *Neretvanski dobnik*, a sastavio je i antologiju pjesma *Hrvatsko pjesništvo Donje Hercegovine*.

Književnika Ljubu Krmeka pokušat ću vam predstaviti kroz pjesme, meditativno prozne zapise i priče.

Kako prava umjetnost, premda može stradati, a i nastradati sa svojim tvorcem, nije ograničena vremenom, a još manje ispraznošću i neinventivnošću epohe u kojoj živimo, svjedoči zbirka pjesma *Zadom* objavljena u Nakladi Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne i Matica hrvatska Stolac, 2015. zbirka je prepoznatljivoga hrvatskog pjesnika s južnih hercegovačkih strana - Ljube Krmeka.

Inventivan jezik, koji jednostavan govor pretvara u prkosnu bujicu značenja s osloncem na tradiciju, u Krmekovu pjevanju zavičajne simbole pretvara u nacionalne, a nacionalne u općeljudske. Ona je samo pokazatelj kako poetski govor stvara i još uvijek može stvarati život, a poezija nije, niti može umrijeti, samo zato što se smrt uvukla u dubine bića onih dvonožaca koji još uvijek misle kako mogu određivati vrijeme života i vrijeme smrti.

Zato uopće nije čudno da je u strukturiranju zbirke samo jedna, izrazito životvorna pjesma, poput one *Antemurale Echristianorum*, zbog obilja značenjskih mogućnosti i bogatstva poetskoga jezika postala uvodnim ciklusom cijele zbirke *Zadom*. Tko je taj “jedan / Iz kolone nepostidjenih”, mogućih odgovora je mnoštvo, unatoč zavičajnom mjestopisu što bi “nepostidjenicima” moglo dati tek lokalni, mjesni hercegovački, zapravo humski kolorit razmeđa svjetova, inače karakterističan za cjelokupan hrvatski, ali ne i samo hrvatski prostor, jer razmeđa svjetova ne moraju nužno imati i svoja prostorna odredišta.

Je li to, kad se radi o vremenskom nizu, riječ o nekom davnom, možda čak i nedavnu ratniku, ne nužno vojniku, ali mora biti svakako vitezu, možda čak

mučeniku? Odgovor bi naravno mogao pronaći svatko za sebe već u drugom ciklusu pjesama nazvanom *Odalibalo*, nu prije toga nameće nam se još i formalna činjenica kako je pjesnik u ovom ciklusu pomnim odabirom riječi iz tradicijskoga pjesništva, sročeni u nove ritmičke cjeline, na jednoj od više značenjskih razina, gotovo načinio karakterizaciju kamenoga, lirskog nepostiđenika, što bi se, bar prividno, na razini simbola, pa i tekstualnosti, moglo nazvati svojevrsnim podudaranjem s dijelom hrvatske pjesničke tradicije. Premda se u ovom slučaju rabe slični pa čak i istovjetni elementi pjesničkoga govora, oni u Krmekovim pjesmama, slično kao i istovjetne boje u rukama različitih slikara, imaju potpuno drukčije, epigonstvu zapravo suprotno i sasvim novo značenje.

Evo nas gotovo na domak odgovoru na naše prvotno pitanje, koji se moguće skriva u *Zapjevci o Koštunu*, gdje će pjesnik rabeći opet elemente iz dobre stare hrvatske poetske tradicije ponuditi odgovor u stihovima /Žih kad ne smih noseći jaram što sapinje vrat/ Zvahu me Hrvat/ Ne mladovah/ A bijah lozat/. Nu ne treba se zanositi mogućnošću konačnoga odgovora jer nas lirski subjekt autoritativno svojim prvim licem, poput duha, u ovom ciklusu vodi k propitivanju kroz vlastite mogućnosti sve do otkrića, možda spoznaje ili do onda, kako kaže /Kad jednom napišem pjesmu/ Laku kao kamen/ Tromu kao mačku/ Veliku kao točku/ A ti u njoj prepoznaš sebe/ I naše vrijeme/ Mogu mirne duše/ Na povratište/.

Ciklus *Odalibalo* se prirodno naslanja na ciklus pjesama *Zadom* po kojem je cijela zbirka dobila ime, nu unatoč tomu ili upravo zato, ova su dva ciklusa međusobno suprotstavljena. Prvi bi mogao slovit kao poželjno stanje zajedničkoga duha, utemeljena u bogatu vlastitom nasljeđu, ali i ništa manje slavnoj nedavno prošloj sadašnjosti, što se posebno očituje na poetskoj jezično-izričajnoj razini. Drugi ciklus već po svom i formalno nepravilno pisanom naslovu kao da sugerira postojanje ili bar supostojanje skučenosti, potisnuća i egzistencijalne nedostojnosti. Posve naravno i u ovom ciklusu pjesnički jezik daje poseban pečat značenjskim mogućnostima, ali i ritmičkim izmjenama koje kao glazbena cjelina tvore semantičku dopunu mogućim značenjima.

U ciklusu *Šarpantara* lirski se subjekt usredotočio na neku vrstu mjestopisne zatočenosti uže egzistencije koja posve prirodno žudi morskim širinama. A one, premda su tu negdje iza huma, postaju sve nedohvatljivije, osim možda tek u šarpantarskim olujnim trenucima. Kolorit toj donjohercegovačkoj posebnosti, osim ponosnih kamenih stojećaka, daje i pružna “ćirina” pokretljivost i povezljivost s obalom, koja mnogima kao hraniteljica pruža mrvice dovoljne za preživljavanje.

U *Majušnicama* tim mikrostilskim poetskim tvorenicama uspješno je građen tradicijski lirski zavičajni govor, koji kao i u ranijim ciklusima ove zbirke s dahom životnosti donosi nove govorne i jezične mogućnosti s mnoštvom novih ugođaja i značenja.

U *Posmrtnicama* su opet na vrlo originalan način prigodno pisane pjesme posvećene duhovnim velikanima neretvanskoga zavičaja, koje se mogu doživjeti kao cjelina tek vlastitim ulaskom kao i lirski subjekt u dušu posmrtnika.

Krmekova poezija, satkana u ovoj zbirci, nije samo osvježanje hrvatske pjesničke riječi, nego i originalan pjesnički izričaj, koji jasno svjedoči kako poetike mogu umirati, nu istinsko pjesništvu, unatoč tomu, ne samo da živi, nego i potiče na novi život! Zbirka pak svjedoči kako tradicija nije mrtva ako ju umjetnik kreativno i stvaralački uklopi u svoje vrijeme.

Knjiga lirsko-meditativnih putopisa Ljube Krmeka *Iz humske zemlje – Knjiga druga*, Naklada DHK HB, Matica hrvatska Stolac, 2016. po materijalnim ostatcima starih kultura humske zemlje vodi nas od duboke pradavne prošlosti – svojevrsne hrvatske humske Altamire – doma prapovijesnoga Hercegovca u pećini Badanj ponad rijeke Vidoštica. U Badnju se, zapravo na zidinama tog „pripečka“ sačuvao i njegov slikovni izraz.

Pjesnik nas dalje vodi preko ilirskoga grada/gradine izgrađena i podignuta u gotovo pravilnim koncentričnim krugovima na uzvisini Vrsniku. Tu je u blizini i Daorson, sjedište ilirskoga plemena Daorsa, koje pjesnik naziva humskom Mikenom, a potom i starorimski municipij Sarsenterum, danas ubiciran kao antičko naselje u Stocu.

Prijelaz iz antike u srednjovjekovlje ostavio je tragove u *San Vitu*, vidoštačkoj župi oko crkve sv. Vida, gdje se nalazi porazbacano osamdesetak stećaka, a onda odatle prema hrvatskim kamenim svjedocima, jednoj od znatnijih nekropla stećaka, o čijem karakteru, značenju, ukrasima, natpisima i pripadnosti razglaba upravo na svom povijesnom putovanju.

S te će ga nekropole put odvesti gostu Radimu u Radimlju, a onda vojvodi Stipanu i njegovu sinu Petru u stolačko prijestolje. Ne će promaknuti ni još jedna, odnosno dvije znamenite nekropole u Boljunima, petnaestak kilometara od Stolca. Posebna pak priča je o jednom židovskom grobu u obliku stećka ispričana pod naslovom *Vidoški Mojsije*.

Druga knjiga putopisa *Iz humske zemlje* pisana je u formi svojevrsna putničarskoga vodiča za posebne namjene zahtjevnijem i znatiželjnijem duhu. Po svojoj pak podlozi kao da se naslanja na davno Zoranićevo putovanje po velebitskim vrletima, s kojih je, motreći rasutu baščinu, liječio vlastite gorčine. Uostalom i na Krmekovim putovanjima, iako su u samom tekstu nevidljive, poput skrivena subjekta, oglašavaju se, uz domaću i „vile strankinje“, što se ponajviše neizravno očituje u svojatanju rasute, zanemarene i zaboravljne hrvatske baščine.

Naravno i ova je putopisna lirsko-povijesna proza samo nastavak tematski istovjetne prve knjige sličnih zapisa, a s knjigom proznih tekstova *Morine* kao da čini zaokruženu sliku prirodno-kulturološke cjeline hrvatskoga istočnohercegovačkog prostora poznatog i pod imenom Donja Hercegovina.

Sam pak tekst ovoga zanimljiva putopisa iznimno je slojevito štivo. Sadrži opise zbiljskoga putovanja, historiografske crtice povijesne znanosti o lokalitetima, njihove precizne opise, natpise sa spomenika te meditativnu pjesničku dimenziju prožetu lirskim pasažima, ali i svojevrsan prozni pripovjedački narativ. Sve to zajedno uklopljeno u cjelinu tvori jedinstven pjesnički doživljaj jednoga dijela

humske zemlje u neposrednom zaleđu jadranske obale, kojeg je od matičnoga morskoga prostora svojedobno razdvojila osmanska sila, čiji posljedci ni nakon njihova odlaska još uvijek nisu otklonjeni.

Sudeći po materijalnim slojevima svoje kulture, što ih je od prapovijesti pa sve do danas ostavljao čovjek s humske zemlje, vitalnosti, otporu i žilavosti, valja se nadati, a o tomu svjedoči i ova knjiga da će i današnji potomci starih Humljana pogledati u leđa, kao i njihovi predci, svim svojim osvajačima. Osim što nudi cijeli niz zanimljivih podataka o bogatstvu ljudskoga života ovoga kraja, ništa manje nisu zanimljive ni pojedinosti iz njezina biljnoga i životinjskog svijeta pa je knjiga ovih iznimnih pjesničkih putopisa i svojevrsan poziv znatiželjnijem dijelu hrvatskih ljudi da i sami krenu u razotkrivanje tajni što ih tako brižno čuva ova izmučena, ali, poput svojih stećaka, šutljiva i ponosna hrvatska zemlja.

U strukturu pjesničkoga teksta djelomično su interpolirani natpisi sa stećaka ili nadgrobnih spomenika, a njihovim pomalo svečanim tonom i zagonetnim porukama u osuvremenjenu obliku odiše gotovo cijela knjiga, koja tako u korpus suvremene hrvatske književnosti unosi bez patine tradiciju, dajući joj pritom novu vitalnost, a književnoj riječi vlastitu životvornost. U već spomenutim lirskim pasažima, u kojima se gube vremenska ograničenja, a lirski se subjekt, duboko ukorijenjen u svoj prostor, kreće po rubovima vječnosti, upravo je jezik vodič koji natkriljuje sva ograničenja, pa i sam protjek vremena.

Nu nisu samo ton, intonacija i prepoznatljiv zagonetni govor značajke Krmekove poetike, nego i oblici riječi, arhaizmi pa i njegovi vlastiti neologizmi, koji i onda kad nemaju svojih potvrda u morfologiji ne iskaču iz svojih tradicionalno dijalektoloških mogućih oblika. Zanimljivo opremljena, s patosom starine, kao što i doliči poetskoj temi, knjiga Krmekovih humskih putopisa još je jedan vrijedan kamenčić u šarolikom mozaiku suvremene hrvatske književnosti.

Nakon nekoliko zbirki poetski već dobro izbrušena jezika i knjiga publicističko-kulturoloških sadržaja, evo i zbirke Krmekovih pripovjedaka (*Morine*), u kojima nije teško prepoznati već izgrađena pripovjedača. Pet priča ove zbirke (*Morine*, *Žute oči*, *Mlatac Vidančina*, *Maran i Krstinka*, *Vilen i Grbica*) čine svojevrsnu cjelinu, možda tematski ne toliko međusobno prožetu, koliko obojenu koloritom i nasljeđem zavičajnoga prostora humske zemlje, negdje na hercegovačkom jugu. Zbirka stapa prostor i vrijeme u cjelinu, kojoj se tek zahvaljujući jeziku pripovjedačkoga umijeća mogu na određeni način odčitavati kronološki godovi.

Prva priča – *Morine* – ima svoju realnu podlogu u pripovjedačevu ili iskustvu cijeloga naraštaja iz razdoblja kad su bila na umoru naša sela. Ove “ognjištarske” teme, ali i način naracije gotovo do perfekcije je doveo još u razdoblju između svjetskih ratova hrvatski književnik Mile Budak u svojim ličkim novelama i romanima. Tada se to s punim pravom nazivalo “novim realizmom”, nu u Krmekovoj zbirci, “*Morine*”, premda na početku knjige, ona figurira tek kao kraj, ne epohe, nego jednoga velikoga povijesnog razdoblja, čitatelju, poput Alisina zrcala, služe kao prolaz ili vrata kroz koja ulazi u nestalo, a sad već i nestvarno vrijeme.

U Morinama, osim lijepih uspomena, koje ostaše u sjećanju, svi su na gubitku – i vlasnici stada, i pojedini protagonisti priče, ali i cijela zajednica koja je povijesnim usudom ostala bez svojih pašnjaka. Zato auktor već sljedećom pričom – *Žute oči* – uvodi čitatelja u jedan davniji svijet, a motiv traganja za blagom priči daje bajkovitiji karakter. Nu, kolikogod ta stilski bajkovitost priči davala manje stvaran karakter, u raspletu auktor sa svojim junakom još uvijek ostaje u stvarnom svijetu.

Priča *Mlatac Vidančina* po svojoj se strukturi nastavlja na prethodnu pripovijest. Vidančina je iz dječje perspektive mitski antički junak pa je auktor iskoristio prigodu da već na početku u svoju priču uklopi i navodnu predaju o njegovu trojanskom podrijetlu. Nu u raspletu, Vidančina se, umjesto iz Troje, mogao komotno na jug Hercegovine spustiti s Velebita, a još jednostavnije izići i sa stranica koje Budakove priče. Naravno, ovdje nije riječ o preuzimanju motiva iz nacionalnoga književnog naslijeđa, nego jednostavno o sukladnosti života “dinarskoga” čovjeka na svojoj škrtoj zemlji, a čije značajke na svom zavičajnom prostoru dobro zapaža i auktor humskih priča.

Pripovijest *Maran i Krstinka*, premda bi se u formalnom smislu mogle uspoređivati s prethodne dvije priče u ovoj zbirci, ona je već po nizu stilskih elemenata, koje auktor vrlo uspješno uklapa u svoj način pripovijedanja, zahvat, odnosno putovanje u još nerazpoznatljiviju mitsku prošlost. Tu se pred našim očima rastvara nestvarni svijet vila i mitoloških bića, proistekao iz narodne mašte, a elementi tradicionalnoga narodnoga pripovijedanja, doduše zaogrnuti u ruho suvremenoga kazivača, dolaze do sve snažnijega izražaja. U ovoj priči također glavni junak ne može ostvariti svoje želje ili pak životne ciljeve.

Vilen i Grbica u sebi sadrži sve ono najbolje što se kao sinteza ljudskoga iskustva i narodne predaje moglo ugraditi u jednu ovakvu priču. Tu su i pamet, i mudrost, i ljubav i zajedništvo, nu unatoč svim tim vrlinama nositelji ideje ove priče i njezini glavni likovi na kraju su ipak poraženi, te zbog zaborava i starosti ne uspijevaju ostvariti svoje temeljne životne ciljeve. Parabolična priča, kojoj je narodna predaja poslužila kao put u daleku i nerazpoznatljivu prošlost, na semantičkoj je razini otvorila i cijeli niz pitanja budućnosti zajednice u kojoj je i sama nastala. Naime, na kraju ove priče spomen o njezinim protagonistima ostaje tek u mrtvoj i većini nerazumljivoj topografiji.

Kroz svoju slojevitost, na zavičajnoj, ali i široj razini zbirka otvara mnoga pitanja važna za opstanak jedne zajednice, smještene čak izvan ruba vlastite države. Jezik pak zbirke priča, nije samo hrvatski standard. Protkana cijelim nizom tradicionalnih narodnih motiva pa i forme narodnoga pripovijedanja, stilski je iznimno dobro obilježena mjesnim govorom auktorove zavičajnosti, što samo potvrđuje njezinu autentičnost. Nastala na tom humskom tlu, proistekla iz duboka narodnog iskustva, ona i s punim pravom postavlja cijeli niz pitanja, presudnih za budućnost.

Domagoj VIDOVIĆ

Sačini gnijezdo slovu – dobrodošlica Ljubi Krmeku o Miholjdanu ljeta Gospodnjega 2022.

Bila je rana jesen 2009., meni osobno najdraži štajun, razdoblje u kojemu je dan još dovoljno dug i topao, noći ugodne, gužva više nema, omjer je rada i dokolice u ravnoteži valjda zbog ravnodnevice, a boje su najjarkije. Tih smo večeri jesenili sa Stojanom u uglavnom poznatu društvu kojemu su se pridružila dvojica meni dotad nepoznatih ljudi što su se svojom rokerskom odjećom izdvajali iz toga višekratno na brzinu skupljana društvanca. Prvi me je od njih u Metkoviću guslarskom izvedbom zatekao Zlatko Glavinić, a sutradan u Opuzenu Ljubo Krmek pjesmom koja je počinjala stihovima:

*Bilo nas je
Sedam
Robova*

Na trgu Drijeva

Svi odreda zorli (...)

Često se prisjetim te stihovane antologije hrvatskoga donjohercegovačkog pjesništva koja me opčinila u opuzenskoj knjižnici, nakon koje te večeri nisu više bile bitne nikakve ine riječi, a od tih me stihova i danas prođu srsi kad se počnem vrtložiti u bespućima vlastitih misli.

Od te sad već davne 2009. Ljubo smo se i ja više pratili nego viđali jer su nas život i obveze razvlačili na različite strane. Tako sam ga u određenoj mjeri naslijedio u hutovskome časopisu *Vrutak*, kojemu je bio jedan od pokretača. Kratko smo se preklapali kao kolumnisti *Hrvatskoga slova* (on je pisao kolumne 2009. – 2013., a ja uz prekide 2012. – 2022.), za koje je objavio 170 štiva poslije skupljenih u knjizi *Neretvanski dobnik* (2013.). Posebno mi je draga bila suradnja u *Glasi Hutova* 2010. i 2011. u kojemu sam ja bio zajedljivi lektor pod kodnim imenom *Šolovsko podbadalo*, a Ljubo sjetni kroničar krajeva bivšega života pod kodnim imenom Boljun. Bili su to lijepi dani kad smo se pod virtualnim Hutovskim gradom susretali Stanislav Vukorep, Ljubo i ja te si umjesto *bitcoina* dijelili bajame. Tad sam kroz Ljubine priče, Stanislavove crtice i Janjine uspomene sam sebe mogao zamisliti

kako tečem k Vrutku, dozivam Vesnu u Gluminu i bacam Matu u kapinu u vazda separatistički nastrojenu Donjem selu. Upravo stoga i danas rado listam (*Pogled s dimnjaka* (okupljene poslije u istoimenoj knjizi 2015.), taj nostalgичni podsjetnik na tople uvale djetinjstva i mladosti. Ljubo će zatim s pojedinačne prijeći na opću razinu te, na Šenoinu tragu, pripovijetkama sabranim u knjigama *Iz humske zemlje* (2013. i 2016.) i *Morine* (2015.) oblikovati žanr svojevrstne prozne povjestice ispisavši opću povijest i povijest svakodnevice istočne Hercegovine. Suradnja je s Ljubom bila i jest plodonosna i u *Stolačkome kulturnom proljeću*, u kojemu je Ljubo mnogo više od člana uredništva i časnika za vezu.

Tijekom svojega se djelovanja Ljubo nije iskazao samo kao pjesnik, prozaik, oglednik i antologičar (ne smije se izostaviti činjenica da je autor antologije *Hrvatsko pjesništvo Donje Hercegovine*, 2014.), nego i kao pokretač i priređivač kulturnih zbivanja poput *Vidoške pjesničke noći*, *Rijeka iz kamena* i *Grgurovih hukova* na kojima su sudjelovali deseci uglednih književnika. Kroz te je manifestacije ujedno odgojio publiku, poglavito najmlađu koja, za razliku od salona u većim gradovima što tijekom pjesničkih večeri zjape prazni, u velikome broju pohodi književna zbivanja te iz prvih redova pozorno sluša književne veličine, ali i piše svoje prve stihove. Također je nekoliko godina vodio Južnohrvatski ogranak Društva hrvatskih književnika te su se tijekom njegova mandata učvrstile veze s bokeljskim i moliškim Hrvatima.

Kad bih u nekoliko misli morao sažeti Ljubin opus, rekao bih kako je on najizvorniji suvremeni književni glas Donje Hercegovine, pjesnik koji je svoj pjesnički put izgradio osmislivši i vlastit jezik u kojemu se istodobno praćakaju i crkvenoslavenizmi, i hrvatski arhaizmi, i turcizmi (zato mu preporučujem da počne razmišljati o pisanju rječnika vlastita pjesničkoga jezika). Biti izvoran u ovoj eri u kojoj se *sve lipo pitura u sivo*, i *rana* je i *lik*. *Lik* je jer ti je duša na svojem mjestu u svetohraništu vlastitih riječi, a *rana* jer, da parafraziram Ljubu, sam živiš svoj nemir i tako bi rado da barem katkad zbjegneš s površi na kojoj si izložen svakoj vremenskoj nepogodi i ljudskoj hudobi. Izvan vlastita stvaranja, međutim, Ljubo već dugo ne samuje jer ga je prepoznala i publika i struka, pa iako rijetko napušta Huminu, o njemu se i zbori i piše, a nikome nije nego meni bila veća čast da ga u metropoli o miholjdanskoj proslavi Zajednice Hrvata istočne Hercegovine kao njegov suzavičajnik i prijatelj ponosno pozdravim riječima: *Dobrodošao, Ljubo, među svoje!*

Hrvatski jezikoslovci: Krstó Spalatin, Slavko Pavešić, Stjepan Krešić i Luka Vukojević

U velikoj je dvorani u kompleksu crkve Sveta Mati Slobode 31. ožujka 2023. održano predstavljanje knjige *Hrvatski jezikoslovci: Krsto Spalatin, Slavko Pavešić, Stjepan Krešić i Luka Vukojević* (2022.) u organizaciji Zajednice Hrvata istočne Hercegovine u Zagrebu. Riječ je o monografiji u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje posvećenoj četirima jezikoslovcima među kojima su potpisnici Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika te autori jezičnih priručnika koji su ponijeli hrvatsko ime u vrlo izazovnome razdoblju 1945. – 1990., kako je u uvodnome govoru istaknuo voditelj predstavljanja Branko Mustapić, predsjednik Zajednice. Knjigu su predstavili književnik Stjepan Šešelj te znanstvenici iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje Milica Mihaljević, Lana Hudeček i Domagoj Vidović. Stjepan Šešelj se prisjetio početaka Neretvanskoga književnog, znanstvenog i kulturnog susreta, skupa posvećena važnim kulturnim trudbenicima sa širega neretvanskog područja, u okviru kojih je u Stonu, Neumu, Metkoviću, Opuzenu, Pločama, Čapljini i Ljubuškom od 10. do 12. listopada 2019. organiziran i skup o navedenoj četvorici hrvatskih jezikoslovaca te s publikom podijelio svoje uspomene na Krstu Spalatinu s naglaskom na članak Darke Utovca, u kojemu se iznose izvješća UDBA-e o jezikoslovčevu djelovanju.

Ovim je predstavljanjem vraćen tek mali dio duga četvorici hrvatskih velikana, Stonjaninu Krsti Spalatinu, Konjičaninu Slavku Pavešiću, Hrašnjaninu Stjepanu Krešiću i Ljubušaku Luki Vukojeviću, koji su tiho i daleko od svjetala reflektora ponizno stvarali i izgarali za hrvatski jezik i kulturu u prekretničkim vremenima iskazavši u tome razdoblju i osobnu hrabrost. Bili su to manje ljudi od riječi, a više od djela, ljudi kakvi nam i danas nedostaju.

Lana HUDEČEK

Četvorica jezikoslovaca i ljepota riječi¹

U svojem kratkom osvrtu na lik i djelo četvorice jezikoslovaca kojima je posvećen zbornik *Hrvatski jezikoslovci Krsto Spalatin, Slavko Pavešić, Stjepan Krešić i Luka Vukojević* reći ću nešto, ponajviše o njihovu leksikografskome radu te osobitome odnosu prema leksičkomu blagu hrvatskoga jezika.

Djelo kojim je Krsto Spalatin ostavio trajan trag u hrvatskoj leksikografiji *Peterojezični je rječnik europeizama* objavljen 1990. godine u Zagrebu u izdanju Nakladnoga zavoda Matice hrvatske. Pet su jezika koji se spominju u naslovu: hrvatski, njemački, talijanski, engleski i francuski. Drugo, prošireno izdanje, objavljeno je 2011. godine.

Peterojezični Spalatinov rječnik obuhvaća, dakle, europeizme, kako naziva riječi koje nalazimo u više europskih jezika, u kojima se slično pišu i/ili izgovaraju te imaju slično značenje. Zanimljiv je i naziv koji Spalatin uvodi za takve riječi: on ih naziva *srodnim riječima* ili *srođnicama*. Osobitu pozornost Spalatin pridaje onima od tih riječi koje u kojemu jeziku imaju uže ili šire ili pak posve različito značenje nego u kojemu drugom / u drugima, odnosno onim riječima koje danas u jezikoslovlju nazivamo *lažnim prijateljima*, a koje Spalatin naziva *nepravim srođnicama*.

Primjerice, piše o tome Ivana Oraić Rabušić u svojem radu u spomenutom zborniku, riječ *infekcija* u hrvatskome, njemačkome, talijanskome i engleskome ima isto značenje, a u francuskome uz to svima nam poznato značenje znači i 'smrad'. Riječ *aleja* ima pak isto značenje u svim spomenutim jezicima (prema Spalatinu 'uređen put u parku') osim u engleskome, u kojemu znači 'skromna uličica u pozadini kuće, gdje se obično sklanja ono što se rado skriva' te tu razliku u značenju objašnjava i ovom simpatičnom rečenicom: „Kad bi netko tvoju dragu mačku *pet cat* nazvao *alley cat*, imao bi razloga da se uvrijediš.” Spalatin donosi i podatke o podrijetlu riječi, etimološke podatke. Primjerice, uz natuknicu *pidžama* donosi podatak da je to „hindi riječ složena od *pai* (noga) i *džama* (odjeća)”, da riječ *pekmez* potječe od perzijskoga *begmaz* 'voće i vino' te da se nalazi (od spomenutih) samo u hrvatskome jeziku, dok se u ostalima nalazi sličnozvučnica naše riječi *marmelada*, podrijetlom od portugalskoga *marmela* 'dunja'.

Mnogo drugih zanimljivosti o pojedinim riječima koje Spalatin donosi u svojem rječniku možemo doznati iz članka Ivane Oraić Rabušić, a svoj kratak prikaz Spalatina kao leksikografa završit ću istim riječima kojima završava i taj rad, a koje su citat iz prikaza toga rječnika koji je napisao Drago Šimundža:

¹ Izlaganje s predstavljanja knjige *Hrvatski jezikoslovci: Krsto Spalatin, Slavko Pavešić, Stjepan Krešić i Luka Vukojević* održano je 31. ožujka 2023. u Zagrebu, u organizaciji Zajednice Hrvata istočne Hercegovine.

„Ovo se djelo rodilo iz prakse profesora romanskih jezika, koji se od studentskih dana suočavao s vezama i odnosima evropskih jezika, te je u tom smislu skupljao građu tijekom svoje dugogodišnje profesorske službe na više sveučilišta u nas i u inozemstvu. Rječnik u tom smislu očituje svoju dvostruku ulogu: stručnu, filološko-komparativnu, i praktičnu: može poslužiti studentima i svima koje zanimaju evropski jezici da što lakše, gotovo spontano prijeđu na svladavanje i upotrebu evropeizama, naizmjenično u svih pet u rječniku navedenih jezika.” Taj rječnik ni danas nije izgubio na svojoj zanimljivosti kao vrelo korisnih podataka za proučavatelje jezika u dodiru i jezičnoga posuđivanja te za etimologe, a također sadržava i brojne korisne normativne napomene koje se odnose na hrvatske evropeizme.

O Slavku Pavešiću kao o jezičnome savjetodavcu, gramatičaru i iznad svega leksikografu u zborniku posvećenom četvorici hrvatskih jezikoslovaca piše Marija Znika. Vlatka Štimac Ljubas prikazuje njegov savjetnički rad. Ja ću se osvrnuti prije svega na njegov leksikografski rad.

Slavko Pavešić posljednji je urednik epohalnoga leksikografskog djela, *Akademijina rječnika*, punim nazivom, koji svjedoči o vremenu u kojemu je nastalo, *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, koji je izlazio od 1880. do 1976. godine. Slavko Pavešić uredio je nekoliko posljednjih knjiga toga najopsežnijega djela hrvatske leksikografije: od 19. do 22. knjige urednikom je sa Stjepanom Musulinom, a posljednju, 23., uredio je sam: urednikom je bio od 1967. do 1976. godine. Dodatak je toj posljednjoj knjizi uredio Ljudevit Jonke.

Potvrdio se tako Slavko Pavešić i kao autor i urednik *Jezičnoga savjetnika*, u kojemu se ostvaruje u dvostrukoj ulozi: i kao savjetodavac i kao gramatičar – jer se u tome djelu nalazi i kratka Pavešićeva gramatika koja sintaksu opisuje tek rubno, ali u kojoj se nalazi do pojave Raguževe gramatike najopsežnija i najinformativnija sintaksa padeža te su u vrijeme mojega studiranja profesori Anić i Babić redovito upućivali studente da se njome služe, i kao leksikograf: možemo reći da je jezikoslovac koji se zauzeo na tim trima područjima, leksikografskome, gramatičkome i jezičnosavjetničkome, vrhunski poznavatelj hrvatskoga jezika. Pavešić je i suautor institutske *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika* objavljene 1979. godine, kojoj je izradio koncepciju, no, kako u zborniku piše Marija Znika, obradio je dio građe „no uz rad na redigiranju i tiskanju *Akademijina rječnika*, rad na *Dopunama* i uz koordinaciju suradnika na *Priručnoj gramatici* te k tome rad na u međuvremenu pokrenutoj *Velikoj znanstvenoj gramatici*, za koju su se pripremni radovi (ispis građe i dr.) najvećim dijelom obavljali u Institutu, Pavešić nije ni stigao napisati više teksta u *Priručnoj gramatici*.”

Uz Babića, Brozovića, Moguša, Škarića i Težaka suautor je i *Povijesnoga pregleda, glasova i oblika hrvatskoga književnog jezika* objavljena 1991. godine, kao suautor, sa Stjepanom Babićem i Stjepkom Težakom, također poglavlja o morfologiji, odnosno oblicima u hrvatskome jeziku.

Od starijih se velikana štošta može naučiti. Najvažnija je pouka iz starijih leksikografskih djela, po momemu mišljenju, da su najveća imena hrvatskoga

jezikoslovlja i hrvatske jezične leksikografije bila ne samo urednici, nego i obrađivači građe, poruka je njihova, dakle, sažeta u dvije riječi: radišnost i skromnost. Pavešić je od svojega dolaska u Zavod za jezik JAZU-a, današnji Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, bio uključen u rad na *Akademijinu rječniku* te je brzo prepoznat kao vrstan leksikograf koji je uz rad na tome rječniku bio, kao suurednik i autor, uključen i u sastavljanje *Matičina rječnika*, takozvanoga *ADOK-a*.

Potvrdilo se i u mojemu radu, voditeljica sam i urednica *Hrvatskoga mrežnoga rječnika – Mrežnika*, da se s rječnikom živi, da samo urednik koji je neprekidno u građi i koji je uz ostale suradnike i sam obrađuje, može spoznati sve poteškoće leksikografske obrade, ali i svu radost leksikografskoga rada. Pavešić je marno obrađivao građu za *Akademijin rječnik* i prije nego što je postao njegovim urednikom i za vrijeme svojega urednikovanja te utkao u njega svoju ljubav prema hrvatskomu jeziku i njegovu leksičkomu blagu na najizravniji mogući način. S kolikom je to preciznošću radio te o kakvu je blagu koje bi potonulo u zaborav da nije zapisano u tome velebnom djelu hrvatske leksikografije riječ, može se, tek u naznaci, ilustrirati na primjeru natuknice *začelje*, koju je, kao i sve s njom tvorbena povezane riječi, obradio Slavko Pavešić. U rječnicima suvremenoga jezika ta riječ ima samo jedno značenje, na *Hrvatskome jezičnom portalu*, primjerice, ono je opisano kao ‘zadnji dio kolone’, u *Rječniku hrvatskoga jezika* urednika Jure Šonje kao ‘strana suprotna pročelju’, u *Velikome rječniku hrvatskoga standardnog jezika* kao ‘stražnji dio čega’. Iz *Akademijina rječnika* možemo doznati da je ta riječ uz to značenje imala u prošlosti i suprotno značenje ‘mjesto navrh čega (stola, ulice)’ te ‘početak, začetak’. Zauvijek je u *Akademcu* pohranjen i podatak da su u prošlosti u hrvatskome jeziku u uporabi bile i riječi *začelo* u značenju ‘počelo, početak’, *začelak* u značenju ‘prednja i stražnja strana čega, npr. kreveta’ – tu riječ bilježi i Šulek, *začelan* ‘koji je na začelju, odnosno na početku ili na kraju čega’, *začeliti* ‘staviti na vrh i/ili dno, početak ili kraj čega, npr. stola ili ulice’, dakle riječi koje se u suvremenome jeziku više ne upotrebljavaju, kao što se ne upotrebljava ni riječ *začelje* u nekad običnome značenju ‘početak’ odnosno kao sinonim riječi *začetak*.

O Pavešićevoj samozatajnosti svjedoči i činjenica da u svojim tekstovima o *Akademijinu rječniku*, objavljenima u 23. knjizi, a pisanim samostalno ili u suautorstvu, sebe spominje samo jednom i to u ovome kontekstu: „Od početka slova U redakciju vrši S. Pavešić i konačan tekst šalje na odobrenje i konačnu redakciju uredniku S. Musulinu. Od 80. sveska dalje tekst je uredio sam Pavešić.”

Koliko je samozatajna ta rečenica, pokazuje podatak da je uredio oko petine *Akademijina rječnika*. O Slavku Pavešiću mnogo govori rečenica kojom Marija Znika zaključuje svoj rad: „Novo je zaživjelo uz Pavešićevu potporu i to je i trajan spomen samozatajnom doktoru Slavku Pavešiću, antifašistu, jezikoslovcu, suautoru *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Hrvat iz Konjica i prije svega velikom i plemenitom čovjeku.”

Stjepan Krešić, o kojemu u zborniku pišu Vinko Grubišić, Antun Lučić, Stanislav Vukorep i Domagoj Vidović, nije za sobom ostavio djelo kojemu bi se na koricama nalazila riječ *rječnik*, a opet, taj je umjetnik riječi ostavio u svojim

prijevodima neprocjenjivo leksičko i kulturno blago. Silno bi zanimljivo i korisno bilo imati konkordanciju, pa i rječnik njegovih prijevoda, a i bez njih se s potpunom sigurnošću može kazati da je hrvatski jezik obogatio mnogim novotvorenicama, a prije svega prevođenje dignuo na razinu umjetnosti jer se njegovi prijevodi doista mogu smatrati umjetničkim djelima, djelima koje je stvorio čovjek koji je svoj jezik osjećao do njegove najtananije niti suvereno se krećući kroz sve njegove povijesne slojeve i tako duboko osjećajući i poznajući njegov sustav i njegove mogućnosti da nije zazirao od kreacije u njemu, a koja čitatelju ne odvlači pozornost od sadržaja – jer u njegovim je prijevodima baš sve onako kako treba biti.

Reći ću nekoliko riječi osobito o prijevodu uz koji sam osobno vezana jer je riječ o najdražoj knjizi mojega oca, *Posmrtnim spisima Pickwickova kluba*, objavljenima 1949. godine. Iz djetinjstva pamtim da ju je, kemičar po zanimanju, a pjesnik u duši i zaljubljenik u hrvatski jezik, moj otac uvijek imao uza se, često i rado, pa i napamet, citirao, a pripremajući se za ovo predstavljanje i prvi je put pažljivo listajući, primijetila sam da je knjiga zapravo dar mojega oca mojoj majci za njezin rođendan, u doba dok još nisu bili vjenčani, uz posvetu: *Za jednu godišnjicu, koje se dame nerado sjećaju*. Mogla bih nizati citate sa svake stranice, ali odabrat ću samo jedan kako bih pokazala do koje mjere Krešić pri prevođenju promišlja svaku pojedinost prije svojega konačnoga odabira, a također koliko se jezičnih, komparativnih, a često i kulturoloških napomena može naći u njegovim objašnjenjima:

38. poglavlje ima podnaslov: „U njemu se priča kako se Winkle izvukao iz kala pa polako i udobno zaglibio u gnjilu”, a uz njega stoji zvjezdica koja označuje da se u dnu stranice nalazi napomena.

Ta napomena glasi: „Frazu iz originala: *to jump, step, fall out of a frying-pan into the fire*, koja doslovno znači: *skočiti, stupiti, pasti iz tave u vatru*, a preneseno joj je značenje *to escape from one evil only to fall into a greater one* (po onoj našoj narodnoj: *sa zla na gore udariti*), prenio sam kako je gore označeno jer ta naša prekorječica ima isti misaoni i osjećajni sadržaj kao spomenuti engleski riječ ili njemački: *Vom Regen in die Traufe kommen* ili internacionalka: *pasti iz Scile u Haribdu*. O takvu prenošenju bit će govora u pogovoru o prevođenju.”

Objašnjenja se nalaze na gotovo svakoj stranici prijevoda koji je sastavio nevjerojatni umjetnik riječi Stjepan Krešić, koji, primjerice, jednakom umješnošću barata riječju *carinik* kao i (u danome kontekstu) sinonimima *maltar* i *priječničar* otimajući potonje zaboravu i ne dopuštajući nam da zaboravimo neiscrpno vrelo riječi hrvatskoga jezika, čvrstu vezu nas sadašnjih i nas bivših i nas budućih govornika prelijepoga hrvatskog jezika.

Ni Luka Vukojević, o čijemu radu i djelima u zborniku posvećenu četvorici jezikoslovaca pišemo Milica Mihaljević, Vlatka Štimac Ljubas i ja, nije za sobom ostavio djelo kojemu se na naslovnici nalazi riječ *rječnik*. No *Hrvatski jezični savjetnik*, odnosno savjetnički rječnik koji je njegov dio, također je leksikografsko djelo za koje je valjalo sastaviti precizne upute za obradu. Luka je bio voditelj savjetničkoga tima i s Milicom i sa mnom njegov suurednik. *Jezični savjetnik* ima

80 000 natuknica, što je impresivna količina i za rječnik, a kamoli za savjetnik, koji uključuje samo one riječi s kojima je povezan kakav jezični problem. Dobrim je to dijelom i posljedica Lukina odnosa prema hrvatskomu jeziku: svaka je riječ, i ona najrjeđa, i ona rezervirana za posebne registre hrvatskoga jezika, zahtijevala jednaku pomnju – jer nema riječi ni njezina oblika koji neće komu kad zatrebati, a kad ga zatreba, u *Savjetniku* mora moći pronaći podatak o njemu.

Nije tako bilo samo s riječima: najveći je svoj znanstveni doprinos Luka ostavio na području sintakse, o čemu govori moj rad u zborniku. U njegovu se znanstvenome opusu osobito ističe knjiga *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*, minuciozna i sveobuhvatna znanstvena studija kategorije posljedičnosti. I u mnogim svojim radovima Luka znanstveno utemeljeno, s bogatom argumentacijom, ustaje u obranu mnogih sintaktičkih konstrukcija koje su dotadašnji savjetnici proskribirali te opisuje mnoge od njih, dotad nedovoljno istražene. Sve ga u jeziku zanima, pa i pojedinosti o kojima dotad nije pisano, npr. koji je odnos konstrukcija s kojima se svi mi svakodnevno susrećemo, a o njima nikad ne promišljamo, poput: *Lijek uzmite triput dnevno.* i *Uzeti lijek triput dnevno.*, zašto se proskribiraju konstrukcije *za+infinitiv*, npr. *To je za poluditi.* / *Za umrijeti od smijeha!* kad one imaju svoju visoku ekspresivnu vrijednost itd. To predano i iscrpno istraživanje određene konstrukcije za posljedicu veoma često ima i mijenjanje njezina normativnoga statusa, sužavanje ili dopunjavanje postojećega pravila ili njegovo dokidanje, odnosno vraćanje nekih, nepravedno iz hrvatskoga standarda izgnanih konstrukcija, u hrvatski jezik. Zalaže se u svim svojim radovima za funkcionalni pristup jezičnim pojavama, a ne njihovo olako odbacivanje. Utire tako put suvremenomu pristupu jezičnoj normi, koji zahtijeva da se svako pravilo temelji na istraživanju i jasnome objašnjenju te da se odluke o normativnome statusu koje jezične jedinice donose na temelju precizno definiranih načela. Nije stoga slučajno da moj prikaz Lukina sintaktičkoga bavljenja završava rečenicom: „Ponajveći je trag (u hrvatskome jezikoslovlju) ostavila činjenica koja je obilježila cijeli njegov znanstveni rad: hvatanje u koštac sa svim nedovoljno istraženim jezičnim pojavama – krčenje novih jezikoslovnih staza.”

Također, bio je Luka čovjek čiji je i osobni leksik odražavao sve izražajne mogućnosti hrvatskoga jezika, koji je i u strogome znanstvenom stilu bio jedinstven i prepoznatljiv, igrajući se riječima, koje su obilježile živote sve četvorice jezikoslovaca kojima je zbornik posvećen i koji su doista zavrijedili da ih se otrgne zaboravu kao pripadnike osobitih generacija humanista koji su svoj život proživjeli uronjeni u hrvatski jezik i čija je veličina u tome da u svojem radu uz traženje i bilježenje znanstvene istine o njemu nikada nisu prestali osjećati njegovu silnu ljepotu.

Stoga velika hvala pripada svim organizatorima XV. Neretvanskoga književnoga, znanstvenoga i kulturnoga susreta (Neretvanskoj riznici umjetnina i inih vrijednosti iz Opuzena, Podružnici IHJJ-a u Metkoviću, Južnohrvatskomu ogranku Društva hrvatskih književnika iz Stona i Hrvatskoj kulturnoj zakladi iz Zagreba) održanoga 2019. godine i posvećena četvorici hrvatskih jezikoslovaca te urednicima zbornika

s toga skupa Željku Joziću, Stjepanu Šešelju te na kraju, ali baš nikako ne najmanje, Domagoju Vidoviću.

Milica MIHALJEVIĆ

Luka Vukojević i Slavko Pavešić – djelatnici Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje i borci za hrvatski jezik¹

Knjiga *Hrvatski jezikoslovci*, koju je 2022. objavio Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, posvećena je četvorici hrvatskih jezikoslovaca Krsti Spalatinu, Slavku Pavešiću, Stjepanu Krešiću i Luki Vukojeviću. Čak su dvojica od njih većinu svojega radnog vijeka proveli u današnjemu Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje, koji je započeo s radom kao Odjel za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, pa je bio Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku, pa Zavod za jezik Instituta za filologiju. Imena su se mijenjala u skladu s političkim prilikama, ali je ljubav prema hrvatskome jeziku bila stalnica i pokretačka snaga znanstvenika Instituta. Ta su dvojica jezikoslovaca bili Slavko Pavešić i Luka Vukojević. Iako tu dvojicu jezikoslovaca dijeli više od četiri desetljeća jer je Pavešić rođen 1912., a Luka 1955. ima mnogo više toga što ih spaja. Slavko Pavešić i Luka Vukojević dijele isti širi zavičaj, Pavešić je rođen u Konjicu, a Luka u Šipovači kod Ljubuškoga. Obojica su umrli relativno mladi, Luka u 56., a Pavešić u 63. godini, u godinama kad su još mnogo toga mogli dati hrvatskoj znanosti. Obojica su dio svojega radnog vijeka radili u istoj sobi (velika soba Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje na Strossmayerovu trgu), obojica su radili na Dopunama Akademijina rječnika. Pavešić je bio i posljednji urednik Akademijinu rječniku, a Luka je za to bio ipak premlad, ali je posljednji primljen na Dopune Akademijina rječnika. Obojica će ostati zapamćeni kao autori jezičnih savjetnika, ali posebno treba istaknuti da su obojica dijelila ljubav prema hrvatskome jeziku i hrvatskoj domovini.

Kad sam 1987. godine došla u tadašnji Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku, slušala sam od starijih kolega o Slavku Pavešiću, autoru koncepcije, autoru i uredniku *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika*. Gramatika je objavljena nakon Pavešićeve smrti. U naslovu je gramatike ostao pridjev *hrvatski* unatoč brojnim pritiscima. Zbog toga gramatika nije dobila odobrenje za uporabu u školama, ali ni taj pritisak nije doveo do izbacivanja pridjeva hrvatski iz naslova gramatike. Pavešić je bio autor i urednik *Jezičnoga savjetnika s gramatikom* te potpisnik *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika*. O njegovu radu iz prve ruke govori generacija današnjih umirovljenika Instituta. Stoga sam s velikim zanimanjem pročitala rad Marije Znike u zborniku *Sjećanje na Slavka Pavešića*, u kojemu je opisala svoje uspomene na Slavka Pavešića kao divnoga čovjeka i vrsnoga

¹ Izlaganje s predstavljanja knjige *Hrvatski jezikoslovci*: Krsto Spalatin, Slavko Pavešić, Stjepan Krešić i Luka Vukojević održano je 31. ožujka 2023. u Zagrebu, u organizaciji Zajednice Hrvata istočne Hercegovine.

znanstvenika. Luka Vukojević u Institut je došao 1991., četiri godine poslije mene, a ja sam s njim radila i tijesno surađivala od njegova prvoga do posljednjega dana u Institutu. Stoga ću o Luki Vukojeviću govoriti kao o znanstveniku, ali i kolegi i prijatelju. Ja sam bila voditeljica Odjela za hrvatski standardni jezik, u kojemu je Luka radio do svojega preranog odlaska u mirovinu i smrti, ali i Lukina kolegica, i uz Lanu Hudeček najbliža suradnica koja je s njime radila na svim projektima, suautorica dviju knjiga jezičnih savjeta te suautorica dvaju članaka i nekoliko referata na znanstvenim skupovima. Luka je u Institut došao pred rat, u vrijeme kad su mnogi odlazili iz Hrvatske, a on se vratio iz Francuske u Hrvatsku. Bio je visok, crn, mršav, elegantan s francuskom bradicom i pomalo tužnim izrazom lica. Imao je specifičan smisao za humor, pomalo crn, kao i sve kod Luke. Iako nismo odmah sjedili u istoj sobi, brzo smo se on iz velike sobe, a ja iz prolazne sobe preselili u podrum na Strossmayerovu trgu kako bismo bili zajedno. Tako se oblikovala nerazdvojna institutska trojka – Luka, Lana i ja. Imala je ta trojka u nekim razdobljima i četvrtoga člana: prvo Vanju Švačko do njezina odlaska na lektorat hrvatskoga jezika u Ukrajinu, a onda Domagoja Vidovića, koji je odmah s Lukom našao zajednički jezik jer ih je dijelio isti kraj iz kojega su potekli. Zajednički smo pili mi kavu, a Luka čaj od metvice, slavili rođendane (sva četiri padaju unutar dvadesetak dana od 20. studenoga do 12. prosinca) i komentirali svakodnevne institutske, stručne, političke i druge događaje. Kad smo se sa Strossmayerova trga preselili u nove prostore u Ulici Republike Austrije, jedino što smo zahtijevali bilo je da nas troje ostanemo zajedno. Kad se nije mogla pronaći odgovarajuća soba, srušio se zid kako se ne bismo razdvajali. Nakon Lukine smrti zid je ponovno podignut.

Luka je 1974. Upisao studij jugoslavistike i filozofije na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Iste sam godine i ja upisala studij, ali smo bili na različitim grupama, pa se tada još nismo upoznali. Prvo mu je radno mjesto bilo Škola za strane jezike u Varšavskoj, današnja Sova, u kojoj je Luka držao hrvatski za strance. To je bilo i moje prvo radno mjesto, ali smo se promašili za koji mjesec i ni tada se još nismo upoznali. Lukin rad u Institutu odvijao se na nekoliko kolosijeka: normativistika, standardologija, sintaksa, jezično savjetništvo, terminologija, lektura... Ipak, on će u prvome redu ostati zapamćen kao autor i urednik velikoga *Hrvatskog jezičnog savjetnika*.

Ja sam s Lukom radila na dvama temeljnim poslovima: jezičnim savjetima i prevođenju norma za Državni zavod za normizaciju i mjeriteljstvo (danas Državni zavod za norme). Kad je počeo naš prvi zajednički veliki posao – rad na *Hrvatskome jezičnom savjetniku*, u kojemu smo Luka, Lana i ja bili izvršni urednici, Luka se svojim znanjem, idejama i zainteresiranošću nametnuo kao neformalni vođa posla. Bio je on i autor *Savjetnika* s najvećim brojem autorskih araka, pa se veliki plavi *Savjetnik* koji ima 80 000 natuknica s pravom može smatrati Lukinim životnim djelom. Prva je ideja i poticaj za rad na tome savjetniku bila da se posuvremeni Pavešićev savjetnik. Krenulo se u ispisivanje jezičnih savjeta iz objavljenih savjetnika, ali i savjeta koji su se u to vrijeme često objavljivali u dnevnome tisku. Ispisivali su se listići i prikupljena je velika građa te je izrađena nova koncepcija, a Pavešićev je savjetnik bio pouzdan izvor. *Savjetnik* ima trodijelnu strukturu.

Na stotinjak stranica Luka i Lana daju iscrpne upute i objašnjenja svih dvojba i razloga za usvajanje nekoga rješenja. U drugome dijelu *Savjetnika* analiziraju se problemi po jezičnim razinama. Tu je Luka autor poglavlja o sintaksi. Nakon toga slijedi savjetnički rječnik. Luka je obradio slova I, J, K, O, S (dio) i T. Pri obradi *Savjetnika* Luka je bio i glavni akcentolog, koji je uspostavio naglasni sustav dosljedno proveden u cijelome *Savjetniku*, a svi mi koji nismo štokavci stalno smo pri obradi tražili njegovu pomoć. Pri radu na *Savjetniku* razvila se ideja da savjetnik nije u prvome redu djelo koje se bavi zamjenom tuđica ili srbizama, što je u to vrijeme bilo posebno aktualno, nego govori o hrvatskome jeziku na svim jezičnim razinama od pravopisne i naglasne do sintaktičke. Hrvatski se jezik ne promatra u odnosu na druge jezike (pa ni na srpski) nego kao zaseban i neovisan sustav.

Rad na *Hrvatskome jezičnom savjetniku*, međutim, nije bio kraj Lukina rada na jezičnome savjetništvu. 2010. godine, godinu dana prije Lukine smrti, objavljena je knjiga pod naslovom *Jezični savjeti*, koju smo napisali Lana, Luka i ja. To je jezični savjetnik posve drukčije koncepcije. Nastao je na temelju upita korisnika. Navest ću samo nekoliko primjera: *mobbing*, *mobing* ili *zlostavljanje na poslu*; žena: *ravnatelj* ili *ravnateljica*, što treba pisati na *posjetnicama ženskih osoba* itd. Posebno je zanimljivo poglavlje *Forenzička lingvistika*. U tome se poglavlju nalaze savjeti davani za potrebe sudske prakse, trebalo je npr. provjeriti je li tekst napisan za potrebe suda na hrvatskome ili srpskome jeziku, je li određeno ime tvrtke u skladu sa zakonskim propisima prema kojima ime tvrtke mora biti ili hrvatsko ili latinskoga ili grčkoga podrijetla, analizirali su se rezultati ispita iz hrvatskoga jezika u inozemstvu, pa čak i odgovor na pitanje na kvizu.

Luka je ostavio neizbrisiv trag i na razvoj hrvatskoga nazivlja, u prvome redu hrvatskoga terminološkog nazivlja. Zajedno smo radili na prevođenju višejezičnih međunarodnih norma za Državni zavod za normizaciju i mjeriteljstvo. Sustavno istraživanje hrvatskoga terminološkog nazivlja započelo je prijevodom međunarodnih norma *Terminološki rječnik I Terminološki rad*, koje smo s engleskoga i francuskoga na hrvatski jezik preveli Luka i ja. Luka je 2008. i 2009. bio član terminološkoga projekta *Struna – projekt koordinacije*, koji sam ja vodila i recenzent priručnika *Hrvatski terminološki priručnik*, koji smo napisale Lana i ja u sklopu toga projekta. Danas kad u Institutu vodim terminološki projekt *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje – Jena*, terminološke norme koje smo Luka i ja preveli i dalje su jedan od vrijednih izvora, a silno mi je žao što više nema Luke jer bi on sigurno bio vrijedan i pouzdan suradnik na tome projektu. *Jena* je povezana i s međunarodnim projektom izgradnje slavističkoga terminološkog nazivlja koji se odvija u sklopu rada Terminološkoga odbora Međunarodnoga slavističkog komiteta i u radu kojega ponovno posežemo za Lukinim prijevodima norma.

Luka se intenzivno bavio i lekturom te je kao vrstan lektor Lanu i mene naučio lektorirati. Mi smo govorile da je on imao u Institutu svoju malu neformalnu lektorsku školu i od njega smo upijale lektorska znanja. Često smo znali reći da je on jedini pravi govornik hrvatskoga standardnog jezika. Rođeni štokavac, ali bez ikakva dijalektnoga prizvuka u govoru. Luka je prijatelj kojega se u Institutu,

a posebno u Laninoj i mojoj sobi, rado sjećamo, čovjek koji je velikim plavim savjetnikom, ali i terminološkim rješenjima ostavio neizbrisiv trag u hrvatskome jezikoslovlju.

I na kraju ću završiti najvažnijom poveznicom između Slavka Pavešića i Luke Vukojevića – jezičnim savjetništvom te ću citirati riječi Vlatke Štimac Ljubas iz članka Četiri desetljeća jezičnoga savjetništva između Slavka *Pavešića i Luke Vukojevića* u ovome zborniku: „Unatoč nastojanjima posljednjih nekoliko godina da se obezvrijedi savjetništvo kao jezična disciplina te onih usmjerenih protiv jezičnoga planiranja kao procesa koji normira/standardizira, usporedbe Pavešićeva i Vukojevićeva rada konkretno pokazuju da se savjetodavnom brigom o sustavnosti, načelu autohtonosti, razvojnim tendencijama te tradicijskom načelu hrvatskoga jezika itekako može sudjelovati u uspostavi njegova neutralnoga standarda, ako i kad je to potrebno.”

Domagoj VIDOVIĆ

I. Hrvatska je kultura četveropismena

Kako je *hrvatica* ispala iz enciklopedija

Već je više desetljeća u temelje hrvatske kulture ugrađena misao Eduarda Hercigonje o tropismenosti (glagoljica, latinica i ćirilica) i trojezičnosti (hrvatski, crkvenoslavenski i latinski) hrvatske srednjovjekovne kulture. Teza se o tropismenosti protegnula i na kasnija razdoblja, no malo koji Hrvat zna da postoji i četvrto pismo, pa i četvrti jezik (arapski) kojim su se, barem u određenim područjima i barem u nekome razdoblju, kao jezikom književnosti i kulture služili Hrvati. Još sam kao dječak prebirao različite knjige kako bih se upoznao s pismima i drugim znakovnim sustavima različitih svjetskih naroda. Kako bih spoznao koje je četvrto pismo kojim su se Hrvati služili, nije trebalo dugo listati tadašnju *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* (1966.) jer se već u prvome svesku (na 158. i 159. str.) našla natuknica arabica u kojoj stoji: „Arabica, našem jeziku prilagođeno arap. pismo kojim su se služili muslimani u Bosni, Hercegovini i Makedoniji. Još iz doba Mehmeda II Osvajača sačuvala se početnica u kojoj su naše riječi pisane arap. pismom. U brojnim *aljamiado*-tekstovima iz XVI–XVIII st. svaki je književnik prilagođavao arap. pismo našoj fonetici kako je znao. U XIX st. bilo je pokušaja da se arap. pismo prilagodi (poput latinice i ćirilice) fonetskom principu; na tom području značajan je rad Omera Hume, konačnu redakciju dao je Hadži-Džemaluddin Čaušević (zvan Matuf). Tom su se arabicom (koja je nazivana i matufovica, matufovača, hrvatica i maktebica) štampale knjige u Sarajevu i Skoplju.“ U *Enciklopediji* je donesena i abeceda toga pisma, koje je, za razliku od izvornoga arapskog pisma čijom je inačicom, sadržavalo i posebne znakove za samoglasnike te za neke suglasnike. Šest-sedam godina nakon mojega prvog doticaja s tim pismom, negdje na trećoj godini studija (2000./2001.), na predavanjima iz baltoslavenštine Bulcsú László iznio je podatak da su se arebicom u manjoj mjeri služili i bosanski franjevci te je ustrajno ponavljao činjenicu kako hrvatska kultura nije tropismena, nego četveropismena. Naučismo tad i sva pismena te počesto za domaću zadaću (Bilo je i toga na fakultetu!) pisasmo tim pismom koje je László nazivao arebicom (tim se nazivom i ja služim u ovome tekstu). Za novi je susret s arebicom trebalo pričekati desetak godina. Tijekom jednoga velikog kućnog pospremanja naidoh na više autorski priručnik namijenjen srednjoškolicima, studentima i njihovim profesorima koji nosi naslov

Od antičke književnosti do prosvjetiteljstva (studije) I (Sarajevo, 1982.) u kojemu se nalazi članak *Alhamijado književnost* Muhameda Hukovića (str. 165–193). Već na samome početku članka pokazala se točnost Lászlóve tvrdnje da arebicom nisu pisali samo muslimani jer Huković upućuje na ranonovovjekovni prijevod stihova iz psalama Davidovih zapisan arebicom iz kojega se razabire čakavski supstrat (usp. *va Yiordani* ‘u Jordanu’ i *vaznesi* ‘uznesi’). Kad sam spomenuo svoje zanimanje za arebicu tadašnjoj ravnateljici Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje i svojoj mentorici Dunji Brozović Rončević, povjerila mi se kako je njezin otac Dalibor Brozović svoje bilješke što ih je trebalo skriti od nadzornih tijela pisao tim pismom te da ga je naučio tijekom gimnazijskih dana u Visokome. Osim toga, tijekom toponomastičkih istraživanja u Hutovu, čisto hrvatskom istočnohercegovačkom mjestancu, od ispitanika dočuh da su neki stariji ljudi, dakako katolici, poznavali to pismo. Godine 2016. pružila mi se prigoda da širu hrvatsku javnost upoznam s nedostatno poznatom činjenicom da je hrvatska kultura barem djelomično četveropismena, čak je i prelomljen kratak tekst za jedan naš dnevnik, no, pogađate, nikad nije objavljen. Upravo me stoga i ne čudi da se u novijim izdanjima hrvatskih enciklopedija iz natuknice o arebici izostavlja podatak da se nazivala i hrvaticom/arvaticom iako je prvi cjeloviti književni tekst pisan arebicom *Hrvatska pjesma*, tekst koji u naslovu sadržava hrvatsko ime.

Prvi hrvatski dodiri s arapskom i islamskom kulturom

Prvi doticaji Hrvata s Arapima, kao nositeljima islamske pismenosti i kulture, potječu iz konca VII. stoljeća, iz razdoblja kad su Arapi doprli do slavenskih nastamba u Maloj Aziji, pa je i među 20 000 Sakaliba (Slavena), koji su iz bizantske vojske 692. prebjegli Arapima (koji su se tad nazivali i Saraceni) bilo i Hrvata. Pridjevak Saracen u hrvatskoj se antroponimiji spominje od 809. kad je Andrija Saracen (*Andreaci Saracenis*) otkupio moći svetoga Tripuna od mletačkih pomoraca za 200 solida te ih prenio iz Carigrada u Kotor. Otad se već 1214 godina u Kotoru štuje sveti Tripun. O arapskoj prisutnosti na istočnojadranskoj obali svjedoče povijesna vrela po kojima su 844. Saraceni prodrli do Suska te su se ondje sukobili s mletačkom vojskom. Po jednoj teoriji od etnonima Saracen potječe ime Srakane kojim su imenovana dva kvarnerska otoka (Vele i Male Srakane). Saraceni su 866. – 869. popalili Kotor i Budvu te opsjedali Dubrovnik, a 871. knez je Domagoj sudjelovao u protjerivanju Saracena iz Barija, nakon čega su oni fizički odmaknuti iz jadranskoga bazena. Svjedokom je ranih arapsko-hrvatskih doticaja osnivač Kaira Džauhar bih Abdulah (oko 911. – 992.), koji najvjerojatnije potječe iz Cavtata te je još kao mladić dospio u saracensko zarobljeništvo. Upoznavanju Europe s arapskom kulturom od Hrvata je najviše doprinio Istranin Herman Dalmatin (oko 1110. – nakon 1143.). On je pomagao u prevođenju Kurana te niza astroloških, astronomskih i matematičkih djela s arapskoga jezika na latinski jezik, a i sam je bio autorom filozofskih djela te dvaju kraćih tekstova o islamu. Povremeni su se doticaji Hrvata s arapskom i općenito islamskom kulturom nastavili sve do konca srednjovjekovlja i turskih osvajanja kad se velik dio hrvatskih zemalja našao pod osmanlijskom okupacijom.

Arebica na hrvatskome tlu

Arapsko je pismo bilo pismo osmanlijske administracije, pa su prve riječi hrvatskoga jezika zapisane tim pismom bila hrvatska osobna imena i toponimi zabilježeni u različitim turskim popisima već od druge polovice XV. stoljeća. Najstariji je cjeloviti književni tekst napisan arebicom, kako već spomenusmo, pjesma *Hrvat türkisi* (u prijevodu *Hrvatska pjesma* ili *Pjesma na hrvatskome*). Njoj je Mehmed Erdeljac 1588. ili 1589. najvjerojatnije bio zapisivačem te je u njoj uočavano hrvatsko ime. Riječ je o prvome tekstu hrvatske *aljamiado*-književnosti ili adžamijske književnosti, književnosti pisane arapskim pismom, a nearapskim, u našem slučaju hrvatskim jezikom. Usto je ona svojim petrarkističkim manirima (kao i još neke pjesme nepoznatih autora poput pjesme *Otkad tebe nisam, gospo, vidio*) pokazateljem kako je u prvim desetljećima hrvatska *aljamiado*-književnost bila uklopljena u hrvatske književne tijekove, a da ih je donekle i oblikovala, pokazuje hrvatski barokni spjev *Derviš Stijepe Đurđevića* (1579. – 1632.) u kojemu je glavni lik muslimanski isposnik. Hasan Kaimija (prva polovica XVII. st. – 1691./1692.), pak, u pjesmi *O osvojenju Kandije* (1669.) ističe kako Mlečani nisu samo neprijatelji muslimana, nego i Hrvata. Glasoviti su stihovi *Nemojte se klatiti, / i Hrvatom mlatiti. / Zlatom ćete platiti / kad vam ode Kandija*. U njima Kaimija Mlečane upozorava da se zbog svojih neuspjeha u Kandijskome ratu (1645. – 1669.) ne osvećuju Hrvatima jer će za takve postupke odgovarati te oni donekle podsjećaju na pozive na svehrvatsko jedinstvo hrvatskih začinjavaca te humanista i renesansnih pisaca tijekom prvih stoljeća turskih osvajanja hrvatskih zemalja. Kad je riječ o pučkoj kulturi, zanimljiv je i primjer jedne ljekaruše (zapisa o pučkoj medicini) pisane arebicom usporediva sa srodnim djelima bosanskih franjevac. Važno je pritom napomenuti kako su mnoga djela pisana arebicom bila ikavska, od prvih pjesama pisanih arebicom kao što je *Hod' te nama vi na viru* Muhameda Hevaija Uskufija iz okolice Tuzle (1601./1602. – nakon 1652.) do prve knjige tiskane arebicom u Sarajevu, *Ilmihala* Mostarca Omera Hume (1808. – 1880.).

Bošnjaci danas cjelokupnu hrvatsku *aljamiado*-književnost uvrstavaju u bošnjački književni korpus ponajprije zbog toga što je riječ o književnosti nastaloj pod orijentalnim, muslimanskim utjecajem, no već je i iz ovih kratkih crtica razvidno kako su se tim pismom pisala i katolička nabožna djela te da su se, barem u prvoj fazi razvoja hrvatske *aljamiado*-književnosti, istočni i zapadni utjecaji prožimali na stilskoj razini (petrarkistički odjeci u pjesmama čiji su autori muslimani). Prožimanja su se u manjemu omjeru nastavila i u kasnijim razdobljima (pisanje kalendara i ljekaruša) s tim da je ikavica bila stalnicom i katoličkih i muslimanskih autora. Usto treba istaknuti da se arebica nazivala i hrvaticom te da prva pjesma napisana tim pismom sadržava hrvatsko ime, a odjeci se *aljamiado*-književnosti razabiru i u stvaralaštvu suvremenih hrvatskih pjesnika poput Maka Dizdara. Nadalje, hrvatskom su se *aljamiado*-književnosti temeljito i sustavno bavili Hrvati islamske vjeroispovijesti poput Muhameda Hadžijahića, autora natuknice *aljamiado literatura* u I. svesku *Hrvatske enciklopedije* (1941. – 1945.). Dakako da je arebica danas ponajprije baština suvremenih Bošnjaka, njome je tiskano pedesetak knjiga te se uspješno oživljuje unutar bošnjačkoga narodnog bića, no iz povijesnoga bi

iskustva Hrvati morali znati koliko je pogubno odricanje i od najmanjega dijelka hrvatske kulture. Arebica je, naime, činjenicom hrvatske kulture više od 400 godina, hrvatski je etnonim utkan u jedan od njezinih naziva te u naslov prvoga cjelovitog književnog teksta pisanoga tim pismom. Tko to od nas ima pravo da se te baštine odrekne?

Umjesto zaključka

Dok sam dovršavao ovaj članak, u ruke mi je dospio novi broj časopisa *Književni jezik* koji izdaje Institut za jezik Sveučilišta u Sarajevu i kojemu je „fokus na bosanskom, hrvatskom, crnogorskom i srpskom jeziku”. Urednik je 33. broja toga časopisa (2022.) Tomislav Stojanov, član radne skupine Matice hrvatske za izradu Zakona o hrvatskome jeziku. Iz najnovijega ću broja izdvojiti članak Elóda Dudása (str. 25–36) *Bosanski jezik i bosnistika u Mađarskoj* (<http://izj.unsa.ba/wp-content/uploads/2022/12/Knjizevni-jezik-33-Elod-Dudas.pdf>). U njemu se etnik Bošnjak, koji se, među ostalim, odnosi na pripadnika jedne od hrvatskih subetničkih skupina u Mađarskoj iz okolice Pečuha, proglašava etnonimom iako sam autor navodi kako se Bošnjaci u Mađarskoj (pripadnici spomenute hrvatske subetničke skupine), uključujući i one koji se prezivaju Bosnyák, nazivaju i smatraju Hrvatima. Vjerujem da čitateljima ne treba objašnjavati kako pokrajinsko ime Bošnjak (stanovnik Bosne) nije nikakav etnonim (ime pripadnika naroda) jer je etnonim Bošnjak nastao tek 1993. te da etnik Bošnjak ne označuje stanovnika cjelokupne Bosne i Hercegovine nego stanovnika Bosne kao pokrajine. Prezime je Bošnjak usporedivo s prezimenima Dalmatin, Međimurec, Pokupec, Raguž, Ramljak i Zagorec koja se svrstavaju u skupinu prezimena motiviranih podrijetlom prvotnih nositelja te je nositelja prezimena Bošnjak uvjerljivo najviše među Hrvatima. Još malo upućenijim čitateljima jamačno je poznato da je glotonim (ime jezika) bosanski 1882. – 1903. tijekom austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nametnuo tadašnji „visoki predstavnik“ Benjamin Kállay, čije ime i ulogu autor članka ne spominje ni jednom jedinom riječju. Dudás, k tome, na temelju suvremenih i povijesnih podataka o potvrđenosti ktetika i glotonima bosanski u Mađarskoj govori o potrebi jačanja svijesti o bošnjačkome (on kaže bosanskome) jeziku te učvršćenja bosnistike kao samostalne jezične discipline. Sve bi to bilo u redu da Dudás ne kani bosnistiku razvijati preko hrvatskih leđa tražeći tragove bošnjačkoga (on kaže bosanskoga) jezika među ostalim i unutar hrvatske zajednice u Mađarskoj. Dovoljno je prijeći mađarsko-srpsku granicu i na primjeru hrvatskih Bunjevaca vidjeti što bi se dogodilo da takvi stavovi dobiju potporu mađarskih vlasti. Ne znam što o članku misli urednik broja, koji je po službenoj dužnosti morao pročitati navedeni članak, ni koliko je upućen u problematiku, a čitatelje pozivam da pročitaju članak (ovaj je napisan na hrvatskome) kako me se ponovno ne bi optuživalo za vađenje iz konteksta.

II. Pogubnost hrvatskoga jezičnog separatizma

Hrvatska zemlja s tisuću jezika

Očito je sezona kiselih krastavaca i u jezikoslovlju iza nas, pa nemam vremena za gubljenje. Danas se osvrćem na proglašenje čakavskoga narječja zasebnim jezikom na prijedlog američkoga jezikoslovca Kirka Millera. Posljednjih godina o pogubnoj, ali uznapredovaloj pojavi hrvatskoga jezičnog separatizma, koji od Hrvatske hoće učiniti zemlju s tisuću jezika, pojavi koja uvijek pronade i vanjske saveznike, dosljedno pišemo Sanja Vulić i moja malenkost. Pritom zagovornici teze o Hrvatskoj kao zemlji s tisuću jezika ustraju na tezi o navodnoj ugroženosti neštokavskih hrvatskih idioma kojima je navodno najveći neprijatelj hrvatski standardni jezik iako su čakavci, primjerice, pod mletačkom vlašću proveli više od pola tisućljeća, u različitim južnoslavenskim tvorevinama sedamdesetak godina, a u hrvatskoj državi tek tridesetak ljeta. Upravo je hrvatska država, uza sve svoje mane, zaštitila velik broj hrvatskih govora, a dijalektološka leksikografija cvate iz različitih središta, posebno iz Zadra i Rijeke, dakle, sve je samo nije centralizirana. Kako to da je utjecaj talijanskoga, njemačkoga, turskoga, pa donekle i srpskoga jezika na hrvatske idiome nitko ne smatra problematičnim, a utjecaj hrvatskoga standarda drži pogubnim, do dana mi današnjega nije jasno.

Potvrde za riječ čakavac tek u XVIII. stoljeću

Ono što bi hrvatska javnost morala znati jest da riječ *čakavac*, koliko mi je poznato, prvi bilježi Ardelio Della Bella u svojem rječniku iz 1728., a iduće se potvrde nalaze u rječniku Joakima Stullija na početku XIX. stoljeća U studiji Antuna Mažuranića iz 1843. o Vinodolskome zakoniku, kako navodi Sanja Vulić, prvi put se navodi pridjev *čakavski*. Zanimljivo je da riječi *čakavac* i *čakavski* nije upotrijebio nijedan meni poznati hrvatski književnik čakavac do konca XIX. stoljeća iako je upravo čakavsko narječje podlogom najstarijega književnoga jezika u Hrvata te se njime služila većina hrvatskih kraljeva i pisala najstarija hrvatska književnost. Štoviše, znatno se prije Marulića, koji za *Juditu* sam piše da je *u versih harvatskih složena*, hrvatski glotonim spominju u Istarskome razvodu i Vinodolskome zakoniku, dokumentima iz XIII. stoljeća koji potječu s čakavskoga područja. Usto, imenovanje jezika po upitno-odnosnoj zamjenici ne samo da nije uobičajeno u nekoć tradicionalnoj i konzervativnoj Europi, nego i u znatno otvorenijoj Americi.

Slično je i s pridjevom *kajkavski* koji je, po podatcima iz Akademijina rječnika, prvi rabio „stari kajkavac“ iz Novoga Sada Đuro Daničić. Pregledao sam i Habelićev i Belostenčev rječnik, ali kajkavca ne nađoh, tek u *Rječniku hrvatskoga kajkavskog književnog jezika* ugledah potvrde za pridjev *kajkavski* iz Krležinih djela. Naravno da je moguće da nisam pogledao sve izvore, no imamo li u vidu da se kajkavska gramatika Ignaca Kristijanovića naziva *Grammatik der Kroatischen Mundart*, jasno nam je kako kajkavci i materinsko narječje nazivaju onako kako ga

i trebaju zvati – hrvatskim, dakle hrvatskim.

Kroatisti, što nam je od jezika ostalo?

Ako našoj javnosti nije jasno čemu moja uzrujanost, neka se samo podsjeti na proglašenje tzv. bunjevačkoga jezika te nedavnoga pokušaja njegova izvoza u Mađarsku, o čemu je Tomislav Vuković nedavno pisao u *Hrvatskome tjedniku*. Primijene li Gradišćanci istovjetnu teoriju po kojoj je svako hrvatsko narječje zaseban jezik, onda će svoju inačicu hrvatskoga jezika podijeliti na gradišćansko-hrvatski, čakavski, gradišćansko-hrvatski, štokavski, gradišćansko-hrvatski, kajkavski te različite prijelaze podinačice, pa će svako hrvatsko selo dobiti svoj jezik umjesto da svi govore *po hrvacku*. I ja sam osobno kao govornik dvaju hrvatskih idioma, od kojih mi je očinski vidonjski zakonski zaštićen kao jedan od rijetkih iskonskih štokavskih (i)jekavskih govora, a materinskim se čakavskim pučiškim dičim jer baštini jezik hrvatskih kraljeva, svjestan postupnoga nestajanja nekih hrvatskih idioma, ali mrvljenje hrvatskoga jezičnog prostora i odmicanje od hrvatskoga etnonima dodatno bi ubrzali proces izumiranja pojedinih hrvatskih idioma jer ako netko misli da će neki čakavski idiom bolje zaštititi američki jezikoslovac, koji je danas u Čavlima, a sutra među Sijuksima, od hrvatske države, kakva god ona bila, grdno se vara. Na koncu, odmicanje od hrvatskoga glotonima sve te naše idiome čini ničijima, a kad su ničiji, postaju svačiji. Želimo li uistinu da nam bude tako?

III. Hrvatski jezik – 200 godina na razmeđu političkoga jugoslavenstva i hrvatstva

U godini u kojoj se obilježava 200. obljetnica rođenja Ante Starčevića nudi se savršena prigoda da se iznese presjek jezikoslovnih događanja u tome za hrvatski jezik prekretničkome razdoblje, razdoblju u kojemu se hrvatski jezik u potpunosti standardizirao, ali i u kojemu se vodila i, nažalost, još vodi stalna borba za njegovu potpunu međunarodnu afirmaciju ne samo na vanjskome nego i na unutarnjemu planu.

Starčević i prije Starčevića

Naša priča počinje 18 godina prije rođenja Ante Starčevića (1805.). Tad, naime, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac uspijeva spriječiti uvođenje mađarskoga jezika u hrvatsku javnu upravu te ističe nužnost oslužbenjenja „ilirskoga“ jezika kao prvi korak u političkome i kulturnome ujedinjenju hrvatskih zemalja. U tu je svrhu naglašivao i važnost jedinstvenoga pravopisa te surađivao s Jernejem Kopitarom i Josefom Dobrovským, a potaknuo je i prijevod Biblije na hrvatsko

kajkavsko narječje. Godine 1812. Šime Starčević, bratić oca Ante Starčevića, objavljuje u Trstu prvu hrvatsku gramatiku napisanu hrvatskim jezikom u kojoj je opisan novoštokavski četveronaglasni sustav s naslovom *Nova ricsôslovice iliriska vojničkoj mladosti krajicnoj poklonjena*. Ta će slovnica biti jednim od temeljnih djela zadarske filološke škole koja se zalagala za izgradnju hrvatskoga književnog jezika na štokavskoj ikavskoj osnovici. Iz razdoblja uoči rođenja Ante Starčevića valja izdvojiti i podatak da 1818. izlazi *Srpski rječnik* Vuka Stefanovića Karadžića koji se u velikoj mjeri temelji na hrvatskoj rječničkoj baštini i dijalektološkoj građi, pri čemu je Karadžiću glavni pomagač bio jedan od Vrhovčevih suradnika, već spomenuti Jernej Kopitar, slovenski slavist posljedice čijega izjednačivanja hrvatskoga sa srpskim ćutimo i danas.

Nakon izborene jezične samostalnosti u jezično bratstvo i jedinstvo

Hrvatski narodni preporod već je na samome početku rezultirao knjižicom *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa* (1830.) Ljudevita Gaja kojom je označen istinski početak ujednačivanja suvremenoga hrvatskog slovopisa. Prvi je tekst napisan gajicom, hrvatskim latiničkim slovopisom nazvanim po Gaju, *Horvatska domovina* Antuna Mihanovića, a gajicu su 1839. prigrlili i Slovenci. U oblikovanju gajice sudjelovao je i Vjekoslav Babukić, hrvatski slovničar i jedan od glavnih predstavnika zagrebačke filološke škole, najutjecajnije od triju filoloških škola u XIX. stoljeću. Njezini su se predvodnici zalagali za morfonološki (korijenski) pravopis, čuvanje starih množinskih padežnih oblika te uporabu zasebnoga znaka za *jat*. Iako su hrvatskim jezikom u Hrvatskome saboru, koliko nam je znano, prije Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u službenoj prigodi progovorili Vinko Knežević (19. siječnja 1809.) i Juraj Rukavina (21. studenoga 1832.), Kukuljević je neosporno zaslužan za oslužbenjenje hrvatskoga jezika održavši zastupnički govor 2. svibnja 1843. u kojemu je zaiskao uvođenje hrvatskoga jezika u javnu uporabu te ishodišni zaključak Hrvatskoga sabora od 23. listopada 1847. kojim se hrvatski jezik uvodi u javnu uporabu, što se počelo primjenjivati od 1848.

Međutim, Hrvati ne bi bili Hrvati da su znali uživati u vlastitoj jezičnoj samostalnosti. Tako je već 28. ožujka 1850. potpisan Bečki književni dogovor kojim je počelo jezično unijaćenje Hrvata i Srba te u manjoj mjeri Slovenaca. Paradoksalno je da je među potpisnicima toga dogovora bio i Ivan Kukuljević Sakcinski koji se prije samo dvije godine izborio za oslužbenjenje hrvatskoga jezika. Iako navedeni dogovor nije imao bitnije posljedice na tadašnje jezično stanje u hrvatskim zemljama, jer su se i hrvatski, i srpski, i slovenski nastavili samostalno razvijati, ostao je trajnim vrelom nadahnuća pobornicima južnoslavenskoga jezičnog bratimljenja. Jedna je od posljedica Bečkoga dogovora prelazak Ante Starčevića na ekavicu. Starčevićev je motiv prelaska na ekavicu bio odmak od Karadžićeve ijekavice koju je pogrdno nazivao *blejanjem*. Iste je godine (1850.) objavljen i *Pravopis ilirskoga jezika* Josipa Partaša, u kojemu je izrazitije zastupljeno morfonološko načelo.

Morfonološko načelo zastupala je i riječka filološka škola, koja je svoje viđenje

književnoga jezika zasnivala na mješavini triju hrvatskih narječja s prevladavajućim utjecajem čakavice te biranjem jezičnih odrednica zajedničkih većini slavenskih jezika.

Između hrvatstva i jugoslavenstva hrvatskih vukovaca

Koncem XIX. stoljeća počeli su djelovati i hrvatski vukovci, čiji je znatniji utjecaj otpočeo pisanjem Akademijina rječnika 1880. Njihova prevlast u oblikovanju hrvatske jezične politike, kako navodi Lada Badurina, počinje svojevrsnim pravopisnim savjetnikom Marćela Kušara (inače pravaša koji je vrlo oštro polemizirao s pripadnicima srbokatoličkoga pokreta u Dubrovniku) pod naslovom *Nauk o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)* iz 1889. Tim se djelom utire put oslužbenjenju *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza 1892. pisanoga fonološkim načelom. Treba napomenuti kako su među hrvatskim vukovcima opstojale dvije struje čije se djelovanje pojednostavnjeno može opisati podatkom kako su jedni, poput Ivana Broza, pisali priručnike u kojima su se služili hrvatskim imenom, a drugi, poput Tome Maretića, dvočlanim i neprirodnim srpsko-hrvatskim. Srboljubnoj se struji vukovaca u kasnijoj fazi jezikoslovnoga djelovanja, isprva oduševljen Dubrovnikom koji je nazivao biserom hrvatske kulture, u nekim svojim fazama pridružio i Vatroslav Jagić.

Oslužbenjenju Brozova pravopisa i prevlasti hrvatskih vukovaca unatoč u hrvatskim je tiskovinama do 1918. prevladavala uporaba morfonološkoga (korijenskoga) pravopisa zagrebačke filološke škole. Uoči Drugoga svjetskog rata smjerovi su se jezične politike nastojali utvrditi i različitim anketama. Tako je 1912. u slovenskome časopisu *Veda* objavljena *Anketa za jezično zbliženje Slovena*, u kojoj su sudjelovali i Hrvati. Kao kuriozitet ću izdvojiti mišljenje Pelješčanina Nikole Zvonimira Bjelovučića koji se zalagao za književni jezik utemeljen na štokavskome narječju. Bjelovučić je pritom držao da je slovenski jezik tek narječje poput kajkavskoga. Dvije godine poslije (1914.) objavljena je Skerličeva anketa po kojoj su se, u svrhu jezičnoga bratstva i jedinstva, Hrvati trebali odreći jekavice, a Srbi ćirilice. Jedan od tek četvorice javno izjašnjenih protivnika ekavice bio je Mile Starčević, nećak Ante Starčevića. Zaključke su navedene ankete zdušno prihvatili mnogi hrvatski književnici iako je Jovan Skerlić glavom i bradom u *Istoriji nove srpske književnosti* 1912. ustvrdio kako nijedna sastavnica starije hrvatske književnosti nije utjecala na oblikovanje suvremene srpske književnosti (na črte i rjeze srpske pismenosti nakon Kosovske bitke 1389. nije ni mogla utjecati jer su uglavnom bile pisane ruskoslavenskim i slavenosrpskim, a tek iznimno narodnim govorom). Treba ujedno napomenuti kako se službeni jezik Kraljevine SHS po Ustavu iz 1921. nazivao srpsko-hrvatsko-slovenačkim. Dakle, tad je čudnovati južnoslavenski kljunaš imao tri sastavnice. Na poslovično je bolno hrvatsko otrježnjenje trebalo pričekati do 1928. i atentata u beogradskoj skupštini, no šteta je već bila učinjena, pa se pojavljuju ideje o oživljavanju ikavice kao temelja hrvatskoga književnoga jezik osobito unutar dalmatinskih crkvenih krugova kako bi se hrvatski jezik što više odmaknuo od srpskoga. Ipak, na jezične razlike između

Hrvata i Srba upućuje još 1924. osvjedočeni politički Jugoslaven Tomo Maretić, 1935. crnogorski bjelaš Radosav Bošković, 1937. Julije Benešić, a 1940. Petar Guberina i Kruno Krstić. Guberini se i Krstiću 1941., za vrijeme NDH, u pisanju fonološkoga pravopisa pridružuje Franjo Cipra. Navedeni je pravopis bio zabranjen, a Franjo se Cipra pridružio autorima korijenskoga pravopisa iz 1944., među kojima je bio i Adolf Bratoljub Klaić. Tako se u službenu uporabu 1941. – 1945. prvi i jedini put nakon 1892., vratio morfonološki (korijenski) pravopis.

Od *novosadca* do *londonca*

Komunistička Jugoslavija odlučila je, pak, jezično pitanje riješiti po uzoru na Bečki književni odgovor, pa je 10. prosinca 1954., suprotno prijašnjim odredbama ZAVNOH-a u kojima se hrvatski jezik nazivao narodnim imenom, potpisan nametnuti Novosadski dogovor u čijim se zaključcima govori o navodno jedinstvenome jeziku Hrvata, Srba i Crnogoraca te potrebi izradbe zajedničkih jezičnih priručnika i nazivlja. U tu su svrhu Matica hrvatska i Matica srpska 1960. izradili pravopise na ijekavici i ekavici s tim da su, primjerice, u hrvatskoj inačici *novosadca* normativno izjednačene natuknice *lijepo* i *lepo*. Novosadski je dogovor poništen Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika objavljenom 17. ožujka 1967. iako su ga se Matica hrvatska i tadašnje Društvo književnika Hrvatske formalno odrekle tek 1971., kad Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš priređuju glasoviti *Hrvatski pravopis*, tzv. londonac, koji je u najvećemu dijelu uništen i pretisnut tek 1990. Treba istaknuti i kako je prva slovnica koja je u bivšoj državi ponijela hrvatsko ime bila *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* Eugenije Barić, Mije Lončarića, Dragice Malić, Slavka Pavešića, Mirka Petija, Vesne Zečević i Marije Znike, autora čija se imena nerijetko zanemaruju iako su ti ljudi iskazali iznimnu hrabrost. Nepravедno se prešućuju i imena sedmorice potpisnika *Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku* (1971.), kojom se tražila jezična ravnopravnost Hrvata u Bosni i Hercegovini, a tek se u XXI. stoljeću u popisima hrvatskih pravopisa počeo navoditi izvandomovinski ikavski *Pravopis hrvatskog jezika* Petra Tutavca Bilića objavljen sudbonosne 1971. u Buenos Airesu.

Vanjski nasrtaji i nakon osamostaljenja

Od 1990. hrvatski je jezik napokon službenim jezikom u Republici Hrvatskoj, no borba se za hrvatsku jezičnu ravnopravnost nastavila i nakon hrvatskoga osamostaljenja, pače i nakon oslužbenjenja hrvatskoga jezika u okviru Europske unije 2013. Valja imati na umu da je ispod radara prošao podatak da je dio europskih diplomata i dužnosnika pristao na oslužbenjenje hrvatskoga jezika pod narodnim imenom samo zbog toga što nijedna druga država iz tzv. Zapadnoga Balkana dotad nije bila primljena u Europsku uniju. Djelomice i stoga svako malo na međunarodnome planu uskrsne zamisao o tome da bi tijela Europske unije mogla početi štedjeti (slično je kušala i Austro-Ugarska) na troškovima prevođenja upravo na govornicima južnoslavenskih jezika. Ugroze hrvatskomu jeziku prijete i iz bliskoistočnoga susjedstva. Ponajprije, dakako, iz Srbije u kojoj se već u dvama

navratima posebnim zakonima posezalo za hrvatskom književnom baštinom te oslužbenilo tzv. bunjevački jezik u dijelovima Vojvodine. *Neretvanskom deklaracijom o bosanskom jeziku* kušalo se, pak, 2016. bošnjačkomu jeziku pridružiti i cjelokupnu književnost srednjovjekovnoga Huma uz napomenu kako je „južno podneblje ostvarilo nemjerljiv značaj u konstituiranju, razvoju i očuvanju lingvističke i književne bosnistike“. Time se nastojalo paraznanstveno stvoriti nepostojeću višestoljetnu tradiciju bošnjačkoga jezika posezanjem za hrvatskom baštinom u BiH. Posezanja su otpočela već odabirom glotonima *bosanski* koji je u starijim hrvatskim jezičnim priručnicima najčešće bio istovjetan današnjemu dijalektološkom nazivu *štokavski*, čemu su potporu dali i neki ugledni hrvatski jezikoslovci svjesno otvorivši još jedno jezikoslovno bojište. Bočnih udara ima i od strane dijela montenegrinista koji prisvajaju hrvatske humanističke, renesansne i barokne pisce iz Boke kotorske te u korpus crnogorskoga jezika ubrajaju i hrvatske govore u Boki kotorskoj i Svebarju. Samo je sa Slovincima većina prijepornih pitanja riješena, a različiti pogledi na dio govora u Gorskome kotaru i dijelovima sjeverne Istre te na prekomurski dijalekt ne remete odnose između hrvatskih i slovenskih dijalektologa.

Unutarnji neprijatelj nikad ne spava

Da su i u jezikoslovlju Hrvati sami sebi najveći neprijatelji, najbolji su pokazatelj hrvatski policentričari i pluricentričari udruženi s razbijačima hrvatskoga jezičnog jedinstva. Policentričari su sa svojim modernijim pluricentričnim izdankom suvremena inačica sljedbenika Bečkoga i Novosadskoga dogovora. Oni danas izbjegavaju uporabu srpskohrvatskoga imena, koji je hrvatski filolog Stjepan Krešić smatrao „monstruoznim ponižavajućim nazivom kemijske formule“, kako bi prikrili vlastitu težnju za povratkom na jugoslavensku jezičnu politiku. Njihova je teza kako Hrvati, Bošnjaci, Srbi i Crnogorci govore jednim jezikom ma kako ga pojedini od pripadnika tih naroda nazivao valjda zato što su na kugli zemaljskoj samo pripadnici navedenih naroda toliko neuki da ne znaju ni kojim jezicima govore. Policentrična/pluricentrična su stajališta iznesena u *Deklaraciji o zajedničkome jeziku* (2017.) objavljenoj na 50. obljetnicu *Deklaracije o položaju i nazivu hrvatskoga jezika*. Razbijači, pak, hrvatskoga jezičnog jedinstva znatno su raznorodnija skupina koju uz političke Jugoslavene tvore, među ostalim, i hrvatski kampanilisti i neumjereni lokalpatrioti, među kojima su uz zabludjele ovce i mnogi korisni naivci, koji bi od Hrvatske učinili državu s tisuću jezika. Njihove se zamisli ogledaju u pokušaju izdvajanja hrvatskoga čakavskog i kajkavskog narječja iz hrvatskoga jezičnog bića. Neprincipijelna je koalicija hrvatskih policentričara/pluricentričara i razbijača hrvatskoga jedinstva u različitom uzela maha u posljednjih desetak godina na valu svejedničarstva, pokreta kojim se nastoji oslabiti i u konačnici razoriti hrvatski jezični standard u ime borbe za nekakvu apstraktnu slobodu nesputanoga izražavanja. Iako se ciljevi policentričara, razbijača i svejedničara donekle razlikuju, cilj im je vazda isti – rastakanje hrvatskoga jezičnog jedinstva.

Na čemu smo?

Na koncu hrvatskomu puku mogu poručiti tek da se, ako im se dubinski ne upućuje u problematiku, drže one biblijske: „Blaženi koji ne vidješe, a vjeruju!“ Hrvatskim, pak, jezikoslovcima domoljubnoga nagnuća poručujem da se ostave sebi svojstvena besplodna ladičarenja i iscrpljivanja taktičkim igricama, a uhvate u koštac s pojavama koje izravno ugrožavaju opstojnost hrvatskoga jezika. Povijest nas, naime, uči da se hrvatska jezična politika već puna dva stoljeća (pa i malo duže) oblikuje u stalnome sukobu između jugoslavenskih (nekoć austroslavističkih, zatim jugounitarističkih i komunističkih te danas pluricentrističkih) i hrvatskih snaga. U toj su nam borbi svjetionicima velikani poput Ante Starčevića, s kojim u ključnim pitanjima (poput imena jezika) nije bilo pregovora. Postoje li danas ljudi takve hrabrosti i širine?

STOLAČKI POETSKI BUKET

KARLA KEVO je rođena 4. 6. 1999. godine u Metkoviću. Živi u Stocu. Nakon završene osnovne škole u Crnićima, upisuje Srednju medicinsku školu sestara milosrdnica u Mostaru. Po njezinom završetku odlučuje se za nastavak školovanja na Fakultetu zdravstvenih studija Sveučilišta u Mostaru, na kojem je završna godina diplomskog studija-magisterija. Zaposlena je u Sveučilišnoj kliničkoj bolnici Mostar kao medicinska sestra.

Ljubav prema pisanoj riječi razvila joj se još od ranog djetinjstva. Posjeduje više osvojenih nagrada za prozna i poetska djela. Prvu pjesmu *Krila* objavila je u dječjem časopisu *Cvitak* još kao učenica IV. razreda osnovne škole. Neki od njezinih radova objavljeni su i u *Stolačkom kulturnom proljeću*. U tom zborniku nalazi se njezin rad *Božić* koji je također napisala još kao osnovnoškolka davne 2009. godine. Rad na temu pogibije Marka Milanovića objavljen je u *Stolačkom kulturnom proljeću* 2014. godine, kada je bila VIII. razred osnovne škole, a nosio je naziv *Izaberimo prave uzore*. Nagrađena je i u sklopu literarnog natječaja koji organizira Hrvatska kulturna zajednica *Troplet*. Napisala je rad *Bitno je očima nevidljivo* kao učenica IV. razreda srednje škole, a isti je objavljen u Zborniku učeničkih radova Tropletova literarnog natječaja *Dubine srca ljudskoga*.

Također, nagradu u kategoriji odraslih spisatelja za pjesmu naziva *Otrgnuti od zaborava* odnijela je i na natječaju *Pobijeni hercegovački franjevci tijekom i u poraću Drugoga svjetskog rata*, koji se organizira u Širokom Brijegu. Jednu od svojih pjesama, koja nosi naziv *Iz tame u svjetlo*, predstavljala je u Kulturnom centru Abrašević, u sklopu događaja *Poezija solidarnosti*, koji je organiziralo Vijeće mladih Grada Mostara. Njezina pjesma *Mala, a velika djevojčica* objavljena je u časopisu za književnost *Kvaka*, a pjesme *Miriše na promjene* i *Pjesma o moru* na Internet portalu *Hrvatski glas Berlin*. Njezin misaoni tekst *Smisao života* pohvaljen je na Međunarodnom natječaju *Iza prozanih vrata: Snovi čarobnih slova 4. dio* koji organizira Facebook stranica *Pisci i književnost*. Nagrađena je i za pjesmu *Žena ženi* od strane Instituta za intelektualno vlasništvo Bosne i Hercegovine.

Voli čitati, pisati, učiti, nadograđivati se u području medicine i zdravstva, ali isto tako i produbljavati ljubav prema pisanoj riječi i kontinuirano podizati kvalitetu napisanog. (Ur.)

Pjesmo moja

Pjesmo moja
Moja utjeho
Moj svemiru

Stotine misli u tebe stane
Stotine problema, razočaranja i boli

Pjesmo moja
Moja prijateljice
Vječiti doktore duše

Hvala ti za prihvaćanje
Hvala ti za olakšanje

Pjesmo moja
Moja nado
U neko bolje vrijeme
U neke bolje ljude

Vlak

Spušta se noć
Svuda je tama

Vlak putuje u nepoznato
Na peronima putnike skuplja
Na kraju putovanja
Putnici ka nebu idu

Dok vlak putuje
Na tračnicama života
Shvatih
Da tamno nebo
Bezbroy blistajućih zvijezda ima

A svaka od tih zvijezda,
Bijaše jedan putnik

Nesretno sretni

Poželjeh nekad sunce biti
Pa umjesto mraka, svijetlost donijeti

Jer mrak je davno
Prekrio srca
Nesretnih ljudi, sretnih lica

Gradovi, kule i tvrđave

Gradiše oko sebe gradove i kule
Velike i moćne tvrđave
Ali smijehom ne bijahu ispunjene
Gradiše, ali zaboraviše graditi sebe

Dok kamen po kamen
Spretno gradiš
I puno toga u mozaiku posložiš

Sjeti se otvoriti prozor
Tvrđave svoje
Svoje duše...

Pa nek' miris opojnog cvijeća
I sunca zrake
Prodru i razbistre tamu

Gradi... Stvaraj...
Ali, u tom procesu
Sjeti se da bit je
Izgraditi ono što kuca
Negdje unutra... Duboko u tebi.

Brzina i prolaznost

Gledah u ljude
 Što užurbano hode
 Gledah im i pogled
 Dalek i neshvaćen
 A osjetih im i dušu
 Što bez prestanka traži se

Za trenutak, čovječe,
 Zastani
 Udahni... Osvrni se oko sebe
 Zahvali...
 Ne dopusti da život kao rijeka nosi sve pred sobom

Radije neka bude kao more
 Pa za trenutak osjeti i oseku i plimu
 Ali molim te... Ne zaboravi živjeti.

Što je to život?

Magla... Gusta magla
 I oblaci, jedva primjetni
 Na nebeskom slikarskom platnu

Ponekad se magla spušta
 Pa i život zamagljen bude

Odjednom i voda životna
 Što kroz vene teče
 Zamućena posta'
 Od briga i neshvaćenosti...

A onda...
 Kad zora uhvati mah
 Eto opet bistrine i čistoće

Život – magla i bistrina
 Život – radost i tuga
 Život... A što li je to život?

Vječita pitanja

Pitam se nekad
Što teže je
Gledati kad spušta se mrak
Ili gledati svjetlost sunca

Pitam se nekad
Što teže je
Osvrtati se ka nazad
Ili koračati dalje

Pitam se pitanja sto
A život prolazi, nestaje
Mijenja se, buja i slabi

Shvatih hitro,
U trenutku
Nema lakšeg, od mog težeg
I nema lakšeg
Od zraka kojeg dišem, pjesme koju slušam i ljubavi koju osjećam

Pitanja se vrte,
Život iščezne brzo
Težak je, neshvatljiv

Ali, na kraju dana
Odgovor je jedan
Postoji tračak predivnoga unatoč svemu
Zove se... Prilika!

Stvarnost

Ne gledaj u nedostižne daljine
Najprije se primakni stvarnosti
Njenu hladnoću osjeti
I onda kada obrisi ruku stvarnosti ostave trag na tvom licu
I kad tijelom prolaze trnci, ne od bola, već od razočaranja
Podigni pogled, upravi korak, nasmiješi se
I samo hodaj, strpljivo, s očekivanjem novog obrisa ruku stvarnosti na tvom licu
Ali hrabro... ka budućnosti

Nekad kuca, ali boli

Rekoše da je bol je
Ona koja kida, razdire i ruši
Ona koja ravna utabane pute
I bez straha oštar pogled drži

Rekoše da bol je
Teške ruke i živog tijela
Što se opire i bježi

Rekoše, a ja znam
Istina je prava
Boli u kraj stat se može,
Srcem snažnim, dušom plahom

Rekoše, a slagaše teško
Da bol lako ovlada čovjekom

Svakoj boli, kraj se smiješi
Kad mu srce sjajem jakim
Zatre planove i pute

Gledaj tamo u daljini
Radosti i prilike nove u zagrljaj trče
A ja raširih ruke,
Dok se duša
Bisernim radosnicama topi

Idealno ili?

Gubim dah
Stežu mi dušu
Nepopravljivom sebičnošću

Okovi...
Teški okovi su današnje vrijeme
I nekad čini mi se
Nenadmašivi idealizam

A zapravo...
To je samo čovjek
Sve od čega je satkan

Prolazno je
Osim one...
Duboke i stvarne emocije.

Priznaj sebi

Priznaj sebi
Kad zatvoriš oči
Gube li se iluzije
I lažni osmjesi

Priznaj sebi
Kad sam sa sobom ostaneš
Ali, iskren budi
Koliko si daleko od savršenstva
Kojeg predstavljaš dušama
Ionako izgubljenim
U obrisima nepogrješivog

Samo ti želim reći

Želim ti reći...
Da... Tebi, koji misliš da dalje više ne možeš
Tebi, kojem se čitav svijet ruši
Tebi, kojem život je kockice posložio tako da teško je

Ohrabri se,
I sreća, ali i tuga prolazna je

Skupi snagu,
Kreni dalje

Zasjat će sunce života
Onda dok još budeš kupio komadiće svoga bića
Svjetlost će donijeti novi i bolji početak
Jer poslije svakog kraja... Početak je.

Mala, a velika djevojčica

Odrastoh,
Puno toga spoznah
Naučih
Pogriješih i popravih

Bezbroj je misli i nedosanjanih snova
U ovoj mladoj glavi

Ali, još ne dam
Da uhvati bijeg
Ova djevojčica u duši
Što vješto se skriva
Od vremena novog

I pravila ispisanih
Notama što stvaraju neki moderni zvuk

A ja ne dam pobjeći
Ovoj... Maloj... Djevojčici u duši.

Moram ići

Cesta... nepregledan i valovit put
Onda opet ravnina, beskonačna...
Ravna...

Život...
Uspon...
Onda opet pad...

Penjem se,
Uspon je velik
Pad je bolan

Ali želja...
Želja je nenadmašiva!

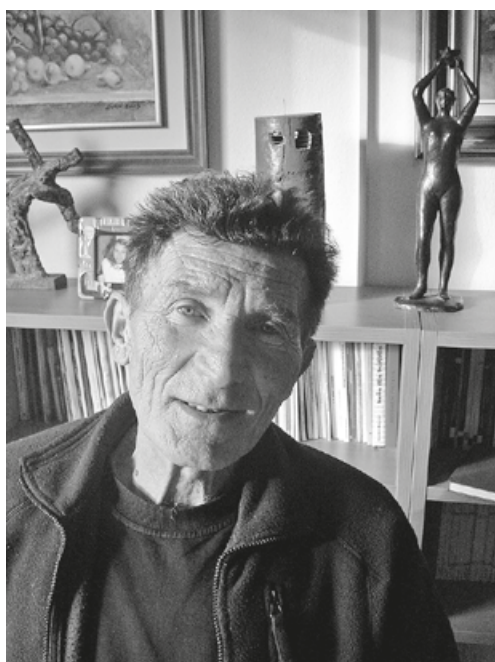
NIKOLA MARTIĆ (UZ DESETU OBLJETNICU ODLASKA)

Zdravko KORDIĆ

RIJEČI U SLOBODNOJ PLOVIDBI

(povodom desete obljetnice smrti Nikole Martića)

Pod milozvukom zvonkih riječi škripi pero zapelo u teška i nemila doba, zaplelo u miomirise; u zvuke proljeća, ljeta, jeseni, zime... zapelo se i zaplelo u jug, u Mediteran - ishodište civilizacije, dok sricaše riječi one nam izmaknu, iskliznu od prevelike ljubavi: od pjesničkoga zanosa, zatalasaju, razvigore se: penju i padaju lanci – i duhovi pred unutarnjom slobodom koju donosi i sriče riječ, ničim ograničena: unutarnja sloboda – pjeva. Miljkovićevski rečeno, kao što su sužnji znali pjevati o njoj i težiti za njom do iščeznuća. Bajkovitost lahoru, vigori i igra svoju igru, ne misleći na strogi oblik – ne misleći ni na ono izrečeno; puštajući i ispuštajući riječi u plovidbu morem, zemljom i nebom. Vatra plamti – unutarnja i vanjska!

„Ni ja nisam ni najmanje pitom, također sam i neprevodiv, ja dišem svoju barbarsku vihru nad krovovima svijeta“ (Whalt Whitman, *Vlati trave*).

Dišem svoj usklik; uzvik ponad krovova zavičaja, ponad krovova domovine i nije me briga ni za kakvo blago, pa ni za mišljenje. Tu sam! Unutarnje slobodan – svoj sam poput skeptika, posebice Epikteta.

„Izgleda čudnim i teško prohodnim – tužni siromah podneblja čija je jedina vrlina zasljepljujuća hrabrost, mogao odmetnuti u divlje pustinje na brazilskoj granici“... (J. L. Borges, *Kratke priče*).

U divlje pustinje i bogatstva riječi se odmetnuo N. Martić ostavivši velike ožiljke riječi i na riječima. Poetičnost; poetološku silabiku, uzimajući uzmak uz pustoš

plodne planete putovanje prethodi rođenju; rođenje putovanju – ime mi je Nikola, ne prepoznaješ me – nisam vas još proslavio, premda pruženih ruku se povlačim i provlačim kroza svoje rođenje: u dimu; u sušnicama, kroz suhozidine. To je utihnulo u mene, padala kiša ili padao behar. Još sam tu u svom jeziku; o(p)čaran bajkom juga; sestrinstvom; „pobratimstvom lica u svemiru“ (Ujević) – tu sam, bez obzira na to što kazuje barometar, toplomjer – pišem s pravom bez ičije pomoći; punomoći – povjerio sam svoje biće riječi; unutarujem zanosu. Imam dobro pamćenje, premda me proplamsaji nose – vijore sa mnom u večer kada liježem u krevet, u mrklu noć i u lijepu bajku rumenoga Istoka – kada rosom umivam lice. Ne treba mi čuvar! Sve je prerano i prekasno. Svaki bljesak se nastavlja kao „znamen“ – dostojno se vraćam u zavičaj: kako bih proslavio svoj zavičaj i zavičajne ljude žuljevitih ruku. Tu miriše šeboj, zeleni se trava, posjećuju me šafranove boje. Odasvud izbija magnolija – odasvud izbijaju i izviru pjesme. Pjesme biljaka, životinja – lepet krila leptira. Odrastao!

Otplavljen sam mnogim tragičnim događajima – naš je jezik tumač tih događanja na poprištu veličanstvene historije. Hvalimo naš jezik; gradimo žetvu u jeziku; komunizam uzvraća. Socijalne tugaljive pjesme postaju introspektivne (uvlače se duboko u sebe i što se više uvlače; što više šute – rječitije su), otpornije su jezičnom unitarizmu. Unitarizmu u jeziku.

Komunizam ubija svaku inspiraciju, premda nismo ukoričeni u akademske odore – trudimo se činiti umjetnost što slobodnijom, demokratskijom i čistijom. Mirisne trave odaju manifestnu slobodu vlastitoga unutarjega emigriranja, kao što se E. Montale borio riječima – umjetnošću protivu fašizma (1944.) – tako se i mi godinama borimo protivu unifikacije jezika – na pr. *Sarajevskom deklaracijom, Deklaracijom o položaju hrvatskoga jezika...* Jezik riječi i riječ jezika mora ostati zasebnom i dominantnom. Pjesnik svojom slobodom prevodi estetički sud – pjesnik je predvodnik i prorok svojega naroda.

Nikola Martić nije nikada držao do tehničkih oblika, prozodijskih pejzaža, (a) tonalne glazbe – glazba prirode, slika prirode – sve se to sliva u veliku poetsku izvornu simfoniju! Pobuna u umjetnosti, pobuna umjetnosti je dopuštena – nema savršene umjetnosti; bio bi to zatvoreni estetičko-poetičko-filozofijski krug (sustav).

Poezija opstoji! Pjesnik uporno figuralno sriče lirske kantilene u stihu ili u pjesničkoj prozi – pjesnik piše za narod; piše za sve koji ga žele slušati i čitati. Pjesnički i pjesništveni glas ne iščezava; ne/bitno zaslužuje li počasti, ne treba ga uznemiravati, to je unutarnji veličanstveni pjesnički brod – unutarne ćutilo koje agonalno podržava vatru pjesničkih iskrica i iskrcava svoju unutarjost – bila ona više otvorena ili hermetična. To je Martićev arhetip koji je impulzivan – čas agnostički, čas pantheistički – čas zapljusnut drevnim religijama pa seže i sve do ateizma. Ponekoć je Riječ katoličkoga usmjerenja – bez obzira na sve iz dubljine izlazi katolički iskon ikavskoga narativa i riječi juga Hercegovine. Poetičko pjesništvo raspjevano prozodijski do „znamen“, do čudesne bajke; „zanosna pjeva“ o ljubavnoj magiji, o moćnoj rapsodiji; o aromatičnom Sredozemlju (arhetipskoj zemlji i civilizaciji).

Horizont i uzlazna crta pjevanja ide od apollinaireovskih simbola ekspresionizma; „stabla usred svijeta“ – od whitmanovskoga pjeva racionalno pojmljena – kroza ljubav; do Saint John Persea i njegova poetskoga iluminizma; preobrazbe lirizma, koji se čita, sluša i gleda – ta „zemaljska bajka“ rođena iz nemuštog glasa, iz ljubavne igre i magije; svečanosti i uzvišenosti pjesnikovanja.

„Nek se opet vrati nada licu čovjekovom, svjetlost odbjegli pred sjenkom vremena i oluje, lice žene oprano od šminke, meke ruke najmlađe ljubavnice“ (N. M.) – tu je ljubav pjesma, polet, drvo, more; tamni ljudski glasovi jednoga neprekinutoga, nepreglednoga i nedoglednoga kontinuiteta i tu se ništa „ne treba imenovati“. Ova poetika bi htjela obujmiti sve; sve zaviti u „znamen“ riječi – mističnu igru svjetla ponad svjetlucanja i pjene morskoga azzura.

Emocije kroza lahor vjetra u zelenoj krošnji, apstrakcija neiskazivoga kroz iskazivo; duh razbuđen, uzburkan kao vikor; kao vode mora – i istodobno: smjernost, uljuljkanost usamljenika; utopljenika u pjesmi cvrčka; u pjesmi mora, oluje i vjetra; u pjesmi godišnjih doba.

Prošlost nadolazi eliotovskim putima u trenutcima ljubavi; ljubavne agonije koja je epicentar znamenja, ali i cijele rascvane lirske poetike Nikole Martića, iskustvo nadolazeće prošlosti vodi u djetinjstvo; vodi u arhetip prapovijesti; oplemenjuje se pričom Istoka. Senzualizam bez ostatka, bez sjenke; ognjište noćnoga kruga koje se usrdno zatvara do „svanuća davnine“. Pretci – prabajka otkud je potekla riječ – vatra to sveto žarište koje se kotrlja pramenovima povijesti da bi (nekako) doseglo smisao.

Pjesma unutarnjega diktata, Martićeva pjesma rimbaudovske mašte opijena riječju; cvatom, opijena trudom pčele, prelijetanjem biljaka, cvjetova – opijena opuštenim otpuštenim ritmom – ritmom rascvane, opjevane zemlje.

U knjizi *Bogumilska bajka*, bogomilstvo se ne spominje ni u kojem obliku, premda je prepoznat dizdarevski imput i impuls – a motto: „Bože, davno ti sam legao // i vele ti mi je ležati“... (XIV. st.); „Dode smrt u vrijeme života, // Dom moj ožalostih!“ ... (1413.g.) – zapisi sa stećaka.

Ova knjiga ne „razvija, dograđuje, uzbuđljivu patetiku bogomilskog kompleksa kao podlogu i osnovu jednog savremenog viđenja i osećanja sveta. Ljubav pred nevidljivim silama historije, prošlosti, doživljaj ljubavi, zemlje i zavičaja kao predtekst za variranje temeljnih egzistencijalnih stanja i situacija – to su neke od bitnih odrednica“ - *Bogumilske bajke* - (M. I. Bandić).

Martićeva poetika dotiče se tamnih vremena povijesti pa tako i srednjovjekovlja hrvatske Bosne. Nisu samo bosanski krstjani dizali stećke! Bogomilstvo (i patarenstvo) su prolazni elementi (p)lutanja, odraz su buna; socijalnoga stanja! Dva povijesno-književna koncepta nije uvijek sretno uspoređivati: *Bogumilsko groblje* poemu Zlatka Tomičića – pa dodati posredstvo *Bašćanske ploče* (koja nema sveze s bogomilstvom), pa tu pribrojiti Martićevu zbirku *Bogumilska bajka* – u kojoj se osim u naslovu ne spominje bogomilstvo – ne radi se niti o kompatibilnosti, niti o nadovezivanju (bez obzira na istaknutoga književnika Vinka Grubišića). Tomičićevo

djelo nije predmet ovoga teksta, pa niti usporedba s *Bogumilskom bajkom* Nikole Martića. Martić piše bogumilska – premda je utemeljitelj Bogomil - pa bi se trebalo zvati bogomilstvo.

Mogu govoriti o bajkovitosti i mitskoj, i mističnoj povijesti ne samo u *Bogumilskoj bajci*, već u cijelom Martićevom djelu. Povijest je književno na djelu i u djelu – pa se tu „prigodno“ našao i zapis sa stećaka da bi se zabilježilo i to povijesno razdoblje – ima u Martića, u cijelom djelu, dizdarevskih motiva – oni su samo okrnuti (nisu dominantni). Dizdar je koristeći neku literaturu (prije svega francusku) upadao u zamke o dominaciji bogumilskih kultura i bogomilstva općenito.

„Ban Kulin bio je cijeloga života dobar i pobožan katolik, ali je u svom vjerskom neznanju pomagao, da se u Bosni raširi bogomilstvo, kojemu je bio početnik bugarski pop Bogomil iz vremena bugarskoga cara Petra (927.-969.). Bogomilstvo je zapravo novi oblik staroga Manesova (+ 277.) dvopočelinštva.

Bogomili su učili, da postoje dva počela: bog dobra i bog zla; prvi je stvorio sve, što je duhovno, a drugi zvan Stanael ili Đavao, vidljivi svijet. Prema toj nauci, u čovjeku je iskra dobrog boga, duša, koja je zaslužnena u tijelu, koje je stvorio Stanael.“ (D. Mandić, svezak – I., str. 456., Mostar, 2013.). Na str. 458. – isto djelo – Mandić dodaje o obraćenju bogomila (navodimo):

„Posebna je zasluga bana Stjepana II., da je franjevački red g. 1340. osnovao *bosansku vikariju*, misionarsku organizaciju za obraćanje bogumilskih vjernika na katoličku vjeru evanđeoskim propovijedanjem. Otada će se u Bosni slijegati ponajbolji franjevački misionari iz cijele Europe: iz hrvatskih katoličkih zemalja, iz Italije, Francuske, Španjolske, Engleske, Njemačke, Ugarske i Poljske. Franjevci bosanske vikarije, koja će se od g. 1517. zvati Provincija Bosne Srebreničke, u daljnjoj povijesti Bosne i Hercegovine postat će veoma značajan utjecajan čimbenik.

Prve franjevačke samostane podigao je Stjepan II. Kotromanić uz banski dvor u Sutjesci i u Milima kod Visokoga, gdje je u samostanskoj crkvi izgradio grobnicu za se i za svoju obitelj. Bosanska vikarija već je g. 1376. brojila 35 samostana s nekih 400 misionara. Njihovim radom bilo je do g. 1400 obraćeno oko 500 000 bogumilskih vjernika na katoličku vjeru.“ Mandić navodi da je „mladi i poduzetni ban Tvrtko I. – učvrstio bosansku banovinu, te je proširio na Srbiju iza cara Stefana Dušana (†1355.).....tako je bilo sve do pada Bosne pod Tursku (1463.)“. Toliko o povijesti koja je jedva dotaknuta u Martićevoj poetici i njegovu djelu.

„Smrt je za nas najveća počast u doba života i pjesme naše, mada pune radosti; govore o znacima nekog drugoga svijeta.

I hvaleći smrt, slali smo dobre vijesti prijateljem s mora, dobre vijesti prijateljem s kopna, mnijući samo hrabrost u svjetlosti govora.“ (N. Martić, *Bogumilska bajka*; str. 22.).

Što je smrt za Martića? Igra života i igra sa životom – a što je život!? Igra sa smrću, bezdana i beznadna igra, hvaleći hrabrost; gubitke u svjetlosti govora izgleda i čini nam se da je smrt izvornija od života. Premda iz smrti izbija klica života! Točno,

pjesma izgleda kao pantheistički psalam autentično ugrađen u poetiku svezremene svjetlosti – zova materijalnosti kroz emocionalni duh.

„Moderno, konkretno ruho pojedinih pjesama nije nipošto znak zanatskoga ekshibicionizma, nego je izraz organske potrebe u korist života i njegovih najvitalnijih poticaja. Poezija koju se, dakle, mora objavljivati jer u aktualnoj poplavi efemernih znakova lažne civilizacije, ona održava ritam prauzročnog smisla.“ (Anatolij Kudrjavcev – recenzija uz: N. M., *Zavjetno stablo*).

Martića privlače pradavne civilizacije i kroz njih se provlače tragovi dolinom Neretve te tragovi sredozemne kulture i civilizacije. Dakle, civilizacije koje su još nastajale u pijesku i s njim nestale; one su kao i pjesnik na tragu vlastita intelektualnoga izgnanstva. Intertekstualnost je u obrisima izmjena duhovnosti i prirode (ptica, biljaka koje upreda u bajke ili u „stablo nasred svijeta“ – kako bi se uputio duhovnoj čistoći djece).

Na jednoj strani, jezično i duboko-toponimski; simbolično ga privlače Saint-John Preseove: *Ptice, Anabaza, Izgnanstvo, Morekazi...* neumorni i lutalački duh poetike u ovim knjigama. Pierre Jean Jouve je također pjesnik ekspresionističkoga i nadrealističkoga naboja kojega je poetološki Martić upoznao. Rene Char, smjeli pjesnik metafore i metafizičnosti; rimbaudovski nasljednik – freudovski traga za dubljinama ne/svjesnoga: a ljubavna poezija je životna, tjelesna, tvarna – prožeta čežnjom za senzualizmom, za ćutilnošću do apsurdna očaja, te u traganju za apsolutom – čovjek u dosluhu s riječju, riječ u dosluhu s pjesnikom u traganju za temeljima i vrhovima – vraćanje na zemlju i u zemlju, tu gasiti vatru pjesničkoga nagnuća – šimićevski, jedino tu tjelesnu i pjesničku vatru može ugasiti „ladna zemlja“.

„Ljubavi moja, veća od svih riječi izgovorenih ovim usnama žene koja nasrće i umiva te požarom ljepšim od svanuća“ (N. M., *Bogumilska bajka*, str. 57).

Može li se požar poezije koja plamti ugasiti?

Ali – *Zaslov*:

„Kad se sve zna i ništa se ne zna,
kad je sve rečeno i ništa nije rečeno,
kad se pobuna duše javlja u govoru,
a govor ne može da je iskaže,
u tom trenu, baš na tom trenu,
čovjek počašćen smrću
podiže svoje pravo na ljubav“

(*Svanuće davnine*, str. 58).

Ljubav smiruje i smrt. Ljubav je sveobuhvatnost svemira, bez nje nema mira – ne smije se mrziti sve se mora KRISTOVSKI OPROSTITI.

„Samo pomazanje i miropomazanje“ – evo katoličkoga smisla i kod N. Martića!

Jer: „Zar nećeš i ti poći ovom blistavom stazom na zemlji? Jer, evo sviće ... Stotinu stidljivih zora odjednom.“ (N. M., *Svjetlost stidljivih zora*, str. 20). Kao kod drugih velikih pjesnika, kod Martića se provlači svjetlost i kad „zima traži svoga pjesnika“ oduševljenje lakoćom tegobna života i tragično razočaranje su poveznice između suza i radosti, između trpnje i zanosa, ushita – te tragičnoga pada kao poveznice trenutka života i vječnosti smrti, gdje se sljubljuju nebo i zemlja, ljudska čežnja za nedosegnutim, za nedostižnim, te ljudsko bivstvovanje kao korifej arhetipa izvora, iskona a to je Das Sein (esse). Teškoća puta, teškoća putovanja, susret sa sunčanom tugom – otkucaji pa jecaji srca; plač: tražim i tražim vječni kruh od kojega ne ću ogladnjeti, premda sam putnik „na svoju odgovornost“ (Vuletić), osobni putnik na Istok, na Zapad zapeo ponekoć u pantheizam, tragam za skloništem za rasanjene ranjene duše – a vjetar se uvlači u mirise kadulje, lavande; u mirise južnoga bilja.

Na dan rođenja (i prije) počeh umirati pa otuda sam i došao pisati, mirisati cvijeće – žene izrasle u mojim njedrima, u mojim snovima. Tišina noći nedovršena drhti zbog jutra koje se približuje; zbog sutrašnjega dana – a to je nepobitna istina!

„I bijaše ova noć prazna, istražujući svjetlo na brežuljku, kopajući svoje snove, kopajući po snovima okrenem se prema jugu gdje nađem ljude koje sam odveć davno ostavio a još ih nisam proslavio. Zdravo, meni odani sa mojega ognjišta, iz mojega djetinjstva – ostat ću tu s vama malo kako bih se sjetio vremena potrošena, vremena izgubljena.

Glasno zboriti o ljubavi, kao stvorenja koja sanjaju i kao dvije mrkle sjenke koje titraju u prolazu između dana i noći, između života i smrti.“

I „vrtovi humske zemlje“ plove poput lađe; u srcu da se nađu i nikada otud ne izađu – blistaju poput jutarnje sjene u svitanje.

Svi nemiri zatvaraju se bjelinom papira, što je drugo ljubav do „mastilo u krvi“ (B. Miljković) koje se rađa u ranama u svanuće i tu se „samo strašna bajka kočoperi, i čednost pušta svoje koplje da krvari ...“ (N. Martić).

„Oluja dođe s mora“ (N. M.) ali u „zoru sve umine“. To je samo martićevski pjesan, putena radost iskazana igrama neba i zemlje kroz „usta puna radosti“. (N. M.).

Ljubav raznosi prah svijetom, čovjek je upućen na drugoga, upućen je i sudbinski vezan na svijet oko sebe koji je dosegnuo vrhunac u čovjeku. *Stablo nasred svijeta* – raskošno, ljepotom rastrošno; produktivno; stablo mira i ljubavi – čudesno stablo raste u visine, u uzvisine: radost stvaranja svijeta kakav jest. Stablo izrasta iz riječi, obraslo je poetičkim vokabularom, dar životu, dar i dah života – događaj u svemiru.

Obiteljsko stablo je poetička priča, više ispričana nego opjevana – govori o pravu na ljubav, o junačkim pothvatima i (su)novraća se nadgrobni na(t)pisima, o naraštajima: konačno o kršćanskim zazivanjima: „Djeco, zajedno s vama ljubav će ući u ovaj dom. Od danas ja ću se radovati kao golubica što nadlijeće polje i odjednom ugleda svoje jato. Neka (je) vaše novo jato i množnije i hrabrije od jata

iz kojih dolazite. Rađajte djecu i vaša ljubav će podmladiti ovaj svijet.“ (N. Martić, *Obiteljsko stablo*, str. 35).

„I tako, s koljena na koljeno ... kroz dolinu teče najljepša rijeka na svijetu“ ... (N. M.).

A tek kasnije uplitanje u *Košulju od lišća*, nosi nešto smireniji glas, ali se poetika i dalje upliće i zapliće u južna ocrta, iskon rođenja iz kojega se Nikola ne može, niti žudi, niti želi izvući. „U svim Martićevim knjigama... snažan je osjećaj punine jezika, slojevitosti značenja i bogatstva slika: to je pjesništvo, po svemu, pjesništvo značenja – znaka plovidbe i svanuća.“ (K. Šego, iz recenzije – *Košulja od lišća*). Naprijed rečena Šegina misao u potpunosti odgovara Martićevu poetološkom leksiku, višeslojnosti i bogatstvu nosivosti riječi i jezika.

Martić, potpisnik *Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku*, u poetskoj praksi nije puno mario za prohodnošću i čistoćom hrvatskoga jezika. Ne znam kako to nitko od hrvatskih (kritičkih) čitatelja nije zamijetio ili je u tomu još bilo straha... kao i u Martićevu pisanju, ali Martić je odvažan potpisnik Deklaracije i nije povukao svoj potpis, pa ne vidim razloga da njegov poetski čistopis nije i hrvatski čistopis. Zadnjih tridesetak i koju godinu ne bi trebalo, ne bi smjelo biti straha. Smatram bitnim držati do čistoće i čestitosti hrvatskoga jezika u pisanju (to ostaje u povijesti; u jeziku, u vremenu...). To je bitnije nego deklaratorno iskazivati i podržavati sve uzuse hrvatskoga jezika; premda ni to nije zanemarivo. Ima tu koječega i do recenzenata; lektora, korektora – ali oni ne smiju zadirati u auktorov jezik, u njegovo supstancijalno tkivo. (Smatram da i sada njegov sin Boran, u nadi da je živ, s hrvatskim nakladničkim kućama – to može učiniti uz pomoć jezikoslovaca i istaknutih književnika... tako bi Martićevo djelo dobilo na čistoći i redukciji pa i na kakvoći). Izbaciti srbizme i tuđice gdje je to moguće... npr: niko, neko, ponovo, dockan, te mnogo „dakavice“ i drugih riječi.

„Pjesme Nikole Martića iz njegove nove knjige (*Košulja od lišća* – op. Z. K.) bremenite su povijesnim primislama u kojima suvremene nedaće doživljavaju katarzu i prosvjetljenje. U tome pjesničko i ljudsko iskustvo postiže skupni izraz bogatog jezičnog tkiva koje nam prenosi misao o tragici života u brzicama i vrtlozima povijesti na prostorima neprolazne ljepote, kojima smo baštinici.“ (Zvonimir Mrkonjić; iz recenzije).

Uz ovu protegu i misao Zvonimira Mrkonjića možemo samo još dodati – ta suvremena, neprolazna ljepota je duboko mistična i pjesnički imaginarna. Inače je hrvatski jezik popravljen, kudikamo bolje upravljen u odnosu na ranije knjige.

PJESAN CVIJETI ZUZORIĆ

Odakle ti košulja od lišća, dijete?

Pitaju me katkad

Mile gospođe iz Grada.

*A ja se samo osmjehujem.
Kako da im rečem
odakle mi košulja od lišća?*

*Minula su draga ljeta, zime
Nema više košulje od lišća
ni čuđenja gospođa iz Grada.*

.....

Pjesan Cvijeti Zuzorić je jedna od najmetaforičnijih, ali i najizravnijih povijesnih istina cvjetova od lišća; njima je utvrdila Istinu o osmanlijama, sačuvala obraz, kršćansku vjeru i digla Hrvatsku iz sna. Žena-heroj!

Jednostavnim stihovima kao da je riječ o priči, a ne o povijesnoj drami i tragediji glavne junakinje, Martić veliča moralna djela do vrhunca poetičke lagodnosti – a ne kao da se radi o eksplozivu koji jest pretočen poetički u „košulju od lišća“.

*Ovdje se nikad ne zna
čija će ruka rastvoriti vrata
između zime i proljeća,
čija će ruka zapaliti svijeću
na grobu prerano umrlog pjesnika
I danas njegovo se ime izgovara šaptom,
i pjesme iz njegovih snova
ovdje se pjevaju šaptom,
do uzglavlja mu ostavljaju onaj cvijet
što plamti bojama i kad zaleprha snijeg.*

*Kad zgasne svijeća, procvate ruža,
Aleluja...*

(N. Martić, str. 61)

To su godine sarajevskih odlazaka na „Mojsijev“ – Kranjčevićev grob – povijesne pjesme Nade koja Kranjčevića unatoč svim lutanjima i traganjima nije izdala. Tko su prerano umrli pjesnici, tko će odškrinuti njihovu bisernu školjku stihova, zapaliti plamen (svijeće) stihova koji će izlistati prekrasnim cvjetovima ruža !?

Pa opet zavičajno, nacionalno domoljublje:

*Sredozemni prsten nam sja
u njegovu sjaju nam vino,
Stol za prijatelje i Knjiga
rastvorena za one koji će doći,
jer neutaživa je žudnja naša...*

(N. Martić, *Putujući na Zapad*, str.69.).

Sredozemni prsten mediteranskoga obola sve više uzmiče od starije k novijoj civilizaciji – tu je i stol za sve dobronamjerne, prosvjetljene i knjiga rastvorena, to je knjiga povijesti i povijesna knjiga; to je *Biblija* i to je knjiga koju priroda, unatoč svemu, stalno obnavlja.

To je *Košulja od lišća* – povijesni lapidarij, plovidba Juraja Šižgorića, Juraja Dalmatinca, Džore Držića, Cvijete Zuzorić, Petra Hektorovića, Hanibala Lucića, S. S. Kranjčevića, T. Ujevića, A. B. Šimića... u toj zgusnutoj povijesti stihovlja našlo se i mjesto za barbare, rušitelje Grada... i još mnogo toga.

Nek se opet vrati nada licu čovjekovom, svjetlost odbjegla pred sjenkom vremena i oluje, lice žene oprano od šminke, meke ruke najmlađe ljubavnice, „peva ovaj autor koji zelenu travu pored vojničkog doma snatri kao željenu oazu sna, razneženo i meko, posve daleko od visokih glasova svog temperamentnog govora. O dostojanstvu i svetu moćnom ovaj pesnik kazuje uzbuđeno i katkad preglasno, ali je njegova prva misija, kako se meni čini, da doziva a ne imenuje, da pređe na onu drugu, na onu zagonetnu obalu stvari.“ (Draško Ređep, *Znamen – O poeziji Nikole Martića*, str.152).

I još isti auktor: „za moje osećanje poetskog čina, najatraktivniji i najostvareniji odeljak ove poeme jest onaj koji, pod naslovom – *Ljubav svog pjesnika traži* – varira živopisno i lirski senzibilno raspoloženja u godišnjim dobima koja, sva od reda, čeznu za svojim pesnikom. U tom odeljku postignuta je stvarna ravnoteža između apstraktnog, uzvišenog, nekamo u oblasti oslobođenog, rasanjenog duha iskazivanog u znaku svečanog tona, i tihog, emotivnog, odista pitoresknog lirskog tkanja. Sublimiranog izraza sa naglašenom koncentracijom misli, upravo ovaj odeljak, što je za mene veoma simptomatično, pominje da – vrijeme je kad su neslućena djela na pomolu, i čovjek povodljiv a sretan koraca opijen iznenadnim ponudama prolaznosti.“ (Isto, str. 168)

Poetički ritam upečatljiva znamenja sa svim bićima i stvarima uspostavlja pjesničku tamnu odjeću, kroza povijest i nedjeljivo vrijeme kao što je i ljubav. Na koncu, neminovan je čovjekov pad; pa kroza zavještanja pjesnik izvlači sublimiranu misao, okoliš, *Hrvatsku zemlju tragičnih pjesnika* – i sve to provlači vremenom i dobima proljeća, ljeta, jeseni i zime.

I *Zaslovom* ne zaslovljuje, ne zatvara otvoreni rječnik i zaziv – već opetujemo:

„Ni slova, niti počasti bilo koje vrste neće me pridobiti. A ti? Ma gdje bila, ti si zajedno sa mnom. Evo poslije tisuću i tri godine mi koracamo udvoje.

I riječ koju si kazala, dotičući opet moje usne, postade svjetlost na nebu, zora. A to je naš dom.

I ti ćeš na tom plamenu grijati svoje ruke, podobne za vesela djela zajedništva, uz glazbalo, pitku vodu i kruh.“

Martić pravi tlo i apstraktno bezvremeno vrijeme (statično) za svoju riječ i za svoju poetiku. Govor jezika se ne probija kroz gustu i/racionalno mističnu riječ, jezik i ozemlje – riječi uvijek ustreptale izdržavaju tektoniku poetike, začudne lirske

proze koncem XX. stoljeća – kada su i simbolizam, ekspresionizam i nadrealizam prošli svoju akribijsku fazu.

To ne znači da su *passee*, da se mogu prešutjeti: Rimbaud, Whitman, Breton, Sain John Perse, ili naši: T. Ujević, A. B. Šimić, Mak Dizdar.... Ne mogu, ne smiju se odbaciti niti prešutjeti – jer su oni od odbačene Riječi napravili ugaoni kamen temeljac lirike (posebice XX. stoljeća). Ta će lirika (poetika) bdjeti i svijetliti u sva vremena civilizacija.

Kod svakoga velikog pjesnika dominira jedna (ili više) ideja; kod Martića je to Ljubav i njezina nedodirljiva čežnja između života i smrti. Martićeve pjesme ne poznaju metriku, već slobodni stih, slobodnu riječ koju izgovara; različni rukopis, pjesma nije inertna – ima i svoj zvukopis; ona upućuje, fascinira, dekodira. Martićevo stvaralaštvo je humanizirano, ne zanosi se stvarnošću, više ga zanima iluzionizam, mitologija, ali i životna askeza. Borgesovski nesklad između zbilje i privida stupnjevito poprima višesmislenost pretvarajući se u beskrajni sustav zrcala privida koja u riječi postaju zbilja. Jedna se iluzija mijenja drugom, iz jednoga sna izvire drugi, novi – gdje jedna percepcija stvara drugu... (Usp. vidi – Borges, *Kratke priče*, str.117, K. Vidaković Petrov).

Prije našega Martića, T. S. Eliot bi rekao: „I zatim, u preporođenom trenutku, dođe: trenutak u vremenu, trenutak vremena. Na trenutak: izvan vremena, već: u vremenu, u onom što zovemo historija: cijepajući, poloveći svijet vremena, trenutak u vremenu, međutim ne: trenutak vremena. Trenutak u vremenu, i vrijeme se začne u tom trenutku: jer bez smisla: nema vremena, a baš taj trenutak vremena: dao je smisao.“ (Dodatak – Z. K. – S/misao!).

(T. S. Eliot, *Stijena*, VII.).

Hermetične riječi, hermetična djela uokviruju vrijeme u rascvaloj zemlji, razigranoj, razvigorenoj, južnoj zemlji i podneblju pa do „puste zemlje“ koju zima europskoga suvremenoga duha proždire – postajemo li svjesni zastrašujućih pjesničkih riječi, tekstova inventivnosti, nastajanja i nastojanja za mjerom svega stvaranja – neumornoga istraživanja oblika, tema; prijepora koji nadilaze dimenzije jezika i jezikoslovlja; akademske raspre o poetičkom govoru, postaju li i one floskule historijske dinamike i statike. Govor moderne tehnologije – odvaja li duh, dušu i tijelo!? Kako god se kuća zida od temelja, tako nastaje arhitektura poetike, pjesništvenoga jezika iz tlocrta svjetlosti to je i bljesak martićevske prirode poetskoga govora i prirodopisa.

Bezmjerno čudovišne riječi koje uvijek izvuče iz onoga kolektivno-nesvjesnoga: arhetip istine i bića; života i bivstvovanja. Svi glasovi ove lirske poeme, kantilene – simboli, znamenji glasa ličnosti – Božji izabranik pod kapom nebeskom, u uzburkanoj pjenu i sjenu oceana.

Ta prolaznost ima smisao u pjevanju, premda to pjevanje ne može biti natpjevano, zatvoreno, završeno. Martićeva vidovitost je jedna od velikih vrlina naraštajnika – djelotvornost ljubavi ostvarene u riječi. Govorio je i pisao Martić o mnogim veličajnim imenima, o velikim djelima, o svojim zavičajcima kojima najviše

„duguje“ riječ, stih, činilo se da nikada nije mogao dostatno iz/reći; napisati velebne riječi u čast onima čiji je život očajno veličanstven – u njima se zrcali njegova poetika. Kao da je naš Martić upoznat s Andrićevim *Znakovima pored puta*:

„Mislim da ste i vi uvideli kako je teško sagledati i najočigledniju istinu, kako čovek, uopšte, sporo uči i kako skupo plaća to malo što u svom kratkom veku nauči“

„Kad bi se moglo saznati, izreći i dalje preneti ono što muzika nejasno nagoveštava, čovek ne bi bio ono što je sada – tamno biće u tami, koje ne zna ništa pouzdano o sebi ni o svetu u kome živi, ni o svojoj pravoj sudbini.“ (str. 49 – g. naklade 1980.).

O usudu duše i tijela pjeva Nikola u metaforama i metonimijama. Žal za prerano izgubljenom sestrom, žal za prerano izgubljenim bratom – ocviće on kroza južne biljke njemu drage i njegovim najmilijim umrlim – s njima pravi usporedbu, biljke zavičajke u „kaduljinu brdu“, „moja sestra trešnja“, „duša i tijelo“ ali ne kao nepomirljivo dvojestvo, dvostrukost dualizam koji je karakteristika hereze. „Bor“, „višnja“, „jabuka“, „šljiva“, „naranča“, „bajam“, „maslina“, „dunja“, „orah“, „ruža“, svud u riječima mlada zavičajna stabla – biljke koje pjesnik oživotvoruje kao svoja najbliža i najdraža bića. On prizna: „ne znam što je duša a što tijelo tih biljaka – ali su one personifikacija i oživljavanje mrtve rodbine; pa i zamrle prirode“. Stil zbirke *Duša i tijelo* nosi često čestotne biljke u naslovu, a kaligrafijom njihov oblik. Kulminacija u ljubavi jest kad „ljubav svog pjesnika traži“ – o tomu smo maloprije izrekli sud.

„Pjesnik te imenuje tajnom, prevedena na jezik moga naroda ti si ljubavna pjesma i zgrješenje u ljubavi.“ (N. M., *Izabrane pjesme*, str. 131).

Sva ova stabla izbijaju iz zemlje, pjesnik joj daje posebno priznanje, daje joj najmilija bića, personificira biljke, zahvaća ga blagi lahor južnoga vjetera - toj zemlji iskazuje zahvalnost, predaje joj „dušu i tijelo“ predaje joj srce, duh svoj koji se ujevićevski uzdiže u etire. Ne samo ono što iz „mrtve zemlje“ klija, izniče; već prije svega će nas nadrastiti, nadživjeti riječ. Ne znam je li pad u ljubav istodobno i uzlet u ljubav? Uspon. Majčinstvo zemlje je nešto najpoželjnije /zemlja roditeljica!/- i to mora biti uzlet u /uz/ ljubav. Pjesnik mora biti gospodar riječi, ako se zove /smatra/ pjesnikom – riječ je bogati, veliki vrt prostora u kojem se beru naramci riječi. Etimologijski: pjesnik je od antičkih vremena miljenik bogova pa su mu i namijenili tu patničku sudbinu: borbu s riječima. Sloboda pjevanja je još zajamčena – u atenskom vrtu pjesnik se spleo s riječima a ponad njega zvjezdano nebo vječnosti stalno raste. Što bi bio pjesnik bez patnje, Martić je to u nekoliko inačica lijepo varirao: fizički gubitci, intelektualno naprezanje; doseći savršenu Riječ, trošenje fizičkih i duhovnih atoma – tuga zemnih ostataka pretače se u radost vječnosti, u život vječni.

Evo storije o pjesništvu Nikole Martića: „Zbog Hölderlinova pera... sve ljepote

svijeta su u mirisu kalopera... zvonio je dragi glas... Milovao je kamen... žedao sunčevine... prebirao krčevine... preslušavao stečke... ljubio ikavicu... čitao samo njemu... rastvorenu knjigu zemlje... i b'rte dojadi mi šuljati se... iskočih iz sjene... znao je za mene... čitavo vrijeme... i kad mišljah da će me prekoriti... on se samo nasmije...

.....
On ne mari za ovozemaljski raj... zanima ga samo svjetlost... čist i slobodan zrak“...

(Lj. Krmek, *Nikola i ja* – XIII. Neretvanski susreti, str. 99).

Zar je moguće da pjesnika boli jezik u „vrtovima zemlje humske“, zar „znamen“ ne zaliječi tu boljku. Vrijeme je ponovnom Martićevu pjesničkom uskrsnuću; a jezik hrvatski pročistiti, kako je pjesnik i deklaratorno tražio. Sjaj jezika u bršljanu božićnom i svjetlosno opredjeljenje za čim je Nikola čeznuo i ovozemaljski iščeznuo. Ispratismo ga „svečano“ pjesnički, a blagdanski čekamo novo poetsko uskrsnuće Nikole Martića. Amen.

Vrela:

ANDRIĆ, Ivo: *Znakovi pored puta*, Beograd, 1980.

BOBAN, Vjekoslav (priredio): *Hercegovina – antologija hrvatske lirike*, Zagreb, 2003.

BORGES, J. L.: *Kratke priče*, Beograd, 1979.

ELIOT, T. S.: *Izabrane pesme*, Beograd, 1977.

FRIEDRICH, Hugo: *Struktura moderne lirike*, Zagreb, 1969.

GRUBIŠIĆ, V. – KORDIĆ, Z. – ŠEGO, K.: *Dreamsdreamtlong ago* (Davno sanjani snovi), CEI, 2009.

KOČAN MIJOVIĆ, S. (priredio): *Skupljena baština*, ŠN., Zagreb, 1993.

KORDIĆ, Z. – ŠEGO, K.: *Mnogoglasje*, DHKHB, Mostar, 2000.

KORDIĆ, Z. (odabrao i priredio): *Jezik i hrid*, Zagreb – Mostar, 2005.

KOROMAN, V. (priredio): *Hrvatska proza BiH od Matije Divkovića do danas*, Mostar-Split – Međugorje, 1995.

KOROMAN, V. (priredio): *Hrvatsko pjesništvo BiH od Lovre Sitovića do danas*, Mostar-Split – Međugorje, 1996.

MILANJA, C.: *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000.*, Zagreb, 2000.

MRKONJIĆ, Z. - Pejaković, H. - Škunca, A. (priredili): *Naša ljubavnica tlapnja* (antologija hrvatskih pjesama u prozi), Zagreb, 1992.

MRKONJIĆ, Z.: *Prijevoji pjesništva I.*, Zagreb, 2006.

MARTIĆ, A.: *Igra vjetrova*, Mostar-Zagreb, 2001.

MANDIĆ, D.: *Sabrana djela I.*, Mostar, 2013.

MARTIĆ, N.: *Vrtovi zemlje humske*, Sarajevo, 1964.

- MARTIĆ, N.: *Bogumilska bajka*, Sarajevo, 1971.
MARTIĆ, N.: *Sedmo godišnje doba*, Sarajevo, 1972.
MARTIĆ, N.: *Svanuće davnine*, 1975.
MARTIĆ, N.: *Izabrane pjesme*, Sarajevo, 1981.
MARTIĆ, N.: *Zavjetno stablo*, Split, 1990.
MARTIĆ, N.: *Stablo nasred svijeta*, Split, 1986.
MARTIĆ, N.: *Duša i tijelo*, Sarajevo, 1982.
MARTIĆ, N.: *Košulja od lišća*, Zagreb-Mostar, 2000.
MARTIĆ, N.: *Znamen*, Sarajevo, 1968.
MUSA, Š. – SUŠAC, G. (priređili): *Nisam mrtav samo sam zemlju zagrlio*
(antologija ratne lirike iz BiH), Mostar, 1995.
ŽIVOT (časopis), br. 2., Sarajevo, 1974.
ŽIVOT (časopis), br. 11., Sarajevo, 1974.
XIII. Neretvanski književni, znanstveni i kulturni susret – Nikola Martić, Zagreb-
Čitluk, 2021.
WHITMAN, W.: *Vlati trave*, Beograd, 1969.

Mile PEŠORDA

NIKOLA MARTIĆ, HRVATSKI PJESNIK Z N A M E N A¹

(Višići, 5. kolovoza 1938. – Split, 29. siječnja 2013.)

*podno kupola ružmarina, na domaku žive pjene mora
uskriljena i provozorskim suncem optočena Hrvatska
zemlja tragičnih pjesnika i lualica širom svijeta//
Toliko ljudskog smilja pokleklog na bedemima nade,
još više djevojačke tuge pretočene u čašice krina-
ali tu je i znak što podsjeća na one koji će voljeti*

(Hrvatska zemlja tragičnih pjesnika)

Znameniti hrvatski književnik i patnik i moj prijatelj Nikola Martić, cijeloga svoga života stvaralački i sanjački posvećen božanskoj stvari Istine kao slobode i poezije kao ostvarene ljepote, već više od deset godina dana počiva u miru nebeske domovine, položen u njedra svoje rodne "buntovne krajine", u kojoj je „svijet nemiran i sretan“ („Hrvatska zemlja tragičnih pjesnika“, *Znamen*). Rodio se 5. kolovoza 1938. u selu Višići, na jugu Hercegovine, a od godine 1975. živio je u Splitu, gdje je i umro 29. siječnja 2013., samo dan nakon 42. Obljetnice *SARAJEVSKJE DEKLARACIJE O HRVATSKOM JEZIKU*, koje bijaše sutvorcem i jedan od sedmorice nas hrvatskih književnika potpisnika Deklaracije. Živio je uspravno, gospodstveno i ponosno, beskrajno bogato opet legendarno siromaški poput zajedničkoga nam duhovnog učitelja sv. Franje Asiškoga, dok je njegova ispružena ruka uvijek bila ne samo poziv na igru (kako pjeva u svojoj prvoj knjizi, objavljenoj u Sarajevu g.1964., *Vrtovima zemlje humske*), nego i prijateljska gesta ljubavi i dobročinstva, ispružena ruka nesebična darivanja i blagoslovljena primanja, poziv na čašu razgovora i da se blaguje kruh i vino.

Nakon boljševičkoga beogradskoga udara na hrvatsko proljeće i ideju hrvatske slobode, koji su komunističke vlasti izvršile krajem g.1971., sustavno prešućivan, osmišljeno omalovažavan i marginaliziran, na uvježbano okrutan način jugototalitarizma i njegovih brojnih revnostnih „suradnika“/„partnera“/„kurira“/„doušnika“ i esencijalno i egzistencijalno ugrožavan, Martić je, ne odstupivši od vlastita pjevanja i mišljenja niti od političkih demokratskih i rodoljubnih načela iz *Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku*, strpljivo i dostojanstveno prihvatio nametnuti mu društveni položaj građanina drugoga reda („nutarnjega emigranta“, „neprijateljskoga elementa“), kakovi je status „ravnateljstvo ravnateljstva“

1 Objavljeno u *Zadarskoj smotri*, str. 194-199, godište LXIII., broj 3, 2014.

namijenilo demokratskim slobodarima Marulova pravca i manje zahtjevnima i korjenitima od onih koji zajedno s Nikolom objaviše vlastito stajalište u prilog nacionalnoj i kulturnoj suverenosti. Odlučan da spasi svoju obitelj iz teškoga represivnoga ozračja, stvorena nakon karadževskog otvorena političkoga lova bez lovostaja, do „istrage“, na hrvatske književnike proljećare i slobodare, napušta svoj izabrani grad Sarajevo, kojemu bijaše sugraditeljem svojim pjesničkim djelom u i kulturnim djelovanjem, i od g. 1975. pa do smrti prebiva i stvara u Splitu, s ljubavlju skrbi o obitelji, pjesnički i ljudski ustrajno njegujući svoj vrt poezije, u kojemu svako godišnje doba (čak i sedmo), cijeli jedan narod i zemlja na putu prema slobodi, traže svoga pjesnika, sveudilj u živu razgovoru s njim.

U kući svoga jezika materinskoga kao kući slobode, iako do 30. svibnja 1990. ugroženoj sa svih strana po državnomu diktatu vukopisa i pod budnim okom policajaca duha, Martić i u Splitu nastavlja ispisivati svoju mironosnu *Bogumilsku bajku*, pjesmu izgovorenu i nagrađenu na prvim Šimićevim susretima 30.-31. svibnja 1970. Objavljena u dnevniku *Oslobođenje* 6. lipnja 1970., na str.6, s redakcijskom napomenom uz prve *Šimićeve susrete*, skupa s mojom *Tužbalicom*, *Bogumilska bajka* (uvrštena g.1971. u istoimenu knjigu) bijaše suverenim bardovskim pozivom na ozbiljenje sanjarije slobode i istinoljubivo oduhovljeno čitanje znakova i znamenova iz otvorene knjige povijesti i života ljudi. Prema tomu izvoru, citiram ovu antologijsku pjesmu, koja nam se nadaje kao poruka i dokument usuprot svenazočnim prirediteljima zaborava i memoricida, i bivšim “došaptavačima” danas postavljenim u ulogu arbitra, koji drzovito krivotvore preporoditeljski rođendan *Šimićevih susreta*, čak i Nikoli Martiću nastoje oduzeti slobodonosni vijenac junaštva i mučeništva zaslužen u orfejskomu boju s jugoslavstvujušćim knezovima tame za spas hrvatskoga jezika i identiteta od načertanijskoga uništenja.

Svanjiva, na lomači rujna tijelo neba trne, i razroka sjena na naseljima, leluj

Smrt je zalutala

Svakoliko vrijeme vrhom munje probodeno, rano umjesto usta koja zbore, da sve ruže humske uzberete što to vrijedi

Ni san nema povlasticu među smrtnicima, evo maske koju su nosile slavne uzvanice doba – slava ti nagosti zore na zemlji

I vama lijepe kćeri noći

Još veća počast bit će ukazana onima koji budnost munje nad stvarima ponižavaju spolnim udom i sječivom za rezanje

A žena na pleća položena, ružama ruku podržavana, izmiče svim pohvalama ovoga svijeta, i uzdom od pjene na usnama uskraćuje govoru da nas ugrožava

*Hajde, dušo moja
Lijepa kćerko noći*

*Lijepa kćerko doba, lahni pelud ovog vina da prokrvare i stvari što ne mare za
naš boravak u vrtovima*

Neka zemlja vrši svoj posao robinje

A ti, dragano, imenom one koja će voljeti, imenom one čija dužnost je ljubav

Hodi, zaboravi da smo živjeli među ljudima

Govoreći nad Nikolinim grobom u Višićima - kao njegov prijatelj i obitelji mu, a ne (kako to neistinito objavljuje Ivan Sivrić) u ime Društva hrvatskih književnika, službeno nenazočna na pogrebu – bijah preveć obuzet tugovanjem i šutljivim rastankom s prijateljem, kada nas šutnja ispunja riječima punim smisla, otajstvenim razgovorom onkraj svijeta i vijeka, a opet tako uronjenim u prostor i vrijeme. U zemlju je bilo položeno tijelo poštovanoga pjesnika Nikole Martića, voljenoga oca i djeda, rječotvornoga svjedoka za ljubav i za slobodu, a naspram mene je stajao njegov ponositi sin Boran (koji mi je javio tužnu vijest) s obitelji, koji se, u Domovinskomu ratu, dragovoljno stavio na raspolaganje toj istoj ljubavi i slobodi. Supatnja se srodnih duša, opjevane sestre Marije i svega živoga po vrtovima zemlje humske, u tomu tužno-radosnomu času, znakovito i južnjački ozorila martićevskim „pozivom na bdijenje dok nam suđeno bude“, na duševnu hodnju posvećenom stazom Pjesnikovom po rodnoj mu Humini i cijeloj domovini, koju je opjevao glasom samosvojnim i modernim.

I tada ne istaknuh ono što mi je sada dužnošću, kako je Nikola Martić, prepoznavši me pjesnikom, nakon jedne pjesničke večeri u Kamernomu teatru u Sarajevu 1969., pozvao mene, još studenta prve godine romanistike na Filozofskom fakultetu, neka se nastanim u njegovu, u to doba samačkomu, stanu. Pjesništvo i sudbina, tiranija i sloboda, hrvatski jezik i domovina i njihovo mjesto u cjelini svijeta i zajednici naroda i država postadoše otvorenom pričom bez kraja u dijalozima našim sarajevskim, okrenutim također promišljanjima o temelju i vrhu naše civilizacijske zgrade kao jamstva ispunjenja čovječnosti i slobode osobe i naroda. Poezijom kao sudbinom povezani, te smo godine Nikola i ja govorili svoje pjesme na Kranjčevićevu grobu u Sarajevu i hodočastili među narod u Hercegovinu (u Mostar, Široki Brijeg, Posušje i Grude, dok nam Ljubuški naknadno uskratiše uzburjani „čuvari poretka“) kada su na knjigočašću zajedno s nama bili književnici Ivan Kordić, Anđelko Vuletić, Veselko Koroman i Stanko Bašić, od kojih je nekolicina tada prenoćila u momu roditeljskomu domu u Grudama. Naša književna turneja, na koju povedoh svoje književne kolege, bijaše uspješnom predigrom za sljedeći, veliki, pothvat: *Šimićeve susrete*, u izvedbi kojega je snažnu potporu mojoj inicijativi dao Nikola.

Kada je kasnije valjalo javno odgovoriti na kroatofobne političke objede i optužbe, masmedijski izručene na glave inače malobrojnih i mirotvornih hrvatskih

književnika u BiH, i obraniti temeljna ljudska i demokratska prava, Nikola je Martić bio dušom sastavljene izjave za povijest i nezaborav: *SARAJEVSKA DEKLARACIJE O HRVATSKOM JEZIKU* od 28. siječnja 1971. Pjesnik je, u svojem *Znamenu* (Svjetlost, Sarajevo, 1968.), vidovito i s bolom naviještao nanošenje „nove i neviđene uvrede“ njegovomu narodu, ali je u tomu jedinstvenomu i neponovljivomu „mirnomu trenu među nama“ hrabro potpisao hrvatsku povelju slobode i nemirenja s nepravdom i nasiljem:

Neukrotivi nebeski znaci u zemaljskoj bajci, mrtvi su predodređeni da saučestvuju sa nama u bolu – miran tren je opet među nama i bičevi su uzmahnuti

Pa neka se nova i neviđena uvreda nanese mom narodu, stradanje zemno a sveto, šta nas još drugo može zadesiti, a stradanje je za nas udes božanski i sladosni pad

Kažnjeni na taj način što će nam ljepota ova biti uskraćena, riječ oduzeta u samom času progovora – eno, gnijezdi se pogubni tren u krošnjama proljeća

(Nikola Martić, *Izabrane pjesme*, str.75. - urednik Mile Pešorda, Sarajevo, 1981.)

Deklaracijom smo uspjeti ponuditi gradu i svijetu demokratsko načelo slobode i jednakopravnosti, založili se za hrvatski jezik, istaknuli stijeg nacionalne i kulturne suverenosti, te obranili, netom rođene, Šimićeve susrete, ali nismo mogli spriječiti totalitarne svemoćnike da im kasnije krivotvore rodni list i prirede svezaborav, niti probiti mafijaški zakon šutnje glede istine o izvornim stvoriteljima i potonjim kontrolorima i krivotvoriteljima: u samomu času našega progovora bila nam je oduzeta riječ. I o *SARAJEVSKOJ DEKLARACIJI O HRVATSKOM JEZIKU* bila je sve do g. 1990. nametnuta totalna šutnja, koja se, u nešto sofisticiranijemu obliku, prakticira do danas.

Priredivši narodu neistinu kao istinu, udbonosni organizatori zaborava virtualiziraju našu suvremenost lažno nam predstavljajući nedavnu prošlost, pa su tako u nepostojanje odbačeni idejni pokretači Šimićevih susreta i potpisnici *Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku*, dok je u potpuno iskrivljenomu svjetlu, *post mortem*, prikazana (ispod pera ništa manje nego aktualnoga predsjednika književne udruge, koje je Martić neko vrijeme bio članom) žrtva koju je podnio tvorac *Hrvatske zemlje tragičnih pjesnika* Nikola Martić zato što je stao uz svoj narod ne samo pjesmom, nego i *Sarajevskom deklaracijom o hrvatskom jeziku*. Nametnutu specijalnu izolaciju i status građana drugoga reda svi su potpisnici *Sarajevske deklaracije*, među njima i Nikola Martić, suvereno iznijeli na vlastitim leđima, nikad se ne odrekavši te svoje povelje kao europskoga slobodarskoga čina, koji je na dobro čovjeku i narodu koji štuje Riječ i slobodu. *Vječno strada onaj tko se opije sa izvora poezije*, navijestio je Martić svojim sarajevskim *Znamenom* g. 1968., a taj je tisućljetni pjesnički hod kroz vrijeme i prostor i hrvatsku baštinu bio posvećen na izvoru, Zvonimirovim kraljevskim darovnim kamenom u crkvi sv.Lucije na otoku Krku.

Predragi je naš Nikola Martić – sveudilj dobrodošli prijatelj i sugovorniku otvorenu domu svojih roditelja Anđe i Vinka, koje je obradovao i svojom nazočnošću na njihovu dijamantnomu piru g.1998., svakom svojom pjesmom i pjesničkom knjigom, vidovitom sarajevskom *Deklaracijom* iliti *Pismom sedmorice*, osnivanjem sarajevskih *Večeri poezije na Kranjčevićevu grobu*, plodonosnim sudjelovanjem u pokretanju godine 1970. Šimićevih susreta i inih kulturnih događanja za vrijeme preporodnoga hrvatskoga proljeća, vršio svoje poslanje, izrečeno u *Trećem pjesnikovu navještanju*: *Sinovi zemlje, moja dužnost je pjesma rođena u narodnim stradanjima, i moja brižnost seže u samu dušu poezije*. Supasionantno zagledan u “tužnu povijest svoga naroda”, izazivao je sudbinu, ispisujući „riječi u pohvali stvari kakve jesu“ – zabranjene riječi zabranjene pohvale o zabranjenim stvarima. Poslušajmo zato Pjesnika, koji „veliča majku u ženi“ i „preuzima zastavu iz Gupčevih ruku, dok se drugi bave trgovinom, ili izvode predstave s prizorima iz barbarskog života...“, glas koji se nije okretao za sirenskim zovom slave i počasti, ustrajno i pjesnički vjerodostojno tragajući za „istinom svijeta pred kojim smo koliko je jučer, životom svojim svjedočili“ (*U punini doba*). Poezija Nikole Martića, kao što to napisao Anatolij Kudrjavcev uz Martićevo splitsko *Zavjetno stablo* g. 1990. „sadrži dostojanstvo ukorijenjenosti koje je vrhunski smisao i vječni tok“, a njegova je ostvarena poetika draguljem u kolajni hrvatskoga pjesništva dvadesetoga stoljeća, u kojoj istina i sloboda hrane i brane jedna drugu na diku i slavu hrvatskoga jezika. Martićevo mrtvo tijelo, koje je „majčinski primila zemlja“, i njegovo autentično i snažno pjesničko djelo, otvoreno iskustvu pjesme narodne i Tvorčeve besjede biblijske, „svijetlit će noću u stablima“ i kazivati dalekim zvijezdama o ponositom pjesniku *Grma divljih ruža*:

*Još jednom pogledaj grm divljih ruža, sine
prije negoli pođeš na vojnu,
na tako dalek put.*

Hvala ti, dragi Nikola, na tvojoj *Košulji od lišća*, na tvomu *Stablu nasred svijeta*, na pjesmama i knjigama tvojim, na našem gotovo polustoljetnomu nepomučenomu prijateljstvu, stazom kojega ćemo nas dvojica koračati i *poslije tisuću i tri godine*, na tvojim nemjerljivim dobrima učinjenim za stvar poezije i slobode u vremenima i među moćnicima i poslušnicima nesklonim i poeziji i slobodi, i neka ti je laka mediteransko-hercegovačka zemlja i hrvatska, koju si proslavio svojom pjesmom i obogatio bezgraničnom ljubavlju.

OSTANI TU

Ponovo koračam dolinom djetinjstva. Uokolna brda gube vrhove u visokoj svjetlosti, a zaselci veselo slaze niz padine. Kao da nebo ima nešto od ove pritajene tuge na mome licu. A to je zbog radosti povratka.

Još malo pa će sestra istrčati pred mene, kao u prvim godinama mojih posjeta. – Toliko dugo, voljela je reći, čitavu vječnost te nema, brate moj. Ah, mnogo toga događa se u nas, a ti ... Bez glasa i pozdrava boraviš tamo negdje u kopnenoj zemlji.

Ostani tu, brate moj,
u pustom našem domu ...

To je njezin glas. Ali, kuća u kojoj je živjela moja sestra ne postoji više. Na tom prostoru sada izvode velike građevinske radove. Da tuga ne vlada mnome, i ja bih se radovao. Ali, ja sam isuviše ranjiv.

Ima li pravde na ovom svijetu?

Podižem ruku u visini vjeđa ... Kako da se snađem? Ni potočića više nema! – Zavrnuti su mu šijom – rekoše mi. – Sada teče naopako ... Jednostavno, presjekli ga odmah do izvora. I vodu mu usuprotili ...

A nad zemljom promiču sjene. Da, ovaj sjenoviti travanj isti je kao onaj davno u kojem smo sestra i ja, držeći se za ruke, prelazili klimavi mostić ... Riječi su joj se pretvarale u behar. Govorila je kroz smijeh kako joj nespretno pomažem lučiti janjce. – Više bi koristi bilo od tebe da za vrijeme lučidbe ganjaš slijepog miša.

To je bilo doba ispaše stada u katunima. Sestra je navečer donosila čudesne priče iz brda odakle se vidi more. Sve su to potvrđivali pastiri klimanjem glave, uz poštovanje. Krilate priče večeri! Ali, naša ljubav naslanjala se na slabašna ramena potočića.

I onoga dana, kada sam se popeo na brdo odakle sam ugledao more, razliveno i ravno nebu, ja sam posred toga plavog veličanstva vidio brazdu kojom je tekao naš potočić. Čuo sam i žubor bistre vode potočića kojeg, eto, više nema. Sada je tu ispred mene samo lukoć, kao grob iz kojeg je nestao mrtvac!

A sestrina kuća? Gdje je, zapravo, bila kuća moje sestre? Tamo gdje izrasta onaj veliki stup? Ne ... Malo ulijevo? Ne ... Sve je ovdje u pokretu, širi se, raste. Neka mlada Žena s papirima u ruci nadgleda poslove. Mada je njezina pojava isuviše nježna u bahatosti gradilišta, ona čini oštre pokrete ... Psuje.

Radnici, domaći momci, uzvraćaju joj smijehom, imitirajući naglasak joj tuđinke. Oni su spremni od svega napraviti šalu, u svemu naći zadovoljstvo.

„Mangupi i lole! – viče mlada žena. – Eto što ste vi: mangupi i lole. I još ste vi! ...“

A tamo prema padinama brda dotrajavaju pastirske pjesme. To pjevaju usta puna radosti i ne znajući da su ranjena. Još uvijek zavičajem promiču sjene s barjačićima travnja. I čujem odnekud blagi sestrin glas.

Ostani tu, brate moj,
u pustom domu našem ...

Nikola Martić

RECENZIJE, OSVRTI I PRIKAZI

Slavko KATIĆ

HRASNO U DOMOVINSKOM RATU

(zbornik radova *Hrasno -260 godina župe*)

Prateći rad priređivača integralne monografije o župi Hrasno shvatio sam da je otpočetak vodio računa kako najvišu pozornost treba dati temi *Hrasno u Domovinskom ratu* zato što će čitatelji baš u ovoj temi tražiti sebe i identificirati se s prostorom i ljudima jer su mnogi bili izravni ili neizravni sudionici krvavog rata kad je, od jeseni 1991. do proljeća 1992., širi hrašnjanski prostor postao težišni pravac prodora agresorskih snaga srpsko-crnogorskih rezervista (združenih s JNA) iz istočne Hercegovine s ciljem zauzimanja hrvatskog grada Metkovića i čitave doline Neretve tj. luke Ploče.

Činjenica je da ni 30 godina nakon tih strašnih događaja i 27 godina nakon okončanja Domovinskog rata nije napisana nikakva reprezentativna (ni potpuno sadržajna) povijesna studija koja bi odgovorila tko je, kako, čime i s kim ovdje ratovao i obranio krajnju dolinu Neretve. Da je tako pokazuje i nedavno u tisku objavljen intervju Luke Džanke, umirovljenog generala HV-a, posljednjeg živućeg ratnog zapovjednika Južnog bojišta gdje je i Hrasno činilo istu cjelinu s dubrovačkim i donjoneretvanskim prostorom, dapače bilo je krajnja crta obrane spomenutih hrvatskih gradova. General Džanko s dosta gorčine upravo apostrofira značaj hrašnjanskog prostora i spominje (u javnosti već legendarne) hrašnjanske Stolove kao ključni ratni uspjeh obrambenih snaga HV-a. Stoga je zbornik radova/monografija o Župi Hrasno prilika da se to ispravi.

No isto je jasno da takvu studiju i cjelovit prikaz Domovinskog rata u Župi Hrasno ne mogu napraviti pojedinci koji o ratu pišu iz hobija, nego to može samo onaj tko je stručan napraviti analizu vojno-povijesnih događaja i ima pristup vojno-znanstvenim institucijama koje čuvaju ratne arhive.

Autor ovog rada pokazao je da je i stručan (očito je riječ o čovjeku koji se profesionalno bavi ovom tematikom) i da ima pristup vojno-znanstvenim institucijama koje čuvaju ratne arhive jer se u radu obilno koristio njihovom građom. Osim arhivske građe, ono što bih istakao kao posebno vrijedno jest i to da je autor uložio veliki napor, vrijeme i strpljenje te je stupio u kontakt sa

živućim zapovjednicima HV-a čije su postrojbe imale značajnu tj. presudnu ulogu u pojedinim *prijelomnim* trenucima u obrani hrašnjanskog prostora. Štoviše, dobio je od njih pisane iskaze i svjedočenja potkrijepljena originalnim ili preslikanim ratnim dokumentima i izvadcima iz njihovih privatnih arhiva te ih inkorporirao u svoj rad premda njihova svjedočenja (to znam iz osobnog iskustva) nisu u više slučajeva usuglašena i jednoznačna.

Smatram da će čitateljska publika ovog rada biti brojna i kritička. Rad će sigurno biti zanimljiv svim sudionicima Domovinskog rata s prostora Župe Hrasno, općine Neum i ostalih susjednih općina; bit će zanimljiv i istaknutim zapovjednicima koji su vodili akcije na hrašnjanskom platou kao i članovima njihovih postrojbi; bit će zanimljiv ondašnjim, a vjerujem i nekim današnjim, ljudima od politike kao i ondašnjoj neprijateljskoj strani. Svi će oni na kraju biti „recenzenti“ i ocijeniti uspješnost autorova rada. Svaki sudionik rata ima svoje sjećanje i svoje interpretacije. Ne treba se čuditi ako bude pokoja kritika na ovaj rad nakon njegovog objavljivanja iako smatram da je autor dobrim dijelom uspio korektno raščlaniti bitne kao i one manje bitne trenutke događanja na hrašnjanskoj bojišnici. Stoga, predlažem autoru, kao i priređivaču ovoga zbornika, odnosno monografije da bi bilo vrlo korisno, kako bi se ubuduće izbjegle sve moguće nesuglasice živućih sudionika Domovinskog rata na hrašnjanskoj bojišnici, da se organizira – nažalost to dosada nije učinjeno – poseban znanstveni skup ili okrugli stol o Domovinskom ratu na Južnom bojištu, gdje bi se pozvali svi zainteresirani sudionici događanja, kako bi se na temelju njihovih iskaza, postojećih arhivskih dokumenta i raznih ranijih svjedočenja, došlo do zaokružene istine o hrašnjanskoj bojišnici, osobito o famoznoj bitci na Stolovima.

I na kraju, što se tiče samog rada i njegove metodologije: autor se služi čitateljstvu razumljivim jezikom; služio se relevantnom arhivskog građom, literaturom i izjavama svjedoka; naslov rada odgovara njegovu sadržaju; rad je strukturalno dobro koncipiran. Smatram da ovaj rad može biti objavljen u zborniku radova ili monografije znanstvenog karaktera te ga ocjenjujem kao izvorni znanstveni rad.

Neum, 13. 11. 2022.

Marija PAVKOVIĆ

Srećko Marijanović: *Bezimeni*

Višestruko nagrađivani pjesnik koherentnog stila i dotjeranog izraza objavio je svoj prvi roman - *Bezimeni*. Autor se hvata u koštac s ratnom tematikom, nesumnjivo antiratne poruke. Nažalost, nije rijedak slučaj da autori takvih tematskih preokupacija upadnu u klišeizirani, patetični modus ograničavajući čitateljske sposobnosti. S Marijanovićem, iako iz biografije možemo zaključiti da roman sadrži mnogo stvarnosnih i iskustvenih elemenata, to nije slučaj. Ovaj roman nije opterećen pamfletizmom niti imperativnim ideološkim načelima, kao što je to često u djelima ovakve tematike. Marijanoviću je opsežna iskustvena i dokumentaristička pozadina samo građa za književno-umjetnički postupak koji je rezultirao djelom rasterećenim viškova, eksplikativnosti i utilitarnosti.

Zreo poetski opus čini se kao prolog romanu koji se može čitati i iz perspektive dramske forme, koja pak opet pulsira fluidnim poetskim momentom. Promjena *settinga*, perspektiva pa i samih kadrova u romanu vrlo je podobna potencijalnim dramaturškim intervencijama u tekstu. *Ako su tu – mogu samo opaziti kako se iznad bunkera razlijeva rosno strujanje zraka, miješajući sjaj još uvijek upaljenih zvijezda i naglašen bljesak istoka, bacajući ga iza njihovih leđa nama u oči.* (11). Cijelom knjigom pršti simbolička potentnost, osobito naglašena u personificiranim motivima rata koji počesto postaju likovima romana. *Njegova mirna sjena iza drače stopljena s kamenom ispred, kao zaklonom, šapuće na uho iz noći riječi uspavanke, iz nemjerljivo uzbuđujućega i strahotnoga dijela ovoga rata koji nam ironično i nestrpljivo želi laku noć.* (34)

Suptilnim ekspresivnim minijaturama poigrava se i onomatopejom, donoseći nam uvjerljive slike (gotovo pjesničke) koje utječu na osobitu atmosferičnost radnje. *Vraćali bismo se praćeni povremenim bljeskalicama eksplozija u zraku iznad kojih zvijezde peku svoje tajne večere za neke buduće goste koji će jednom prevariti brzinu svjetlosti te se njom uputiti u beskraj.* (24) Emotivni izazovi koji hiperbolički rastu pred pripovjedačem izraženi su na dosjetljiv način jer uvlači čitatelja u aktivno sudioništvo i neprestano mu produžuje horizont očekivanja. *Uvijeni noćnim sjenama, koje bi nas jedine znale zagrliti i tješiti (...) Kao pratitelji, cvrčci nisu prestajali svirati svoju napornu dionicu.* (25) Naglasak je na stanjima, ambijentima, osjećajnosti, ne na samoj radnji. Napetost koja se neprestano intenzivira, vješto je ovladana upravo ovakvim vizualnim, akustičnim i olfaktivnim (pjesničkim) slikama. Gradeći ih (vješto), a izbjegavajući surovu naraciju, autor je postigao efektniju recepciju i interakciju. Čitatelj se neprestano angažira da na osnovu fragmenata dovršava i nadopunjuje ovo djelo. Unutarnji monolozi se često nadovezuju na motiv sna koji opet funkcionira kao još jedno adekvatno sredstvo ekspresije emocija i intenziviranja dramske napetosti. *Nešto nepripadajuće okolini puzalo je ovamo, dašćući i vukući svoje ogromno tijelo. (...)*

Dok promiču sekunde, otegnute u beskraj, stražar kao kip zuri negdje u daljinu. (35) Ako bi roman klasificirali kao psihološki, rat bi mogao biti konotiran i kao iscrpna borba (zaraćenih) strana ličnosti.

Ovaj roman odzvanja dubokom empatijom prema svim depersonaliziranim, stoga i poopćenim likovima koji su nemilosrdnom igrom okolnosti postali bezlična kamenja. Kad bismo likove prebacili na kazališne daske, vjerojatno bi nosili obezličene, recimo sive maske. Njihova bezimenost iz koje proizilazi upravo obezličenosť iznimno je sugestivna. Ironijski književni postupak je dodatno usložnjava. Nema preciziranja imena, prezimena, strana, zastava, uniformi. Svi su isti. Svima je ogoljena ličnost, oduzeta mirna svakodnevnica, nitko se ničim ne izdvaja. Svi su isprepleteni i zarobljeni u okove straha, neobičnog protoka vremena, neizvjesnosti i krvoločnosti. *Zabravljivanje uma u paradoks prolaženja vremena, koji nam se i nije tako dopao, ali je kratio vrijeme.* (5) Personificirana tišina, osim filmičnim izmjenama kadrova, prikazana je bajkovito pa njezina hiperbolički rastuća prisutnost uvodi u mistični svijet podsvjesnog. *Razvlači se tišina kutovima sobe, iznad stola, u police za puške, skovana nabrzaka, osjećam kako se obavija oko naših nogu, ispod stola, nadima svoj gladan trbuh rastući do neprepoznatljivih oblika, bolnih i teških, toliko nepodnošljivih da najslabije kontroliran, prvi od nas, baca karte i izlazi van. Tamo kamo se ona prelijeva kroz vrata i prozor, zajedno sa svjetlošću prelazi u tijelo mraka...*(7)

Cijelim romanom se provlači motiv noći. Mnogo je i ljubavnih motiva. Rat i ljubav... vrlo podložno zamci općih mjesta u književnosti, patetike, nesuvislih opisivanja i sličnih pokliznuća. Ovdje to nije slučaj. Autor, kako u svim segmentima romana, tako i u ovoj, ostaje čvrsto na (umjetničkim) nogama, ponovno opravdavajući atribut književno zrelog. Baš kad pomislimo da se ocrtavaju konture ženskog lika koji bi potencijalno romantizirao radnju, efektom začudnosti nas usmjeri drugim registrima. *Nisu morale govoriti ništa, niti su se trudile oko ljepote i odjeće (...)* *Natopljeni mirisima i šumovima kratkih haljina, vraćali smo se gore (...)* *Posebno pripremljena za nas (...)* *prva i posljednja kojoj nismo uzvraćali osmijeh. Smrt je bila uvijek tu, strpljiva i spremna za nas.* (91) Roman *Bezimeni*, kao i niz zbirki pjesama afirmiranog autora, dokazuje da se književno-umjetnička scena u Bosni i Hercegovini uspješno hvata u koštac s brojnim izazovima te nadržava otužne mediokritete.

Ljubo Krmek

ČAPLJINSKI KULTURNI DVOJAC

U potrazi za smislom

(Igor Beno & Ernesto Markota, *Kamen priča*, vlastita naklada, Čapljina, 2022.)

„Hoću da budete mudri
s obzirom na dobro
a bezazleni
s obzirom na zlo“
(Rimljani, 16:19)

U vremenu modernog porobljavanja u kojem gubimo ono najvrjednije, iznenadila me je ova knjiga, iznenadili su me njezini auktori, koje osobno dobro poznajem. Pozitivno! Zašto me je iznenadila?! Kako današnji čovjek sve više i više gubi identitet, tako se sve više udaljava i bježi od knjige i žive riječi pretvarajući se u roba medijske propagande, koja naturajući hedonizam i konzumerizam ubija u nama Bogom dane talente te dar za kreativni i kritički izričaj. Sve što radimo uglavnom je déjà-vu – već viđeno. Osamljenost, patnja i emocionalna praznina stalna su nam pratnja. Život nam se sveo na ekran, televizor, računalo i mobitel. Naša nepriznata tamna strana. Kopiranje i prepisivanje sve je besramnije. Nedostaju ljudi s vizijama, ljudi s idejama, nedostaje nešto drugačije. Upravo to me je iznenadilo! Ideja! Vizija! Igor Beno ima ih i te kako! Napretek!

Većina ljudi proživi život bez postojane želje za spoznajom sebe i svijeta oko sebe. Svjetonazori i stereotipi koji su im utisnuti u najranijoj mladosti brana su za svijet gledanja prema svojim uvjerenjima. U potrazi za vlastitim istraživanjima, kao i istraživanjima drugih, tu branu srušio je Igor Beno knjigom *Kamen priča*. Njegove maštarije prerasle su u vizije, a vizije neprikosnoveno dovode do zapitanosti. Većina čitateljske publike ne će ih shvatiti ozbiljno, a oni koje se uistinu zapitaju, spoznat će svu tajanstvenost i mistiku ozemlja na kojemu obitavamo za svoga ovozemaljskog boravka. Ispredene priče na Igorovom vretenu u sebi imaju svega pomalo: mudroslovlja, jezikoslovlja, mističnosti, folkloristike, speleologije, arheologije, geologije, etimologije, filozofije, astrologije, religije, astronomije, kabalističkih domišljanja, umjetnosti, a ponajviše dušoslovlja i dušologije, što u svemirskom poretku tvori drvo života. Jasne razlike u cilju očitovanja, istina uspoređena s laži, dobro uspoređeno sa zlom. Ako se skladno ujedine (što je u knjizi auktoru uspjele) zlo se gubi u dobru a laž u istini. Njihovim prožimanjem i nastaje stvaralačka djelatnost.

Svaki je čovjek stvoren za dobro, za život u ozračju drva života. I to dobro ga navodi na slobodu, na stvaranje, bez nagovora, bez poticanja, bez prisile. Kopanja i

prekopavanja slova postaju mu sudbina. Svjetlosni titrajni krug drva života u opreci je s područjem poroka iz kojega potječu svi negativni misaoni oblici ljudskoga roda. To je tamni odraz drva života. Da bismo duh uskladili s drvom života potrebno je uspostaviti ravnotežu unutar sebe sama te uzdići svoju svijest do najveće ljudske razine. Snaga za to se crpi iz drva života. Oni koji nemaju želja za materijalizmom, postaju pravi mislioci i nosi ih želja da svoje ja sjedine s neizmjenjivošću prirode i tako se približe Stvoritelju.

Knjiga *Kamen priča*, naizgled jednostavna za čitanje, jako je duboka za promišljanje te me je potakla na uzlet u nadstvarnost. Čitajući ispisane priče nađoh se zapleten i zarobljen u bezbrojnim labirintskim zavijutcima. I baš kad pomislim da sam pronašao izlaz, na zidu ispred sebe ugledam zagonetan smiješak. Osim vrijednih sadržajnih književnih i likovnih radova ove knjige, njezina je vrijednost u prenesenim narodnim vjerovanjima svih oblika usmene narodne tradicije, od gatki i legendi do priča i mitova. Auktorovu imaginaciju dodatno je obogatilo poznavanje informatičke tehnologije (jer koristi on nju – a ne ona njega, što je danas prava rijetkost) kao i usađene duhovne i vjerske vrijednote. Svrha postojanja jest u traženju odgovora. Dok god čovjek bude tražio, dotle će i postojati. Ljudska bit je u stalnom istraživanju i propitivanju odgovora. Ondje gdje većina odustaje, upornici pobjeđuju. Nažalost, mnoge danas ne zanima vlastita baština. Odričući se svoje prošlosti, nudimo sebe na pladnju moćnim korporacijama čija je zadaća brisanje granica između stvarnog i zamišljenog. Pa brišimo ih radije sami čitajući *Kamen priče...*

Praoblik drevne svijesti

(Igor Beno & Ernesto Markota, *Kamen priča*, vlastita naklada, Čapljina, 2022.)

Umjetnost je kao život, stalno je u mijenama. Stoga umjetnici žive dva života, ljudski i stvaralački. Dok god traje ljudski, stvaralački ne smije stati, ne smije se prekinuti, ne smije se zaustaviti ni na kakvom stvaralačkom otkriću. Treba uvijek ići dalje. Raditi! Stvarati! Ernesto Markota shvatio je to odmah po završetku Akademije likovnih umjetnosti u Širokom Brijegu. I dobro da jest! Prošlo je otad sedamnaest godina i kada bismo danas pravili rezime, napravio je mnogo. No nije dovoljno! Nikad nije dovoljno! Sve dok treperi stvaralački nerv, njegove će ruke voditi nemiri. Tako je to u umjetnosti.

Iako je završio slikarski odjel u klasi prof. Ante Kajinića, Ernesto je i dosad dokazao da zna što znači i kiparski zanat, te kako mu treba pristupiti. Jednakom uvjerljivošću i izražajnošću stvara na oba likovna polja. U to se možemo i sami uvjeriti uzmemo li u ruke knjigu *Kamen priča*. Naime, spomenuta knjiga je ostvaraj čapljinskog dvojca, Igora Bene – slovom i Ernesta Markote – kistom i modelingom. Zamišljeno 10 – 10 – 10! Deset priča – deset ilustracija – deset skulptura. Zašto i deset skulptura uz ilustracije?! Nešto novo! Želeći što bolje dočarati i približiti

Igorove ispričane priče, Ernesto se upustio u kiparsku avanturu.

Radnja ispričanih priča zamišljena je i smještena u dvije hercegovačke općine, Čaplinu i Ravno, točnije u hercegovački krš. U kamen koji je neutaživo žedan. U prošlosti su i ljudi i životinje i biljke sanjali vodu, kako to zorno opisa književnik Anđelko Vuletić u romanu *Gorko sunce*. Ispucale zemaljske usne vječno su priželjkivale i vapile kapi. Voda bijaše blagoslov s neba, koji je valjalo umolitviti i užrtviti. A dar s neba trebao se nekako uhvatiti i skupiti. U početku to bijahu obična udubljenja koja sam Bog stvori u kamenu. Čovjek vidje i prepisa. Uz neznatnu intervenciju u kamenu poče sebi praviti mala prikupljališta i spremišta za vodu koja nazva kamenicama.

Dugo vremena bijahu simbolom preživljavanja u krškoj suhorini. Svaka obitelj gledala je imati svoju kamenicu. Sve do početka kopanja čatrnja. Poslije toga kamenice izgubiše prvotnu ulogu i značaj. Netko ih zadržao kao spremnike za maslinovo ulje, a većina ih završi kao pojilišta za stoku. Stoga kamenica bijaše polazna točka umjetniku, koji se želio svojim uradcima približiti predaji i mitu, nudeći nam uvjerljivost ispričane priče. Umjetnik je pred sebe postavio zahtjevan zadatak! Treba zorno prenijeti bljesak jednog vremena, a da ponuđeno bude više od puke izglednosti. I to je ono što je Ernestu uspjelo. Utkao je jedno davno vrijeme u svoje djelo i vjerno donio njegovu raskoš pred naše oči.

Donio nam je, zapravo, vratio nešto iskonski naše. U njima se zrcale vrijeme i prostor u kojemu su nastajale Igorove priče. Kako?! Snažno, temperamentno i izražajno, stvaralačkim nabojem izuzetna senzibiliteta. Svojim prepoznatljivim rukopisom. Zgusnutu, sirovu svježinu prodahnutu bolom i strahom ili ljubavlju i ljepotom nazvao je: *Zagrljaj u ruševini*, *Voda u odsjaju*, *Ovnov svijet*, *Na krilima sunca*, *Zaleđeni pir*, *Usnuli grobovi*, *Vodanovo carstvo*, *Zmajevo kolo*, *Okamenjeni leopard* i *Na kavi s vampirom*.

Kamenice su modelirane u 3D formi tehnikom plitkog reljefa koji se vizualno približava svojstvima slike. Urađene su kombiniranom tehnikom od više različitih materijala. Fragmentarno možemo zamijetiti likove u pokretu, gorštačke glave, mitološka bića, životinje, grobove, križeve... Kamena plastika je posivjela, poprljavila, natmurila se, te u svom volumenu potiskuje istaknute oblike. Samo naizgled primitivni oblici vraćaju nas tradiciji, daleko u prošlost. Prepoznajemo arhaičnost srednjovjekovnih hrvatskih dijaka, klesara. Iako umjetnik poštuje posebnost skulpture i slike, ne prenosi oblik iz plohe u volumen, ali je vidljiva bliskost koncepta. Sve skulpture upućuju na tekstove, ali prožete zajedničkom niti – najavljuju jedna drugu. U samoj izvedbi djela neosporna je vjernost realističkoj formi, osim kamenice *Zagrljaj u ruševini*, koja naginje apstraktnoj.

Svih deset priča, uz kamenice, prati i deset crnobijelih gvaševa na papiru. Smion u potezu kista, neobuzdan, jasan na svom tragalačkom slikarskom putu, sav posvećen izvedbi, Ernesto Markota razvio se u slikara zavidne umješnosti. Vatrene koloriste, sa solidno svladanim osnovama zanata, slikar kojeg privlači ljepota i draž razigrane i rasplesane palete, uspijeva i u crnobijelom zadiviti svojim neusiljenim

dinamizmom i elegancijom pokreta. Sve je svedeno na harmoniju forme linije i boje. Ono što ga čini jedinstvenim među slikarskim talentima svakako jest čistoća same umjetnosti. Slutim, a vrijeme će to zasigurno i potvrditi da je Ernesto Markota predodređen za velike stvari...

UČENIČKI RADOVI

OSNOVNA ŠKOLA CRNIĆI

1. mjesto

BOŽIĆ

Još jedna godina je pri kraju, sitno broji svoje posljednje dane. Osvanuo je prosinac, najljepši mjesec u godini. Sve blista, sjaji, svi se vesele, svi nekud žure. Iza nas je sve što nas je veselilo i možda mučilo. Tu je sveti Nikola, najdraži svetac svakom djetetu koji donosi darove i ulazi u kuću svakog od nas. Kruna prosinca je Božić za kojeg se svi posebno pripremamo. Na Božić svi žure, lete, kite bor, prave jaslice i stavljaju lampice. Svake godine očekujemo Božić i dolazak malog Isusa koji donosi ljubav, mir i veselje. To je nešto što nitko ne može dobiti na dar ili kupiti, moramo otvoriti svoja srca i osjetiti tu toplinu i radost. Ove godine otvorimo svoja srca da budu puna radosti, a duša, duša samo neka blista za dolazak Isusa Krista.

Ivan Markić, V.a
OŠ Crnići

2. mjesto

BOŽIĆ

Božić je za mene najljepši blagdan jer tada slavimo rođenje Isusa Krista. Božić je blagdan ljubavi i mira i vrijeme kada se obitelj okupi. Isus je došao na svijet na slamici u skromnoj štalici. Mislim da ne trebamo pretjerivati s poklonima i da je smisao Božića usrećiti naše najbliže. Pomoći trebamo svima: siromahu da ima sve ono što mu je potrebno, bogati da imaju darežljivo srce, a bolesnici da što brže ozdrave i da im prođe bol. Za Božić želim svima da budu sretni i zaborave tugu i bol. Neka se raduju rođenju Isusovu i osjete toplinu Božića. I za kraj, mislim da Božić može biti svaki dan jer je svaki novi dan prilika za novi početak.

Petra Kevo, IV.a
OŠ Crnići

3. mjesto

BOŽIĆ

Božić je najradosniji blagdan u kršćana. Slavimo ga 25. prosinca. Tim blagdanom slavimo rođenje Isusovo. Isus se rodio u društvu životinja u štalici. Time nam je Isus poručio da i mi trebamo biti ponizni i radosni. Za Božić se pripremamo kroz četiri nedjelje došašća. Svoje domove ukrašavamo i iščekujemo najveseliji rođendan. U mom selu Prenju vlada zajedništvo. Prvo Božić čestitamo u obitelji. Zatim idemo na svetu misu. Nakon svete mise s pjesmom i veseljem obilazimo susjede. Želja mi je kroz cijelu godinu da u svima nama vlada radost i zajedništvo Božića.

Milea Pažin, IV.r.
PŠ Prenj

1. mjesto

BOŽIĆ JE VRIJEME LJUBAVI I MIRA

Svaki novi Božić u kršćanima iznova budi neke drugačije i dotad neproživljene osjećaje. To je sasvim očekivano s obzirom na činjenicu da i svakodnevno rođenje novog života, malog djeteta, donese neopisivu sreću u živote njegovih roditelja i obitelji, ali i ostalog svijeta koji očarano promatra to malo stvorenje, plod jedne ljubavi. Kako tek onda rođenje Djeteta u ubožnoj štalici donosi jednu novu dimenziju ljubavi i nade u vječitu ljubav, sreću i neugasivu svjetlost naših ovozemaljskih života, ali i onog sljedećeg nebeskog života, zajedno s našim Isusom u vječnoj slavi!

Božić je zaista vrijeme ljubavi i mira, a to osjećaju svi oni koji vjeruju, koji iščekuju i koji žive u Kristu i njegovoj nesebično darovanoj ljubavi na križu. Naš Isus je bio rođen živjeti, ozdravljati i umrijeti za nas ljude i naše spasenje. On, Bog, trpi radi nas i našega spasenja od majčine utrobe, kad je bio progonjen sa svojom majkom i njezinim zaručnikom Josipom od oštrog mača kralja Heroda. Trpi porođenje u trošnoj štalici, na hladnoj slamici, okružen pastirima. Ako to nije znak ljubavi, onda ne znamo što je uistinu ljubav najveća od svih. Upravo ovakvu ljubav mnogi vjernici ne vide i ne traže sve dok im tama ne zapriječi daljnje životne puteve. Žive u mraku, ali još postoji tračak svjetlosti koji ih vodi tako da ne hodaju kao slijepci na ovozemaljskim putevima. Primjer takvog slijepca pored vlastitih zdravih očiju je i dječak koji je živio na rubu šume u malom ribarskom gradiću. Dječčić nije slušao roditelje, baku, brata i svakim je danom bio sve nestašniji. Kako je postajao sve neposlušniji, tama je više padala. Kada bi rekao baki: „Ne ću!“ Sunce bi počelo slabije sjati. Sunce je potamnilo kada je dječak i tati rekao: „Ne ću!“ Ali kad je majci rekao: „Ne ću!“ Sunce je potpuno prestalo sjati. Svugdje gdje bi se pojavio donio bi tamu sa sobom, a vidjevši silnu tamu u srcu tako malenog dječaka, ljudi su se preplašili, stoga su ga protjerali samoga duboko u šumu. I šumu je obuzela tama, ptice su prestale pjevati, a stabla su počela spuštati

svoje bolesne, ogoljele krošnje. Tada je po prvi put dječak spoznao svu težinu tame u svojim očima, na svome srcu, jer dalje nije mogao hodati. Spoticao bi se od silne tame, padao bi ozljeđujući ruke i noge, a na koncu je jako pao te povrijedio i glavu. Nakon što je ostao nepomično ležati, tužno je ustao i zastao te počeo gorko plakati. Bio je nemoćan, umoran, sam, gladan u tamnoj, mračnoj šumi. Posebno ga je srce zaboljelo kada se sjetio ljubavi svoje obitelji, toplog doma i majčinih riječi da se svatko može promijeniti i da će jednog dana i tamu njegovog srca razmaknuti mali Isus koji ga neizmjerljivo voli. Te su riječi ozarile dječaka i pri samoj pomisli na Isusa rođenog u štalici, srce mu je obavila silna toplina i zaigralo je tako jako, kao da će iskočiti iz grudi. U tom trenutku na nebu se upalila jedna zvjezdica. Ta zvjezdica je bila baš kao ona što je vodila sveta tri kralja do Isusa u maloj trošnoj štalici. Ugledavši tu malu svjetlost, dječak promućao molitvu: “O Isuse, u štalici, molim te rodi se i u mome srcu i pomoz mi da budem bolji.“ U tom trenutku su se počele paliti i jedna, i druga, i treća, i svaka sljedeća zvjezdica na nebu. Na kraju se upalio i Mjesec, a noć je postala ljepša nego ikad. Dječak je shvatio kako je ljepše biti u svjetlu nego u tami i shvatio je da to svjetlo donosi samo Bog u liku malog Isusa. Od sreće je uskliknuo: “Isuse, daj da budem tvoj!“ Na ove riječi Sunce je obasjalo i dječaka i čitavu šumu kojoj se vratio život. Stabla su bila sretna na povjetarcu, a ptice su zapjevale svoju radosnu pjesmu još ljepše nego prije...

Ova topla božićna priča u sebi nosi toliko istine i stvarnosti. Veliki broj kršćana je i danas udaljeno od svoga Isusa, svoga spasa, u tami svojih domova i srca. Potrebno je samo pogledati u trošne jaslvice ispod naših božićnih jelki i shvatiti da ono što je bitno i istinsko u životu svakog kršćanina jest u jaslicama i djetetu položenom u te jaslvice. Sjaj božićnih ukrasa i lampica nas udaljava od pravog smisla Božića i pravog smisla Kristovog dolaska. Primivši Krista u svoje srce počinje nas obasjavati njegovo svjetlo koje odagnava mrak i tamu. Isus je prijatelj svima nama, on želi da i mi njegovo svjetlo donosimo jedni drugima. On nas hrabri svojom ljubavlju da i mi postanemo zvjezdice i svijetlimo dobrotom. Tek kada budemo nosili dobrotu svih ljudima u obliku malog Isusa u svojim srcima, naše oči će progledati svjetlom istine i tek tada ćemo osjetiti pravi smisao njegova rođenja. “Duh Gospodnji počiva na meni. Posla me da navješćujem zarobljenima oslobađanje, slijepima vid, da oslobodim potlačene.“ (Luka 4,18)

Nika Markić, VIII.b
OŠ Crnići

2. mjesto

BOŽIĆ

Prve božićne lampice su upaljene, gradski trgovi ukrašeni, a naša srca i dalje prazna. Vrijeme je Isusova dolaska. Vrijeme kada upravo Njega najviše zapostavljamo. Božić nam postaje još jedan u nizu običnih dana. Misli su nam daleko od malog Isusa. Izgubljeni smo u potrebi za materijalnim.

Isus i ove godine čeka pred našim vratima da ga primimo. Postavlja pitanje svakome od nas jesmo li spremni zakoračiti s njim pravim putem. Hoćemo li ga dočekati s najbogatijim izborom kolača ili spremno krenuti s njim? Tužno je gledati kako se gubimo u nepotrebnim pripremama, a onu najvažniju izostavljamo. Zaboravljamo pripremiti svoje srce, svoju dušu. Ne vidimo koliko je potrebno unijeti tračak svjetlosti i obasjati svoje duhovno blago. Isus će i ovoga Božića poslati vječnu ljubav do naših srca. I ovoga Božića pruža nam radost u svakome dahu. Kroz maglu tmurnog svijeta dolazi u srž naše duše i prenosi nam poruku mira. Doista, potrebno je pripremiti Isusu put i dočekati ga spremno uz zahvalne poklike. Došašće je pravi trenutak da napravimo prekretnicu u svom životu. Skladne duše obitelji, ustrajne u molitvi, pripremit će mjesto Isusu, svom najdražem gostu.

Nastojmo se izboriti sa svim neprilikama koje nas sprječavaju ponovno se zbliziti s Isusom. Ovoga, kao i svakog sljedećeg Božića, vjerujemo u njegovu snagu, u njegovu moć da nadvlada svako zlo ovoga svijeta. U vremenu teške duhovne krize borimo se za Isusa, za njegovu pažnju, ljubav i nadu. Na kraju svake borbe čeka nas On, raširenih ruku. Stoga, potrčimo u njegov zagrljaj s vjerom i nadom u bolje sutra. Ne dopustimo da ovoga Božića maleni Isus ostane bez svoje štalice, već mu pripreмимо ugodan smještaj i najljepši dar. Darujmo mu svoja srca puna vjere i krenimo s njim na put koji će nas dovesti do života vječnoga.

Marija Bošković, IX.a
OŠ Crnići

3. mjesto

BOŽIĆ-BLAGDAN OBITELJSKE RADOSTI

Kada kažemo Božić, odmah pomislimo na silne ukrase i šarene borove koji prevladavaju u to doba. Previše nas zaokupe materijalni standardi, a sve manje razmišljamo što zapravo Božić predstavlja.

Snijeg je zabijelio grad. Ulice su pune veselih ljudi od kojih većina radosno iščekuje Božić. Ali nažalost jako mali broj iščekuje Božić na pravi način. Marija, majka četvero djece, odrasla je u pobožnoj kršćanskoj obitelji. Morala je sama brinuti o svojoj djeci jer joj je muž Danijel nestao u pucnjavi u centru grada prije par godina. Marija je održavala obitelj na okupu uz pomoć molitve i vjernosti Bogu. Čvrsto je vjerovala da će se Danijel vratiti jednoga dana. Iako su bili prosječna gradska obitelj, nisu pretjerivali u potrošnji novca. Jednoga bijelog Badnjeg dana, Marija i njezina djeca počeli su s duhovnim pripremama za Božić. Nakon toplog obiteljskog doručka Marija je htjela obaviti razgovor sa svojom djecom. Uvela ih je u radost obiteljskog Božića, iako oni to nisu mogli do kraja osjetiti zbog gubitka oca. Majka je toplinu i nježnost svoga srca prenijela na svoju djecu uz pomoć kratkog predavanja. Nakon poučnoga dijela, došao je dio u kojem djeca moraju razmisлити. Majka Marija je svima na ruke odložila određenu količinu novca. Poslala ih je u grad sa zadatkom da kupe samo jednu stvar kojom bi uljepšali Božić u svojoj

obitelji. Marija je oduvijek bila bistra i oduševljavala je svojim znanjem. Dok je majka prala suđe, začulo se zvono. Prvi je najstariji sin. Donio je sa sobom mnoštvo blistavih kuglica za bor. Iza njega hitao je drugi dječak po klizavom snijegu. Nosio je paketić u kojem je bio mali, bijeli pas. Majka nije reagirala. Nastavila je s poslom. Nakon nekoliko trenutaka njezine misli prekinulo je opet glasno zvono. Ulazi treći dječak s pet božićnih kapa. Majka se rastužila. Odlučila je malo odmoriti na kauču uz topli čaj.

Počela je hvatati grižnja savjesti i strah da neće proslaviti Božić na pravi način. Pritom ulazi najmlađi dječak s pet krunica u ruci koje je blagoslovio biskup koji je krstio njihova oca. U majci se opet upalio plamen nježnosti i vjere. Starija braća su gledala najmlađega u tolikom čudu. Najmlađi je tog trenutka nadrastao stariju braću. Jačina radosti ukućana nadjačala je svako zlo. Kad se smračilo, obitelj je uzela dar najmlađega i počela razgovor s Bogom. Svi su poslije molitve utonuli u slatki san na mjestu gdje su se molili Bogu. Došao je taj dan. Božić je! Majku su počeli rano ujutro buditi uzvici djece. Polako je otvarala oči svjesna da je Božić. Počela je zazivati Boga onog trenutka kada je vidjela predivan prizor. Danijel sjedi na kauču s pet krunica oko vrata. Pet krunica koje je kupio najmlađi sin. Vika, ali i tolika radost majke, aktivirala je djecu. Djeca u suzama radosnicama dotrčali su ocu u zagrljaj. Cijel grad je ta vijest ugodno iznenadila. Djeca nisu mogla dobiti veći poklon. S ocem i majkom proveli su dan rođenja Isusa Krista. Nadopunili su sve praznine u svome srcu toga jutra. Ali i cijeli život su proveli u zajedništvu sa svojim roditeljima jer je obitelj snaga koja nas vodi kroz život.

Ne kažemo samo tako da je Božić blagdan, tome nam svjedoče mnoge priče iz života. Uputi dijete prema Božjem putu, pa kad i ostari, opet će ga slijediti.

Antonio Šutalo, VIII.b
OŠ Crnići

OSNOVNA ŠKOLA STOLAC

1. mjesto

NOĆAS ČEKAMO LJUBAV

U životu se uvijek nečemu radujemo ili nešto iščekujemo. U posljednjem mjesecu u godini radujemo se Njemu.

Kroz čitavu godinu radovali smo se nekim stvarima, a i u dvanaestom mjesecu u godini imamo razloga za veselje. To je mjesec iščekivanja i mjesec veselja. Kroz došašće palila sam adventske svijeće i u svakoj se vidjela neka priča. U prvoj su bila siromašna, ali ipak sretna djeca koja iščekuju Njega, a u drugoj stari ljudi koji su nemoćni, ali Ga ipak iščekuju. U posljednje dvije svijeće su bili svi ljudi koji iščekuju ljubav. Njegova ljubav je neizmjerena i neprocjenjiva. Mnogi to zanemare, ali neki, kao ja, čekaju pravu ljubav. Za mene je Badnja večer posebna. Tada čekamo neizmjernu ljubav koja će nam doći. Nijedna planina, nijedan čovjek ne može biti velik kao On. Noćas čekamo ljubav koja će spasiti ovaj svijet, koja će uraditi mnoga djela. Svi ljudi Ga noćas iščekuju sa svojim najmilijima, dok blaga vatra plamti, priče teku i teku. Ova ljubav je Isus koji za nas učini mnoga djela, a mi pohlepni ljudi to nikada nećemo moći shvatiti.

Noćas čekamo ljubav koja će ući u naša srca i darovati nam mir, sreću i blagost.

Mihaela Raguž, V. a

2. mjesto

BOŽIĆ

Sve se blista u toj noći,
Kad će mali Isus doći.
Srca nam od sreće sjaje,
Zbog ljubavi što nam daje.

Osjećamo snagu vjere,
Radujemo se bez mjere.
To je dan što nadu budi,
Da budemo bolji ljudi.

Tea Raguž, IV. r.

3. mjesto

Božićna čarolija

Svi smo u životu barem jednu bajku pogledali. Za mene je Božić jedna prava bajka puna magije. Svi ti prekrasni darovi ukrašeni svjetlucavim lampicama, koje se stalno pale i gase. Veselje i osmijeh ljudi, a pogotovo djece, osjeti se svuda oko nas. Naša obitelj priprema poklone za božićno jutro. Naše vrijedne majke pripremaju šarene kolače koji se svojim mirisom osjete kroz čitav dom. Obitelj je na okupu uz božićne pjesme. Dok razmjenjuju poklone, razliježe se glasni smijeh.

Božić je najljepši dio godine koji svi nestrpljivo priželjkujemo.

Klara Marković, V. b

1. mjesto

BAKINA PRIČA O BOŽIĆU

Sa sjetom u srcu i zanosnim glasom baka mi je pričala kako se Božić slavio kada je ona bila dijete. Djeca su nestrpljivo iščekivala kada će početi došašće jer s njim počinje i veseljanje po selu. Od tada su dani ispunjeni toplinom i radošću jer dočekujemo maloga Boga.

Uočnica Badnjaka posvećena je kićenju bora i pravljenju kolača dok se na Badnji dan priprema posna hrana. Domaćin bi unio badnjake, čestitao ukućanima, a nakon toga bi unio slamu kao simbol Isusovog rođenja na njoj. Kada padne večer, počinje polnočka, sveta misa na kojoj započinje Božić. Poslije mise bi se zaigralo kolo i zapjevale božićne pjesme. Ljudi sa sela bi išli pješke pa bi stigli kući oko dva-tri sata, ali bi se svi ujutro morali rano ustati. Prvo se mirbože: „Mir Božji, Isus se rodi i dade nam Bog mir Božji.“ Zatim se pale svijeće i moli Bogu, a nakon doručka se svijeće gase kruhom i taj bi kruh dali ovci ili onome koga boli stomak. Stari u kući bi pitali mlade: „Kako vas je Božo pohodio?“ Svatko bi ispričao svoju verziju priče kako su dočekali Božić. Nakon toga bi pastir ogrnuo kabanicu, stavio bijelu kaputu i otišao u tor izabrati najljepšu ovcu. Donio bi joj kruh namočen u vino i doveo bi je u kuću. Svi bi se s tom ovcom mirbožili te bi domaćin darivao pastira novcem, a on bi taj novac stavljao na ovcu. Maloj djeci su davali sitne novčiće. Krenuli bi onda stari sa starima, mladi s mladima u pohode kućama. Išli bi ulicom pjevajući: „Božić nam je, milo nam je, veselo, veselo.“ Kada bi došli pred kuću, zvali bi domaćina. On bi se odazivao iz kuće i zatim bi se mirbožili, a gosti bi bacali žito po kući po kojoj je prostrta slama. Malo bi sjedili, zapjevali i nastavili od kuće do kuće dok sve ne obiđu. U zadnjoj kući se nastavi sijelo i veseljanje.

Jako je zanimljivo slušati bakine priče iz prošlosti. Ozarenost na mom licu nije se mogla sakriti dok sam slušala priče iz davnine čijim dijelom, nažalost, nisam mogla biti. Sigurna sam da je ovo samo djelić priča koje moja baka zna. Možda se jednog dana vrate i običaji pa da mi i naši potomci možemo osjetiti njihovu draž i prepričavati ih desetljećima.

Mirjana Palameta, VII. a

2. mjesto MOJA BOŽIĆNA ŽELJA

Približava se vrijeme Božića. Svi žurimo da naš dom, grad, svaki kutak učinimo što ljepšim. Time činimo veliku grešku jer ne shvaćamo bit Božića.

Gdje je u svemu tome maleni Isus? Svi smo oduševljeni velikim gradskim osvjetljenjem, natjecanjem čija će kuća biti ljepše okićena. No nigdje ne spominjemo ime onoga zbog kojega ovo radimo. Slavimo Božić bez slavljenika. Svijet ga je zanemario i zamijenio nekim čudnim likom koji sve više postaje simbol Božića. U ovo predbožićno vrijeme neki žele svoj novac potrošiti na ukrase, a drugi će ga, ipak, radije podijeliti s onima koji su siromašni i kojima je to potrebno. Svi želimo okititi bor i dobiti darove. Bilo bi lijepo da uistinu shvatimo bit Božića i proslavimo ga kako to dolikuje. Svaka obitelj ima svoju tradiciju, ali kako se mijenja vrijeme, mijenjaju se i običaji. Nas djecu je vrlo lako razveseliti. Pokloni ne trebaju biti skupi, nego darovani s ljubavlju. Nekim je ljudima prioritet imati najveći bor ili najljepše ukrašenu kuću, a ne zahvaliti Isusu na onome što im je pružio. Nažalost, zaslijepljeni smo skupocjenim darovima, svjetlima gradskih ulica i lijepo okićenim dvorištima. No ono što je nama svima potrebno je ljubav, a ljubav ćemo pronaći samo uz Isusa. Vjerujem da bi i on htio da Božić proslavimo onako kako se to nekada slavilo, kada su ljudi bili sretni što će sa svojim najmilijima proslaviti taj dan.

To je i moja božićna želja, da svi ovaj dan slavimo zajedno i puni veselja jer možda još nije prekasno da se mišljenje nekih ljudi promijeni.

Ana Džakula, VII. a

3. mjesto Moja božićna želja

Moja božićna želja nije samo za mene i moju obitelj. Ona je za cijeli svijet, za sve ljude dobre volje.

Želim da Božić zasja u srcima svih ljudi kako bi nam svima bilo ljepše. Mama me naučila da su najvrjednije stvari u životu, zapravo, besplatne. Osmijeh, zagrljaj ili lijepa riječ ne koštaju ništa, a svakoga razvesele ili utješe. Kada bismo svi krenuli s malim promjenama samo od sebe, napravili bismo mnogo u ljudskim srcima. To je poput lančane reakcije. Samo je jedan osmijeh dovoljan da njime zaraziš ljude oko sebe i svi se onda smijemo i dobre smo volje. Tako bi trebalo biti i za Božić. Svatko od nas neka pomogne bar nekome u svome okruženju. Umirovljenicima, usamljenima, bolesnima, siromašnima... vjerujte, potrebitih ima mnogo. I ne treba to raditi samo u božićnim danima. Treba pomagati uvijek. Svaki dan učiniti jedno dobro djelo i duša će zasjati poput božićnog drvca.

Zato, pogledajte oko sebe i vidjet ćete razne prilike za dobra djela. Ako ništa drugo, bar prolaznika pozdravite osmijehom.

Dobrotom zasjajte i uklonite tamu unutar ljudskih duša i Isus će biti sretan za svoj rođendan.

Vedran Puljić, VII. b

SREDNJA ŠKOLA STOLAC

1. mjesto

SAMO S TOBOM BOŽIĆ JE SVET

Tišina je, baš poput ove sada. Stojim na vratima noći i zamišljeno pružam pogled u daljine gdje tisuću sjajnih svjećica mami svojim treptajima i pričaju priču, čarobnu priču još jednoga Božića. Priču o svetosti ove noći i tajnosti skrivenoj u njoj. Badnja je večer, noć u kojoj smo zgusnuli sva svoja iščekivanja. Propitkivali smo ih ovog adventa i sada su tu u razriješenoj vreći spremna poletjeti u nebo među tisuće sićušnih zvijezda skupa s još bezbroj istih ili sličnih očekivanja. Koliko god ova noć tiha, sveta i mirna bila, treba biti još tiša zbog bremenitosti iščekivanja, jer Isus se treba roditi, pojaviti u mojoj kući, tvome stanu, našoj ulici, mojoj i tvojoj obitelji, općenito u ljudskom životu. U ovoj noći trebamo postati svjesni kako smo posebni, bezgranično voljeni, s razlogom postavljeni na neko mjesto, a nekim ili sami, ali nikada toliko sami, jer uvijek je s nama On, Bog, koji pruža ljubav i s kojim je svaki pa i ovaj Božić svet.

Postoje dani koji imaju svoj miris. Baš poput ovoga sada i zrak miriše na nešto posebno. U njima se širi tiha prisutnost koja otvara vrata u bogatstvo ove noći i svega onoga što nam želi ispričati. To su božićne priče prožete svjetlom, vjerom, a tek neke imaju tužan kraj. Posvećene su pobjedi milosrđa, suosjećanja i ljubavi. U ovoj noći se događaju priče o drhtavim osjećajima vezanim uz naše najdraže, bili oni s nama ili ne, i koje nas ne mogu već iznenaditi i oduševiti. Te priče čine noć ljepšima, jer možda svoje najdraže samo iščekujemo i nadamo se čudu, možda se sada molimo za njihovo zdravlje, a možda smo i sretnici te ih možemo grliti ove svete noći. Kako god bilo, ova noć otvara vrata ponovnog rođenja svakoga od nas.

Badanja je noć, tiho poput mekih anđela spuštaju se bijele pahulje na moj grad. No u meni bude strah, nemir i nespokoj. Nije mi baš mila ta bjelina, koliko god ona značila nevinost i čistoću, za ovo sveto vrijeme mi nije primjerena, ovo vrijeme treba drugu čistoću. Ne volim da bijeli pokrivač sakrije sve ono dobro koje smo uradili i ostavili iza sebe, kao ni da krije sve ono ružno što smo ponekad napravili te pruži čistoću i zaborav samo u ovoj noći, svetoj noći čekanja u kojoj se trebamo susresti s Isusom kao stari znanci. Od njega ne trebamo niti možemo bilo što sakriti. Susret treba biti tu, u svojoj obitelji, gradu, mjestu, prisan, otvorenog srca bez ikakvog snježnog prekrivača, jer skrivanjem ćemo izgubiti njega s kojim Božić jedino može biti svet. Bjelina snijega će samo svojim sjajem dati oduška kratkotrajnoj sreći bez promjene u našim srcima, ugasiti bit božićevanja te prekriti put do onih koje trebamo.

Trebamo dopustiti da Božić proteče našim venama duhom spasenja, vrelom sreće jer smo s najdražima koje sada tu možemo zagrliti. Tek tada će Božić zasjati ispunjen i svet kad imamo mir u duši i srcu, a nikako kad treperi zemaljskim

sjajem i raskoši. Nađimo neki mirni kutak, mjesto sreće gdje će nas preplaviti sveta nazočnost Badnje večeri, te nazočnost onih zbog kojih je ovaj Božić poseban, posebniji od drugih, radostan i svet. Neka tišina govori glasnije od najglasnije buke, a mi otvorimo srce i poslušajmo kako se život, ovaj stvarni kojim živimo svakodnevno, a ne samo ove noći, smješta među nas i naše najmilije kako bi nas opet razmjestio na svoje strane, tamo gdje možemo dati najviše cijele godine, a ne samo ovaj trenutak.

Pronađimo nekoga u kome smo sakrili svetost Božića. A ja, ja ne ću tražiti jer imam vas moji najdraži, bez vas ovaj Božić ne bi bio svet i poseban.

Josipa Raguž, IV. g.

2. mjesto

SAMO S TOBOM BOŽIĆ JE SVET

Moj Spasitelju, moj prijatelju, toliko si mi puta pomogao nositi moj križ, a ja sam Tebe na Tvoj osudila, ti mi unatoč svemu opet dolaziš ususret s ispruženim rukama. Daješ mi novu nadu i priliku da ovaj put izaberem Tebe. Čekam te i slavim, ali na Tvoj rođendan ove godine moje su ruke prazne. Ispustila sam težak teret iz njih. Sve pokušaje da se svidim svijetu, dokazivanja i šarene omote, odbacila sam ih. Ja sama, bila sam upakirana u takav jedan omot u nastojanju da se uklopim u svijet. Puno je buke potrebno da se takav šušteći omot skine. Ali otpao je. Što će mi svijet bez Tebe? Bez Tebe, svijet je siv i bezličan, a Božić... Nema rođenja bez slavljenika. Nema Božića bez Tebe, Isuse.

Nažalost, tvoja se slika ne pojavljuje na televizoru. Božić je, a o tebi ljudi ne govore. Božić je, a ove duše Tebi se ne mole. Naše duše... Prljave su, Isuse. Oprosti nam. Ne znamo što ćemo. Ne znamo kuda trebamo ići pa pratimo jedni druge bez ikakva propitkivanja. Skrećemo na pogrešne pute i zadržavamo se na njima predugo, neki i zauvijek. Kada sklopim oči, čujem teške korake vojničkih čizama i plač izglednjele djece što se skrivaju pod otvorenim krovovima. Majke i očevi plaču i dozivaju svoju izgubljenu djecu, ali njih više nema. Promrzli siromasi umiru sami na ulicama, a narod od njih skreće pogled. Oni koji su ustali boriti se protiv nepravde brzo padaju. I nažalost, ništa od toga nije san, već stvarnost. Nitko nema hrabrosti da u oči pogleda siromaha ili bolesna, a kamoli da mu pomogne, svi smo gadljivi i bojažljivi, skrećemo pogled od jadnika i bježimo od njih kao da je patnja kakva zarazna bolest. Nimalo nismo drugačiji od onih koji su odbacivali gubavce u vrijeme dok si koračao Zemljom. Svijet je ranjen i pun modrica, iz njega teče krv i on se kupa u blatnoj kaljuži, a ni na trenutak da se sjeti zazvati Tvoga imena. Posvuda je grijeh, a najviše ga je tamo gdje se čini da je najljepše i najmirnije. Oni „od svih bolji“ najčešće su oni najgrešnji, samo što oni svoje grijehe dobro skrivaju. Skrivamo mrlje na svojim dušama od svijeta, a zaboravljamo da Ti sve znaš.

Nadam se da ćemo ovog Božića krenut k Tebi u susret očišćenih duša i otvorenih srdaca. Nema te kiše koja bi mogla sprati prljavštinu naših grijeha. Samo nas Božje milosrđe može spasiti. Molim Te, utišaj ovu buku, smiri ovo podivljalo more što huči u mojim ušima. Kada Te ugledam kako hodiš po valovima, ako me pozoveš k sebi ne dozvoli da posumnjam. Kad budeš hranio mnoštvo s pet kruhova i dvije ribe, pruži mi jednu mrvicu iz jedne od dvanaest košara. Nahrani dušu moju svojom riječju. Očisti me od blata. Samo s Tobom Božić je svet, samo s Tobom sve dobiva smisao jer Ti si smisao Božića. Ovog Božića samo reci riječ, molim te, reci riječ i to će biti dovoljno da moja duža ozdravi. To će biti dovoljno da svijet ozdravi.

Nika Proleta, IV. g.

3. Mjesto

SAMO S TOBOM BOŽIĆ JE SVET

Prosinačko jutro. U mrklome mraku izdižu se dva velebna zvonika koji svojim oglašavanjem pozivaju vjernike na zornicu. Mjesec se polagano šunja između zvijezda osvjetljavajući nam put. Bura nemilosrdno njiše ogoljele grane stabala i odmotava mi šal. Postajalo mi je sve hladnije i hladnije pa i ne primijetivši ubrzah korak i vrlo brzo se našoh ispod onih zvonika u čijem se staklenom oku pružao odsjaj upaljenih adventskih svijeća. Odjednom, jedna od njih čudno zatreperi. U tom trenutku zatreperi i moje srce. Uzdrmala me njezina blagost i kao da je otključala bedeme moje

„Pogledaj nebo!“ Čuvši te imperativne riječi moje, još uvijek snene sestre, uputih pogled k nebu. Bilo je drugačije nego inače, zadivljujuće, a opet neshvatljivo lijepo. Svojom prošaranošću uspjelo je umiriti moje srce i minimalizirati gorući plamen mojih misli.

Kao da me je opomenulo i podsjetilo zašto se nalazim baš tu gdje jesam. Ušla sam u crkvu, sklopila ruke i molila Spasitelja da nikad ne zaboravim kako se upravo On uvijek nalazi pored mene pa tako i u slučaju hladnih bitki misli i srca, gdje neustrašivo i hrabro postavlja sebe kao i onda kada je za spasenje svih nas podmetnuo svoja leđa pred udarcima biča.

„Dovoljan si... Božić se dogodio zbog tebe, važan si i Sin Božji je došao tebi i zbog tebe...“ odzvanjale su župnikove riječi u mojoj glavi. Cijenim li taj nevidljivi, a itekako bitan dar? Uspijevam li primijeniti ljubav, mir i nadu koji su mi darovani rođenjem malenog betlehenskog djeteta? Jesam li spremna proniknuti u savršenstvo Božića, očitovano upravo njegovom svetošću? Sada se nisam oduprla okovima misli. Željela sam biti sigurna kako shvaćam pravu bit Božića i svetosti njegovog središnjeg lika. Nisam htjela pokleknuti pred izazovima svakodnevice i svim onim što nam se u došašću servira. Shvaćala sam besmislenost korjenitih promjena i ispraznih zadovoljstava koja prođu, za razliku od svetih darova koje toga dana dobivamo. Na licu mi se nacrtala radost, a u srcu toplina koju nije omogućio

šal, niti joj je išta mogla bura. Čak i kada sam se našla van crkve, misli su ostale sa mnom, okupirale su me cijeloga dana ne dopuštajući ničemu i nikomu da ih izbaci iz moje glave. Mislim da sam, iako već dovoljno velika, tek toga dana shvatila tko i što je Božić i kada je on svet.

Par dana kasnije, ponovno sam se našla pred treptajem one svijeće koja je pokrenula lavinu misli i pitanja koja mi nisu dala mira dok nisam razumjela njihovo pravo značenje i važnost. Njezin plamen zračio je nadom i svjetlucao ljubavlju, radošću Božića ukorijenjenom u nazaretskoj obitelji, rođenjem malenog Isusa na neobičan, a s druge strane najsjajniji način. Zašto? Zato što se, iako je kralj iznad svih drugih kraljeva, nije spustio na zemlju utjerujući strah pred svojim veličanstvom, nego je na svijet došao u trošnoj štalici isijavajući svoju svetost. Otada znam što znači krenuti putem svetosti i tko je zapravo istinski Božić. Božić je Isus, Spasitelj... I samo s Njim Božić je svet.

Antonela Papac, III. g.

IN MEMORIAM

In memoriam, **don Ljubo Planinić** **18. veljače 1958. – 19. prosinca 2022.**

Don Ljubo Planinić rođen je 18. veljače 1958. u Krehin Gracu kod Čitluka od oca Ante i majke Ilke - Milke rođ. Pehar. Osnovnu školu pohađao je u Krehin Gracu (1965. - 1969.) i Čitluku (1969. - 1973.), srednju u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji pri Interdijecezanskom sjemeništu u Zagrebu na Šalati (1973. - 1977.). Po završetku gimnazije upisao je Visoku teološku školu - Bogosloviju u Sarajevu. U svibnju 1978. prekinuo je bogoslovski studij radi odlaska na odsluženje vojnog roka (1978. - 1979.). Završivši vojni rok vratio se u bogosloviju i završavao bogoslovske studije do 1984. Za đakona je zaređen 29. lipnja 1983., a za svećenika 29. lipnja 1984. u Mostaru. Mladu misu je slavio u rodnom Krehin Gracu 14. srpnja 1984. Pastoralno je djelovao na Hrasnu kao župni vikar

1984. - 1985., u *Crkvi na kamenu* kao tehnički urednik 1985. - 1986., na ispomoći bolesnom župniku don Jozi Ivančiću u Šipovači - Vojnićima, potom kao župni vikar u Šipovači - Vojnićima 1986. - 1988., u Potocima 1988. - 1989. Župnik je u Kruševu od 7. listopada 1989. Uz svećeničko i pastoralno djelovanje bavio se i drugim djelatnostima: napisao je više knjiga, dva molitvenika, više članaka s različitom tematikom, organizirao tri simpozija, pokrenuo više župnih novina. Već postojeće Kulturno-umjetničko društvo Kruševo u njegovoj organizaciji je nastavilo djelovanje i razvijanje. Danas Društvo ima više sekcija. U suradnji s ravnateljstvom Osnovne škole u Kruševu organizirao je u prostorijama Kulturno pastoralnog centra djelovanje Glazbenog odjela. Uspješno djelovanje Glazbenog odjela pokazalo se u

formiranju više pjevačkih zborova i klapa. Višegodišnje djelovanje u župi Kruševo proveo je u građevinskim zahvatima uređujući župne prostorije i dvorište.

Bio je župnik u Kruševu od 1989. do 2021. kada je imenovan za župnika u župi sv. Ilije Proroka u Stocu.

Po preuzimanju župničke službe u Stocu pokrenuo je više aktivnosti i poslova, posebno na građevinskom planu, potaknut potrebom nastalih oštećenja na crkvi zbog posljedica potresa koji se dogodio 22. travnja 2022.

Svatko od nas, pa tako i pok. don Ljubo, planira što bi i kako bi trebao raditi, ali Bog sa svakim od nas ima svoj plan na putu života koji nam je darovao. Don Ljubo je osjećao muke i tegobe života i rada svoje svećeničke pastoralne svakodnevice, a nadamo se i svoje osobne zdravstvene probleme, koji su, za nas iznenada, postali jači od njega, tako da je žurno 15. prosinca 2022. morao biti upućen na bolničko liječenje koje nije donijelo pozitivnog rezultata. Umro je 19. prosinca 2022.

Pok. don Ljubo je u svom govoru i djelovanju uvijek isticao ljubav prema Bogu, Crkvi i domovini ili kako je volio reći: domoljublje, rodoljublje i vjeroljublje. Mostarsko-duvanjska biskupija ostala je bez marljiva i vrijedna svećenika ovdje na zemlji, a u vječnosti dobila zagovornika za nova svećenička zvanja i vjernički puk.

Tijelo pok. don Ljube Planinića ispraćeno je iz gradske mrtvačnice na Bijelom Brijegu u Mostaru u srijedu, 21. prosinca 2022. u 9 sati u župu Stolac gdje je u 11 sati za pokoj don Ljubine duše služena misa zadušnica, a istoga dana misa zadušnica sa sprovodnim obredima na katoličkom groblju u Krehin Gracu kod Čitluka u 14 sati. Nakon ovih svetih obreda pok. don Ljubo je sahranjen u obiteljsku grobnicu u istom groblju.

U misi zadušnici, kojoj je, u koncelebraciji velikog broja svećenika, predsjedao mons. Petar Palić, biskup mostarsko-duvanjski i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski, i prisustvo mnoštva vjernika, biskup je održao ovu homiliju:

*Poštovana obitelji i rodbino pokojnoga don Ljube,
Dragi vjernici ove stolačke župe u kojoj je don Ljubo vršio svoju svećeničku službu, Draga braćo svećenici,
Sestre redovnice,
Draga braćo i sestre!*

1. Danas smo ujedinjeni u tuzi zbog smrti svećenika i župnika don Ljube Planinića. U ovome trenutku suočavamo se s činjenicom smrti, sa svom njezinom boli i osjećajem gubitka. Ali kao što smo ujedinjeni u tuzi, ujedinjuje nas i nešto drugo - naša vjera. Suočeni sa stvarnošću smrti, moramo dopustiti da se suočimo sa stvarnošću svoje vjere. Da, stvarnost vjere. Ne "možda" ili "nadam se" ili fantazija ili želje, već stvarnost. Naša vjera otvara naš razum za cjelokupnu sliku o životu,

smrti i onome što se događa nakon smrti. Samo u svjetlu svoje vjere možemo početi shvaćati što se dogodilo s don Ljubom u ponedjeljak, 19. prosinca u kasnim noćnim satima.

2. U ovakvim životnim situacijama, kad smo suočeni sa smrću dragih osoba, utjehu nam pruža Božja riječ kojom Bog dodiruje naša srca i čini ih hrabrima kako bismo mogli podnijeti stvarnost ovozemnog rastanka.

Nekoliko nas dana dijeli od svetkovine Božića, rođenja Isusa Krista. Božja Riječ odiše riječima utjehe, radosti i veselja. Imamo li mi danas ovdje razloga kliknati od radosti uz lijes jednoga čovjeka, svećenika koji je po našoj ljudskoj računici još mogao vršiti svoju službu župnika u ovoj župi? Možemo li u trenutku smrti, rastanka i oprostaja vikati od veselja, radovati se iz svega srca?

Ljudskom logikom sigurno ne. Osobito ne kad se rastajemo od osobe s kojom smo do jučer slavili Boga, planirali, promišljali, dogovarali se.

Međutim, za kršćanina postoji razlog radosti. „Gospodin je u sredini tvojoj!“ Eto razloga radosti, veselja i klicanja. Uskrsli Gospodin, kojega je i don Ljubo naviještao, u sredini je našoj, ovdje među nama po svojoj riječi i po svome Duhu životvorcu koji oživljuje i koji će sve nas oživjeti. Gospodin je u sredini našoj jer je uzeo naše tijelo, ušao u našu povijest i obećao da će ostati s nama do svršetka svijeta, a onda će i nas uzeti u svoju slavu.

U ovom času tuge i rastanka Uskrsnuli Gospodin u sredini je našoj. Jer smo okupljeni kao braća i sestre oko svećenika, koji je naviještao Isusovu radosnu vijest, koji je tješio zaplakane, koji je pridizao pale, koji je ljubio Krista u njegovu otajstvenom Tijelu – Crkvi.

3. Don Ljubo je za svoje mladomisničko geslo uzeo riječi 85. psalma: Ljubav će se i vjernost sastati, pravda i mir zagrliti! (Ps 85, 11) Mogli bismo reći da se i u trenutku smrti događa upravo to: vječna Božja ljubav sastaje se s našom vjernošću, jedini i vječni Pravedni grli nas u miru, kad prestaju sve boli, muke, brige, i sve se to pred Vječnim pretvara u radost zajedništva.

Vjerujemo da je i don Ljubo doživio stvarnost zagrljaja Božje ljubavi u vječnosti.

Iako ispisan, planer za 2023. sa svim terminima neće ostvariti don Ljubo. Čak neće niti završiti ovu građansku godinu. Koliko je samo još planova bilo? Nakon stravičnog potresa odškrinuli smo vrata obnove ove crkve. Njegov poziv ili razgovor je bio: trebalo bi i ovo, trebat će i ono, i... Za njega više neće trebati ništa ovdje na zemlji!

4. Draga braćo svećenici, ova smrt našega subrata je najprije jasan govor svima nama. U svojoj revnosti ponekad zaboravljamo sebe, svoje zdravlje, svoje ljudske i osobne potrebe. A sve je to prirodno i dio nas: naše se snage smanjuju i nestaju i naš se organizam troši. Pokazujući odgovornost prema sebi očitujemo zapravo i svoju odgovornost za druge.

Treba raditi, treba planirati, treba se žrtvovati, treba sanjati bolje sutra, ali nikad

bez Gospodina i nikad bez pomisli da će se možda „već noćas duša tvoja zaiskati od tebe! A što si pripravio, čije će biti?“ (Lk 12, 20)

Stoga, don Ljubin nas život, ali i njegova smrt, pozivaju i upućuju na važnost suradnje, međusobne podrške, otvorenosti i suradnje s Kristovim vjernicima laicima, kojima je Bog dao i daje darove, u nekim životnim segmentima sigurno bolje nego svima nama. Jer, kako nas i sv. Pavao uči o stvarnosti Crkve: jedne daje Bog za apostole, druge za proroke, jedne za svećenike, druge za liječnike, za odvjetnike, za arhitekta, za graditelje, za glazbenike... Stoga, otvorimo oči za potrebe svoje braće unutar prezbiterija, ostavimo se praznih misli i riječi i činimo sve tako da svaki dan budemo spremni dostojno stati pred lice Svevišnjega.

5. Dragi vjernici župe Stolac, čiji je don Ljubo bio župnik ovih godinu i pol dana! Uz osjećaje zahvalnosti koje nosite u svojim srcima za sve ono što je don Ljubo učinio ne samo u ovoj župi, nego i u svim župama u kojima je vršio svoju službu, potičem vas da molite za svećenike, da molite za nova duhovna zvanja. Vjerujemo da Isus Krist, Dobri Pastir neće ostaviti svoga stada bez svećenika, ali molite za dobre i svete svećenike i za isto takvog biskupa.

Dok ulazimo u sljedeći dio ove svete mise, preporučamo don Ljubu snazi ovoga otajstva Gospodinove muke, smrti i uskrsnuća. Molimo za mir u ovom vremenu. Gospodin je onaj koji nas vidi u potpunosti i poziva nas da se pouzdamo u njegovo savršeno i neograničeno milosrđe. Njemu slava i čast u vijeke vjekova. Amen.

Prije sprovodnih obreda ispraćaja i oproštaja pok. don Ljube, župnika sa svojom župom, i odlaska u rodnu župu na ukop, prigodnu riječ uputio je don Ante Luburić, biskupski vikar za Trebinjsko-mrkansku biskupiju i župnik trebinjski:

*Gospodine biskupe Petre,
braćo svećenici, redovnici, redovnice,
poštovana obitelji, rodbino, prijatelji pok. don Ljube, preminulog župnika i dekana stolačkoga,
dragi vjernici župe stolačke i drugih okolnih župa,
poštovani predstavnici drugih vjerskih zajednica te raznih civilnih vlasti, ustanova i struktura, posebno grada Stoca, braćo i sestre!*

Svima vama moja iskrena sućut zbog iznenadne smrti don Ljube Planinića, župnika i dekana stolačkoga!

Jučer ujutro u stolačkom prostranom Vidovu Polju ispod Vidoškoga grada i drevnoga Daorsona, gdje se spustila jutarnja hladna magla, iznenada počeo razbijati mrtvačko klecanje zvona stolačke župne crkve oglašavajući prestanak ovozemaljskog života njezina služitelja i pastira. Spustila se mnoga suza niz obraze stolačkih župljana uz tiho pitanje koje je izviralo iz srdaca svih ljudi dobre volje: Je li moguće? Kako tako brzo? Pa tek je s nama godinu i koji mjesec, a tako nam je srcu prirastao! Svi smo iznenađeni, iako nam Gospodin Isus svima stalno poručuje:

Budni budite. Ne znate ni dana ni časa...

Da, braćo i sestre, don Ljubino je tijelo još malo pred nama i s nama. Neukrotiva bolest, koju je tiho nosio i podnosio, s nadom da će biti bolje, ipak je bila jača od njegove volje.

Dragi don Ljubo, brate svećeniče i stolački župniče! U tvoje ime želim zahvaliti svima ovdje okupljenima, na čelu s biskupom našim Petrom, koji dođosmo da te slavljem svete mise i svojim osobnim molitvama ispratimo na put u susret s Ocem Nebeskim, njegovim Sinom našim Otkupiteljem i Spasiteljem, kojemu ćemo zemaljski Rođendan ovih dana, u zajedništvu s Duhom Svetim, liturgijski slaviti.

Hvala svima koji su ti u ovih nekoliko dana posljednje borbe u Sveučilišnoj kliničkoj bolnici u Mostaru bili od pomoći.

Hvala svima koji su u bolnicu zvali i za tebe bili spremni krv dati i time pohvalu i divljenje bolničkog osoblja izazvali. Da, braćo i sestre, u ovoj se biskupiji za Dumu sve daje, jer pravi Dumo za svoj narod i svoje vjernike sve je davao i davat će, s Božjom pomoću.

Hvala svima koji su se za tvoje zdravlje Bogu molili, zanimali i spremnost pokazivali da pomognu kako mogu.

Hvala svima koji su za tvoj dosadašnji svećenički rad, napore, projekte, i tvoje kritike, imali razumijevanja, koji su te raznoliko pomagali i podupirali.

Hvala svima koji su na bilo koji način, pod vodstvom Administracije Grada Stoca, pridonijeli da tvoje mrtvo tijelo ovdje u župnoj crkvi u Stocu i ispraćaj u tvoju rodnu župu, gdje ćeš biti pokopan u obiteljsku grobnicu u Krehin Gracu, organiziramo i na dostojanstven katolički način obavimo.

Tebi hvala za tvoju zauzetost da se nastavi, pokreće i stalno obnavlja život Crkve i naroda na području tebi povjerene župe stolačke, na različitim područjima: duhovno-crkvenom, kulturnom, gospodarskom, da prošlost istražujemo, bilježimo, da iz nje učimo i tako bolju budućnost stvaramo i oblikujemo. U svemu tom nastojanju proživljavali smo i imali zajedničke brige u kojima smo se nastojali podupirati, poticati i pomagati, svjesni da rezultat ne može niti će doći odmah, ali da se, uz Božju pomoć, raditi mora. Posebno su te okupirali: stanje župske crkve, projekt „Radimlja“ i gospodarski položaj naroda koji se raseljava i odlazi iz ovako lijepa kraja. Možda je i sve ovo pridonijelo tome da si, kako mi reče jedan liječnik - „pukao“!

Posebno Ti zahvaljujem za pokazanu spremnost da u vrijeme ratnih stradanja, kada je izgorjela i zgrada Biskupije u Mostaru, Tvoja župa i župska kuća, iako na prvoj crti borbi, budu izmješteno mjesto boravka i djelovanja biskupu Pavlu Žaniću i meni zajedno s njim.

Hvala Ti i za bratsku i svećeničku brigu i pažnju koju si, sa svojim suradnicima, sada ponovno kroz ovih zadnjih osam mjeseci pokazao i imao prema meni i mojoj službi u ovoj Trebinjskoj biskupiji sa sjedištem u tvojoj župi stolačkoj.

U ime svećenika tvoga dekanata Stolačkoga kao i Trebinjskoga hvala za bratsku suradnju i zajedničko nastojanje na njivi Gospodnjoj u ovom vremenu među ovim vjernicima kojima smo poslani, s kojima mi - do Božje volje – dalje ostajemo, a od tebe se bratski opraštamo.

Pokoj vječni daruj mu, Gospodine!

Sprovodna misa zadušnica kojoj je, u koncelebraciji velikog broja svećenika, na groblju u Krehin Gracu, predsjedao mons. Petar Palić, biskup mostarsko-duvanjski i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski, koji je i u ovoj sv. misi održao prigodnu homiliju, sudjelovao je veliki broj vjernika kako župe Gradina tako i iz okolnih župa.

Prije ukopnih obreda od pok. don Ljube u ime obitelji, oprostila se njegova nećakinja Adrijana ovim riječima:

Striko,

godine Gospodnje 1958. Milka je nosila svoje deseto dijete. Prišao joj je jedan čovjek i rekao joj: 'Hoćeš li dati svome djetetu, ako bude muško, ime po mome kletom Ljubi?' Želju čovjeka koji joj je prišao Milka nije mogla odbiti te je djetetu, kad se rodilo, nadjenula ime po Ljubi Jerkiću koji je stradao nakon Drugoga svjetskoga rata.

Odrastajući uz svoga oca i braću, striko Ljubo, ti si odrastao u uzorna muškarca. U vremenu kada se mnogo govori o ženskim pravima i slobodi, a malo o vapijućoj potrebi muške snage i autoriteta u obitelji i društvu, ti si i svaki tvoj brat, primjer glave obitelji, autoriteta te uzora. Dobio si poziv od Boga i taj si poziv živio te si svakom mladiću, koji bi osjetio poziv, pomagao, poticao i hrabrio. Uvijek si kroz svoju poslušnost Bogu, davao nama primjer da i mi činimo isto.

Tebi je riječ zajedništvo bila svetinja, s oltara si nas, na svakom susretu Puračića, pozivao na zajedništvo, sazivao nas i okupljao. Svakom onom i najmanjem djetetu svojih bratana i sestranu, od njih četrdeset osmero, ti si znao ime. Znala su i djeca tvoje ime, i ne samo to: Jakov je molio za tvoje ozdravljenje, Marijana ti je poslala svoga anđela čuvara da te čuva u bolnici, Ana je plakala gledajući videe s tobom kada si je učio jahati konja. Posebno si volio neviste. Tvoje šale njih su znale zaobići.

Ti si bio striko – strikan svima. Volio si nas i iskreno prihvaćao, odgajao, pa ako si mislio da treba, ljutio nas i zezao.

Kao što je tebe slomio nedavni odlazak tvoga brata Pere, tako smo i mi sada slomljeni.

Kao dijete pamtim onu sliku iz 2001. godine kada si se skupio na stepenicama svoje obiteljske kuće te gorko zaplakao za svojom majkom Milkom. Svaki tvoj brat i tvoja sestra imali su svoje obitelji da ih tješe u gubitku majke Milke. Samo si ti

bio neutješan, doli Boga, nitko te nije mogao utješiti. I mi sada sjedimo skupljeni na stepenicama svojih života i gorko plaćemo za tobom. Nitko nas utješiti ne može doli Bog. Da nam je samo jedan dan više s tobom: Toni bi te nazvao, Braco bi ti donio ribu, Ante bi ti našao zemljište pokraj Neretve, Sofija bi ti rekla 'Strikane, zašto nisi svratio kod nas?', Ana, Diana i Nina došle bi na susret Puračića, Mislav bi te odveo na pečenje, Marijana i Ivana bi se uslikale s tobom, Petar bi ti završio projekt, a ja bih obavila još jedan razgovor s tobom. Tetka Mara i striko Jure htjeli su da im ti vodiš sprovod, Martina i Nikolina su htjele da ih ti vjenčaš. Čovjek snuje, Bog odlučuje.

Bogu smo zahvalni na svakom danu koji si proveo na bolničkome odjelu. Molili smo za tebe neprekidno, svaki sat u četiri dana. Molitva nas je krijepila, jačala te testirala našu vjeru u Boga. I bez svijesti uspio si nas ujediniti i okupiti.

Tebe ne možemo zaboraviti. Ti si bio fenomen. Baš kao onaj četvrtak kada si hospitaliziran i kada se nebo otvorilo te je olujno nevrijeme zahvatilo Hercegovinu, kažu fenomen koji se rijetko viđa, jednom u tridesetak godina. A nama se čini da je to, zapravo, Ilija Gromovnik zagrmio za tobom. Netko će pomisliti nemoguće. Zašto ne? Kada si ti mogao tijekom službovanja u Kruševu, 32 godine proslavljati Ilindan te isto proslavljati i u Stocu, zašto ne bi Ilija Gromovnik pozdravio Kristova svećenika grmljavinom?

Tko će nas okupljati, na koga ćemo se ljutiti i tko će nas zabavljati i nasmijavati? Nisi htio Puračevu zemlju, nego si htio otvorena vrata i dom ili kako si ti govorio apartman, kod svakoga od nas. A sada si dobio, onaj najbolji, apartman kod Boga.

Dok si tražio Jelin grob, otvarao si zemlju da ga pronađeš. Znamo da sada Jela otvara nebeska vrata da te dočeka. Striko, strikane, a sada, ostaju uspomene, zahvalnost Bogu i nadasve ponos što si bio naš, a mi tvoji. Ostaje u sjećanju onaj naš pozdrav 'Strikaneee' i onaj tvoj gromki odzdrav 'Strikanovooo'.

Tijelo pok. Don Ljube sahranjeno je u obiteljsku grobnicu na groblju u Krehin Gracu, gdje čeka uskrsnuće!

Uz osjećaje zahvalnosti koju svatko od nas ima i nosi u svom srcu prema pok. don Ljubi za sve ono što je učinio u svom svećeničkom životu u svim župama u kojima je vršio svoju službu, osjećam i jednu nutarnju molitvu, koja je izrečena u jednoj pjesmi Gospi, a ona glasi: „Svećenika Majko svojoj Crkvi daj, oni će nas, Majko, voditi u raj.“

Don Ljubu preporučamo snazi tajne Gospodinove muke, smrti i uskrsnuća. Molimo za pokoj njegove duše, koji će mu udijeliti naš Spasitelj i Otkupitelj Isus Krist u kojeg je vjerovao i kojeg je propovijedao.

Držim prikladnim ovdje, na kraju ovog teksta „u spomen pok. don Ljubi“ objaviti ono što na portalu „grobljemira.info“ napisala Marijana Tomašević: „*Jutro*

nam otpoče onim slavnim Cesarićevim stihom: 'Moj prijatelju, mene više nema.'

Ipak, toliko Vas u nama još ima dragi naš don Ljubo... Postoje ti trenutci u životu kada želimo zaklopiti oči i jednostavno ne prihvaćati realnost. Upravo danas živimo te trenutke jer smo još u nevjerici, nelako prihvaćamo da je Gospodin sa svoje zemaljske njive pozvao našeg don Ljubu. Nama se činilo da on ima još toliko toga za učiniti ovdje, među nama...

Doista, neki ljudi ostavljaju dojam tolike jačine, tolikog neobjašnjivog žara, posebnog odnosa prema svemu što dotaknu. Za don Ljubu nema riječi kojima bi se opisala njegova volja i snaga u svim poljima njegovog djelovanja. Taj čovjek je, prije svega, bio prijatelj, dobri duh svog naroda, radosna zraka sunca u najmračnijim vremenima, utjeha kada je već sve izgledalo potonulo, takav je bio naš don Ljubo...

Ipak, u svakom čovjeku bez imalo sumnje stanuje čežnja i progovara želja za smirajem. Sada znamo da ste Vi svoj smiraj pronašli u rukama našeg Gospodina, a nama preostaje vjera u ponovni susret i čast što smo Vas poznavali i s Vama koračali mnogim stazama. Putujte u Vječnost vođeni istim vrijednostima s kojima ste živjeli u ovoj prolaznosti koju napuštate.

...

Budite s nama i dalje, te nam uz zagovor kod Gospodina pomožite u očuvanju uspomene na hrvatski narod.

Počivajte u miru Božjem, dragi naš don Ljubo!"

UZ ODLAZAK VITEZA POEZIJE

(Marko Bošković, 2. siječnja 1933. – 20. listopada 2022.)

(Uredništvo)

Marko Bošković rodio se 2. siječnja 1933. u Crnićima kod Stoca. Pučku školu pohađao je u Brštanici kod Čapljine, a završio u Cerni kod Vinkovaca, gdje se s obitelji preselio 1942. Željezničku industrijsku školu završio je u Sarajevu 1953., a 1968. Upravnu školu u Osijeku. Radni vijek i umirovljeničke dane, umirovljen je 1990., proveo je u Sarajevu, osim ratnih izbjegličkih godina (1991.-1996.) koje je proveo u Hrvatskoj. Prvu pjesmu *Dar Hercegovine* objavio je 1958. u *Glasi Trebinja*, a kasnije je objavljivao u dnevniku *Oslobođenje*, listovima radnih organizacija „Energoinvest“ i „Vranica“ – Sarajevo, te u *Crkvi na kamenu* u Mostaru. Bio je član

Kluba pisaca u „Amaterskoj radničkoj sceni – ARS“ u Sarajevu.

Ratnu priču *Majka* objavio je 1976. godine u hransnjanskom vjesniku *Dumo i njegov narod*. Iste godine njegova pjesma *Svatovski vranac* prima nagradu „Energofis-a“ u Sarajevu. U *Energoinvestovom* almanahu *Užareno zlato* 1981. objavio je osam pjesama. Bio je sudionik mnogih poslijeratnih književnih manifestacija. Također je u poslijeratnom vremenu objavljivao u brojnim časopisima u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj. Bio je član Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne i član Matice hrvatske Sarajevo.

Nekoliko zadnjih mjeseci života proveo je u Ljubuškom, gdje je i preminuo 20. listopada 2022. Pokopan je 24. listopada 2022. na groblju Todoruše u rodnim Crnićima.

Objavljena djela:

1. *Pod kupolama sunca* (pjesme), Dodir, Sarajevo 1988.
2. *Pod srušenim krovovima* (pjesme), HKD Napredak – Podružnica Kiseljak, Kiseljak 2003.
3. *Put do raja* (pjesme), HKD Napredak – Podružnica Kreševo, Kreševo 2006.
4. *Pod kupolama sunca II.* (pjesme), MH Ogranak Stolac, Stolac 2011.
5. *Dvije poeme: Ognjevi i nade*, HKD Napredak Sarajevo-Ogranak Fojnica, Sarajevo 2013.
6. *Između dva psalma – izbor iz poezije*, Matica hrvatska Stolac & DHK HB, Stolac-Mostar, 2015.
7. *Geos, (anegdote)*, Matica hrvatska Stolac & DHK HB, Stolac-Mostar, 2017.

SARSENTERUMSKI LJETOPIS

Ante LUBURIĆ

SARSENTERUMSKI LJETOPIS

Prikaz događanja u Biskupijskom centru „Sarsenterum“ u Stocu
kroz 2022. godinu

U Biskupijskom centru Trebinjsko-mrkanske biskupije “Sarsenterum”¹ u Stocu, kojeg je utemeljio mons. Ratko Perić u svibnju 2016., kao i svake godine od utemeljenja, održavaju se, u suorganizaciji Ogranka Matice hrvatske Stolac, Grada Stoca i Biskupijskog centra “Sarsenterum”, različiti duhovno-kulturni i pastoralni susreti. Tako je bilo i u 2022. godini o čemu ovdje želimo donijeti jedan kronološki prikaz.

Ovi su događaji na različite načine prikazivani uglavnom u lokalnim medijima koji su nam poslužili u izradi ovog prikaza. Ovaj prikaz u našem Godišnjaku nastojali smo obogatiti biografskim podacima i prikazima glavnih sudionika ovih događaja koje smo potražili u izvorima dostupnim u različitim mrežnim stranicama koje danas stoje na raspolaganju, s nakanom da kod čitatelja pobudimo zanimanje o osobama čija su djela u ovim priredbama predstavljena, kao i osobe koje su ih predstavljale.

1. 4. 2. 2022. - održan okrugli stol *Radimlja – stratište Drugog svjetskog rata i poraća*²

Dana, 4. veljače, održan je okrugli stol na temu *Radimlja – stratište Drugog svjetskog rata i poraća*³, a na listi izlagača našla su se zanimljiva imena koja se već godinama, a neki i desetljećima, bave zapisivanjem povijesnih promjena i kataklizmi rata i poraća Drugog svjetskog rata na području Hercegovine.

1 **Sarsenterum** (Sarsiteron) kao biskupsko središte postoji barem od 6. stoljeća, za što je nađen prvi pisani trag, kada se na Salonitanskom koncilu 533. godine biskup Paulinus potpisao kao episcopusSarsenterensis, tj. biskup sarsenterski. Spominje se također 596. godine. U velikim seobama naroda sjedište biskupije preneseno je iz Stoca u Ston, koji se 925. spominje kao biskupija “drevnoga podrijetla”. Vodeći računa o uhodanoj praksi Crkve u antičko doba da se biskupije mogu osnivati samo u mjestima dostojnim biskupskoga dostojanstva, tako da je izvorno središte Sarsenterske biskupije vjerojatno u ostacima urbanih naselja, ilirskog Daorsona i rimskog Diluntuma na mjestu današnjeg Stoca u Bosni i Hercegovini.

2 Nekropola **Radimlja** je po svojim likovnim odlikama jedna od najvrjednijih i najznačajnijih nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini, ali i općenito. Nalazi se u Vidovu polju, 3 km zapadno od Stoca, na putu Čapljina - Stolac. U Vidovu Polju nalazi se masovna grobnica ubijenih povratnika s Križnog puta kao jedno od najvećih stratišta iz Drugog svjetskog rata.

3 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/25065-foto-u-stocu-odr%C5%BEan-okrugli-stol-%E2%80%9Cradimlja-%E2%80%93-strati%C5%A1te-drugog-svjetskog-rata-i-pora%C4%87a%E2%80%9D>

Okrugli stol održan je u Pastoralnom centru ‘‘Sarsenterum’’ u Stocu, a u uvodnom dijelu su se obratili Stjepan Bošković⁴, načelnik Stoca, te don Ljubo Planinić⁵, stolački župnik.

Izlagači na okruglom stolu bili su: don Milenko Krešić⁶, izvanredni profesor na katedri Crkvene povijesti Katoličkog bogoslovnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, s temom *Bleiburg – Radimlja, političko povijesni kontekst stradanja*, Stanislav Vukorep⁷, hrvatski bosanskohercegovački istraživač, publicist i novinar,

- 4 **Stjepan Bošković** rođen je 9.5.1970. godine u Stocu. Diplomirao je 1997. godine na Fakultetu elektrotehnike i računarstva u Zagrebu i stekao zvanje diplomiranog inženjera elektrotehnike. Oženjen je - otac četvero djece. Radio u HT d.o.o. Mostar od 1998. Za načelnika općine Stolac izabran je direktno voljom većine birača 2004. godine na mandatno razdoblje od 4 godine, kao i na izborima 2008., 2012., 2017. i 2020. godine.
- 5 **Planinić don Ljubo**, rođen je 18. veljače 1958. u Krehinu Gracu od oca Ante i majke Ilke - Milke r. Pehar. Osnovnu školu pohađao je u Krehinu Gracu (1965. - 1969.) i Čitluku (1969. - 1973.), srednju u Interdijecezanskom sjemeništu u Zagrebu (1973. - 1977.). Po završetku gimnazije upisao je Bogosloviju u Sarajevu. U svibnju 1978. prekinuo je bogoslovne studije i morao ići na odsluženje vojnog roka (1978. - 1979.). Završivši vojni rok vratio se u bogosloviju i završavao bogoslovne studije do 1984. Za đakona je zaređen u Mostaru 29. lipnja 1983., a za svećenika 29. lipnja 1984. Mladu misu je slavio u rodnom Krehinu Gracu 14. srpnja 1984. Pastoralno je djelovao u Hrasnu kao kapelan 1984. - 1985., u *Crkvi na kamenu* kao tehnički urednik 1985. - 1986., na ispomoći bolesnom župniku don Jozi Ivančiću u Šipovači - Vojnićima, potom kao kapelan u Šipovači - Vojnićima 1986. - 1988., u Bijelom Polju kao kapelan 1988. - 1989. Župnik je u Kruševu od 7. listopada 1989. do danas. Uz svećeničke i pastoralno djelovanje bavio se i drugim djelatnostima: napisao je više knjiga, dva molitvenika, više članaka s različitim tematikom. organizirao tri simpozija, pokrenuo više župnih novina. Već postojeće Kulturno umjetničko društvo Kruševu u njegovoj organizaciji je nastavilo djelovanje i razvijanje. Danas Društvo ima više sekcija. U suradnji s ravnateljstvom Osnovne škole u Kruševu organizirao je u prostorijama „Kulturno pastoralnog centra“ djelovanje „Glazbenog odjela“. Uspješno djelovanje „Glazbenog odjela“ pokazalo se u formiranju više pjevačkih zborova i klapa. Višegodišnje djelovanje u župi Kruševu proveo je u građevinskim zahvatima uređujući župne prostorije i dvorište. Bio je župnik u Kruševu od 1989. do 2021. kada je imenovan za župnika u župi Sv. Ilije Proroka u Stocu. Umrlo je 19. XII. 2022.
- 6 **Krešić don Milenko**, rođen 23. studenog 1971. u Čapljini, Bosna i Hercegovina. Osnovnu školu završio je u Hutovu, 1986. godine, općina Neum. U rujnu 1986. upisuje se u Srednju Interdijecezansku školu za spremanje svećenika (Sjemenište) u Zagrebu koju je završio 1990. godine. Filozofsko-teološki studij (Bogosloviju) polazio u Sarajevu na Vrhbosanskoj visokoj teološkoj školi od 1991. do 1997. godine te na istoj diplomirao na temu Mons. Stjepan Batinović, župnik, pisac i izdavač. Zaređen za svećenika Trebinjsko-mrkanske biskupije 29. 6. 1997. u Trebinju. Do jeseni 2002. obnaša različite pastoralne službe na župama u Hercegovini, a u listopadu 2002. godine upisao licencijatu u Teologiji, smjer Povijest Crkve na Papinskom sveučilištu Svetog Križa u Rimu, koji je završio u lipnju 2004. položivši sve predviđene ispite, napisavši i obranivši licencijatski rad na temu Odnosi Katoličke Crkve i Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.), te položivši završni ispit za dodjelu gradusa *Licentiatius in sacra teologia* usmjerenje Povijest Crkve. Po povratku u domovinu u rujnu 2004. imenovan župnim vikarom u župi Aladinići, Trebinjsko-mrkanska biskupija te predavačem na Teološkom Institutu u Mostaru gdje je do 2014. predavao različite predmete. Za vrijeme službe u Aladinićima na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, odsjek Povijest upisao doktorski studij te napisao i obranio doktorsku disertaciju na temu: *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine: Od osmanskog zauzeća do Bečkog kongresa (1482.-1815.)*. Od rujna 2009. je župni upravitelj župe Rođenja Blažene Djevice Marije - Katedrale, Trebinje, Trebinjsko-mrkanska biskupija te od studenog 2013. dekan Trebinjskog dekanata. Profesorom na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu imenovan krajem veljače 2015. godine. Izabran u zvanje docenta na katedri Crkvene povijesti Katoličkog bogoslovnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu 25. veljače 2015. U zvanje izvanrednog profesora izabran je 27. lipnja 2018. godine.
- 7 **Stanislav Vukorep**, hrvatski bosanskohercegovački istraživač, publicist i novinar, rođen je u Trebinju, 1951. gdje mu je otac bio željeznički službenik. Godine 1958. obitelj se vraća u Hutovo, gdje Stanislav pohađa prvi razred osnovne škole. Srednju tehničku školu završio je u Mostaru. Budući da se amaterski bavio arheologijom, upisao je i apsolvirao studij arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Voditelj je etnografske zbirke Zavičajne kuće u Hutovu. Od samog djetinjstva slušao je priče o željeznici i oduvijek bio uz nju vezan. Godinama je obilazio arhive i u Hrvatskoj i Crnoj Gori, naporno i ustrajno kompilirao podatke. Pješice je prošao oko 370 kilometara trase pruge od Gabela u dolini Neretve, preko Hutova, Ravnoa uz Popovsko polje i dalje preko Huma i Glavske u Bosni i Hercegovini, pa do Zelenike u Boki kotorskoj u Crnoj Gori i bilježio svjedočanstva. Objavio ih je u knjizi *Pruge koje su život značile*. Vukorep je urednik i suosnivač lista Društva prijatelja starina *Vrutak*. Jedini je u BiH 2001. godine obilježio 100 godina željeznice Gabela – Dubrovnik. Godine 2005. objavio je knjigu *Preživjeli svjedoče*. Za pisanje ove knjige prokrstario je Hrvatskom i Herceg-Bosnom. Prikupljao je podatke za projekt Državne Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata. Preslušao je i snimio oko 200 potresnih izvješća još živućih svjedoka. Radio za *Glas Hutova*. Radeći je vidio da ima još tema za obraditi. 2010-te počeo je tragati i pisati, služeći se svjedočanstvima još živih svjedoka, jer ni za školstvo ni za povijest željezničarstva nije bilo sačuvanih arhiva, pa se pisanje svelo na obilasku i propitivanju bivših učenika, učitelja, nastavnika, traganja po privatnim arhivama, svjedodžbama, fotografijama itd. Godine 2014. objavio je knjigu *Povijest osnovnog školstva u općini Neum*. Do umirovljenja radio kao referent za stručno-operativne poslove Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine H-N županije. I nakon umirovljenja nastavio objavljivati knjige.

viši stručni referent u miru, pojasnio je tumačenje riječi genocid kroz temu *Genocid nad hrvatskim narodom u Hercegovini na kraju i nakon Drugog svjetskog rata*.

Osim njih, izlagači su bili i don Vinko Raguž⁸, župnik župe Dračevo (nekoć Klepci), koji je prikazao *Dosadašnji rad i istraživanja o stradalima*, Ante Beljo⁹, hrvatski političar, govorio je na temu *Stolac u žiži svjetskih sila zla Drugog svjetskog rata i velika stradanja hrvatskog naroda* i Anita Martinac¹⁰, književnica s temom *Pravni okvir za kulturu sjećanja*.

Don Milenko Krešić u svom se izlaganju osvrnuo na stanje na svjetskoj sceni tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, suprotstavljenim stranama u ratu, tadašnjoj bipolarnosti svijeta te iznio ukupan broj stradalnika tijekom Drugog svjetskog rata i poraća.

Stanislav Vukorep, istraživač materijalne i kulturne baštine Hercegovine, u svom se izlaganju dotaknuo mikro lokacija na području Hercegovine te iznio nekoliko svjedočanstava koje je obavio s preživjelim sudionicima, kako križnog puta tako i prognanika u Slavoniju. Stradanje hrvatskog naroda na području istočne Hercegovine prikazano je u nekoliko njegovih monografija.

– *Sve su to mali dijelovi ovog područja koje nije dovoljno istraženo, o kojemu se nedovoljno priča i piše. Bilo bi poželjno da mlađe generacije te mladi povjesničari nastave ovo što smo mi započeli*, zaključio je Vukorep.

Don Vinko Raguž, koji je u projekt nastanka spomen-mjesta Radimlja uključen od samog početka, već od kraja 90-ih godina prošlog stoljeća, je istaknuo da se

- 8 **Raguž don Vinko**, svećenik Trebinsko-mrkanske biskupije, rođen u Kruševu kod Stoca 1961. god., roditelji: Marijan i Božica r. Mišković. Filozofsko-teološki studij u Sarajevu, završio 1987. Đakonat u Sarajevu 1986. podijelio mu je nadbiskup Marko Jozinović, a prezbiterat (svećeništvo) u Mostaru 29. lipnja 1987. biskup Pavao Žanić. Službe: Župni vikar u Gabeli Polju (1987.), Dračevu (1987.-1989.), Potocima (1989.-1991.), Mostaru – Katedrala (1991.-1992.); upravitelj župe u Mostaru – Cim (1993.-1995.), upravitelj župe u Aladinićima (od 1995.-2004.), župnik u Aladinićima (2004.-2012.), privremeni župni upravitelj u Stjepan Krstu (1995.-1998.), župnik u Dračevu (2012.-2022), dekan Stolačkoga dekanata (2013.-2014.), župnik i upravitelj Svetišta "Kraljice mira" – Hrasno (2022.-...)
- 9 **Ante Beljo**, rođen je u Čerinu u općini Čitluk, Hercegovina, 26. prosinca 1946., hrvatski političar, saborski zastupnik. Osnovnu je školu pohađao u svom rodnom mjestu, a gimnaziju u Širokom Brijegu. Studirao je fiziku na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu. Emigrirao je 1967. u Austriju, otkuda je 1968. u svibnju odselio u Kanadu. Tamo je, u glavnom gradu sjevernog Ontarija, Sudburyju, osim svog redovitog posla, bio aktivnim sudionikom društvenog života Hrvata u Sjevernoj Americi i u kanadskim humanitarnim, prosvjetnim i kulturnim udrugama. Ante Beljo je bio posebno aktivan u krugovima Amnesty Internationala. On je jedan od osnivača i promicatelja Hrvatsko kanadskog folklornog saveza i Hrvatskih izvan domovinskih škola. Tijekom demokratskih promjena u Hrvatskoj 1989. – 1990., aktivan je član Hrvatske demokratske zajednice, najprije u Kanadi, a potom u predizbornoj utrci na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Nakon povratka u Hrvatsku, 1990. godine osniva u siječnju 1991. Hrvatski informativni centar, kako u Hrvatskoj tako i diljem svijeta, kao i pripadajući mu Centar za prikupljanje dokumentacije i obradu podataka o Domovinskom ratu. Obavljao je dužnost ravnatelja Hrvatske matice iseljenika od svibnja 1993. do konca lipnja 2000. godine. Za zastupnika u Hrvatskome Saboru izabran je parlamentarnim izborima 1995. godine i ponovno 2000. godine od birača iz II. izborne jedinice (Hrvati izvan Hrvatske). Od 2004. godine u potpunosti je angažiran u radu Hrvatskog informativnog centra i širenju istine o Hrvatskoj i hrvatskome narodu. Član je Hrvatskog kulturnog vijeća.
- 10 **Anita Martinac**, rođ. Mihić, bosanskohercegovačka književnica, rođena 7. ožujka 1973. u Mostaru gdje živi i radi. Diplomirala je na pravnom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Sudionica je Domovinskog rata, te nositeljica *Spomenice Domovinskog rata* i dvaju medalja *Ljeto 95* i *Oluja*. Nakon desetljeća provedenoga u vojnoj službi, radila je i kao direktorica i grafička dizajnerica u SPRINT d.o.o., zatim kao konzultantica za ISO norme koje je implementirala u brojna poduzeća, te u državnoj službi Federalnog ministarstva financija, Aluminiju d.d. Mostar i trenutno u Ministarstvu za pitanja branitelja HNŽ. Poeziju piše od ranoga djetinjstva, objavljuje od srednjoškolskih dana, a pjesme su joj prevedene na španjolski, engleski, njemački i makedonski jezik. Objavljuje poeziju i prozu. Uz pisanje bavi se rekreativno i slikarstvom. Članica je Društva hrvatskih književnika, Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne, Predsjednica je udruge "Središte Hrvatskog svjetskog kongresa za istraživanje posljedica totalitarizama" u BiH., Odjela za Drugi svjetski rat i poraće HNS, braniteljskih udruga proisteklih iz Domovinskog rata, Hrvatske izvan domovinske lirike, Napredak Mostar, te udruge Hrvatska žena, kao i drugih kroz koje djeluje humanitarnim karakterom i volontiranjem. Udata je i majka troje djece.

kao narod nemamo i ne smijemo ničega bojati prilikom istraživanja tema hrvatskih stradalnika Drugog svjetskog rata i poraća.

– *Moramo biti svjesni sebe, a ja se nadam da ima još mlađih generacija čiji su djedovi i pradjedovi bili na križnom putu, prošli njegove strahote te da potaknuti njihovim sudbinama žele raditi na ovakvim temama*, za kraj je rekao don Vinko.

Poznati hrvatski političar Ante Beljo za ovu priliku doputovao je u Stolac te u svom izlaganju objasnio ulogu Stoca u žiži Drugog svjetskog rata. Kratko je prikazao migraciju hrvatskog stanovništva pred četnicima i partizanskim odredima tih ratnih godina.

Za kraj se prisutnima obratila Anita Martinac te progovorila o pravnom okviru za kulturu sjećanja. Istaknula je da nisu osnovani međunarodni sudovi za procesuiranje komunističkih zločina koji su bili zaista nemjerljivi.

Izlagачi su na jednom mjestu objedinili važnost pričanja i razgovora o ovakvoj tematici. Povijesna je činjenica da su zločini i stravična pojedinačna djela počinjena nakon Drugog svjetskog rata, a i za vrijeme njegovog trajanja, neistražena. Zatvorenost arhiva, nedostupnost informacija prepušta istraživače oslanjanju na selektivne dokumente te iskaze živih svjedoka.

Ivano Marčić

2. 22. 4. 2022. - predstavljena knjiga autora Stipe Pilića¹¹ i Blanke Matković¹² *“Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori - geostrateška točka velikosrpske politike i propagandni pokretač njezina širenja prema zapadu”*¹³

Na promociji je prikazano da su dokumenti na kojima se temelji ova knjiga rezultati dugogodišnjeg istraživanja suvremene hrvatske povijesti započetog 2006. u sklopu samostalno istraživačkog projekta “Hrvatska povijest 1941. do 1948.” u realizaciji istraživača Blanke Matković i Stipe Pilića, profesora povijesti koji su 2008. osnovali Hrvatsko udruženje historičara “Dr. Rudolf Horvat”.

Tijekom tog perioda, kako je kazano, prikupljen je veliki broj arhivskih dokumenata te prevedeno nekoliko tisuća fondova i zbirki u arhivima i muzejima u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Ujedinjenom Kraljevstvu.

Koautorica knjige, Blanka Matković, naglasila je kako se u knjizi ističe mjesto Jasenovac, odnosno logori koji su ondje postojali u periodu od 1941. do najmanje 1948. a koji su tema svakodnevnog prijevora u medijskom prostoru i političkoj areni.

11 **Stipo Pilić** (1960.) je hrvatski povjesničar i suosnivač Hrvatske družbe povjesničara “Dr. Rudolf Horvat”. Bio je polaznik studija povijesti i geografije na Filozofskom i Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu na kojemu je diplomirao 1984. godine. Poslije završenog studija regulira vojnu obvezu, a 1985. se zapošljava u osnovnoj školi u gradu Rabu na istoimenom otoku. U veljači 1986. zapošljava se u osnovnoj školi kralja Tomislava (tada Bratstvo – jedinstvo) u Zagrebu, gdje i danas radi. Odgojio je brojne generacije učenika na Trešnjevki, a tijekom rada je sudjelovao na gotovo svim županijskim i dva državna natjecanja iz geografije i povijesti. Tijekom stvaranja Republike Hrvatske 1990. aktivno radi na obrani države u nastajanju, radeći i prateći stvaranje hrvatskih obrambenih snaga. Tijekom ljeta 1991. pomaže u radu policijskih i vojnih postrojbi, a u jesen te godine uključuje se i službeno u postrojbe Narodne zaštite grada Zagreba. Od prosinca 1991. do veljače 1992. pripadnik je 101. brigade Zbora narodne garde (Črnomerec), a od veljače do listopada te godine pripadnik je 124. Vukovarske brigade. Kao hrvatski borovnik prošao je cijelu bojišnicu u Istočnoj Hrvatskoj – Operativna grupa Osijek i Vukovar – Vinkovci. Poslije demobilizacije određeno vrijeme tijekom 1993. i 1994. radi na zbrinjavanju prognanika iz Bosne i Hercegovine. U kolovozu 1995. sudjeluje u Vojno-redarstvenoj operaciji Oluja na Banovini, u području između Petrinje, Gline i Topuskog. Poslije toga posvetio se obitelji i izgradnji doma. Godine 2005. vraća se povijesnim istraživanjima i u skladu s tim istražuje Domovinski rat, posebno sporna područja: Istočna Hrvatska, Banovina, Kordun, Lika, Dalmacija, Bosna, Hercegovina. Tijekom tih istraživanja upoznaje se s povjesničarkom **Blankom Matković**, koja se tada bavila temama iz Drugoga svjetskog rata i poraća i to s naglaskom na prešućene žrtve toga rata. U ožujku 2008. zajedno osnivaju udrugu Hrvatska družba povjesničara “Dr. Rudolf Horvat” u cilju prezentiranja raznih radova s povijesnom tematikom. U udruzi je dugi niz godina obnašao dužnost tajnika, a od početka 2018. obnaša dužnost dopredsjednika. Od 2008. do 2011. zajedno s Blankom Matković radi na projektu Hrvatskoga državnog arhiva i DORH-a. Od 2009. do danas objavio je nekoliko znanstvenih članaka i knjiga, u suautorstvu i samostalno. Među njegovim prvim radovima bila je knjiga o žrtvama Drugoga svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata na području župa oko Jajca. Osim toga, zajedno s Blankom Matković priredio je veći dio dokumenata koji je objavljen u zbirci dokumenata Hrvatskog instituta za povijest *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 46., Dokumenti Dalmacija*. Među znanstvenim radovima koji su izazvali najveću pozornost znanstvene i pučke javnosti bio je onaj u koautorstvu s Blankom Matković koji je pod naslovom *Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima* objavljen u *Radovima* Zavoda za povijesne znanosti HAZU-a u Zadru u broju 56. Recenzent je i pisac predgovora i pogovora nekoliko knjiga te član Uredničkoga vijeća časopisa *Zbornik Janković* koji izlazi u Daruvaru. Istupao je u javnosti u gotovo svim medijima, od manjih web portala do *Večernjeg lista* i tjednika *Globus*. Dugi niz godina istražuje zbivanja, osobito stradanja žrtava u Drugom svjetskom ratu i poraću. Sudjelovao je u istraživanju grobišta žrtava poslijeratnih komunističkih likvidacija u Zagrebu, Maclju i ostalim mjestima križnoga puta. Trenutačno završava knjigu o prvom šefu Obavještajne službe NDH-a Vladimiru Singeru o kojemu je dana 6. ožujka 2019. izlagao na simpoziju o Holokaustu koji se pod nazivom *Stvari koje nismo smjeli reći* održao na Filozofskom fakultetu u Osijeku. Video snimka spomenutog izlaganja je dostupna na YouTube.

Koautor knjige *Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori, Geostrateška točka velikosrpske politike i propagandni pokretač njezina širenja prema zapadu* koju je napisao zajedno s Blankom Matković i koju je predstavio u 208. emisiji *Pogled s čuke*

12 **Blanka Matković** rođena je 30. 4. 1976. u Splitu gdje je završila osnovnu školu i jezičnu gimnaziju (Prvu gimnaziju Split). U Zagrebu je diplomirala jednopredmetni studij povijesti na Filozofskome fakultetu i novinarstvo na Fakultetu političkih znanosti. Na tome fakultetu kasnije magistrirala je međunarodne odnose i nacionalnu sigurnost i stekla stupanj magistricke znanosti. Samostalno istraživanje započela je 2006. i istraživala u gotovo svim arhivima u Hrvatskoj i Sloveniji te u arhivu u Londonu. Od 2011. objavila je 17 znanstvenih radova i koautorica je pet knjiga. Istraživanjem Jasenovca počela se baviti prije više godina, čega je rezultat i ova knjiga.

13 <https://stolac.city/kultura/u-stocu-predstavljena-knjiga-jasenovac-i-poslijeratni-jasenovački-logori/>

Knjiga je podijeljena u 10 poglavlja sa zaključnim djelom i vrlo je široka jer je tema složena.

Na samom početku prisutnima se obratio predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. Mladen Bošković.

Voditeljica programa bila je učenica Srednje škole Stolac Josipa Raguž; pjesmu *Lijepa naša* recitirala je učenica Osnovne škole Stolac Mihaela Raguž, dok su se za glazbeni ugođaj pobrinuli Danijel Perić, Tomislav Perić i Matej Perić, studenti Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu.

3. 1. 3. 2022. - predstavljena knjiga Ive Raguža¹⁴ *Od čega ti misliš živjeti*¹⁵

U ugodnoj atmosferi Biskupijskog centra "Sarsenterum" u Stocu održano je predstavljanje knjige *Od čega ti misliš živjeti* autora Ive Raguža.

Na početku se prisutnima obratio predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. Mladen Bošković¹⁶ koji se u govoru osvrnuo na sam naslov knjige, kao i na intenzivnu suradnju s autorom od 2015. godine. Iznoseći podatak da je ovo četvrta autorova knjiga, a druga u nakladi Matice hrvatske Stolac, izrazio je nadu da nije i posljednja.

Prisutnima su se obratili i predstavljači knjige, najprije Ivin kolega i prijatelj Dušan Musa¹⁷, koji je dobio gromoglasan pljesak zbog današnjeg odlaska u mirovinu, a koji je govorio o teškim uvjetima života generacija od 1955.-1965., što je izravno povezano s naslovom njegove knjige i brizi roditelja kako će završiti fakultet u Sarajevu. Unatoč tome Musa je istaknuo da je Ivo za nepune 4 godine završio fakultet, vratio se kući, te dobio prvo zaposlenje u školi u Nevesinju, a zatim i Stocu.

Musa se osvrnuo na teške poslijeratne uvjete u Srednjoj školi Stolac u kojoj je jedno razdoblje proveo i kao ravnatelj škole. Bio je dopisnik brojnih glasila, novina, a izdvojio je Slobodnu Dalmaciju kao tada, a i danas, utjecajan medij. Dodao je još da bi se Ivo trebao okušati, osim u pjesmi, i u pisanju kratkih priča, a ukoliko mu ponestane inspiracije - tu je vječita Bregava.

Posebno je istaknuo kako je prof. Ivo Raguž ispunio nakanu svoga oca i poklonio zemljište Islamskoj zajednici za izgradnju harema, što je hvale vrijedan čin.

Predstavljači Srećko Marijanović¹⁸ i Ljubo Krmek¹⁹ istaknuli su da je ovo četvrta

14 Ivo Raguž, (Barane, Stolac, 3. siječnja 1957.), hrvatski književnik, prosvjetni djelatnik i novinar iz Bosne i Hercegovine

15 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/25571-u-stocu-predstavljena-knjiga-od-%C4%8Dega-ti-misli%C5%A1-%C5%BEivjeti-ive-ragu%C5%BEa>

16 Mladen Bošković rođen je 21. 5. 1958. godine u Crnićima, općina Stolac. Osnovnu školu završava u Crnićima, gimnaziju u Čapljini a Medicinski fakultet u Sarajevu. Specijalizaciju iz Interne medicine završio je u Zagrebu. Potpredsjedavajući Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH. Predsjednik Ogranka Matice hrvatske Stolac.

17 Dušan Musa, rođen je 18. ožujka 1956. godine u zaseoku Šiljevišta u selu Klobuku, područje grada Ljubuškog, član je Društva pisaca Bosne i Hercegovine, Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne, te Društva novinara BiH

18 Srećko Marijanović - Stolac, 1970., osnovnu školu završava u Hodovu, a srednju u Mostaru u tadašnjoj Staroj gimnaziji. Upisuje Građevinski fakultet u Mostaru gdje ga u drugoj godini zatječe rat. Jedanaest godina provodi u vojsci, od toga osam godina kao profesionalni vojnik (do 2011.). Član je Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne.

19 Ljubo Krmek je rođen 22. ožujka 1969. u Čapljini. Osnovnu školu završio je u Hutovu, a Željezničku tehničku školu u Sarajevu. Član je Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne i Društva hrvatskih književnika.

knjiga autora, da je podijeljena u 5 cjelina s 36 pjesama, da je autor išao istinski naprijed, čelom, malo provokativno, ali samo onako kako on jedino zna. Motiv koji se provlačio kroz predstavljanje je *Limara* kojoj je posvetio i jednu pjesmu. Limara je na kraju grada gdje na čašici razgovora nema nikakvih problema, a gdje autor voli rado svratiti.

Između predstavljača učenici SŠ Stolac čitali su Ivine najdraže pjesme, a za sam kraj se prisutnima kratko obratio i autor, koji se zahvalio svima na dolasku, na sudjelovanju, svojoj obitelji i svima onima koji su doprinijeli da ova knjiga ugleda svijetlo dana. Za kraj je pročitao pjesmu njemu vrlo dragu *Vjeronauk u podrumu* prisjetivši se trenutaka od prije 43 godine iz crkve sv. Josipa na Marijin Dvoru u Sarajevu.

Moderatorica je bila Antonela Papac, a za glazbeni ugođaj se pobrinula *Vidoštačka Kraljica*²⁰.

4. 6. 5. 2022. - predstavljena knjiga Cvije Goluža²¹ *Jubi bolu*²²

U prostorijama Biskupijskog centra "Sarsenterum" u Stocu upriličena je promocija knjige *Jubi bolu*, autorice Cvije Goluže. Nakon uspješne promocije prve njezine knjige *Oči moje djece* prije dvije godine, Stočani su se i ovoga puta odazvali u velikom broju.

Zbirka promišljanja i crtica *Jubi bolu* objavljena je u nakladi Matice hrvatske Stolac. Prigodno se na početku večeri obratio predsjednik Matice dr. Mladen Bošković. Kako je moderatorica Andrea Perić naglasila prijatelji i obitelj su najvažniji dio naših života, a kolege s posla su nam svakodnevna podrška, stoga je autorica pomno birala osobe koje će sudjelovati u ovoj promociji.

Naime, tijekom večeri crtice iz knjige čitale su prijateljica i lektorica Marijana Krmek, sestra Janja Štalo, prijateljica Antonija Moro te kolegica Irena Goluža. Svoja promišljanja o knjizi publici su iznijeli recenzenti don Ivan Turudić²³ i

20 **Vidoštačka Kraljica**, hrvatska župna duhovna vokalna glazbena skupina iz Stoca u Hercegovini. Zaštitni joj je znak amblem Gospe Vidoštačke koji je na svim crkvama Trebinjsko-mrkanke biskupije, a čiji je izvorni crtež u Vidoštaku nadomak Stoca. To je lik tužne Gospe s djetetom Isusom u naručju. Osnovana je 11. studenoga 1996. u Stocu. Povodom 20 godina duhovno-glazbenog djelovanja snimljen je dokumentarni film *Vidoštačka Kraljica – 20 godina o njima*. Sudjeluju u raznih kulturnim manifestacija u stolačkoj općini i šire. Nastupaju u radijskim postajama, festivalima, kulturnim događanjima. Album duhovne glazbe *Ti vladaš*, promoviran je u Stocu na blagdan Male Gospe 2004. godine.

21 **Cvija Goluža**, rođena je 24. kolovoza 1972. u Offenbachu, Njemačka. Osnovnu školu završila je u Stocu, gdje i danas radi kao učiteljica razredne nastave. Srednju elektrotehničku školu završava u Čapljini. Članica je Matice hrvatske Stolac od samog osnutka.

22 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/25910-u-stocu-predstavljena-knjiga-jubi-bolu-cvije-golu%C5%BEe>

23 **Turudić don Ivan**, rođen je 22. lipnja 1975. godine u Metkoviću, Hrvatska. Osnovnu školu završio je u Gabeli i Čapljini 1989. godine. U rujnu 1989. godine upisuje se u Srednju Interdijecezansku školu za spremanje svećenika u Zagrebu. Maturirao je 1993. godine u sjemenišnoj gimnaziji „Don Frane Bulić“ u Splitu. Filozofsko-teološko studij upisuje na Vrhbosanskoj visokoj teološkoj školi od 1993 do 1995. godine. Biva poslan na teološki studij u Rim. Diplomirao je na Papinskom fakultetu „Regina apostolorum“ 1998. godine s temom „Ukazanja“. Iste godine upisuje postdiplomski studij na Papinskom fakultetu „Marianum“. Zaređen je za svećenika Mostarsko-duvanjske biskupije 29. lipnja 1999. godine u župi sv. Petra i Pavla, Struge-Gorica. Godine 2000. položivši sve ispite vraća se u Hercegovinu. Od rujna 2000. do rujna 2006. na službi je župnog vikara u župi Presv. Srca Isusova u Potocima. Od 2001. godine je predavač na Teološkom institutu u Mostar. Od 2001. do 2006. godine predaje vjeronauk u srednjoj Prometnoj školi u Mostaru. Obranio je magistarski rad 3. veljače 2006. godine na temu „Međugorska ukazanja u svijetlu nekih Crkvenih dokumenata i intervenata“. Od 2006. do 2008. godine na službi je župnog vikara u župi Marija Majka Crkve – Katedrala u Mostaru. Od 2008. do 2012. godine župni upravitelj župe sv. Franje Asiškoga u Čapljini, a od 2012. je župnik župe sv. Ante Padovanskoga, Ploče-Tepčići.

književnica Sonja Jurić²⁴.

U glazbenom dijelu večeri nastupali su djevojačka skupina *Vidoštačka Kraljica* iz Stoca i muška klapa *Amo ća* iz Čapljine.

Zbirka se sastoji od ciklusa *Dobro jutro*, *Tek samo crtice*, *Uzdravlje*, *Pustite me biti dijete* i *Sjećanja*, a svaki zasebno nosi različite teme; o osjećajima, promišljanjima i događajima koji su na poseban način obilježili određene dijelove autoričina života, potom o svakodnevnim dogodovštinama Cvijinih malih učenika, kao i načinu na koji sama promatra i vidi ljude oko sebe.

Zbirka promišljanja i crtica *Jubi bolu* je vrijedno stvaralačko djelo, a mi našoj Cviji čestitamo i nadamo se da ćemo u što skorije vrijeme imati priliku čitati nove crtice iz njezina života.

5. 19. 5. 2022. - predstavljena knjiga Srećka Marijanovića, *Bezimeni*²⁵

U Biskupijskom centru "Sarsenterum" u Stocu je predstavljena knjiga autora Srećka Marijanovića *Bezimeni*. Roman je objavljen 2022. u nakladi Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne i Matice hrvatske Stolac.

U ime nakladnika obratili su se dr. Mladen Bošković, predsjednik Matice hrvatske Stolac i Ivan Baković, prof.²⁶, predsjednik DHK HB.

O romanu *Bezimeni* govorili su prof. dr. sc. Antun Lučić²⁷, prof. Ivan Baković

Biskup Petar Palić imenuje ga 2021. župnikom župe sv. Ivana Apostola i Evanđelista u Mostaru.

24 **Jurić Sonja** (Zagreb, 20. kolovoza 1973.), hrvatska književnica iz Mostara. Osnovnu i srednju školu završila je u Mostaru gdje je i diplomirala na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Magistar je hrvatskog jezika i književnosti i trenutno je na doktorskom poslijediplomskom studiju "Jezici i kulture u kontaktu", smjer kroatistika, na Sveučilištu u Mostaru. Objavljivala je knjige poezije, slikovnice i knjige priča za djecu. Pjesme i priče su joj prevedene na engleski, njemački, talijanski, makedonski i slovenski jezik. Nagrađivana je na Šimićevim susretima u Drinovcima 2006. godine. Poeziju je objavljivala u časopisima: *Diwan*, *Dubrovnik*, *Hrvatsko slovo*, *Izraz*, *Književnik*, *Osvit*, *Marulić*, *Mogućnosti*, *Mostariensia*, *Motrišta*, *Putevi*, *Riječ* i *Život*. Članica je Društva pisaca BiH, Matice hrvatske Mostar, HKD Napredak Mostar i Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne. Živi u Mostaru gdje na Filozofskom fakultetu radi kao asistentica na Metodici nastave književnosti.

25 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/26013-u-stocu-predstavljena-knjiga-bezimeni-sre%C4%87ka-marijanovi%C4%87a>

26 **Ivan Baković** (Tomislavgrad, 1963.), stasao je i rastao na Duvanjskom polju, gdje je pohađao osnovnu školu i gimnaziju, završio Pedagošku akademiju u Mostaru i diplomirao hrvatski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Radio u više državnih i privatnih poduzeća i institucija. Piše pjesme, prikaze, recenzije, kritike, reportaže i scenarije te objavljuje u časopisima u Bosni i Hercegovini i u Republici Hrvatskoj. Uređuje i lektorira knjige, časopise i publikacije. Nagrađivan je za poeziju na Duvanjskim danima kulture (1989.) i na natječaju za domoljubnu poeziju Udruge veterana Četvrte gardijske brigade (2016. i 2017.). Nastupao na brojnim književnim manifestacijama, tv i radijskim postajama. Član je Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne. Glavni urednik *Osvita*, časopisa za književnost, kulturu i društvene teme DHK HB i nekoliko godina voditelj *Književne srijede* u Otvorenoj čitaonici DHK HB. Objavio je knjigu pjesama *Zatomljenja* (DHK HB, Mostar, 2012.) i knjigu izabranih književnih prikaza *Riječima o riječima* (Matica hrvatska Tomislavgrad, 2021.). Autor je scenarija za dokumentarni film *Žetva i vršidba – da se ne zaboravi – običaji dubravskoga kraja* i više reportaža za Hercegovačku televiziju. Pjesme su mu prevedene na albanski jezik, a kritikama je zastupljen u zborniku *Đakovački susreti hrvatskih književnih kritičara*.

27 **Antun Lučić**, rođen je 13. lipnja 1958. u Bugojnu. Osnovnu školu završio je u Gračanici kod Bugojna, a srednju u Bugojnu. Studirao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu te na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirao je komparativnu i hrvatsku književnost i filozofiju. Magistrirao je radnjom "Utjecaj Strindberga na Krležino književno djelo". Doktorirao je 24. februara 2000. g. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, tezom *Veze ljudi, životinja i stvari u djelu Vitomira Lukića*. Vanredni je profesor na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Bio je u jednom mandatu predsjednik Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne u Mostaru. Predaje kolegije "Svjetska književnost" i "Starija hrvatska književnost" na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Pisao je za kazalište, a na sceni su izvedena njegova djela *Lutak i dvojnici* i *Sestre, zapravo susreti*. Objavljuje književne radove i kritičke osvrtne. Popis objavljenih radova može se pogledati u Registru radova Sveučilišta u Mostaru,

(recenzenti romana) i književnik Ljubo Krmeč; ulomke iz romana čitao je Leon Rajič, predsjednik Kluba studenata hrvatskoga jezika Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

Glazbeni prinos dali su članovi Tamburaškoga sastava “Prijatelji” Rotimlja.

Predstavljajući su o romanu kazali: “Ne razmećući se darom, i ne slijedeći okušane trendove ratnoga rukopisa, gotovo pišući za sebe, autobiografski iskazuje oštar protest i bunt spram ratom zatočene zbilje. Usto nalazi načina promicati ironične i groteskne poteze. Na takvoj liniji ratne proze je hercegovački Isak Babelj²⁸, navlastito po ulozi banalnosti u određenju neljudskih odnosa, iracionalne ‘konjice’ u nenaklonjenoj sudbini. Ako je Babelj smještao radnju u Odesu, Marijanović pronalazi vrhove zavičajnih uzvisica, sudionikom je prijelomna događanja koja se odvijaju negdje u Europi krajem XX. stoljeća, a čitatelju se oboje doimaju i poznatim i izmaknutim”, kazao je prof. dr. sc. Antun Lučić.

“Srečkova proza je lirski, deskriptivna, duboka, meditativna i protočna. Ona je kao i sam auctor, utemeljena u zavičaj Hercegovine, u kamen, u čvrstinu, u postojanost, a istodobno u misaono, u osjećajno, u polemičko. Srečko Marijanović je napisao roman u pjesmi, pjesmu u romanu. Njegovi bezimnjaci plešu kako granate sviraju... Plešu u kolu života i kolu smrti... I sve se vrti... Od samog rođenja pa sve do smrti... Jedino je kamen i nakon rata onaj isti stari kamen... Obavija ga ono isto staro nebo... Samo ovoga puta s novom svjetlošću... Svjetlošću slobode... Stojimo svoji na svome... Boriti se i dalje... Pa ‘ko kome...’, naglasio je Ljubo Krmeč.

“Kompozicijski, roman *Bezimeni* je, zapravo, zbirka nevezanih priča koju povezuje lik koji pripovijeda priču, a i o njem više možemo zaključiti prateći njegove misli i solilokvije nego iz postupaka. Primjenjujući, kako je to primijetio prof. Lučić u svojoj recenziji, post/modernu narativnu strukturu, vremenski slijed u romanu je razbijen i ne može se kronološki uspostaviti. Tako uspostavljeno vrijeme je, zapravo, odraz psihološkoga stanja glavnih likova kojima u situacijama u kojima se nalaze vremenski slijed i ne čini nikakvu osobito bitnu stvar”, naglasio je predsjednik DHK HB Ivan Baković.

Na kraju se autor Srečko Marjanović zahvalio svima koji su doprinijeli objavi knjige, svima koji su sinoć sudjelovali, te posebno svojoj obitelji kako je u šali rekao *da ih nije bilo završio bi knjigu tri godine ranije*.

<http://is.sve-mo.ba/registar.html>

28 **Isak Emanuelovič Babelj** (rus. Исаак Эммануилович Бабель, Odesa, 1. srpnja 1894. – Butirka, 27. siječnja 1940.) je bio ukrajinski i ruski sovjetski pisac, židovskog podrijetla. Upamtio je nasilje u svom rodnom gradu za vrijeme masovnog egzodusa Židova iz carske Rusije 1905. godine. Suradivao je s boljševicima za vrijeme Ruske revolucije 1917. u Petrogradu. Kao pripadnik Crvene konjice maršala Budjonoga sudjelovao je u njezinu pohodu na Poljsku 1920. godine. Tridesetih godina, u klimi staljinizma, Babelj je zašutio, a svoju šutnju obrazlagao je na Kongresu sovjetskih književnika 1934. maksimumom *Banalna riječ je kontrarevolucionarna*. Bio je zastupnik na Kongresu za obranu kulture u Parizu 1936. godine. Uhićen je 1939. i optužen za špijunažu. Po Staljinovoj naredbi strijeljan je u moskovskom zatvoru Butirka, 27. siječnja 1940. godine. Vlasti su Babeljovoj udovici priopćili da je umro u nekom sibirskom logoru 1941. godine.

6. 9. 6. 2022. – održana je *Vidoška pjesnička noć*²⁹

Tradicionalna književna manifestacija *Vidoška pjesnička noć*, koja se održava u sklopu “Stolačkog kulturnog proljeća 2022.”.

Prigodnim govorima obratili su se u ime organizatora dr. Mladen Bošković (Matica hrvatska Stolac) i Stjepan Bošković, gradonačelnik Stoca.

Ovogodišnja manifestacija posvećena je pjesniku Stojanu Vučićeviću³⁰, a

29 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/26013-u-stocu-predstavljena-knjiga-bezimeni-sre%C4%87ka-marijanovi%C4%87a>

30 **Stojan Vučićević**, (Turkovići, BIH, 7. srpnja 1941. - Zagreb, 22. rujna 1989.), hrvatski pjesnik, putopisac, prevoditelj i novinar, rođen u Turkovićima, u Hercegovini, na obroncima planina koje okružuju Popovo polje, u obitelji nadzornika željezničke pruge Boška Vučićevića (1907. – 1982.) i Mare rođena Ljevak (1913. – 1993.) iz Ravnoga. Osjećaj pripadnosti Vučićević i njegova dva starija brata Zdravko (1937.) i Ante (1939.), te mlada sestra Ana udata Sviličić (1944.) vezuju uz Neretvu i Metković, jer su njihovi roditelji prvo 1945. preselili u Čaplinju, a naposljetku 1947. i u Metković, gdje Stojan pohađa osnovnu školu i započinje gimnaziju. Peti razred osnovne škole pohađa u Pionirskom gradu u Zagrebu 1953. godine u školi najboljih učenika iz cijele Hrvatske. U lipnju 1959. u sedmom razredu isključen je iz Gimnazije bez prava polaganja ispita na toj školi. Razlog isključenju razabire se u “Karakteristici”, koju je 1962. pisao Školski komitet Narodne omladine Gimnazije u Metkoviću, a potvrdio općinski Komitet: “*Godine 1959. primljen je u aktiv Saveza komunista i kroz SK djelovao je negativno, jer se je tada pojavila jedna grupa mladića političkih negativna*”. Nakon isključenja iz Gimnazije u Metkoviću, upisuje osmi razred školske godine 1959./60. u Gimnaziji u Pločama, gdje provodi nepuna dva mjeseca, jer mu je već 2. studenog 1959. odobren povratak u metkovsku Gimnaziju. U siječnju 1960., odmah po završetku prvog polugodišta, uhićen je te je nakon boravka u istražnom zatvoru u Makarskoj upućen, bez suđenja i presude, sa školskim prijateljima Antom Brečićem i Ivom Taslakom u logor za političke zatvorenike na otoku Sv. Grgur. Unatoč rješenju istražnoga suca Okružnog suda u Splitu br. Kio-17/60 od 4. travnja 1960. da ga se pusti na slobodu, u logoru na Golom otoku proveo je kao hrvatski nacionalist više od godinu i pol dana, od 2. veljače 1960. do 27. kolovoza 1961. U Gimnaziji u Metkoviću 24. veljače 1962. polaže osmi razred i maturira. Od 16. IV. do jeseni te godine radi kao skladištar u poduzeću Razvitak u Metkoviću. Na jesen se upisuje na Filozofski fakultet u Zadru, zahvaljujući preporuci Razvitka, dok je već spomenuta “karakteristika” Narodne omladine odbila, kako u njoj stoji, “da navedenog druga preporučimo na daljnje školovanje iii za smještaj u dom”. Na Filozofskom fakultetu u Zadru studira jugoslavistiku, francuski jezik i književnost i poljski jezik, a u kolovozu 1963. ide na studijsko putovanje u Poljsku. Diplomirao je 24. lipnja 1966. U međuvremenu s Vladimirom Pavićem i Mirkom Vidovićem 1964. objavljuje u Zadru zbirku *Pjesme* te postaje član uredništva splitskog književnog časopisa Vidik, a sljedeće godine objavljuje i svoju prvu samostalnu zbirku pjesama *Greben* u izdanju zagrebačke „Mladosti“. Godine 1967. odlazi u Jastrebarsko i na Pleso na odsluženje vojnog roka, koji mu je produžen zbog agresije SSSR-a na Čehoslovačku. Početkom listopada 1968. seli se u Zagreb, gdje se zapošljava kao novinar kulturnog lista za kulturu *Telegram*, a potom kao tajnik književne revije *Republika*. Sljedeće, 1969. godine u nakladi splitskog *Vidika* objavljuje svoju treću zbirku pjesama *Čavli*, a u veljači 1970. postaje urednik Republike. U travnju 1975. zapošljava se na Televiziji Zagreb kao redaktor, gdje je svojom pjesničkom osobnošću, ljepotom jezika i stilskom dotjeranošću obogaćivao tuđe tekstove. 15. svibnja 1976. uhićen je zbog verbalnog delikta na račun nadređenih i Udbe, te osuđen na 40 dana zatvora koje je odslužio u Vukomercu od 10. kolovoza do 19. studenog. 22. rujna 1989., poslije operacije tumora na mozgu, vjerojatno posljedice udara na robiji, umro je u bolnici Rebro u Zagrebu. Pogreb je bio na Krematoriju zagrebačkog Mirogoja 25. rujna.

sudjelovali su Veselko Koroman³¹, Željko Ivanković³², Miro Petrović³³ i Miroslav Palameta³⁴.

Dr. Bošković je prilikom uručjenja naglasio kako su već dugo u Matici željeli na dostojanstven način predstaviti lik i djelo ovog velikog hrvatskog i bosanskohercegovačkog književnika. Tako je Matica hrvatska Stolac izdala nikad dovršenu Vučićevićevu zamisao u čijem ga je objelodanjenju zaustavila bolest, a vrlo brzo i smrt. Riječ je o antologiji *Moja najdraža pjesma*.

Matica hrvatska Stolac za ovu prigodu tiskala je i posebnu monografiju *Vidoška pjesnička noć*.

Dobitnik ovogodišnje nagrade za osobiti doprinos hrvatskoj književnosti *Hrvatski stećak*, akademskog kipara Stjepana Skoke³⁵, posthumno je književnik Stojan Vučićević. Nagradu je Rujani Vučićević, kćeri preminulog Stojana, uručio dr. Mladen Bošković, predsjednik Matice hrvatske Stolac.

- 31 **Veselko Koroman**, rođen je u Radišićima kod Ljubuškoga 1934. godine, hrvatski je književnik i povjesničar književnosti iz BiH. Piše pjesme, romane, pripovijetke, eseje, putopisi, književnu kritiku i sastavlja antologije. Osnovnu školu završio je u obližnjem Ljubuškom, a srednju u Mostaru. Studirao je književnosti filozofiju u Sarajevu na Filozofskom fakultetu. Uredivao je časopis *Život* od 1969. do 1972., a od 1995. do 1998. mostarskog tromjesečnika za kulturu, književnosti društvene teme *Osvit*, zrcalnoga medija Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne. Istom je listu bio na čelu uredničkog vijeća do 17. siječnja 2007. Potpisnikom je Sarajevske deklaracije o hrvatskom jeziku od 28. siječnja 1971. godine. Dopisni je član HAZU. Članom je Društva hrvatskih književnika, Društvo hrvatskih književnika Herceg-Bosne, Udruženja književnika BiH, hrvatskog i bosanskohercegovačkog PEN-centra. Na jubilarnoj 25. svehrvatskoj jezično-pjesničkoj smotri *Croatia rediviva ča-kaj-što* u Selcima na otoku Braču okrunjen je *Maslinovim vijencem* 7. VIII. 2015. i tako je postao poeta oliveatus, s pločom od bračkoga mramora, na kojoj su urezani njegovi stihovi, podignutoj na *Zidu od poezije* središnjega mjesnoga trga. Ovjenčao ga je utemeljitelj dr. Drago Štambuk, a u jednoglasnoj odluci s njime sudjelovali su akademici i raniji ovjenčanici Luko Paljetak i Tonko Maroević.
- 32 **Željko Ivanković**, (Vareš, 29. kolovoza 1954.) je hrvatski i bosanskohercegovački književnik, književni kritičar, prevoditelj, urednik i publicist. U rodnom je mjestu završio osnovno školovanje, a Franjevačku klasičnu gimnaziju u Visokom. Diplomirao je na Pedagoškoj akademiji u Sarajevu, a Filozofski fakultet pohađao u Novom Sadu i Sarajevu, gdje je i diplomirao. Uredivao je brojne periodične publikacije, i za tisak priredio niz djela iz svjetske, hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti, djela iz dječje književnosti, lektirskih izdanja, te historiografskih i publicističkih djela. Bio je suradnikom ili je zastupljen u projektima *Bosanskohercegovačka književnost u 50 knjiga*, *Bosanskohercegovačka književnost za djecu u 25 knjiga*, *Muslimanska književnost u 25 knjiga*, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici u 6 knjiga*. Zastupljen je poezijom, prozom i esejom u antologijama i pregledima hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti u BiH, Hrvatskoj i svijetu. Zastupljen je u antologijskom izboru *Hrvatske književnosti za djecu u 25 knjiga*, kao i u lektiri i čitankama za osnovne škole u BiH. Izabrana djela u šest knjiga objavili su mu u suizdavaštvu riječki „Ex libris“ i sarajevski „Synopsis“ (2011. – 2018.). Član je Društva hrvatskih književnika, Hrvatskog društva pisaca, Društva pisaca BiH, Hrvatskog centra PEN-a i Društva novinara BiH. Redoviti je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost u Sarajevu. Željko Ivanković je zajedno s nekoliko bosanskohercegovačkih književnika bio jedan od suosnivača bosanskohercegovačkog P.E.N. centra u 31. listopada 1992. godine u Sarajevu. Nakon prosvjednog pisma Udruženja objavljenog 9. svibnja 2020., a povodom održavanja mise u Katedrali Srca Isusova u Sarajevu 16. svibnja 2020., u spomen na žrtve Pokolja u Bleiburgu 1945. godine, potpisanog od strane 42 člana s Ivicom Đikićem, Ivanom Lovrenovićem, Miljenkom Jergovićem u otvorenom pismu objavljenom na Lovrenovićevoj web-stranici, izjavio da se ne smatra članom ovog udruženja, a kao jedan od razloga navedeno je toleriranje nacionalizma i fašizma od sarajevske uprave, kao i bosanskohercegovačkog PEN-a, koja dozvoljava veličanje ustaškog pokreta davanjem imena ulica simpatizerima i pripadnicima ustaškog pokreta.
- 33 **Petrović Miro**, (Klobuk kraj Ljubuškog, BiH, 5. I. 1954.), pjesnik. Diplomirao na Pedagoškoj akademiji u Tuzli 1977. Kratko radio u školama u Fojnici, Vitini i Sarajevu; od kraja sedamdesetih profesionalni književnik. Javio se pjesmama u časopisima *Život*, *Lica*, *Odjek* i *Oko*. Član Društva pisaca Bosne i Hercegovine, DHK i bos.herc. P.E.N.-a. Glavni urednik književnoga časopisa MH *Motrišta*, te pokretač i urednik (s Krešimirom Šegom) *Cvitka* i *Školarca*, prvih bos.herc. dječjih listova s hrvatskim kulturnim identitetom.
- 34 **Miroslav Palameta** rođen je 1949. u Borojevićima kod Stoca. Redoviti je profesor Filozofskog fakulteta u Splitu. Autor je više knjiga, među kojima i knjige *O pjesništvu Nikole Šopa*. Predsjednik je mostarskog ogranka Hrvatskog kulturnog društva Napredak.
- 35 **Stjepan Skoko**, (Grab kod Ljubuškog, 9. rujna 1959.) akademski kipar. Školu primijenjenih umjetnosti završio je u Sarajevu 1979. godine, a 1986. godine diplomirao je kiparstvo na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu u klasi profesora Vjekoslava Rukljača. Od 1987. godine član je Hrvatskog društva likovnih umjetnika u Zagrebu. Utemeljio je Umjetničku galeriju "TMT" Ljubuški 1995., a sudjelovao je i u osnivanju Akademije likovnih umjetnosti u Širokom Brijegu. Redoviti je profesor na Akademiji likovnih umjetnosti Široki Brijeg. Izlagao je na mnogim samostalnim i skupnim izložbama.

7. 11. 6. 2022. - Veličanstvenim koncertom obilježeno 20. izdanje *Stolačkog kulturnog proljeća*³⁶

U Biskupijskom centru "Sarsenterum" sinoć je bilo više razloga za ponos. Upriličena je još jedna lijepa kulturna i glazbena večer. Godišnji zbornik radova Matice hrvatske Stolac za kulturno-povijesnu baštinu, *Stolačko kulturno proljeće* stigao je do jubilarnog dvadesetog broja, a osim toga ove se godine navršava točno 180 godina od osnutka najstarije hrvatske kulturne institucije – Matice hrvatske.

Sama večer bila je podijeljena u tri djela – promocija zbornika, izložba knjiga i koncert.

Zbornik *Stolačko kulturno proljeće* predstavio je predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. Mladen Bošković koji je naglasio suradnju s brojnim Stočanima koji su ostavili svoj pisani trag kroz svih 20 izdanja zbornika, posebice prof. Peru Marijanovića, kao i važnost suradnje s mladima.

Ulazeći u biskupijski centar primijetio se impozantan izdavački fundus Matice hrvatske koji je povodom 180. obljetnice djelovanja izložen i namijenjen vizualnom užitku – veći je dio opusa iz privatnog vlasništva, a jedan manji dio u vlasništvu *Matice hrvatske Stolac* i Biskupijskog centra *Sarsenterum*. Opus je uključio izdanja Matice od osnutka njezina ogranka pa do danas. Matica hrvatska Stolac na čelu s predsjednikom dr. Mladenom Boškovićem odlučila je darovati kompletan izložbeni izdavački fundus Matice koji je sačinjen od primjeraka svih izdanih knjiga, brošura i zbornika biskupijskom centru na čijem je čelu don Ante Luburić. Stoga je dr. Bošković tom prigodom don Anti uručio i prigodnu Darovnicu.

Nakon toga je dr. Bošković uručio priznanje Ljubi Krmeku za doprinos i promicanje ugleda rada Matice hrvatske Stolac i zahvalio mu se na taj način za sav njegov rad u uredništvu zbornika i rad u Matici.

Uslijedio je veličanstven koncert mladih Stočana i njihovih prijatelja koji je stavljen u središte večeri. Naši mladi glazbenici sami su se organizirali i poklonili ovaj zaista impresivan koncert svom gradu. Sudjelovali su: klapa „Ero“³⁷ iz Mostara pod vodstvom don Dragana Filipovića³⁸, Emma Raguž (vokal) i Ivan Brać

36 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/stolac-veli%C4%8Danstvenim-koncertom-obilje%C5%BEeno-20-izdanje-stola%C4%8Dkog-kulturnog-prolje%C4%87a>

37 **Muška klapa "Ero"** počinje s radom u Katedralnoj župi u Mostaru još 1994. god. Kao i svaki početak, i ovaj je bio težak i mukotrpan. U klapi se izmijenilo mnogo članova. No, klapa je živjela, radila, nastupala u zemlji i inozemstvu. Najzapaženiji nastupi bili su svakako pjevanje svete Mise u Zavodu sv. Jeronima u Rimu gdje je klapa, između ostalog, pjevala gregorijansku Misu, i to na latinskom jeziku. Potom kao prateća grupa uz poznatog estradnog pjevača gosp. Matu Bulića na mostarskim melodijama i osvajanje nagrade "Zlatno sunce Mostara" za najljepše stihove koje je napisao fra Vlado Ereš, naš misionar u Švicarskoj, nekoliko zapaženih nastupa na Etno festu u Neumu, dva nastupa u popularnoj zabavnoj glazbenoj emisiji HRT-a "Lijepom našom" i na kraju jedan od, članovima klape najdražih nastupa, u povodu 10. obljetnice utemeljenja Druge gardijske motorizirane brigade HVO-a, kada je u vojarni "Stanislav Baja Kraljević" izvedena himna posvećena Druvoj gardijskoj. Tekst i glazbu za himnu napisao je voditelj klape don Dragan Filipović, koji je tom prigodom tadašnjem zapovjedniku Druge gardijske brigade pukovniku Ivici Jerkiću poklonio originalni tekst i CD za uspomenu na taj događaj. Ovdje svakako treba spomenuti da su i dva člana klape bili pripadnici ove postrojbe. Na svom programu, klapa "Ero" je imala klapsku duhovnu glazbu, ali isto tako i glazbu dalmatinskog klapskog podneblja. Klapa "Ero" postoji i danas, ali je zbog objektivnih razloga, a to je odlazak nekoliko članova na rad u druge gradove, na neki način u stanju mirovanja i bez javnih nastupa, iako većina članova pjeva u drugim zborovima koji djeluju pri mostarskoj katedrali.

38 **Filipović don Dragan**, rođen je mjestu Krehin Gradac kod Čitluka, 4. siječnja 1958.: svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije, djeluje kao župni vikar u Katedralnoj župi u Mostaru, skladatelj i glazbeni pedagog. Osnovnu školu pohađao

(gitara), Danijel Perić i Tomislav Perić (baritoni), te Emil Bevanda kao klavirska pratnja i Luka Perić (gitara), a izvodili su klasičnu glazbu, dalmatinsku pismu i instrumentalnu glazbu, te oduševili sve prisutne svojim vokalnim i glazbenim mogućnostima.

8. 17. 6. 2022. – održan je kulturni susret na temu *Gornja Hercegovina*³⁹

Posljednja večer kulturne manifestacije *Stolačko kulturno proljeće 2022.* održana je u petak u Biskupijskom centru “Sarsenterum” u Stocu na temu *Gornja Hercegovina*.

U uvodnom obraćanju predsjednik Matice hrvatske Stolac pozdravio je goste,

je u Čitluku, sjemenište i klasičnu gimnaziju u Dubrovniku, a filozofsko-teološki studij završio je 1985. na Vrhbosanskoj katoličkoj bogosloviji. Za vrijeme studija, osnovao je i svirao u sastavu VIS Emanuel. Za đakona je zaređen 1984., a za svećenika Mostarsko-duvanjske biskupije zaređio ga je biskup Pavao Žanić, 29. lipnja 1986. Od 1985. do 1986. bio je župni vikar u župi Dračevo. Godine 1986. započinje poslijediplomski studij glazbe na Papinskom institutu za sakralnu glazbu u Rimu, gdje boravi u Papinskom hrvatskom zavodu sv. Jeronima. Na studiju je 1990. stekao licencijat iz sakralne glazbe, te 1992. magisterij iz gregorijanskoga korala (ekvivalent doktoratu s titulom maestra),[3] na temu EpistolarioedEvangelistario di Trogir. Nakon povratka sa studija, bio je profesor na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji (zbog ratnih okolnosti, privremeno smještena u Bolu; 1992. – 1993.), *regenschori* i župni vikar u Katedrali u Mostaru (1993. – 2012.), profesor na Teološkom institutu u Mostaru (1993. – 2010.), profesor na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu (2010. – 2012.). Od 2012. do 2021. godine djeluje u župi Čapljina, najprije kao župni vikar, a od 2019. godine kao župnik. Ponovno se vraća u mostarsku Katedralu, 2021. godine, kao *regenschori* i župni vikar. Tijekom svećeničkog i glazbenog djelovanja u mostarskoj katedrali, don Dragan Filipović je vodio zborove Marija, Slavuj, i Gaudeamus. U suradnji s Nikicom Kalogijerom organizirao je snimanje četiri nosača zvuka liturgijskih pjesama - božićne pjesme (2000.), marijanske (2002.), korizmene (2004.) i uskršne (2006.), u izvedbi katedralnih zborova iz Mostara. Prigodom posjeta pape Ivana Pavla II. Banjoj Luci, 2003. godine, dirigirao je zborom od 800 pjevača, i orkestrom sastavljenim od članova Simfonijskog orkestra Mostar i Puhačkog orkestra Prvog hrvatskog gardijskog zbora VF BiH. Predaje različite glazbene predmete na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu, Teološkom institutu u Mostaru, te srednjim glazbenim školama u Mostaru i Širokom Brijegu. Osnivač je i voditelj muških klapa Ero i Krš, te ženskih klapa: Speranza, Narenta, Drača, Cantus, Izvor i Bura. Predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović odlikovala ga je, 4. veljače 2020. godine, Redom hrvatskog pletera za “osobite zasluge za glazbenu kulturu, skladateljski i glazbeno-pedagoški rad te kulturnu suradnju između hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj”.

Skladateljski rad: *Drugo uskrsnuće*, oratorij za soliste, zbor, pučke pjevače, recitatore i orkestar; *Mojsije, oratorij na stihove Silvija Strahimira Kranjčevića*, za soliste, zbor i orkestar; *Dona eisrequiem, Requiem* za solo, zbor, komorni gudački sastav, flautu i glasovir; *Galiotova pesan*, na stihove Vladimira Nazora, za mješoviti zbor i orkestar; *Rijeke kraja moga*, instrumentalni ciklus za gudački kvintet, glasovir/čembalo i flautu; *Misererenobis*, korizmene oratorij za soliste, zbor i orkestar; *Mojim učenicima*, instrumentalni ciklus za gudački sastav, flautu i klarinet; *Via crucis*, na tekst Branka Klarića, za zbor i orkestar; *Diva Grabovčeva*, opera u četiri čina; *Poema o Vukovaru*, oratorij za soliste, zbor i orkestar. Od skladbi za zbor izdavaju se: *Ave Maria; Vjernim mrtvim; Ljubim te, Bože; O Hostijo spasonosna; Krist na žalu; Čuj, Gospodine; Zdravo, Marijo; Molitva iz tamnice; Širi ruke, Majko sveta; EcceSacerdos; ChristusDominus nos liberavit; Klanjam ti se Isuse; Stadlerove izreke i dr.* Skladao je i duhovne šansone, kao i etno glazbu. Suautor je monografije Bogu na slavu, o povijesti pjevanja u mostarskoj katedrali od njezina otvaranja do datuma izdavanja

39 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/26166-odr%C5%BEan-kulturni-susret-gornja-hercegovina-u-stocu>

biskupa u miru Ratka Perića⁴⁰, don Antu Luburića⁴¹, gradonačelnika Stoca Stjepana Boškovića, biskupa Petra Palića i sve prisutne. Zahvalio se biskupu Ratku Periću na suradnji u samom početku rada Matice gdje je dao puno za objavu prvih nekoliko Zbornika Matice, a koju su kasnije nastavili prof. Pero Marijanović, Željko Raguž i sam predsjednik MH Stolac.

Prikazan je 30-minutni film *Hrvati iza daytonske crte*, autora Bože Vodopijje⁴² koji govori o Hrvatima u župama Nevesinje, Foča, Čajniče, Trebinje..

Nakon filma o knjigama autora Tonija Šarca⁴³ i don Ante Luburića: *Katolička*

- 40 **Perić mons. Ratko**, biskup mostarsko-duvanjski i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski u miru, rođen je 2. veljače 1944. u Tuku, župa Rovišće kod Bjelovara, Hrvatska od roditelja Grge i Anice r. Raguž. Kršten je u Rovišću u župnoj crkvi Presvetoga Trojstva, 5. veljače 1944., krizman u Prenju, 12. srpnja 1953. po rukama mons. Andrije Majića, biskupova delegata. Osnovnu školu pohađa je u Rotimlju, 1951.-1955. i u Crnićima, 1955.-1959.; Sjemenišnu gimnaziju u Zagrebu, 1959.-1963. Filozofski studij u Zagrebu, 1963.-1965.; Teološki studij u Rimu na Papinskom sveučilištu Urbaniana, 1965.-1969. Licencijat postiže u lipnju 1969. s tezom: „*Uloga kardinala Stepinca u odnosima između Crkve i države*“. Đakonat prima u Rimu, 13. travnja 1969., a Prezbiterat u Prisoju 29. lipnja 1969. po rukama mons. Petare Čule, biskupa mostarsko-duvanjskoga. Poslijediplomski studij nastavlja na Urbanijani, 1969.-1971., gdje je postigao doktorat 10. prosinca 1971. s tezom: „*Smisao evangelizacije u perspektivi anonimnoga kršćanstva*“. Župnik u Trebinju, 1971.-1974. Profesor opće povijesti i grčkoga jezika na Humanističkoj gimnaziji u Dubrovniku, 1972.-1974. Profesor na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji: ekumenska teologija, 1974.-2004. (s prekidima); na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu: istočno bogoslovlje, 1991.-1992.; na Papinskom sveučilištu Gregorijani u Rimu: ekumenska teologija, 1989.-1992.; na Teološkom institutu u Mostaru: ekleziologija i mariologija, od 1993. Rektor Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu imenovan 7. prosinca 1979. Za biskupa koadjutora mostarsko-duvanjskoga i apostolskog upravitelja trebinjsko-mrkanskoga imenovan 29. svibnja 1992. za biskupa ređen u Neumu na Križevu, 14. rujna 1992. Posvetitelj Franjo kard. Kuharić; suposvetitelji nadbiskup Josip Uhač i biskup Pavao Žanić. Naslijedio biskupa Pavla Žanića kao dijecezanski biskup mostarsko-duvanjski i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski, 24. srpnja 1993. Konzultor Kongregacije za kler, 1990.-1995. Konzultor Kongregacije za evangelizaciju naroda, 1993.-2003. Član Papinskoga vijeća Corunum, 1995.-2000. Tiskovni ured Svete Stolice, 11. srpnja 2020. objavio je da je Sveti Otac papa Franjo prihvatio odreknuće od službe koje je zamolio mons. Ratko Perić biskup mostarsko-duvanjski i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski.
- 41 **Luburić don Ante**, rođen u Studencima 3. srpnja 1955. u Studencima od roditelja Ivana i Vide rod. Vučić. Kršten i krizman u rodnom mjestu. U Dračevu, Studencima i Ljubuškom pohađao osnovnu školu. U Dječaćkom sjemeništu u Zagrebu kao sjemeništara Mostarsko-duvanjske biskupije. Kršten 10. srpnja 1955. u župskoj crkvi Srca Isusova u Studencima. Pohađao je Nadbiskupsku klasičnu gimnaziju na Šalati. Studirao na Vrhbosanskoj visokoj filozofsko-teološkoj školi u Sarajevu filozofsko-teološki studij. Vojnu obvezu odslužio u Tuzli. Potom ga je biskup Petar Čule poslao na bogoslovne studije na Katoličko sveučilište u Eichstätt/Bayern u Njemačku. Diplomirao temom iz dogmatske teologije *Herz-Jesu-Verehrung. Geschichtlicher Überblick sowie Ort und Theologieder Herz-Jesu-Thematikindogmatischen Handbüchern der letzten 100 Jahre*. 1986. poslan na studij crkvenog prava u Rim, a 1988. je postigao licencijat iz Crkvenog prava na Papinskom lateranskom sveučilištu u Rimu kod prof. Jose' F. Castano s radnjom na temu *Ilconforto tra ildirittomatrimonialiscanonico e quello civile nellaJugoslavia riguardoagliimpedimenti di eta', consanguineita' e affinita'*. Za đakona se zaredio 1979. u sjemenišnoj crkvi Anđela Čuvara u Eichstättu po rukama biskupa eichstetskog Aloisa Bremsa. Prezbiterat 15. kolovoza 1980. u župskoj crkvi Uznesenja B. D. Marije Klepci-Dračevo po rukama mons. Petra Čule, biskupa mostarsko-duvanjskoga. Od tada pa do 2021. obnašao različite službe na Biskupskom ordinarijatu u Mostaru kao i službe župnika na Župama Trebinje i Nevesinje. 01. srpnja 2021. razriješen službe kancelara i imenovan Biskupskim vikarom za Trebinjsko-mrkansku biskupiju sa sjedištem u Sarsenterum-Stolac i župnikom Katedralne župe Rođenja BDM u Trebinju.
- 42 **Božo Vodopija**, diplomirani novinar, bio je glavni urednik i direktor NIP „Dubrovački vjesnik“, upravitelj HRT-ova centra Dubrovnik te urednik i novinar u HTV-ovu studiju Dubrovnik. Danas radi kao urednik u redakciji HRT-ova centra u Dubrovniku. U razdoblju od 18. lipnja 2007. do 31. siječnja 2013. bio je generalni konzul RH u Crnoj Gori. Počasni je član Hrvatskoga građanskog društva Crne Gore i dobitnik Povelje Hrvatskog građanskog društva za potporu Društvu i doprinos u razvoju prijateljskih odnosa između hrvatskoga i crnogorskoga naroda. Autor je zbirke pjesama „Anno domini 1976“, knjige „Ratna izdanja Dubrovačkog vjesnika“, urednik više knjiga i publikacija; redatelj i scenarist dvadeset dokumentarnih filmova (tematika uglavnom vezana uz hrvatsko iseljeništvu, posebno hrvatsku nacionalnu manjinu u Crnoj Gori), od kojih je najnoviji dokumentarni film „Blažena Ozana Kotorska“, autor serijala radijskih emisija „Sjaj zgaženoga križa“ i „S Hrvatima Boke“. Predsjednik RH dr. Franjo Tuđman odlikovao ga je Spomenicom Domovinskoga rata, medaljom „Oluja“ i Redom hrvatskog trolista.
- 43 **Anton Šarac**, rođen u Mostaru 30. rujna 1977., od oca Živka i Zdenke, rođ. Marić, pohađa Osnovna škola „Braća Šimić“ i Drugu gimnaziju u Mostaru i Metkoviću, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru i u Zadru, postiže zvanje diplomiranog arheologa i povjesničara umjetnosti te profesora hrvatskog jezika i književnosti i njemačkog jezika i književnosti. Djeluje u Večernjem listu-izdanje za BiH i za Dalmaciju kao lektor za hrvatski jezik. Djelovao je na Općoj gimnaziji Katoličkog školskog centra Banja Luka kao profesor hrvatskoga jezika i književnosti i kao profesor njemačkoga jezika. Posebno treba istaći njegovo sudjelovanje u slijedećim projektima: godine 2004. (kolovoz i rujna), 2005. (kolovoz i rujna), 2006. (kolovoz i rujna), u sklopu Međunarodnoga istraživačkog centra za arheologiju Brijuni-Medulin, pod vodstvom dr. Vesne Girardi-Jurkić, u arheološkim istraživanjima kompleksa antičke Mutile na poluotoku Vižula kod Medulina (Hrvatska); godine 2005.

Crkva u fočanskom i čajničkom kraju, Katolička Crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini, I rod vaš da ostane, vrlo iscrpno govorio je biskup u miru Ratko Perić. U glazbenom dijelu programa sudjelovali su *Pučki pivači župe sv. Nikole - Metković*.

9. 12. 7. 2022. - predstavljena knjiga Stanka Krnjića⁴⁴ *Ostavljeni*⁴⁵

U organizaciji Grada Stoca i Matice hrvatske Stolac, u Biskupijskom centru "Sarsenterum" predstavljen je roman *Ostavljeni*, autora Stanka Krnjića.

Uz Stanka, knjigu su publici predstavili predsjednik Društva dubrovačkih pisaca Boris Njavro⁴⁶, doc. dr. sc. Tina Laco⁴⁷ i prof. Ivan Baković predsjednik Društva

(listopad) u (nezavršenim) arheološkim istraživanjima kasnoantičkog nalazišta u Goraždu (BiH); godine 2007. (rujan i listopad), u sklopu zajedničkog istraživačkog projekta Instituta za arheologiju iz Kiela (Njemačka), Römisch-germanische Kommission iz Frankfurta (Njemačka) i Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu pod nazivom "Butmirska kultura – neolitička populacija središnje Bosne", na arheološkom iskopavanju prapovijesnoga lokaliteta Okolište kod Visokog (BiH); godine 2012. u Katoličkom školskom centru u Banjoj Luci inicirao i – u suradnji s drugim institucijama (HKD Napredak Jajce, Muzej suvremene umjetnosti Banja Luka, Nadbiskupska klasična gimnazija u Zagrebu), kao i učenicima Opće gimnazije – realizirao (od 2012. do 2017.) kulturno-duhovnu manifestaciju *Dani bl. Ivana Merza*, odnosno redovitu trodnevnu svibanjsku manifestaciju, uoči Merčeva i Dana KŠC-a Banja Luka; godine 2012. bio inicijator pokretanja časopisa *Gimmazijalac* (polugodišnjak – svibanj i prosinac / Merčevo i Božić) i od prvog do devetog broja glavni urednik; godine 2013. pokrenuo i u suradnji s Akademijom umjetnosti Univerziteta u Banjoj Luci, kao i s učenicima Opće gimnazije – realizirao (od 2013. do 2017.) manifestaciju *Večer kratkog filma u KŠC-u*, na kojoj bi se javnosti prikazali filmovi koje smo tijekom godine režirali i snimali; godine 2013. pokrenuo i s učenicima redovito realizirao manifestaciju obilježavanja *Svjetskog dana knjige u KŠC-u* Banja Luka, kojom prigodom bi se svake godine u travnju (od 2013. do 2017.) održavala večer posvećena nekom od književnika, i to redovito dramskom predstavom i drugim popratnim sadržajima (izložba numizmatičke zbirke, izložba fotografija Banje Luke kroz prošlost, izložba o životu i djelu fra Ivana Frane Jukića...). Večeri su bile posvećene A.G. Matošu, B. Nušiću, S. S. Kranjčeviću, J. S. Popoviću, M. Dizdaru; godine 2014., u povodu 100-godišnjice maturiranja bl. Ivana Merza, napisao dramski tekst za predstavu "Ivan maturant", koja je – nakon četveromjesečnog uvježbanjavanja, izvedena 6. svibnja 2014.; u prigodi obilježavanja 10-godišnjice osnutka KŠC-a Banja Luka napisao libreto i songove za mjuzikl "Petar Pan", prema romanu J. M. Barriea, što je, nakon višemjesečnog uvježbanjavanja s učenicima-glumcima, izvedeno 10. svibnja 2015.; godine 2016., također za manifestaciju obilježavanja Dana škole, uradio adaptaciju starogrčke tragedije Antigona - s kršćanskim motivima, kao i scenografiju, što je izvedeno 10. svibnja 2016. Posebnu aktivnost i brigu je pokazao na pisanju i pripremanju knjiga tzv. Nevesinjske trilogije: *Katolička Crkva u fočanskom i čajničkom kraju - u povodu 100. obljetnice izgradnje katoličke crkve u Foči (1914.-2014.)*, objavljena 2015.; zatim *Katolička Crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini*, Nevesinje, 2017. i treća knjiga pod naslovom: *I rod vaš da ostane*, Nevesinje, 2020. U međuvremenu od 2017. do 2023. bio je zaposlen u Biskupijskom duhovno-kulturnom centru - Biskupski ordinarijat Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije u Mostaru na registriranju, obradi i prezentaciji Zbirke umjetnina „Galerije prijateljstva“ s lapidarijem; na obradi i registraciji raznovrsne postojeće arhivske građe vezane za Crkvu u Hercegovini, pohranjene na Biskupskom ordinarijatu Mostar, i prikupljanju nove te na obradi i registraciji raznolike literature, posebno one koja se odnosi na teološko, pastoralno, povijesno, pravno i druga crkvena područja, očuvane na Biskupskom ordinarijatu Mostar i prikupljanje nove. Autor je izložbe „Biskupijsko umjetničko blago“, s prigodnim Katalogom, otvorene u Biskupijskom centru u Mostaru 20. ožujka 2023. godine, kao krunom svoga djelovanja u ovoj ustanovi.

44 **Stanko Krnjić**, rođen je u Stocu 5. travnja 1969., hrvatski pjesnik, po zanimanju stomatolog. U Višićima kod Čapljine završio osnovnu školu. U Dubrovniku je završio srednju medicinsku. U Sarajevu je upisao studij stomatologije 1989. godine, a zbog rata u BiH studij nastavlja u Zagrebu gdje je i diplomirao 1995. Živi i radi u Župi Dubrovačkoj, u Mlinima. Piše pjesme. Objavio ih je u *Hrvatskome slovu*, *Literatu*, *Književnoj reviji* Društva dubrovačkih pisaca, *Obzoru* te još nekim časopisima, zbornicima i zajedničkim zbirkama. Na književnim manifestacijama u Hrvatskoj i BiH redovno sudjeluje. Član je Društva hrvatskih književnika, Društva hrvatskih književnika HB i Društva dubrovačkih pisaca.

45 <https://www.stolac.co/stolac-vijesti/26311-u-stocu-predstavljena-knjiga-ostavljeni-stanka-krnji%C4%87a>

46 **Boris Njavro**, rođen je 2. svibnja 1963. u Varešu, BiH, osnovnu i srednju školu završava u Dubrovniku, diplomirao je filozofiju i opću književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, te hrvatski jezik i književnost na Pedagoškoj akademiji u Mostaru. Predsjednik je Društva dubrovačkih pisaca, urednik godišnjaka *Literat*, uredio je, pripremio i objavio tridesetak knjiga dubrovačkih autora, napisao je dvije zbirke priča, te dvije knjige kolumni i tekstova o Dubrovniku. Treći program HRT objavio mu je dramski tekst, a tekst „Škerac sa Svete Marije“ izvela je dubrovačka kazališna družina Kolarin. Objavljivao je tekstove u raznim časopisima i zbornicima, bio je glavni urednik list mladih „Laus“ i Dubrovačkog lista. Dugo godina je kolumnist tjednika *DU list*, urednik je i voditelj tjedne emisije na HR Radio Dubrovniku i na *DU TV*, surađivao je s mnogim tiskovinama i u mnogim medijima.

47 **Tina Laco** diplomirala je Hrvatski jezik i književnost i engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 2009; diplomirala je Dramsku umjetnost – glumu na Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru; godine 2010./2011. Upisala je poslijediplomski doktorski studij književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i culture na Filozofskom fakultetu

hrvatskih književnika Herceg-Bosne.

Roman *Ostavljani* priča je o ljudima u ratu, ali i priča o ratu u ljudima zbog samog rata. Izgrađen je kroz dvanaest samostalnih, ali temom i likovima povezanih priča koje poredane jednim kronološkim redom čine zaokruženu cjelinu. Roman je izašao u nakladi Društva dubrovačkih pisaca.

U glazbenom dijelu nastupila je *Vidoštačka Kraljica*.

10. 15. 7. 2022. - održano predstavljanje dviju knjiga Ljube Krmeka *Iz Humske zemlje* i *Hrvatosauri*⁴⁸

„Od svog ponovnog uspostavljanja god. 2000. Matica hrvatska Stolac izdala je do danas u svojoj nakladi tridesetak knjiga. Većina autora upravo je ovdje u Biskupijskom centru Sarsenterum u Stocu i promovirala svoje uratke. Sve su te promocije lijepe i posebne, s nekim svojim pečatom po kojem se pamte. Svoju prvu promociju knjige *Milogledi* Ljubo je imao 1999. Nakon ponovnog osnutka MHS 2000. prva objavljena Matičina knjiga bila je opet Ljubina stihozbirkica *Višeglasje*. Od tada pa do danas Ljubo je u našem (i svom) gradu objavio i promovirao njih sedam. Ovom broju pridružujemo i dvije večerašnje - *Iz Humske zemlje* i *Hrvatosauri*. Držimo kako upravo izneseni podatci itekako govore i svjedoče o kakvoj je sintezi, neraskidivoj vezi riječ kada govorimo o Ljubi i Matici hrvatskoj Stolac, o Ljubi i Stocu, o Ljubi i Stočanima...pa i Ljubi i *Stolačkom kulturnom proljeću*, Ljubi i *Vidoškoj pjesničkoj noći*... Sjetimo se samo svih književnih veličina koje su zahvaljujući upravo Ljubinom posredovanju, upornošću i organizacijskim vještinama bili dragi gosti (mnogi i po više puta) na Radimlji i ovdje u Sarsenterumu.

Vođeno tim, Povjerenstvo Matice hrvatske Stolac ove je godine *Zahvalnicu za svekoliki doprinos radu i promicanju ugleda Matice hrvatske Stolac* dodijelilo upravo Ljubi Krmeku...“ rekao je u svom obraćanju predsjednik Matice hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković.

Predstavljajući knjiga bili su Tina Laco i Ivan Sivrić⁴⁹, a ulomke iz Ljubinih knjiga čitali su glumci Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru.

U svom obraćanju Ljubo Krmek se zahvalio Gradu Stocu i Matici hrvatskoj Stolac na organizaciji, ravnatelju Biskupijskog centra Sarsenterum, glumcima, pjevačima ali posebice svojoj obitelji koji su nazočili, a ima ih kako Ljubo reče iz Stoca, Čapljinice, Metkovića, Švedske...

Na kraju je rekao da je on sam rastao s Maticom, ali i da je Matica rasla s njim

Sveučilišta u Zagrebu; godine 2016. položila je doktorski ispit s temom *Bosanskohercegovačka teatrologija nakon Drugoga svjetskog rata*.

48 <https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/u-stocu-odr%C5%BEano-predstavljanje-dviju-knjiga-ljube-krmeka>

49 **Ivan Sivrić** (Krehin Gradac 1950., Čitluk) profesor je filozofije i sociologije, prethodni je predsjednik Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne. U Matici hrvatskoj Mostar bio je glavnim tajnikom od 1998. do 2014. godine. Jedan je od inicijatora Hrvatskog intelektualnog zbora BiH te je redoviti član HDZU-a u Sarajevu, HAZU BiH u Mostaru (u svojstvu suradnika). Predsjednik je Upravnog odbora Fondacije za izdavaštvo u F BiH. Nositelj je nacionalnog odličja prvog reda, Spomenice Domovinskog rata, Kristalne Matice hrvatske, brojnih zahvalnica te drugih priznanja. Ima čin pukovnika. Završio je Učiteljsku školu u Mostaru (1968.), Filozofski fakultet u Sarajevu (1973.).

te poželio još više ovakvih večeri u gradu na Bregavi čestitavši na kraju nadolazeći *Dan grada i Patron župe Stolac*.

Zaključak

Analizirajući ove priredbe dođe se do podataka da je u održanim programima aktivno kao organizatori, autori, predstavljači, izvođači glazbenih točaka, recitatori sudjelovalo više od 100 osoba, što predstavlja ozbiljnu aktivnost kako ustanova uključenih u ovu manifestaciju koja je u 2022. godini izdala i svoj 20-ti broj vrijednog zbornika *Stolačko kulturno proljeće*, tako i samih sudionika ovih priredaba i čitave manifestacije, čija smo imena nastojali ovdje prikazati i pokazati njihovu vrijednost i važnost za naše narodno i kulturno biće ne samo za Stolac, nego i šire.

Josip Palameta

